

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

ВИПУСК 12–13

УДК 811.161.2
ББК 81.411.1

Мовознавчий вісник: Зб. наук. пр. / МОНМС України.
Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького;
Відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2011. – Вип. 12–13. – 304 с.
ISBN 978-966-493-304-6

У збірнику наукових праць розглянуто актуальні проблеми історії української літературної мови, діалектології, ономастики, фразеології, словотвірної та граматичної систем мови, лінгвістики тексту та концептуального аналізу одиниць мови, лінгвостилістики та проблем унормування мовних явищ.

Для викладачів, аспірантів і науково обдарованої молоді.

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ:

Г. І. Мартинова, доктор філологічних наук, професор (відповідальний редактор);
П. Ю. Гриценко, доктор філологічних наук, професор;
В. П. Мусієнко, доктор філологічних наук, професор;
С. А. Жаботинська, доктор філологічних наук, професор;
О. Л. Бессонова, доктор філологічних наук, професор;
В. П. Олексенко, доктор філологічних наук, професор;
О. О. Селіванова, доктор філологічних наук, професор;
М. І. Степаненко, доктор філологічних наук, професор;
Л. О. Пашіс, кандидат філологічних наук, доцент;
З. М. Денисенко, кандидат філологічних наук, доцент;
М. І. Калько, доктор філологічних наук, професор;
В. В. Калько, кандидат філологічних наук, доцент;
Л. І. Лонська, кандидат філологічних наук, доцент;
Л. В. Шитик, кандидат філологічних наук, доцент.

Відповідальний секретар – Т. В. Щербина, кандидат філологічних наук, доцент.

ВІДПОВІДАЛЬНІ ЗА ВИПУСК:

Г. І. Мартинова, доктор філологічних наук, професор;
Т. В. Щербина, кандидат філологічних наук, доцент.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

К. Г. Городенська, доктор філологічних наук, професор;
Є. А. Карпіловська, доктор філологічних наук, професор.

Адреса редакційної колегії:

18000, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 81, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, ННІ української філології та соціальних комунікацій.

Видання затверджено ВАКом України як фахове з філологічних наук (рішення президії ВАК України від 14.06. 2007 р., постанова 1-05/ 6).

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 5 від 25 лютого 2011 року)

Засновник

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького Свідоцтво про державну реєстрацію друкованих засобів масової інформації КВ № 16161-4633ПР від 11.12.2009 р.

За зміст публікації відповідальні автори.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Оксана Ніка

Історія української літературної мови в актуальних контекстах:

до 90-річного ювілею П. Д. Тимошенка 6

Світлана Гриценко

Лексика українських ділових пам'яток XVI–XVII ст. через призму запозичень 10

Галина Наєнко

Переклади наукових творів із гуртка Андрія Курбського та староукраїнський науковий дискурс..... 19

Василь Денисюк

Вербалізація смерті в літописному дискурсі (фразеологічний рівень) 24

Тетяна Жила

Функціонування адміністративно-територіальної лексики в пам'ятках різних жанрів (XVI–XVIII ст.) 30

Оксана Давидяк

Номінації землетрусу в пам'ятках української мови XVI–XVIII ст..... 34

Наталія Примушко

Форми умовного способу дієслова середньонадніпрянського ареалу XVII–XVIII ст..... 39

Олена Кумеда

Дієслівні форми в мові першодруків творів П. О. Куліша..... 46

Євген Пилипенко

Відображення рис фонетичної системи середньонадніпрянського діалекту в ранніх повістях Івана Нечуя-Левицького 50

ДАЛЕКТОЛОГІЯ. ОНОМАСТИКА

Катерина ГлуховцеваОпозиція *старожитні* : *новожитні діалекти* в структурі українського континууму ..... 55**Ганна Мартинова**

Асимілятивні зміни приголосних у середньонадніпрянських говірках 59

Микола Лесюк

Гуцульський говір через призму історії мови 66

Тетяна ЯстремськаРефлексія сполук на зразок **trьt* у говірках південно-західного наріччя: *кров* ..... 72**Галина Кобиринка**

Аспекти дослідження діалектного наголосу 79

Надія Бойко

Діалектна експресивна лексика: проблеми семантики 84

Ніна Гуйванюк

Емоційно-оцінна лексика у „Словнику буковинських говірок” 88

Валентина Леснова

Категорія оцінки і діалектний текст (на матеріалі українських східнословобожанських говірок) 95

Наталія ХобзейБагатозначні дієслова в говорах південно-західного наріччя: *виводити* / *вивести*..... 100**Тетяна Щербина**

Назви невисокого взуття в говірках середньонадніпрянсько-степового порубіжжя 106

Любов Ріднева	
Народні медичні найменування в українській та російській мовах	112
Віктор Дворянкін	
Із спостережень над номінацією зовнішніх якостей і фізичного стану людини (на матеріалі українських східностепових говірок Південної Донеччини).....	116
Валентина Розгон	
Фразеологічні засоби номінації людини у східноподільських говірках	122
Тетяна Кукса	
Назви лілійних (цибулевих) рослин в українських говірках Криму	125
Леся Поліщук	
Номінація господарських приміщень для утримування тварин у східноподільських говірках.....	129
Наталія Жуган	
Варіативність ткацької лексики в середньонаддніпрянських говірках	134
Марина Делюсто	
Грамматичні категорії іменника в діалектних текстах української наддунайської говірки	138
Тетяна Гаврилова, Зоя Денисенко	
Мікротопонімія Смілянщини в народних оповідях, переказах, легендах (фрагмент «Словника мікротопонімії Черкащини»).....	143
Ігор Погрібний	
Структурно-семантичні особливості черкаських прізвищ з речовинною семантикою.....	150

ГРАМАТИКА

Микола Калько	
Українська аспектологічна думка останнього півстоліття: основні здобутки і вектори розвитку	155
Людмила Лонська	
Проблема буттєвих речень у лінгвістиці (аналітичний огляд)	161
Раїса Христіанінова	
Складнопідрядні речення з приреченневими підрядними частинами умови.....	167
Олена Кадочнікова	
Засоби зв'язку складників поліпредикативних сполучникових одиниць з пояснювальними відношеннями.....	173
Ганна Ситар	
Структурні й семантичні типи синтаксичних фразеологізмів в українській мові.....	178
Наталія Руденко	
Засоби вираження умовності простого речення.....	182
Надія Мартянова	
Інтонаційні показники одиниць актуального членування речення.....	185
Панкова Марія	
Засоби вираження питальності в українській мові.....	190
Олена Бондаренко, Ольга Радзієвська	
Неологізми: способи творення та перекладу.....	194

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Елена Селиванова	
Механізми неологізації в синергетике языка и этносознания.....	199
Ирина Литвин	
Лингвостилистические и прагматические приемы в русском анекдоте.....	202
Валентина Калько	
Вербальна репрезентація концепту душа в українських пареміях	207

Галина Ярмоленко

Гештальтна мотивація девербативів-іменників сучасної української мови..... 214

Наталія Рибалка

Антропоморфна метафоризація англійських номенів ссавців..... 217

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ**Світлана Лавриненко**

Логоепітеми сфери правової культури в баладах про дошлюбні взаємини..... 222

Олександр ЧеревченкоДіалектне слово як функціонально-стилістична одиниця
(на прикладі українського поетичного мовлення поч. ХХ ст.)..... 227**Тетяна Ткаченко**

Діалектизми в мові прози Михайла Стельмаха..... 232

Борис Коваленко

Фонетичні і граматичні діалектні особливості в ідіостилі М. Коцюбинського..... 235

Галина ОсіпчукДіалектизми як кореферентні компоненти в семантико-синтаксичній структурі
творів Валерія Шевчука і Марії Матіос..... 241**Вікторія Черевченко**Діалектні риси в дитячих фольклорних текстах
(на матеріалі української народної казки)..... 244**Мар'яна Сапун**

Епітети в системі образних мовних засобів Григорія Косинки..... 248

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. МОВА І НОРМА**Олена Красовська**

Тропи епістолярного тексту Лесі Українки..... 253

Вікторія Діц

Стилістичні функції пропріальної лексики в поезіях Богдана Лепкого..... 260

Олена Цапок

Фактичні помилки в заголовках українських друкованих ЗМІ..... 264

Людмила СолодкаПовтор газетного заголовка в медіатексті як засіб його лексико-семантичного
увираження..... 268**Зоя Комарова**

Кодифіковані норми подвійного наголошування прикметників..... 272

Віктор ВелівченкоПорушення принципу співпраці як спосіб імплікатурного вираження емотивного
змісту (на прикладі сучасного англійського дискурсу)..... 277**АНАЛІТИЧНІ ОГЛЯДИ****Аслан Мамедли**

Язык науки: проблемы образной концептуализации..... 282

Ірина Савченко

Історичний шлях української пунктуаційної системи..... 284

Ярослава Синегуб

Формування і розвиток української термінології..... 291

РЕЦЕНЗІЇ**Петро Мацьків**

Українська душа крізь глибину століть..... 296

НАШІ АВТОРИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Оксана Ніка

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В АКТУАЛЬНИХ КОНТЕКСТАХ: ДО 90-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ П. Д. ТИМОШЕНКА

У статті проаналізовано наукові уявлення П. Д. Тимошенка про історію української літературної мови, встановлено перспективність його ідей у сучасній лінгвістиці, зокрема підходів до періодизації, до багатоаспектності аналізу чинників мовної еволюції, до оцінки функцій літературної мови в часовому й локальному дискурсі.

Ключові слова: історія української літературної мови, періодизація, чинники еволюції, функції літературної мови, наукові погляди П. Д. Тимошенка, лінгвістична перспективність ідей.

Петро Дмитрович Тимошенко репрезентує традиції історико-мовної школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, з яким пов'язана його багатолітня викладацька праця на кафедрі історії української мови, глибоке зацікавлення й перспективне висвітлення еволюції української мови, зокрема історії української літературної мови, у численних статтях, рецензіях, оглядах та ін.

Опрацювання наукового спадку П. Д. Тимошенка засвідчує критицизм, акцентування на аргументованій і продуманій власній позиції, на ретельній перевірці мовних фактів і об'єктивному спростуванні недостовірної інформації. Пріоритет істинності наукового знання, його доведеності й прагматичного підтвердження зумовили тривале „життя” ідей цього дослідника в історичній лінгвістиці.

Енциклопедичність Петра Дмитровича прочитуємо у зваженому співвідношенні емпіричних фактів і теоретичних узагальнень, в аналізі мовних явищ у часовому, локальному дискурсах української мови та в загальнослов'янському контексті, взаємозв'язку аспектів дослідження мови як суспільного явища і як мовної системи. Наукова перспективність теоретичних положень, сформульованих дослідником, ґрунтується на глибоких знаннях з історичної фонетики, граматики, лексикології, синтаксису, історичної й сучасної діалектології, старослов'янської мови, історичної стилістики та ін.

Широко проілюстрований П. Д. Тимошенко комплексний підхід до дослідження літературної мови в її історичній динаміці розкриває особливості мовної норми, що складалася внаслідок особливого синтезу книжних і народних елементів у кожний історико-мовний період, жанрово-стильової диференціації, ускладненої інтерференційними співвідношеннями церковнослов'янської та української мов, домінантою традиційної епістемі над індивідуально-авторським пошуком, суспільною мотивацією престижності мов і їхнього функціональною полівалентністю в тогочасному соціумі. До сказаного додамо широкий спектр релігійних, культурних та ін. чинників, що впливали на регулювання літературно-мовного розвитку в давню добу.

Отже, комплексність аналізу історії української літературної мови дає можливість поглибити висновки про діалектні відмінності мови, що відображені в писемних пам'ятках аналізованого періоду, про перспективи літературного нормування з живомовною домінантою, про діалектичні зв'язки між давнім і новим періодами розвитку української літературної мови тощо.

Переконливості його висновкам надає зосередженість на вивченні писемних пам'яток, які об'єктивізують еволюційний процес літературної мови. Саме тому замість просторих цитатій текстів І. Вишенського і висновків про його мову, яким приділялося забагато уваги в курсі „Історія української літературної мови”, П. Д. Тимошенко вважає доцільнішою спробу реконструкції оригіналу. Тексточентричний підхід він апробував на матеріалі описів замків 1552 р. [6], українських грамот XIV – першої половини XV ст. та ін.; тексти разом із дослідженнями склали корпус його двотомної „Хрестоматії матеріалів з історії української літературної мови” [8].

Лінгвістична перспективність наукових ідей цього дослідника набуває актуальності в процесі сьогоdnішнього обговорення періодизації історії української літературної мови,

об'ємного й точного висвітлення основних закономірностей її розвитку, специфіки дослідження в кожний період, історичного засвідчення текстової інтерпретації в інтердисциплінарному ключі та ін.

Дослідженням П. Д. Тимошенка з історії української літературної мови приділена недостатня увага, його наукові студії не передруковували у вигляді зібрання праць; досі вони збереглися в окремих періодичних виданнях чи збірниках статей, виданих за матеріалами конференцій. Про масштабнішу працю Петра Дмитровича, якою могла б стати його „Історія української літературної мови”, є лише писемне засвідчення, проте вона не була опублікована, а єдиний рукописний варіант відсутній у його архівних університетських документах. Загалом потребує уточнення бібліографія наукових праць ученого [1].

Утім, як уже відзначалося, рефлексія дослідника й на той час певна ідеологічна поміркованість багато важать для лінгвістичної об'єктивізації історичної процесуальності української літературної мови. Чи в оцінці поглядів на літературну мову А. Ю. Кримського [7], чи в цікавих рецензіях на підручник свого університетського колеги – П. П. Плюща [5], чи на збірник статей „Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови”, виданих Інститутом мовознавства імені О. О. Потебні [3] та ін. – всюди помічаємо безпристрасний погляд науковця, який цінує передусім точність цитати, адекватність інтерпретації поглядів мовознавців, відповідність назви статті її основному викладу, звідси – дискусійність наукового обговорення, що завжди підкріплена власною оцінкою науковця. Так, стаття П. Д. Тимошенка „Про періодизацію історії української літературної мови” була надрукована в періодиці з приміткою „друкується в дискусійному порядку” на сторінках журналу „Українська мова в школі”, чомусь у розділі „Трибуна читача” [4, с. 59]. Загалом погляди П. Д. Тимошенка в процесі цього обговорення зазначеної проблеми широко відображені в 50-ті роки й засвідчують його активну участь у перебігу наукової дискусії як в окремо присвячених цьому питанню статтях, так і численних рецензіях: на академічний „Курс історії української літературної мови” (за ред. І. К. Білодіда. – К., 1958–1961. – Т. 1–2) чи на посібники „Курс історії української літературної мови” за ред. Л. А. Булаховського (К., 1951), „Нариси з історії української літературної мови” П. П. Плюща (К., 1958). Як відомо, обговорення наукової концепції історії української літературної мови продовжувалося й після публікації цих праць, зокрема фундаментальні питання зацентровані на науковій конференції „Питання історичного розвитку української мови”, присвяченій Міжнародному з'їзду славістів [2].

У розмірковуваннях П. Д. Тимошенка про періодизацію історії української літературної мови варто зважити на раціональні пропозиції, які можуть бути розгорнуті чи продискутовані в сучасних студіях:

- 1) суспільний характер мови підставово проектує її взаємозв'язки з історією суспільства („мова є суспільним явищем і, отже, її треба вивчати в нерозривному зв'язку з історією суспільства”), проте потрібно враховувати специфічні, мовні закони, „тому певні періоди в її історії можуть і не збігатися з певними періодами в історії суспільства”;
- 2) урахування поділу українських земель на частини співвідносно зі станом розвитку літературної мови на цих землях: „періодизацію треба встановлювати, виходячи насамперед із стану розвитку літературної мови на землях, що протягом усього (або переважного) часу відігравали провідну роль в економічному, культурному й політичному житті народу. Такими землями в Україні є землі, об'єднані назвою Середня Наддніпрянина”;
- 3) відлік історії української літературної мови варто починати з висвітлення літературної мови в Київській Русі: „... на основі давньоруської літературної мови виникає й давньоукраїнська літературна мова. Тому українську літературну мову не можна вивчати у відриві від давньоруської”;
- 4) періодизація повинна віддзеркалювати загальні процеси розвитку літературної мови, а не мову й стиль окремих письменників: „матеріал про принципи стилістичного використання певних мовних прийомів в окремих письменників треба зосередити в одному місці”;
- 5) процесуальність творення літературної мови на народній основі в давню добу та її роль у нову добу визначає формати її

періодизації: „давня українська літературна мова в XIV–XVIII ст. ... значною мірою є штучною, більш або менш далекою від мови народної”; разом із тим „не можна погодитися із зауваженнями, що І. Котляревський вносить у наше письменство „бездоганно чисту” народну мову, навіть коли врахувати, що під цією народною мовою розуміється діалектна полтавська мова” та ін.; б) відкритим залишається питання про різночасові діалектні впливи на літературну мову: „дві стихії – південно-західна і північна; ... перемогла південно-східна” тощо.

З урахування сукупності цих чинників вибудовується перспективна в історичній лінгвістиці староукраїнська періодизація XIV–XVIII ст. із поділом на три (у П. П. Плюща – два) періоди: XIV – першої половини XVI ст., другої половини XVI – першої половини XVII ст., останній – до кінця XVIII ст. Щоправда, П. Д. Тимошенко послуговувався термінами „давня українська літературна мова”, „давньоукраїнська літературна мова”, що не стали пріоритетними в історичній лінгвістиці.

У логічному взаємозв’язку вибудована ним історична перспектива співвідношення книжної мови з живим мовленням: починаючи від норм давньоруської літературної мови, у яких позначився живомовний вплив, до його системного вияву в „простій мові” і якісно нового рівня – літературного утвердження живомовної основи.

Так, дослідник мотивовано довів, що „змішування ы – и, ѣ – и, в – у у південноруських пам’ятках XI–XII ст. не можна вважати звичайними помилками писарів. Ці змішування мають під собою реальний живомовний ґрунт” [5]. Отже, вже в XI–XII ст. давньоруська літературна мова відображала окремі українські живомовні ознаки. Більше того, на цій основі він сформулював прогностичну тезу про складність і актуальність вивчення процесу поширення норм давньоруської літературної мови, що склалася на півдні Київської держави, на інші її території.

На окрему увагу заслуговують розмірковування П. Д. Тимошенка про сутність і диференційні ознаки „простої мови” в XVI–XVII ст. Порівнюючи суперечливі висловлювання П. П. Плюща, який водночас схарактеризував цю мову і як „досить далеку від народної мови”, і як „зближену з живою українською народною мовою”, П. Д. Тимошенко припускає, що „уявлення про „просту мову” як про мову штучну, далеку від народної, перебільшені” [5, с. 79]. Він убачав у ній відображення народної мови, аж до конкретизації певних західноукраїнських діалектних характеристик, проте синтаксис і, особливо, лексика, частіше вибудовували за книжними моделями, що зумовлено статусом і функціональними можливостями „простої мови”. У цьому разі поняття „проста мова” не ототожнювалося з народною мовою, проте відображало актуалізовану потребу розвитку староукраїнської книжної мови, що ґрунтувалась на синтезі живомовних елементів із книжними. Такий лінгвістичний підхід до оцінки „простої мови” як теоретичного конструкту й текстової маніфестації виявився продуктивним і набув поширення в історичній лінгвістиці.

Нова українська літературна мова, що бере свій відлік від „Енеїди”, на думку П. Д. Тимошенка, не засвідчує „бездоганно чисту” народну мову І. Котляревського. учений прокоментував дискусійність цієї тези, яку висловив П. П. Плющ, і довів, що впродовж першої половини XIX ст. „ще не склалися сталі норми літературної мови, кожен письменник писав своєю місцевою мовою (інакше він і не міг писати)” [4, с. 63], а сфера функціонування не переходила меж художньої літератури, зрідка – перекладів, листування. (Для порівняння – мовні норми „Енеїди” І. П. Котляревського в оцінці Ю. Шевельова).

Окреме місце в періодизації історії української літературної мови й у науковому доробку П. Д. Тимошенка присвячене Т. Г. Шевченку. Коментар Шевченкового місця в еволюційному процесі розвитку української мови зацентований на „основах літературної мови”, „потенціальних можливостях” народної мови, „говірках Наддніпрянщини” та ін. Дослідницький інтерес П. Д. Тимошенка до мови Т. Г. Шевченка засвідчує близько десяти окремих наукових розвідок (від висвітлення окремих лексичних,

граматичних та ін. особливостей до його знаковості в літературній історії).

Увага до знакових постатей в історії української мови – І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, М. Стельмаха, А. Малишка, О. Корнійчука та ін. – підкреслена окремими публікаціями П. Д. Тимошенка, що ілюструє його енциклопедичність, системність аналізу історичної еволюції української мови, зважене співвідношення загальних закономірностей розвитку літературної мови й персоналізованого внеску в інтегрованому ракурсі.

Прикметно, що процес висвітлення історії української літературної мови П. Д. Тимошенко координував з питаннями історичної діалектології. У полі зору дослідника перебувають окремі західноукраїнські риси, наявні в „простій мові” XVI–XVII ст., „полтавська мова” в текстах І. П. Котляревського, „говірки Наддніпряниці” у творах Т. Г. Шевченка, з іншого боку, – „полтавсько-київський діалект” у викладі авторського колективу науковців, вивчення звенигородських говірок А. Ю. Кримським та ін.

Зокрема, аналізуючи погляди А. Ю. Кримського в процесі мовної дискусії кінця XIX – початку XX ст., П. Д. Тимошенко передусім згадував працю вченого „Звенигородщина”, оскільки „вивчення звенигородських говірок позначилося і на його думках про українську літературну мову, принаймні у вирішенні часткових питань про доцільність чи недоцільність узаконення у літературному вжиткові тих чи інших слів і форм” [7, с. 61]. Очевидно, що ця думка стає підґрунтям для оцінки поглядів А. Ю. Кримського на початку дискусії (стаття „Наша мовна скрута та спосіб зарадити лихові”, 1891 р.) та її продовженні на початку XX ст. („Украинский язык”). Для порівняння – потрактування основи сучасної літературної мови як дводіалектної Ю. В. Шевельовим.

Пріоритет літературної норми А. Ю. Кримський пов’язував із поширенням слова в більшості або в багатьох говірках, особливо східноукраїнських, зокрема в говірках наддніпрянського Правобережжя, далі – добір менш поширених [7, с. 67]. Не заперечуючи творення нових слів і використання запозичень з інших мов, дослідник залишає за цими джерелами розвитку мови периферійне місце.

Загалом характеризуючи погляди А. Ю. Кримського в контексті „розвитку й нормалізації української літературної мови”, П. Д. Тимошенко не завжди погоджувався з відомим попередником. Так, „хибною була теоретична настанова А. Кримського орієнтуватися в письменстві на мову простого сільського люду” [7, с. 66], що вмотивовано функціями літературної мови.

Отже, комплексний підхід до висвітлення історії літературної мови з проєкціями на історичні граматику, фонетику, лексикологію, діалектологію, стилістику, історичну текстологію, дослідження мовних контактів та ін. розширюють позамовні впливи чинниками, оскільки „зміни в характері писемних джерел цілком природно залежали від політичних і культурних чинників (віровизнання мовців і його еволюція, співіснування та боротьба ідеологій, політичні тенденції, загальна структура суспільства й насамперед статус освічених верств тощо)” [9, с. 55]. Визнання домінантного критерію в гетерогенній класифікації збалансовує врахування специфічних мовних законів розвитку й комплексу позамовних чинників, що впливали на функціонування та еволюцію української літературної мови.

Праці П. Д. Тимошенка відображають процес становлення лінгвістичної традиції у визначенні основних періодів літературної історії української мови, потрактуванні загальних закономірностей її розвитку, засвідчують персональну участь дослідника в принциповому обговоренні присутніх питань. Вагомість його теоретичних міркувань оперта на дослідження конкретних текстів, зорієнтована на широкий спектр наукової проблематики. Наукові погляди П. Д. Тимошенка не лише ілюструють зріз тогочасних уявлень про історію літературної мови, але й певним чином можуть бути враховані в сучасному обговоренні різних дослідницьких підходів до періодизації, уточненні меж окремих періодів, термінологічного окреслення літературної мови в певну добу, кореляції дослідницьких термінів і автохтонних тогочасних назв мови, з’ясуванні співвідношень

європейського зразка та етнічної мови тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика : зб. наук. праць. – К. : Київський університет, 2001. – Вип. 3. – 157 с.
2. Питання історичного розвитку української мови : праці Міжвуз. наук. конф., присв. V Міжнар. з'їздові славистів. – Х. : Вид-во Харк. держ. ун-ту, 1962. – 127 с.
3. Тимошенко П. Д. Рецензія : Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови: Збірник статей. – Київ, 1954. – 224 с. (АН УРСР. Інститут мовознавства) / П. Д. Тимошенко // Українська мова в школі. – 1956. – № 1. – С. 86–86.
4. Тимошенко П. Д. Про періодизацію історії української літературної мови / П. Д. Тимошенко / Українська мова в школі. – 1958. – № 6. – С. 59–66.
5. Тимошенко П. Д. Рецензія : П. П. Плющ. Нариси з історії української літературної мови. – К., Вид-во «Рад. школа», 1958. – 291 с. / П. Д. Тимошенко // Українська мова в школі. – 1959. – № 2. – С. 77–81.
6. Тимошенко П. Д. Мова описів українських замків 1552 року / П. Д. Тимошенко // XII Республіканська діалектологічна нарада. Тези доп., квітень 1965 р. – К., 1965. – С. 15–17. – (АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Наукова рада з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй»).
7. Тимошенко П. Д. Питання розвитку української літературної мови у працях А. Ю. Кримського / П. Д. Тимошенко // А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження). – К., 1974. – С. 60–71.
8. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови / Упор. П. Д. Тимошенко. – К., 1959. – Ч. 1. – 360 с.; 1961. – Ч. 2. – 346 с.
9. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов; пер. з англ. – Харків : Акта, 2002. – 1054 с.

Oksana Nika

History of Ukrainian literary language in actual contexts: devoted to 90 anniversary of Tymoshenko P. D.

Scientific ideas of Tymoshenko P. D. about history of Ukrainian literary language are analyzed, prospects of his ideas in the modern linguistics are determined, including approaches to periodization, many ways of analysis of language evolution causes, estimation literary language function in temporal and local discourse.

Key words: history of Ukrainian literary language, periodization, causes of evolution, functions of literary language, scientific viewpoint of Tymoshenko P. D., linguistic prospects of ideas.

Світлана Гриценко

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКИХ ДІЛОВИХ ПАМ'ЯТОК XVI–XVII СТ. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЗАПОЗИЧЕНЬ

Запозичення – потужний чинник розвитку мови, свідченням чого є українські ділові пам'ятки XVI–XVII ст., які фіксують домінування польськомовного впливу, що було зумовлено культурно-історичними подіями. Пам'ятки засвідчують явище паралельного вживання на позначення одного поняття як питомиї, так і запозиченої лексики. Типовим для українських ділових пам'яток XVI–XVII ст. є запозичення не лише окремих лексем, а й цілих мовних структур. Актуальним для дослідників лишається питання часового коригування запозичень та уточнення шляхів їхнього проникнення до мови-реципієнта. Різновекторною є проблема адаптації запозичень до системи мови-реципієнта. Перспективним видається створення словника лексичних запозичень.

Ключові слова: запозичення, мова-реципієнт, адаптація.

Одним із потужних чинників розвитку мови є іншомовні впливи, роль яких особливо яскраво виявляється в історично значущі періоди розвитку держави. Історія мови та історія нації, раси й цивілізації переплітаються і взаємно впливають одна на одну. На цьому наголошував відомий мовознавець Фердинанд де Соссюр у „Курсі загальної лінгвістики”: „Звичаї народу позначаються на його мові, а з іншого боку, ... саме мова формує народ. Слід згадати про стосунки між мовою і політичною історією. Великі історичні події – як-от римське завойовування – мали незліченні наслідки для багатьох сторін мови. Внутрішня політика держави відіграє не меншу роль у житті мов...” [10, с. 34].

Для України історично значущим періодом стали XVI–XVII ст., коли відбулося релігійно-національне й культурне відродження. Цей період, як влучно зауважує Василь

Німчук, відзначається боротьбою двох тенденцій: утвердженням національної мови й прагненням до багатомовності; у цей період в Україні була складна, „найскомплікованіша в Європі мовна ситуація”: одночасно функціонували мови, належні до відмінних мовних систем, з різною структурою, які відрізнялися походженням та характером використання; це були: українська (руська), церковнослов'янська (слов'янська), грецька, латинська, гебрайська, ідиш, вірменська, турецька, кипчацько-татарська, польська, німецька, угорська, молдавська, італійська, французька тощо [6]. Боротьбу цих двох тенденцій у мові фіксують українські ділові пам'ятки XVI–XVII ст., які відбивають як тяжіння до мовної традиції попереднього періоду, яка йшла від давньоруської мови, а також наявність мовних норм церковнослов'янської мови, так і багатство запозиченої лексики.

Аналіз лексичного складу українських ділових пам'яток XVI–XVII ст., зокрема „Лохвицької ратушної книги другої половини XVII ст.” спонукає до висновку про різний ступінь інтенсивності вживання лексичних запозичень. Зокрема, із проаналізованих 14577 мовних одиниць (з яких власних назв – 1765), тобто фактично із 12812 лексем (акти № 1–50) виявлено 739 лексичних запозичень з різних мов.

Запозичення	Мови-посередники	Кількість (739)	
		Число	%
Польські	–	365	49,46
Латинські	–	80	10,84
Латинські	Польська	7	0,81
Латинські	Чеська > польська	65	8,8
Німецькі	–	29	3,93
Німецькі	Польська	62	8,4
Чеські	Польська	9	1,22
Французьке	Польська	1	0,14
Тюркські	-	63	8,54
Латинські	Німецька > польська	53	7,18
Арабське	Німецька	1	0,14
Чеське	Німецька	1	0,14
Чеське	-	1	0,14
Грецькі	-	2	0,27

Статистичні дані щодо інтенсивності лексичних запозичень свідчать про домінування польськомовного впливу на українську писемну актову мову XVII ст., що було зумовлено культурно-історичними подіями.

Зауважимо, що жанрова специфіка пам'ятки зумовила й неоднорідність щодо частотності вживання окремих лексем: від поодинокого (*найбарзеи, варуємь, велце, викарши, внеть, долегливости, звадця, зуполне, лекговати, контентуючисе, кармазиновьи, инстикгатор, нецнотливыи, потварь* та ін.) до багаторазового (*атамань* – 58, *артикуль* – 24, *бурмистрь* – 45, *войть* – 53, *ведлугь* – 41, *грош* – 41, *декреть* – 31, *жеби* – 38, *жадным* – 21, *очевисто* – 39, *обыватель* – 25 та ін.). Відповідно насичення різних ідеографічних груп лексикою також є нерівномірним, окремі групи представлені поодинокими лексемами (тваринний світ; якість і стан; релігія), інші – є досить розгалуженими, численними (людина як член суспільства; емоції людини; побут людини; назви дій, спрямованих на державно-адміністративне унормування; військова справа тощо). Лексичні запозичення стають, як влучно зауважила польська дослідниця Р. Гжегорчикова, своєрідним класифікатором світу [1, с. 45], уможлиблюють вирішення проблеми *мети запозичування*: іншомовна лексема розширює поняттєву структуру мови-реципієнта чи лише розширює засоби вираження наявних у мові-реципієнті сформованих давніше понять?

Типовим є явище паралельного вживання в писемній пам'ятці на позначення одного поняття питомої лексеми й запозиченої. Зокрема, у ЛРК (як і в ДМВН, АСО та ККПС) на позначення поняття „особисто, особистий” писарями використовувалися одночасно

декілька питомих лексем і дві запозичені: *обличнѣ, наочне, очне, власний, очевисто і персоналітер*. Наприклад: „Што (с)мо на ска(р)гу оного Гри(ц)ка казали зара(з) оному Данилу **перѣ(д) собою персоналѣте(р)** стати ...” (ЛРК, с. 62); в акті № 167 дві запозичені лексеми вживаються в одному реченні: „*Становѣши **очеви(с)то** пере(д) sudo(м) перѣсоналѣте(р) панѣ ... Соколо(въ)ская ... жало(с)ную ска(р)гу прекъладала...*” (ЛРК, с. 145). Зі значенням „особисто, персонально” у пам’ятці зафіксоване використання прикметника *власний*: „... на(м) ...мови(л): „*Идѣте в Я(р)ма(ш)кову комору красти...*” – и **вла(с)ны(й)** о(н) на(с) на тое привель...” (ЛРК, с. 80). Зауважимо, що прислівник *персоналітер* (є похідним утворенням від латинського іменника *persona*) був складовим елементом актового штампа ЛРК: „... постанови(въ)шися персоналѣте(р) ...” (акти № 60, № 78, № 98), що паралельно співіснував із питомими лексемами *наочне, очне*: „...очне постановившися” (акт № 53), або „...нао(ч)не пере(д) нами повѣдѣлъ” (акт № 202); в іншій писемній пам’ятці – „Актах села Одрехови” – у цій функції вживалася лексема *обличнѣ*: „*станувши обличнѣ и доброволне безъ вишелякого примоушеня...*” (АСО, с. 185), хоча поза штампами з таким же значенням фіксується запозичення *очевисте*.

Такі випадки є непоодинокими: на позначення поняття „в’язниця” в ЛРК використовуються лексеми: *везеня, турма, карцир / карацер*. Наприклад: „... *поменены(х) Стефана и (С)тецъка три днѣ в тве(р)домѣ **везе(н)ю** для о(з)ваня приятеле(и) ... де(р)жали*” (ЛРК, с. 30); частовживаною на позначення цього ж поняття є запозичення *турма*, щодо походження якого в мовознавців немає одноставної думки: середньовісній чи давньотюркське (ЕСУМ, 5, с. 695). Наприклад: „*Ты, во(й)те, наши(м) ста(д)ника(м) **ту(р)му** показова(л)...*” (ЛРК, с. 91). ЛРК фіксує випадки, коли лексема *везеня* вживається із більш уточненим значенням – „заточення”: „... *Семе(н) Рожокъ ... з везе(н)я втѣкъ, до жоны его питат, которая у турмѣ у везе(н)ю сидячи, оному Семену всю и(с)тоту выразила...*” (ЛРК, с. 60). Ця ж писемна пам’ятка фіксує ще одне запозичення з латинської мови для позначення поняття „в’язниця” – *карцер* або *карацер*: „... *яко у **карца** мешъкаючи*” (ЛРК, с. 38), або ж „... *видячи на то(г)[о] зра(й)цу Вели(ч)ка, ...казали(с)мо оно(г)[о] **до карацеру** о(т)да(т)...*” (ЛРК, с. 173). Отже, у цих випадках лексичні запозичення сприяють розширенню засобів вираження сформованих раніше у мові-реципієнті понять.

Типовим для українських пам’яток XVI–XVII ст. є явище, коли з існуючих поширених на теренах України синонімів-запозичень надається перевага певній лексемі, зокрема ЛРК на позначення поняття „палач” часто фіксує полонізм *кат* (ЛРК, с. 87) та похідну прикметникову форму *катовський* (ЛРК, с. 21), зауважимо, що це запозичення зустрічається і в „Актах Бориспільського мейського уряду 1612–1699 гг.” й у „Рукописному хронографі” та в „Перло многоцѣнном” Кирила Транквіліона Ставровецького (МСТ, 1, с. 360); зрідка використовується писарями ЛРК германізм *мистръ*, який номінує це ж поняття: „... *жебы тот Омеля(н)ъ, яко юж(ъ) подозрены(й) человекъ и ныне право(м)ъ переконаны(и), бы(л) **мистру** [„катові”] на кве(с)тію выданы(й) ...*” (акт № 23). В іншій пам’ятці ділового стилю також надано перевагу саме цьому запозиченню, зокрема в „Протоколах Полтавського полкового суда” зазначено: „... *просили о прислания зъ Полтавы ... **мистра** Польтавского за для проби [„страги”] Курила Педорченка*” (МСТ, 1, с. 429). Інший полонізм *оправца* із значенням „палач” збережений у проповідях Антонія Радивиловського: „Обачивши пріятеля своего въ тяжкомъ разѣ, крикнетъ на оправцовъ: потерпѣте, нѣчего той невиненъ” (МСТ, 1, с. 49).

Мовознавцям доведеться ще вирішити: чи подібні мовні вподобання мають суб’єктивний характер (автор пам’ятки сам вирішував, яким саме запозиченням скористатися), чи це продиктовано іншими причинами, зокрема, мовною традицією певного регіону.

Відкритим лишається питання щодо структурних типів запозичень, які зафіксовані українськими діловими пам’ятками XVI–XVII ст., і щодо їхньої номінації: чи можна їх

назвати запозиченнями?

Загальновідомим є факт, що мова-реципієнт може переймати не лише окремі лексеми, як традиційно оцінюють запозичення, а й сполуки слів, фразеологізми, частини речення, цілі речення, більші від речення фрагменти тексту. Цю структурну багатоплановість демонструють латинські запозичення, відбиті українськими пам'ятками XVI–XVII ст.

Типовим явищем була передача латинізмів українською графікою при повному збереженні оригінальних граматичних особливостей запозичуваних елементів [4, с. 32]. Актові документи насичені лексемами латинського походження, у яких збережено словозмінні особливості в неадаптованому до української граматичної системи вигляді, напр.: *потентем* „могутньому, сильному, спроможному” (ЛРК, 95), *публице* „прилюдно, всенародно” (ЛРК, с. 179), *протестанс* „заявлений при свідках” (ТУВН, с. 297), *детриментумь* „збиток” (ККПС, с. 198), *коньтратиумь* „на противагу” (ККПС, с. 114), *виолентер* „насилно” (ККПС, с. 206), *акътумь* „угода” (ТУВН, с. 243), *дисквизицио* „розслідування” (ККПС, с. 211), *концесибилис* „дозволений” (ККПС, с. 242), *финалитер* „остаточно” (ККПС, с. 252), *реалитатемь* „істинність” (ККПС, с. 272), *минореннесь* „неповнолітні” (ДМВН, 196), *преюдициумь* „збиток” (ДМВН, с. 198), *екьсарсус* „запалений, розгніваний” (ДМВН, с. 202), *конттоквитатем* „сусідство” (ДМВН, с. 203) та ін.

Ці ж пам'ятки відбивають запозичення не лише окремих лексем, а й сполук лексем, які передавалися на письмі здебільшого кирилицею, але граматично оформлені за правилами латинської мови й були характерними для пам'яток ділового стилю.

Серед зафіксованих у пам'ятках структур словосполучень типовими є:

1) прийменник + іменник: *пер модум* „у спосіб” (ККПС, с. 256), *ин дубиумь* „під сумнівом” (ККПС, с. 262), *ин пассу* „у процесі” (ККПС, с. 269), *де валидитате* „про правоздатність” (ККПС, с. 275), *инь казу* „у випадку” (ДМВН, с. 265), *инь коньтратиумь* „у запереченні” (ДМВН, с. 254), *кумь колятералибус* „із суміжниками” (ДМВН, с. 231), *де дамнис* „про збитки” (ККПС, с. 235) та ін.;

2) прийменник + прикметник: *абь акцесорио* „від формальності” (ККПС, с. 243), *ексь антикво* „здавна” (ККПС, с. 207), *инь енере* „в цілому” (ДМВН, с. 266), *инь тото* „в цілому” (ДМВН, с. 248) *ин постерум* „на майбутнє” (ККПС, с. 206);

3) частка (або сполучник) + прислівник: *нонь казуалитер* „не випадково” (ДМВН, с. 247), *уть супра* „як вище” (ДМВН, с. 247);

4) прикметник + іменник: *суфьфициентем пленипотенциам* „достатнє уповноваження” (ККПС, с. 208), *привата авьторитате* „за приватною ініціативою” (ККПС, с. 233), *парти афекътантис* „зацікавленій стороні” (ДМВН, с. 203), *суфьфициентес етатис* „достатнього віку” (ДМВН, с. 231), *габилем рационем* „слухне право” (ДМВН, с. 237) та ін.;

5) прийменник + прикметник + іменник: *ин пацифика посесыоне* „у спокійному володінні” (ККПС, с. 209), *ексь контроверсис сериис* „від серйозних суперечок” (ККПС, с. 269), *ин суммум преюдициумь* „для більшого збитку” (ДМВН, с. 204), *кум принципалибус цитатис* „з основними відповідачами” (ДМВН, с. 231);

6) іменник + іменник: *колятералиумь парциумь* „сторін суміжників” (ККПС, с. 252), *колятералес вицини* „сусіди-суміжники” (ККПС, с. 252), *пенамь кгравамис* „кара за обтяження” (ККПС, с. 220), *партис актореє* „сторони позивача” (ДМВН, с. 228);

7) прийменник + іменник + іменник: *ин рерум натура* „у природі речей” (ККПС, с. 200), *ин локо контроверсо* „на місці суперечки” (ККПС, с. 197), *ин форо фори* „виклик до суду” (ДМВН, с. 202), *коньтра гередесь бонорумь* „проти спадкоємців маєтку” (ДМВН, с. 228), *синє акгниционе колятералис* „без згоди суміжника” (ДМВН, с. 231);

8) прийменник + іменник + займенник: *ин презенция ностра* „у нашій присутності” (ККПС, с. 198), *гокь инь пассу* „у цьому процесі” (ККПС, с. 286), *ин рем суамь* „на свою користь” (ДМВН, с. 199);

9) іменник + займенник: *конспирационе суа* „за своєю змовою” (ККПС, с. 252), *суамь контикгуитатемь* „свою межу” (ККПС, с. 195), *се оффициум* „за своїм обов'язком”

(ДМВН, с. 233), *презеньте ме* „в моїй присутності” (ДМВН, с. 267);

10) словосполучення, які складаються з дієслова та іменної частини, до якої можуть входити: а) іменник; б) прикметник + іменник; в) прикметник + іменник; словопорядок у таких словосполученнях може бути різним, як дієслово + іменна частина, так і навпаки, напр.: *морамь ин патитур* „підлягати затримці” (ККПС, с. 198), *привата авьторитате трансъпонере* „за приватною ініціативою перенести” (ККПС, с. 233), *аденть аньнос дискреционис* „досяг повноліття” (ККПС, с. 286), *беневоле фасус ест* „добровільно визнав” (ДМВН, с. 203), *преклюдере виамь* „загородити дорогу” (ДМВН, с. 238) тощо.

Таке використання латинських висловів є типовим для пам'яток ділового стилю, особливо для мови актових документів. В. Німчук і Н. Яковенко відзначають, що в „мову підкоморських книг починають проникати надзвичайно численні у 30-х рр. XVII ст. латиномовні юридичні штампи, особливо широкоживані в суперечках і аргументації адвокатів, які оперують дефініціями польського межового права, більш деталізованого порівняно зі Статутом 1566 р.” [7, с. 23]. Як засвідчує І. Огієнко, така “мішана, макаронічна” мова вперше постала в к. XV ст. в Італії, де стали “писати мішаниною живою італійською мовою з латиною; батьком цього стилю був падуанець Odaxius, що в 1488 р. випустив уже “Carmen macaronicum”, а мантуанець Folengo особливо вславився своїми макаронічними віршами. З Італії цей спосіб писання поширився по Франції та по інших землях Європи. Зайшла ця мода й до Польщі, і “Carmen macaronicum” пише вже Ян Кохановський в др. пол. XVI-го віку; а в XVII в. макаронічна мова широко znana і в актовій мові. В українському письменстві макаронічна мова так само добре відома ще з XVI в. – найбільше поширилася вона в нашій актовій мові, й тут дуже часто українську мову густо пересипали латинськими виразами, – чи то окремими словами, чи навіть цілими реченнями. Дійшло до того, що українські послі домагалися очищення канцелярської української мови від частих латинізмів, про що був виданий у 1590 р. відповідний наказ. Наказ не вплинув, – у XVII в. українські акти мають надзвичайно багато латинських слів та речень. Макаронічна мова довго трималася на Україні, – виходить з ужитку тільки з кінцем XVIII віку.” [8, с. 499].

Зауважимо, що латинськомовні юридичні штампи найбільш представлені в актах „Книги Київського підкоморського суду (1584–1644)” та в збірці актів „Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.”, останній з яких датується 1643 роком, а вже в пізніших ділових пам'ятках, зокрема в „Лохвицькій ратушній книзі другої половини XVII ст.”, останній акт якої датується 1687 роком, фіксується лише поодинокі використання подібних конструкцій або ж їх повна відсутність, як от в „Актах села Одрехови”, останній з яких написаний у 1691 році. Не варто нехтувати й суб'єктивними чинниками, зокрема рівнем мовної підготовки писарів (обізнаності з латиною).

Однією зі складних проблем дослідження запозичень є встановлення часу й шляхів їх проникнення в мову-реципієнт, вияв тих чинників, які впливають на інтенсивність засвоєння іншомовних елементів, зумовлюють їх трансформацію чи збереження вихідних на момент переймання форм і значень.

Історичні лексикографічні джерела, як правило, подають незначну інформацію, яка могла б сприяти окресленню часового проміжку, у якому відбулося засвоєння іншомовного елемента; у кращому разі вони вказують лише на століття, пам'ятки з якого фіксують ту чи іншу лексему. Це пояснюється тим, що іноді важко встановити точну дату написання пам'ятки, а їх хронологізація відбувається релятивно, за сукупністю певних додаткових ознак.

Іноді можна простежити, коли вперше в пам'ятках, що дійшли до нашого часу, зафіксована та чи інша лексема. Саме цю дату першого відбиття запозичення в українськомовних пам'ятках умовно вважатимемо часом переймання іншомовного елемента в мову-реципієнт. Ми свідомі того, що лексема могла існувати в українській уснорозмовній мові чи в пам'ятках, що ще не стали об'єктом едиції й лексикографічного опрацювання, ще задовго до часу написання певного твору, або ж ця лексема є „авторським” запозиченням, що вказує на його мовну обізнаність, проте не мала значного поширення, а тому не відбита іншими пам'ятками. Тому дата написання твору не завжди

може точно відповідати часу проникнення запозичення у мову-реципієнт і є умовною.

Більшість лексичних запозичень, які зафіксовані в ЛРК, були запозичені в мову-реципієнт раніше, зокрема деякі латинізми, які відбиті пам'ятками досліджуваного періоду, були запозичені ще в давньоруський період, про що свідчать дані “Матеріалів для Словаря древнерусскаго языка” І. Срезневського. Лексема *артыкул* (*артикул*) < пол. *artykuł*, чеш. *artykul* < лат. *articulus*, на думку укладачів ІСУМ (1, с. 129–130), була запозичена в 1558 р., про що свідчить документ із „Archiwum ksiąg Lubatrowiczow Sanguszkow w Sławucie”: „...а естълибыхъ я того постановенѣ не здеръжишь... або в которомъ артыкѣле сее постановене взрѣшил, тогда маю зарѣки... заплатити шест тисечей копъ грошей”; І. Срезневський вказує, що ця лексема відома вже у 1388 р. з пам'ятки “Жалованная грамота вел. кн. Александра-Витовта Литовскимъ Евреямъ”: “Вси которые **артыкулы** дали есмо имъ...” (Срезн., 1, с. 27). Ідентичну інформацію подає і ССУМ (1, с. 80). Зауважимо, що в ІСУЯ знаходимо відсилання також на цей рік, хоча автори зазначають, що нове життя латинізма пов'язане з 1538 р. (ІСУЯ, с. 34). Це запозичення часто фіксуємо в актових документах XVI–XVII ст., зокрема в ЛРК: акти № 3, 4, 6, 8, 10, 14, 15, 20, 23, 28, 31, 35, 38, 39, 42, 47, 48, 50.

Часові розбіжності щодо першої фіксації пам'ятками певної лексеми простежуються в багатьох випадках, зокрема лексема *сума* < пол. *suma* < лат. *summa* давньоруськими пам'ятками зафіксована з 1388 р. (Срезн., 3, с. 618), ССУМ вказує, що вона була запозичена в к. XV ст.–1496 р. (ССУМ, 2, с. 401–402), а, за картотекою ІСУМ, вона потрапили до української мови значно пізніше – у XVI–XVII ст. Цю думку поділяє і Є. Тимченко (МСТ, 2, с. 377), окреслюючи час запозичення кінцем XVI ст.: „О порядку и сумѣ той першей части отповѣди вкоротцѣ, до речи самой приступую” („Апокрисис, соч. Христофора Филалета (1597–1599)”). Тому закономірно, що в другій половині XVII ст. це запозичення стало широкоживим в українському діловодстві, про що свідчать акти ЛРК: „...з давни(х) лѣтъ свои(х) з суму свою...” (акт № 12); „... в то(й) сумѣ не до(и)шло...” (акт № 33); „... але нападо(м) збитечъне сталь на ономъ сумы свое(и) витяга(т)...” (акт № 36); „Што смо ще пе(р)вого разу такъ Фомы, яко и Красуле(н)ка, ѿ ѿ(т)да(н)є тоє(и) сумы питали...” (акт № 48) тощо.

Питання хронологізації запозичень має й надалі залишатися в центрі уваги дослідників, оскільки прочитання пам'яток саме під цим кутом зору має особливе значення для історії східнослов'янських етносів та їх мов, поглиблює розуміння багатопланового у своїх виявах процесу контактування і взаємодії мов.

Не менш складним для з'ясування в кожному конкретному випадку залишається питання про шляхи проникнення лексичних запозичень на українськомовний ґрунт. Адже кожен іншомовний елемент має свою, індивідуальну історію входження в мову-реципієнт. Визначення шляху запозичування завжди залишає місце для дискусій і уточнень, оскільки вияв нових джерел може змінити оцінки щодо наявності й характеру посередництва при перейманні конкретної мовної одиниці.

Як результат безпосереднього контактування етносів, письмовим свідченням чого стала ЛРК, є запозичення в мову-реципієнт: полонізмів (*ѿповѣдати* < *opowiedzieć*, *найбарзѣй* < *najbardziej*, *ѿбачити* < *obaczyć*, *нецнота*, *нецнотливый* < *niecnota*, *меновании*, *именовати*, *мяноваты* < *mianować*, *небожчиця*, *небожчикъ*, *небожчинъ* < *niedożczyn*, *небожка* < *niebożka*, *меишкане* < *mieszkanie*, *меишканецъ* < *mieszkaniec*, *ѿбиватель* < *obywatel*, *меишкати* < *mieszkać*, *немаишь* < *nie masz*, *ѿвишемъ* < *owszem*, *любо* < *lubo*, *ѿвде (ѿвдѣ)* < *owdzie*, *колвекъ* < *kołwiek*);

• латинізмів (*квестія* < *questio*, *курта* < *curtus*, *лекговати* (*леговати*) < *legare*, *капелянъ* < *capellanus*, *респекътуючи* < *respectus*, *публиковатися* < *publica*, *принципалъ* < *principalis*, *персоналітер* < *persona*, *personalis*, *поссесія* < *possessio*, *майстратъ* < *magistratus*, *декретъ* < *decretum*, *мѣтикговати* < *mitigare* тощо);

• германізмів (*варуемъ* < нвн. *wahren* < двн. (bi)wagon, *крамаръ* < *Kramer*, *цехмистръ* < *Zechmeister*, *шкода* < стн. *scado*, *шелягъ* < *Schilling*, *фолваркъ* < *Volwerk*, *фолкга* < *Folge*,

фляша < Flasche, фалендишова < fein lündisch);

- тюркізмів (атаманъ < odaman, асавуль < jesavul) тощо.

Однак більшість лексичних запозичень, які зафіксовані пам'ятками XVI–XVII ст., зокрема ЛРК, потрапила на українськомовний ґрунт через посередництво інших мов. Мови-посередниці в процесі переймання іншомовних елементів завжди відігравали велику роль. Зокрема, значною мірою поширенню запозичень на українськомовному ґрунті сприяла польська мова, що було зумовлено культурно-історичними чинниками. Так, через посередництво польської мови в українську були запозичені:

- латинізми: сума < пол. suma < лат. summa; реєстръ (реєстровати) < пол. rejestr < rejestr, rejistr < лат. registrum; респонсъ < пол. respons < лат. responsum; статут (> статутувий) < пол. statut < лат. statutum; термин < пол. termin < лат. terminus; титул (титулюватися) < пол. tytul < лат. titulus; турбація < пол. turbacja < лат. turbatio; викарій < стпол. wikary < лат. vicarius; експедиція < стпол. ekspedycja < лат. expeditio; и(н)стикгатор < стпол. instygator < лат. instigator та ін.;

- германізми: кґминъ < пол. gmin < нім. Gemaine; кґвалтъ < пол. gwałt < нім. Gewalt; мордерца < пол. morderca < нім. Mörder; ратуша < пол. ratusz < нім. Rathaus та ін.;

- польська мова була посередником у процесі переймання й французьких лексем. Зокрема, в акті № 35 ЛРК фіксуємо лексему гарусовий: „... в пана своего менованого Павла поясовъ гарусови(х) чтири пари...”, яку ІСУМ (6, 193) кваліфікує як французьке запозичення (через пол. hagus < фр. Arrus < Arras), яке зустрічається ще в пам'ятах XVI ст. (1568–1573).

Велике значення в поширенні лексичних запозичень на східнослов'янських землях мали германські мови. К. Санфельд-Єнсен зазначав, що чим був римський світ для германців, тим знову ж германці були для своїх східних сусідів. Можливо, у цьому висловлюванні є перебільшення, але роль германських мов як посередників все ж очевидна. Так, через посередництво німецької мови на український ґрунт потрапили латинізми: укр. бруки < н. нім. Broih < лат. braciae; укр. вандал < нім. Wandal (або фр. vandale) < лат. vandalus; войтъ < стпол. wojt < свн. vogel < лат. vocatus < vocatum < vocare і т. п. Німецька мова була посередником у перейманні арабського запозичення кармазиновий, який зафіксований у акті № 19 ЛРК: „...шли(к) соболъ(й) ка(р)мазиновы(и) ...” (МСТ, 1, с. 359: кармазинъ < нім. Kermezin < араб. kirmezi).

Зауважимо, що не завжди можна однозначно визначити шлях проникнення лексичного запозичення або ж беззастережно прийняти накреслений дослідниками сюжет щодо участі інших мов-посередниць у цьому процесі. Наприклад, лексема *респектъ*, яка є латинізмом (*respectus*), на думку А.Булики, була запозичена через посередництво польської мови (*respect*) (Булыка 1972, 281); Є.Тимченко заперечує посередництво польської мови (МСТ 2, 271); укладачі ЕСУМ стверджують, що лексема *респект* „повага, пошана” запозичена з французької мови, очевидно, через німецьку (н. *Respékt*); фр. *respect* „повага, повага” походить від латинського *respectus* „повага; точка зору; оглядання назад”, пов'язаного із *rescipere* „дививтися назад, оглядатися”, що складається з префікса *re-* і дієслова *specio* „дивлюся”, пов'язаного зі *specto* „дивлюся, спостерігаю” (ЕСУМ 5, с. 64). Іменник *респект* зафіксований у „Палинодії” Захарія Копистенського (1621 р.), а в кінці XVII ст. ЛРК фіксує дієприслівникову форму *роспектуючи* (акт № 36 від 17 травня 1655 р.): „Котори(и) Васи(л), же его нѣгде Анѣдрѣ(и) не ѡ(т)пустилъ, мусиль ему неѡ(т)ступъне гроше(и) шѣ(ст) копъ до рукъ датъ, а за ѡстатокъ просиль. Што тотъ Анѣрѣ(й), нѣ на що не *роспекътуючи*, яко люди(и) сила на то при(з)нало, же, мови(т),” ѡного Васи(л)ѣ, за шю взявъши, додому попроважу” (ЛРК, с. 46).

Одним із актуальних питань у вивченні запозичень є з'ясування напрямів їх змін під впливом мови-реципієнта, їх пристосування, адаптація до системи, що сприймає. На думку О. Муромцевої, причинами змін, яких зазнає запозичуваний елемент, є не „лише система мови, що приймає, до якої пристосовуються запозичувані слова, а й впливи

інших мов-посередників” [5, с. 82]. Дослідниця виділяє ще й позамовні фактори, що впливають на зміни, яких зазнають іншомовні слова – це певні суспільні або навіть політичні тенденції, боротьба громадських сил, рухів, що часто знаходять вираження в полеміці навколо мовних питань.

Запозичення, підпорядковуючись нормам морфологічної та фонетичної систем, неспроможні похитнути стійкість цих рівнів мови-реципієнта. Зміни ж на семантичному рівні мають двоплановий характер: запозичення, пристосовуючись до іншої лексико-семантичної системи, зазнають впливу цієї системи, але й сама семантична система мови-реципієнта змінюється під впливом цього запозичення.

Ми поділяємо думку Володимира Звєгінцева про те, що суть регулярних семантичних процесів полягає в тому, що семантичні зміни, які відбуваються в одному слові, залежать від зміни всієї системи [3, с. 289].

На сьогодні існує багато класифікацій змін значень слова. Згадаємо, зокрема, логічну класифікацію Германа Пауля, аксіологічну Арсена Дармстетера і Карла Яберга, історичну Герхарда Шухардта і Рудольфа Мерінгера, психологічну Вільгельма Вундта і Шарля Баллі, соціологічну Антуана Мейє, етнологічну Карла Адольфа Вернера, синтаксичну Адольфа Хатцфельда, поетичну Г.Стернера, функціональну Стефана Ульмана [9, с. 169]. Однак більшість з існуючих класифікацій змін значень слова інтерлінгвістичним факторам відводять мінімальну роль або ж зовсім ігнорують їх, хоча в історії мов зміна значень унаслідок міжмовної взаємодії займає помітне місце.

Семантичні зміни, зокрема, процес семантичної адаптації іншомовного слова до системи мови-реципієнта залежить, як зазначає О. Муромцева, насамперед, від особливостей семантики самого запозичення [5, с. 93] та від впливу семантичних систем мов-посередниць. Час семантичної адаптації запозичень (уповільнена або прискорена адаптація) певним чином залежить від екстралінгвістичних умов, а саме від соціально-політичних, економічних, культурних обставин життя народу, що засвоює запозичення.

Під час семантичної адаптації запозиченого слова відбуваються такі основні процеси:

- збереження семантичної структури запозичення (укр. *презентувати* фіксується в писемних пам'ятках з ідентичним значенням, що й у мові-джерелі (*praesentare*) „представляти, передавати, вручати, дарувати” (пор.: „шляхе(т)ныи па(н) Амьбрози(и) Во(и)цехо(в)[с]ки(и), презе(н)това(л) ту(т)...” (ДМВН, с. 192); „...о(т) само(г)[о] я(с)невелмо(ж)но(г)[о] его мл(с)ти пна ге(т)мана устне чуль презе(н)това(л)...” (ЛРК, с. 170));

- динаміка семантичної структури запозичення в мові-реципієнті. Простежується процес розширення лексичного значення слова (українські пам'ятки досліджуваного періоду фіксують латинізм *контрадикция* = (*контроверсия*) < *contradictio*, який у мові-джерелі має значення „протириччя, протестування”. У мові-реципієнті це слово набуває нового семантичного забарвлення: „суперечка в суді, наведення альтернативних доказів; протокол суперечки, поданий для запису до судово-адміністративних книг”. Напр.: „... не дбаючи на контради(к)ци. е(г)[о] м(л). пна Модлишевского...” (ККПС, с. 182); „не вдаючись с пано(м) Стрыбыле(м) в жа(д)ную **ко(н)трове(р)сию**...” (ККПС, с. 92); „Я, комо(р)никъ ко(н)трове(р)сы(и), о(т) сторонъ об(д)вухъ вношоны(х), выслуhavъши...” (ДМВН, с. 230); „... вы(с)луhavши конътрове(р)сиу сторон обохъ” (ЛРК, с. 89); „Которыхъ **конътроверсыихъ** судъ нынешънии Головныи трибунальскии выслуhavши...” (ТУВН, с. 299)) або **звуження значення** (укр. *кауция* „певна грошова сума для дотримання якоїсь умови чи зобов'язання” – лат. *cautio* „обережність, обачність; юридичні поради захисника клієнту; письмова гарантія”; укр. *комментатор* „пояснювач, тлумач” – лат. *commentator* „автор, тлумач, пояснювач, укладач, коментатор, вигадник, винахідник”);

- наявність семантичного паралелізму між іншомовною лексемою та українськими відповідниками, про що мова йшла вище.

Отже, як влучно зауважив італійський дослідник А. Грамші, „історія семантики – це аспект історії культури: мова становить одночасно і щось живе і музей старожитностей

життя та цивілізацій” [2, с. 146].

Лексичні запозичення – це мініісторії формування української мовної картини світу. Лише комплексне й ґрунтовне їх дослідження дасть відповідь мовознавцям на багато нез’ясованих питань та можливість уточнення свідчень щодо часу, шляхів, мети запозичення, процесу адаптації тощо.

У цьому контексті видається необхідним створення словника лексичних запозичень, який базувався б на найновіших дослідженнях різножанрових і різночасових пам’яток та на найповніших сучасних картотеках історичних словників слов’янських мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Grzegorzczkova R. Pojecie jezykowego obrazu swiata / R. Grzegorzczkova. // Jezykowy obraz swiata. – Lublin : PAN, 1990. – S. 43–47.
2. Gramsci A. Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce / A. Gramsci. – Torino, 1948. – 216 s.
3. Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию. / В. А. Звегинцев. – М. : Просвещение, 1968. – 336 с.
4. Коломиец Л. И. Фразеология украинского языка второй половины XVI – первой половины XVII в. (Генезис и стилистическое использование) / Л. И. Коломиец / Автореф. дисс. докт. филол. наук. – К., 1978. – 45 с.
5. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Г. Муромцева. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1985. – 152 с.
6. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв’язках з російською та білоруською. / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1980. – 304 с.
7. Німчук В. В., Яковенко Н. М. Підкоморські книги правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. / В. В. Німчук, Н. М. Яковенко // Книга Київського підкоморського суду (1584–1644). – К. : Наукова думка, 1991. – С. 5–56.
8. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол 1560 років. Літературно-лінгвістична монографія. / І. Огієнко – Варшава: Вид-во Варшав. ун-ту, 1930. – Т.1. – 520 с.
9. Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов. / С. В. Семчинський. – К. : Вища школа, 1974. – 256 с.
10. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. / Ф. де Соссюр. – К. : Основи, 1998. – 324 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. У 7 т. // За ред. О. С. Мельничука – Т. 1. – К., 1982; Т. 2. – К., 1985; Т. 3. – К., 1989; Т. 4. – К., 2003; Т. 5. – К., 2006.

ІСУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. – Львів, 1994; Вип. 1. – Львів, 1994; Вип. 2. – Львів, 1994; Вип. 3. – Львів, 1996; Вип. 4. – Львів, 1997; Вип. 5. – Львів, 1998; Вип. 6. – Львів, 1999; Вип. 7. – Львів, 2000; Вип. 8. – Львів, 2001; Вип. 9. – Львів, 2002; Вип. 10. – Львів, 2003; Вип. 11. – Львів, 2004; Вип. 12. – Львів, 2005; Вип. 13. – Львів, 2006; Вип. 14. – Львів, 2008.

ІСУЯ – Тимченко С. Історичний словник українського язика. – Х. – К. : Державне видавництво України, 1930–1932. / Фотопередрук О.Горбача. – Т. 1. – München : Verlag Otto Sagner, 1985.

МСТ – Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. – К. – Нью-Йорк, 2003. – Кн. 1–2.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. // За ред. Л. Гумецької. – Т. 1–2. – К., 1977–1978.

Срезн. – Матеріали для Словаря древнерусскаго язика по письменнымъ памятникамъ. Трудъ И. И. Срезневскаго. – СПб., т. 1–3, 1893–1912.

Булыка – Даўнія запазычанні беларускай мовы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972.

ЛРК – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К. : Наукова думка, 1986.

ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К., 1981.

АСО – Акти села Одрехови. – К., 1970.

ККПС – Книга Київського підкоморського суду (1584–1644). – К., 1991.

ТУВН – Торгівля на Україні XVI – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990.

Svitlana Grycenko

Lexics of Ukrainian business literate sources of XVI-XVII centuries in the light of adoptions.

Adoptions are the powerful factor of language development, that is proved by Ukrainian business literate sources of XVI-XVII centuries, which fixed dominancy of influence of Polish language. It was caused by cultural and historical events of that time. Sources fixed parallel using of native and adopted lexeme for naming of the same thing. The adoption not only single lexemes but whole language structures is typical for business literate sources of XVI-XVII centuries.

The problem of time correction of adoptions and clarifying of paths of their intrusion into the language-recipient is still actual for investigators. Problem of adaptation of adoptions into the system of language-recipient

seems to be multi-directional. Creation of vocabulary of lexical adoptions has valuable perspective.

Key words: adoption, language-recipient, adaptation.

Галина Насенко

ПЕРЕКЛАДИ НАУКОВИХ ТВОРІВ ІЗ ГУРТКА АНДРІЯ КУРБСЬКОГО ТА СТАРОУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС

Переклади з гуртка А. Курбського розглянуто як моделі наукових текстів кінця XVI ст., вказано на ознаки української редакції церковнослов'янської мови в списку „Діалектики” Йоана Дамаскина. Параметри наукового стилю описано в аспекті засобів вираження елементів семантичної структури.

Ключові слова: історія української літературної мови, науковий стиль, семантична структура, „Діалектика” Йоана Дамаскина.

Дослідження про мову перекладів у цілому та собисту роль князя Андрія Курбського прийнято пов'язувати з характеристикою непростой мовної ситуації у Великому князівстві Литовському. У суперечці щодо можливості застосування церковнослов'янської мови в нових суспільно-історичних умовах у навчанні та викладанні А. Курбський став її апологетом, намагаючись «перебороти кризу книжково-слов'янської традиції та зробити її конкурентноспроможною в релігійній боротьбі» [5, с. 99].

Оцінка діяльності А. Курбського має в дослідників широкий діапазон. Так, І. Огієнко вважав, що своєю пропагандою слов'янщини він прикро впливав на князя К.Острозького: „ця сильна оборона Курбського перед кн. Остріжським безумовно спричинилася до того, що відтягла останнього від видань церковних книг живою українською мовою” [9, с. 98–99].

Водночас він постає пропагандистом західноєвропейської освіченості, вирішивши познайомити «простих» православних читачів із системою «зовнішніх» наук, даючи їм визначення в передмові до «Богословія» Йоана Дамаскина [5, с. 99]. Так, В. Калугін підкреслює, що „перекладацька діяльність Курбського переслідувала цілі граматичної кодифікації церковнослов'янської мови, створення її вченого різновиду, доступного для освіченої еліти книжників, які могли оцінити достоїнства та недоліки перекладів через звертання до іншомовних оригіналів та „вільних мистецтв” [5, с. 119].

Усе сказане дозволяє схарактеризувати його місце на перехресті двох тенденцій : „з одного боку – апеляція до благочестя батьків та дідів, з другого – переклади, вивчення „богомерзкої” латини та спокусливої західної вченості, що обумовлювали певну культурно-релігійну дифузію в світогляді” [12, с. 71] цього „освіченого ортодокса” [5, с. 145].

У мовознавчій традиції співіснують і вказівки на слабкість перекладацької майстерності, перекладу як грубого підрядника [12, с. 68], так і врахування культурно-історичної обумовленості подібної практики. Так, Г. Баранкова дослідила питання редагування мови „Богословія” Йоана Дамаскина в перекладах Йоана екзарха Болгарського та Андрія Курбського й Михайла Оболенського, зокрема проаналізувала лексичні та частково словотвірні відмінності на основі текстів природничих розділів „Богослів'я”. Вона зробила висновок про те, що правка й редагування перекладних праць Йоана екзарха Болгарського здійснювалася відповідно до прийнятої мовної та літературної практики Московської Русі XVI–XVII ст. [3, с. 190].

Лексику творів А. Курбського характеризували в аспекті проникнення до неї елементів західноруської літературної мови [7, с. 228], чи, ширше, взаємодії російського та українського ізводів церковнослов'янської мови [8, с. 167].

Мовну особистість А. Курбського В. Калугін вважає проміжною між письменниками Росії та Південно-Західної Русі. „З першими його об'єднує традиційно-книжна основа стилю, але значне нашарування західнорусизмів та полонізмів, небайдужість до західноєвропейської лексики, строката мішанка різномовних елементів зближує його зі східнослов'янськими авторами Речі Посполитої. Стиль Курбського – це

стиль інтелектуала та латиніста. Прагнення поєднати ортодоксальну слов'яно-візантійську традицію та західноєвропейські гуманітарні науки яскраво проявилось в його літературній мові. Князь Андрій збагачував її „вченими” запозиченнями, плодами своєї нової, філологічної освіченості” [5, с. 255–256].

Вплив мови перекладів на становлення староукраїнського наукового дискурсу – питання, що ще не ставилося в українському історичному мовознавстві. Актуальність його визначається зокрема й загальною недооцінкою значення наукового стилю середньоукраїнського періоду, переважно „розчиненого” між конфесійним та полемічним письменством. Так, вказуючи на розмежування функцій тогочасних літературних мов, сучасна дослідниця надто вузько окреслює сфери побутування слов'яноруської мови: „... роль першої скрипки на правах державної і літературної мови відіграє польська, на правах священної і містичної мови – оберега східновізантійської традиції – церковнослов'янська, а народна мова лише торує дорогу у престижні сфери життя” [11, с. 93].

Метою роботи є розгляд перекладів наукових творів із гуртка А. Курбського в аспекті формування тогочасної наукової мови.

Функціонування перекладів наукових творів у староукраїнському інтелектуальному просторі доводиться значною кількістю збережених списків, що використовувалися для навчальних потреб. Відомо, що один із списків „Богословія” та „Діалектики” читав Петро Могила та залишив про це запис. На „Логіку” покликався Йоаникій Галятовський, навіть збудувавши одну з проповідей за переліком категорій Аристотеля. Деякі з текстів переписані скорописом, тобто протиставленою уставу та півуставу графіко-орфографічною системою, співвідсною з усім світським (Б. Успенський).

Досліджуваний список „Діалектики” кінця XVI ст. (Діалектика 1) містить чимало таких лінгвальних ознак, що прямо свідчать про українську особу переписувача. Саме сукупність цих графічних особливостей дозволила публікаторам тексту в книзі „Пам'ятки братських шкіл на Україні” спростити правопис за рахунок вилучення літери ы та замінити ѣ на і. Українську редакцію церковнослов'янської мови характеризують як спільні східнослов'янські риси, так і вузько діалектні. Це [ж] на місці праслов'янської сполуки *dj: **ѣ**же *нарoжени* суть (Діалектика I, 212); початкова сполука ро-: *пoдoбaє(т) рo(з)ѣмeти* (212); *рo(з)дѣлe(н) єсть* (213); *двѣ нѣѣакиа нeрo(з)нoсти* (215); на *рoзѣ(м)нoє* и не на *рaзѣ(м)нoє* (218); *пoдoбaєть рoзсмoтpeти* (218); паралельні написання, що вказують на ствердіння етимологічного [r'] *твoрю звирѣа* (213 зв); *твoрa(т)* (213 зв); *звѣрѣ* (216); **ѣ**же *пpамo* хoдить (219 зв); *рa(з)мeрѣeтcѣ* (222); *рa(з)мeрѣeтcѣ* (222 зв); вимова [e] на місці ненаголошеного етимологічного *ę: *свeтѣє oтцѣ* (217 зв); перехід [e] в [o] після шиплячих: *кo чoтырeмѣ* касaeтcѣ# (213); *кoтoрѣє дo нѣчoгo* (222зв); злиття етимологічних голосних *і та *у: **ѣ**кo ж *жeнѣ бѣити* (221); **ѣ**кo *жѣтo* (222); написання голосних переднього ряду після задньоязикових: *аки бѣ* (212); *имѣeть нoхти шѣрoкѣ* (219 зв); **ѣ**кo *глaвa и рyкѣ и нoгѣ* в сoкpатeсe (223); зближення вимови високо-середнього [y] з [e] в ненаголошеній позиції: *истe(н)нo сaмa в сoбѣ* (212 зв), *aнгѣлo(м)- a(н)гeлa* (218); варіативність у передачі етимологічного [ě]: *сaмo в сoбe истoтнo(ст)* (212); *пaкѣ тѣлo рa(з)дeлѣeтcѣ* (213); *чeлoвeкѣ* (213) – *чeлoвѣкѣ* (213); *вoстaти сeдa(с)чoмy a сeдѣтѣ* стoлцoмy (215 зв); *в сeдѣнѣю* (215 зв); **ѣ**кo *сѣвeтѣ чѣлвкѣ* (216); *пpeмeнѣeтcѣ* (219 зв). Плутаються не тільки ѣ з e, але й ѣ з и: *a твoрю звирѣа* (213 зв), **ѣ**кo *чѣлвкѣ бѣ(т) зeмлeмeрѣтeлeмѣ*. Єдинь *ѣбo чѣлвкѣ єсть рaзмѣрѣтeлe(м)* а не *всѣкѣ(й) чѣлвкѣ єсть рaзмѣрѣтeлe* (215 зв); *сѣрѣч* (218); *сѣрe(ч)* (220 зв); в ско(н)ченію *звѣрѣнoмѣ* (223). Особливо переконливі вони у правописі запозичень: *сpе(д)нѣю лѣнѣю* (222 зв); *лѣнѣа* (222 зв); *Пoнeжe ѣѣѣа, рe(к)шe сѣщeствo, ѣ и(н) сѣрe(ч) бѣити нaрѣцaeтcѣ* (218).

Із пізніх звукових змін відображені: втрата початкового [i]: *мaєть* (212 зв); (219 зв); *мaю(т)* (220); *мѣтѣ* (221 зв); асимілятивні процеси в групах приголосних після втрати зредукованих: *рѣткo* (213); *имѣeть нoхти шѣрoкѣ* (219 зв); на *мѣсцѣю* (223); *бeщѣслeнaгo* чѣслa (212зв); спрощення у групах приголосних: *пpазнѣ* (218 зв), дисиміляція приголосних: *хтo* (215 зв); (219 зв), (220); прогресивна асиміляція: *истoтнo(ст)ю*

(217 зв), **п**ако в десяти камен**п**(х) (222); зміна артикуляції етимологічного [о] в новому закритому складі: *яко члѣкъ и кунь* (226 зв).

На морфологічному рівні відображена варіативність закінчень іменників: *инаго ѿбо рода суть – того же роду* (226 зв); стягнені форми прикметників: *..истинне существо ест[ь]* (220 зв), нові форми заперечних займенників: *которые до нѣчего* (222 зв); до *нѣчего* (221 зв); прислівників: *недобре* нарицати (213); форми 3 ос. дієслів теп. часу із закінченням -ть: *ходить* (219 зв).

Нарешті, звернувшись до трактатів Й. Дамаскина та Спаненбергера, А. Курбський та перекладачі його кола вводять до наукового обігу канонічні, взірцеві наукові тексти. До них якнайточніше може бути застосоване визначення В. Колесова: „По суті, стилем є штамп, що за традицією не змінюється” [6, с. 17]. Доречно розглядати їх в аспекті особливостей семантичної структури [2].

„Ані від шкільного вчителя, ані від шкільного підручника не вимагають оригінальності в звичайному сенсі цього слова. Від нього вимагають іншого: викладати матеріал, почерпнутий звідки завгодно, в систематичному порядку, і при тому саме в такому порядку, який максимально відповідав би реальним запитам і реальним можливостям його учнів...”, зауважував із цього приводу С. Аверинцев [1, с. 262].

Основою тексту „Діалектики” Й. Дамаскина є виклад нового знання; це дефінітивні структури з іменним предикативним центром: *Существо есть вещь сама в собѣ стогащага, непотребующе другие ко ѿставленю. И паки: сѣщество есть всако елико само собою пока(з)ѣтса, а не в другомъ имѣеть бытие...* (Діалектика I, с. 223).

Другим за частотою вживання типом речень є складнопідрядне з'ясувальне з однотипною головною частиною: *Подобаетъ убо выразѣмѣти, и(ж) знамянующее сво(й)ства суть случа(й) нера(з)делающе поставы* (Діалектика I, с. 218); *Подобает(т) ѿбо по(з)нати иже то(ч)ка бе(з) великости есть* (222); *Подобаетъ убо вирозумѣти, иж потреба есть, аби особи и имя роду их, и скончание приняли, и род роду, сиреч више рожденнійшии* (Діалектика III, с. 78); *Подобаетъ убо відати, елици аще о котором проповѣдаются, яко о подлежащем, сиреч единоголасне и о подлежащем его будутъ проповѣдати* (с. 86); *Подобаетъ убо виразумѣти, иж подлежащее сугубо есть реченно, ово убо ко битству, а ово ко проповѣданю* (86). *Потреба відати, иж не всі отятія прителние нарицаются...* (111). Такі структури фактично організують залучення читача (слухача) до пізнавального процесу, засвідчуючи перехідний тип субтексту (від викладу нового знання до субтексту адресації).

Способи введення старого знання, тобто загальноприйнятих відомостей з різних аспектів, здійснюється з допомогою дієслів *глаголати, нарицати, гадание имати*: *Єже толкующе, сице глаголют[ь]: превозходнійшии род есть, яже не можетъ бити особа* (Діалектика III, 78); *О той неразділности есть у философеи гадание, иже знамянуетъ поставу* (Д 3, 82); *...и благоліпние красоти разность, и качества нарицаются, юже философи нарицають зело свойственное различие* (83); *О том свойственном у философеи есть гадание, еже описуе глаголми: свойство ест[ь] еже всякой и единой особе и всегда належит...*(84). „Цитати, нормально не позначені, – пише С. Аверинцев, – слідує за цитатами, виписки – за виписками, але якимось чудом їх тримає наскрізна єдність мислительного стилю, тверда, навіть жорстка, як іконописний канон” [1, с. 262].

Не позбавлений текст і відголосків діалогічного способу викладу нових знань: *Єгда бы были смы вопрошени, кто есть се(й) ѿвещаемы петръ. Паки вопрошени, что е(ст) петръ, глѣмъ члѣкъ. Паки вопрошени, пиковы(й) члѣкъ. ѿвещаемъ, высоки(й) або ни(з)кий* (Діалектика I, 217). Зразком діалогічного трактату є також перекладений А. Курбським трактат із логіки Й. Спаненбергера; тут „нове знання” ототожнюється із відповіддю на однотипні запитання: *Что есть образецъ? ...Много ли образ(ъ)цовъ силогизмовъ?... Что есть первый образъ?* (Спан., 155).

Ілюстративний характер викладу досягається шляхом введення прикладів із маркерами: *Уподоблениа ради члѣкъ есть звѣрь разѣмны(й), паже прямо ходитъ,*

имѣть нохти широки (Діалектика I, 219 зв); Уподоблениа ради: земля бывае(т) движима плодѣ ради, почивает же по ѿному препененю (225).

Цінні тексти також зразками ілюстративних схем, рисунків, за допомогою яких унаочнюється ієрархія Дерева Порфірія, співвідношення об'єктів операції логічного поділу тощо.

Способи впливу на читача, адресації шляхом членування тексту на розділи, окремі значущі частини організовані зокрема за допомогою відчислівникових прислівників: Проповідание трех ради вещей. Первие, на скончение и разделение... По вторе(й), да будет ведомо, который бы бы(л) гла(с) пространней познаваем. По третьей, уж би било відано, которие би гласи были знами... (Діалектика 3, 81); А по четвертому, уж бивает[ь] трема первими вещми согласующими... (84)

Засобами зв'язності тексту також слугують вставні конструкції зі значенням „як раніше було сказано”: Неудобно убо есть разделить род на пять[ь] частей, яко предречено .....(79).

Так само проміжний тип має субтекст авторизації, оформлений за допомогою дієслів 1 особи множини: А сего ради глаголем особу, яже не может[ь] бити род... (78); Едину ча(ст), сирич, разѣ(м)ное делимъ на смертное и на бесмертное (Діалектика I, 218).

Оскільки модель тексту була жорстко заданою, він фактично позбавлений оцінних маркерів. Це той випадок, коли відомий девіз Йоана Дамаскина визначає методу компіляцій та компендіумів „Я не скажу нічого від себе”: Рекѣ ѿбо нѣчто мое(го), яко реко(х), ничтоже. а я же ѿ свидѣ(л)ствова(н)ны(х). Учителе(й). краткоглане сотворѣ(211 зв).

Водночас саме з позицією князя А. Курбського Б. Успенський пов'язує появу „нового, ренесансного погляду на авторство” книги як продукт індивідуальної творчості. [10, с. 90]. Ця „індивідуальна авторська складова” проявилася в нанизуванні надзвичайної кількості покрайніх приміток, що в російській традиції називалися сказами, а в українській – глосами.

Перекладацька практика А. Курбського та М. Оболенського збагатила слов'янську мову таким термінологічним апаратом, що й сам мав витoki в церковнослов'янській мові української редакції, і зберігся добре в пізніші часи. Дослідники звертали увагу на непослідовність цього процесу, зокрема відсутність визначення при нових термінах: сила, глаголаніе, показаніе, реченіе, имя, глас, уставъ, подписаніе; лежати, возлегати та ін. [4, с. 156]. Такий статус отримували також: особа, постава, істога, істотность, соборный, точка, припадок, якость, присада та інші слов'янські слова.

Проте перенесення грецького та латинського терміноапарату на слов'янський ґрунт – складне завдання, у виконанні якого А. Курбський та його співавтори використовували ті ж самі прийоми, що й колись першовчителі слов'ян; прямо запозичували елемент, матерія, інструмент, лінія; семантичне або структурне калькування збільшувало кількість „кованих” слів: напр.: геометрии – землемірителница, астрономии – звѣздосчитанію, лоика – словесница, силяба – склад. Філологічна робота зі словом здійснюється в кількох площинах; так, терміни філософії з тривалою традицією вживання отримують етимологію: И физис, сиреч естество, от нефикене бити (Діалектика I, 218) або визначення: Теолоик искусний человек во писанію божественном, Математик, яже в четырех науках искусен (Діалектика 3, с. 134); або переклад внутрішньої форми слова: лат. Definitio – скончение. Пошук мотивуючої основи прямо опосередковується притаманним філософії стоїків розумінням єдності звука та значення мовного знака, отже ототожненням поняття й значення. Конденсація відомостей про походження слова зумовлювала зближення мотивованої та мотивуючої основи та витворення тавтологічних словосполучень: преособнійшая особа (Діалектика I, 225 зв).

Даючи переклад, етимологію, слов'янський відповідник, перекладачі відкривали простір наступникам та послідовникам для демонстрації ерудиції та подібної наукової

роботи. Так, інтенція тексту, за словами В. Чернявської, „дає можливість виводу читацьких смислів, у тому числі й тих, які не були передбачені автором, у межах, закладених цілісністю тексту та його історичним контекстом” [13, с. 50]. Так, у списку „Богословія” XVI–XVII ст. знаходимо фіксацію новіших запозичень або живомовних відповідників: як відповідник питомого *по(л)круга нба* переписувач на березі зазначає: [*ты(л)ко горезонтъ*], так само: *комора [горѣзо(н)тъ]* (Діалектика II, 43 зв); як відповідник назви знака зодіаку *Мѣрила* „терези” на полі дописує: *Вага* (Діалектика II, 46). Окремі глоси засвідчують вживання простої мови, пор. коментар до положень астрології: [*так(ъ) погане розѣмели, и нѣѣ еще суть водлугъ планеть все сѧ справѣтъ, в люде(х) сча(ст)ѧ и несча(ст)ѧ мы то(л)ко ѡ аспекта(х) мѣдрѣствѣемъ*] (Діалектика II, 46 зв).

За межами основного викладу рефлексія перекладачів отримує простір у периферійних субтекстах, зразком яких може бути післямова до перекладу трактату з логіки Й. Спаненбергера. „Ска(з) А(н)дрѣѧ чего ради сїи написаны”. Він організований за схоластичними правилами, з нумерацією причин, з яких автор звернувся до перекладу (їх він називає три); моделюють його опозиції *правда – неправда, истина – ложь, ересь; правду обронѧти – ложно и неправедно дѣйствовати* (Спан., 162). Прецедентом у ньому є афоризм „яко единъ премудры(и) рече: *Все потреба вѣдати, да не всему вѣрити, но точїю правде и истинне*” (Спан. 162).

Таким чином, перекладні наукові твори з гуртка А. Курбського доречно розглядати як засвоєні староукраїнським науковим дискурсом. Вони збагатили його жорстко регламентованими моделями текстів з переважанням субтексту нового знання, викладеного з ігноруванням свідомо маркованої інтертекстуальності. Авторські методологія та оцінка виявляються винесеними до периферійних субтекстів та фактично відкритими для наслідування та „прирошення смислів”. Порівняння субтекстової структури цих перекладів з іншими оригінальними та вторинними науковими текстами XVI–XVIII ст. істотно доповнить історію наукового стилю середньоукраїнського періоду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С. С. „Наша философия” (восточная патристика IV–XI вв.) / С. С. Аверинцев // Софія – Логос. Словник. – К. : Дух і Літера. – 1999. – С. 252–271.
2. Баженова Е. А. Научный текст в дискурсивно-стилистическом аспекте / Елена Александровна Баженова // Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 2009. – Вып. 5. – С. 24–32.
3. Баранкова Г. С. О лексической правке в списках Богословия Иоанна Дамаскина / Г. С. Баранкова // „Русский язык в научном освещении” – М. : „Языки славянской культуры”, 2001. – № 2. – С. 168–190.
4. Бедрижцкій Л. Къ изученїю діалектики Іоанна Дамаскина. Діалектика І. Дамаскина. какъ памятник философской писъм / Л. Бедрижцкій // Русский филологическій вѣстникъ / Учебно-педагогическій журналъ, издаваемый подъ редакціей Е. Ф. Карскаго. – Том LXXIII. – Варшава, 1915. – С. 147–156.
5. Калугин В. В. Андрей Курбский и Иван Грозный (Теоретические взгляды и литературная техника древнерусского писателя) / В. В. Калугин. – М. : «Языки русской культуры», 1998. – 416 с., 34 ил.
6. Колесов В. В. Общие понятия исторической стилистики / В. В. Колесов // Историческая стилистика русского языка. Межвузовский сборник научных трудов. – Петрозаводск, 1990. – С. 16–36.
7. Ляпон М. В. Об отношении языка Курбского к русской литературной норме XVI века. / М. В. Ляпон // Исследования по славянской филологии: Сборник, посвященный памяти академика В. В. Виноградова. – М. : Изд-во Московского университета, 1974. – С. 227–233.
8. Німчук В. В. Коментар // Пам’ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI–початок XVII ст.): тексти і дослідження / Підгот. В. М. Нічик та ін. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 162–169 (Пам’ятки філософської культури українського народу. Кн. 1).
9. Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол / проф. Іван Огієнко – Варшава, 1930. – Том перший – 520 с., Том другий – 192 с.
10. Успенский Б. А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). – 3-е изд., испр. и доп. / Б. А. Успенский – М. : Аспект Пресс, 2002. – 558 с.
11. Фаріон І. Мова – краса і сила: суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст. / Ірина Фаріон – Львів : Видавництво національного університету „Львівська політехніка”, 2010. – 212 с.
12. Филошкин А. И. Андрей Михайлович Курбский: Просопографическое исследование и герменевтический комментарий к посланиям Андрея Курбского Ивану Грозному. – СПб. : Издательство

Санкт-Петербурзького університета, 2007. – 624 с. (Санкт-Петербурзький державний університет).

13. Чернявская В. Е. Лингвистика текста: Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность. Учебное пособие / В. Е. Чернявская – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 248 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

1. Діалектика I – Івана Дамаскина Діале(к)тика: або Лоїка – Рукопис кінця XVI ст. – Інститут рукопису ЦНБ В, Ш. 312 № 157(34) С. – арк. 210 зв. – 238 зв.

2. Діалектика II – „Богословіє” та „Діалектика” Йоана Дамаскина в перекладі А. Курбського. – Рукопис XVI–XVII ст. – Інститут рукопису ЦНБ В, Ш.I № 4071 – 396 арк.

3. Діалектика III – Йоана Дамаскина Діалектика, або Логика // Пам’ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI– початок XVII ст.): тексти і дослідження / Підгот. В. М. Нічик та ін. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 73–135. (Пам’ятки філософської культури українського народу. Кн. 1).

4. Спан. – Трактат із логіки Й. Спангенберга в перекладі А. М. Курбського («Діалектика») // Пам’ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI– початок XVII ст.): тексти і дослідження / Підгот. В. М. Нічик та ін. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 142–162. (Пам’ятки філософської культури українського народу. Кн. 1).

Galina Nayenko

Translations of scientific works made by Andriy Kurbsjky's section and used by Old Ukrainian scientific discourse

Translations made by A. Kurbsky's section have been examined as models of scientific works of the end of 16 centuries and the characteristics of Ukrainian version of church-slavic language in manuscript "Dialectics" by Ioan Damaskyn have been indicated as well. Measures of scientific style are described in aspects of elements' implementation of semantic structure.

Key words: history of Ukrainian literature language, scientific style, semantic structure, "Dialectics" by Ioan Damaskyn.

Василь Денисюк

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ СМЕРТІ В ЛІТОПИСНОМУ ДИСКУРСІ (фразеологічний рівень)

У статті на матеріалі «Хроніки Литовської і Жмоїтської» проаналізовано фразеологізми, що реалізують семантику «померти». Вони утворені за моделлю «іменник + дієслово», можуть містити у своїй структурі факультативний компонент. Відзначено також індивідуально-авторський фразеологізм.

Ключові слова: писемні пам’ятки, фразеологізм, структура фразеологізму, семантика.

Дослідження будь-якого мовного рівня писемної пам’ятки вимагає врахування всіх аспектів її створення (особа автора, його освіта, професія чи вид діяльності, період, призначення, позамовні впливи та ін.). Із цього погляду неабияку зацікавленість і водночас складність у дослідженні мовної тканини пам’ятки викликають літописи, які поступово з художньо-хронологічних текстів перетворювалися на наукові праці з історії своєї країни. Якщо авторами найдавніших літописів були переважно очевидці воєнних і державницьких подій, то з часом, завдяки накопиченню праць такого характеру, автором міг стати будь-хто, хто мав здатність критично мислити й аналізувати доступний матеріал (до речі, як власномовний, так і чужомовний), аби згодом створити солідну компілятивну працю, яка б по-новому висвітлювала події минулого. Звичайно, компілятивні праці XVII–XVIII ст. ще значною мірою зберігають киеворуську традицію. Однак уже відчутно струмисько наукового підходу до висвітлення подій. Цей невеличкий штрих багато важить для розуміння мови пам’ятки, бо дає змогу говорити про спеціальну лінгвістичну роботу її автора, яка полягає в тому, що, по-перше, автор мав би писати зрозумілою народу мовою, а значить – сам розуміти кожне вжите ним слово; по-друге, у такому разі він був одним із посередників поповнення словникового складу пересічного українця іншомовною лексикою; по-третє, вживання того чи того слова в спеціальній праці було своєрідним містком від загальноживаної лексики до наукового терміна. Останнє стосується й стійких мовних одиниць, які, хоч і були важливим компонентом киеворуських літописів, мали б, урахуовуючи сконденсованість і чіткість думки історіографій другої половини

XVII–XVIII ст., бути витіснені однослівними відповідниками. Проте цього не спостерігаємо, що свідчить про їх набагато пізніше лінгвістичне опрацювання при написанні таких пам'яток. Звичайно, фразеологічні одиниці є ваговою складовою літописної праці, логічно входять у структуру речення, однак уже не настільки, щоб не помітити їх надлишковості, певною мірою зайвості, що спричиняє перевантаженість тексту та ускладнює його сприймання. Фразеологічні одиниці залишалися одним із тих структурних компонентів, який продовжував киеворуські літописні традиції.

Літописний твір XVII–XVIII ст. багатий на сюжетні лінії, насамперед це внутрішня та зовнішня політика, у кожній з яких автори використали не одну фразеологічну одиницю. У нашій статті торкнемося фразеологічної вербалізації табуйованого моменту фізичного стану людини – смерті, номінація якої залежала насамперед від усвідомлення, розуміння способу переходу з одного стану в інший. Джерелом дослідження стала «Хроніка Литовська і Жмойтська», зарахована істориками [7, с. 3–5] до литовсько-білоруських пам'яток, проте мова якої засвідчує сильний український струмінь, що, зокрема, демонструє і фразеологічний рівень мовної тканини праці.

Різні аспекти фразеологічної вербалізації смерті вже були об'єктом дослідження мовознавців. Діахронний аспект цього явища простежили у своїх розвідках О. Суховій [6], матеріалом аналізу якої стала ораторсько-проповідницька проза В. Ясинського, та І. Черевко [8; 9], яка виконала дослідження на матеріалі різножанрових пам'яток XVI – першої половини XVII ст. Так, О. Суховій проаналізувала уявлення людини другої половини XVII ст. про смерть, виокремивши такі групи фразеологізмів, які евфемістично номінують смерть: 1) очікування смерті; 2) процес смерті та поховальний обряд; 3) атрибутика смерті; 4) насильницька смерть і замах на життя; 5) воскресіння; 6) уявлення про існування після смерті [6]. Звичайно, в пам'ятках інших жанрів таких груп можна виокремити менше, що зумовлено насамперед специфікою жанру. Досліджуваний твір дає змогу говорити тільки про групу «констатація смерті», яку умовно можна поділити на дві підгрупи: а) природна смерть, б) насильницька смерть.

Перше, що привертає увагу, це релігійність східних слов'ян, зокрема українців і білорусів, яка також знайшла відображення у використаних автором фразеологізмах. Це стосується стійких мовних одиниць з компонентами *Бог, душа, світ*. Так, автор, коментуючи смерть Параскеви Полоцької, яка прожила смиренне чернече життя, ужив фразеологізм *богу душу отдати: Потом на князствѣ Полоцком зостал Глѣб, сын его, и дочка Параскевия, котрая богу послюбила чистость свою и постриглася в черници в монастыри Святаго Спаса над рѣкою Полотою, в котором мешкала лѣт сѣмь, богу служащи, книги до церкви писала и так богу душу отдала свою святую* (23; тут і далі подаємо номер сторінки за виданням: Хроника Литовская и Жмойтская // Полное собрание русских летописей / АН СССР ; Ин-т истории СССР ; отв. ред. Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1975. – Т. 32. – С. 15–127). Як свідчить наведений контекст, фразеологізм стає репрезентантом віри земної людини в Бога-Творця, якому вона після своєї смерті довіряє душу. ФО має позитивну конотацію. За даними «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» та «Історичного словника українського язика», фразеологізм був активно вживаним не тільки у творах релігійного жанру, але й ділових текстах (Тимч., ІСУЯ, с. 844). Також відзначимо, що в його структурі могла вживатися лексема *духъ* «душа» – *Богу духа отдати / отдавати* «умирати» (СУМ XVI–XVII, 3, с. 4–5; 8, с. 235). Із синонімічним значенням, за даними цього ж словника, функціонував фразеологізм *душу богови в руци поручити* (СУМ XVI–XVII, 3, с. 5), варіант якого А. Генсьорський зафіксував у Галицько-Волинському літописі, небезпідставно вбачаючи джерелом постання ФО *предати душу в руцѣ Богу / предати душу в руцѣ Божию* саме релігійно-християнські уявлення давніх слов'ян [2, сс. 167, 195]. У тексті літопису мовознавець на позначення поняття «довірити», яке також імпліцитно наявне в аналізованій нами ФО, виявив словосполучення *вдати в руцѣ*,

поручити в руцѣ [2, с. 171]. Однак подальший розвиток цього фразеологізму на слов'янських землях відбувався по-різному. Дані історичних словників польської, з одного боку, та білоруської і російської мов, з другого, засвідчують, що факультативними у двох стійких мовних одиницях були компоненти *Бог і в руку*: *duże oddawać / dać (oddać, podać, wrocić) [Panu] Bogu* (SP, VI, с. 184); *duże oddawać / dać (oddać, podać, wrocić) w ręce Ojca [Boskie] (C̣hrystusowi, Stworzycielowi)* (SP, VI, с. 184); *душу [г̣доу Богу] давати / дать (предати)* (ГСБМ, 9, с. 115); *душу предати*; *душу къ господу отдати* (СРЯ, 4, с. 386). Це, у свою чергу, дає можливість стверджувати, що сучасний фразеологізм утворився внаслідок контамінації з подальшою конденсацією та збереженням семантично ємнісних компонентів двох фразеологічних одиниць.

Слід зауважити, що з часом фразеологізм зазнав змін і в розташуванні компонентів: *Богу духа отдати / отдавати* «умирати» (СУМ XVI–XVII, 3, с. 4–5) → *Богу душу віддати* «померти» (Грінч., I, с. 460) → *віддати / віддавати Богу (Богові) душу* (ФСУМ, с. 118), де дієслово перемістилося в препозицію до інших компонентів стійкої одиниці.

Уявлення давніх східних слов'ян про те, що існують два світи, відображає фразеологізм-евфемізм з *свѣтом розтатися*: *Того жь часу Голиа князь голианский умерл, оставивши по собѣ сынов двох, Алгимонта и Миндова. По нем также скоро з свѣтом ростался брат его Кедрус, перший князь Гедройский, оставивши сына Гинвила на князствѣ Гедройском* (33). Відзначимо, що автор літопису не використав факультативних уточнювальних компонентів *цей / сей, той / тотъ*, які були характерними для вживання цієї фразеологічної одиниці в українській мові XIV–XV ст.: *зходити зь того свѣта* (ССУМ, I, с. 409); *отходити сего (з сего) свѣта* (ССУМ, II, с. 111). Таке диференційне займенникове розрізнення було успадковано від мови киеворуського періоду (Срезн., II, с. 821; III, с. 297). Функціонувала ФО *отходити свѣта сего* і в давній російській мові (СРЯ, 23, с. 136). У сучасній українській мові побутує фразеологізм *зійти з світу* «померти» (ФСУМ, с. 334).

З іменником *душа* засвідчено фразеологізм *душу виріхнути*: *Року от Рожества Христова 1328. Кгедимин, великий князь, того року от нѣмцов в Прусех забит з ручници и там на том же мѣстѣу душу виріхнул* (41). Історичні словники української та білоруської мов цю ФО кодифікують з різними конотаціями та структурним розташуванням компонентів: *душу вирігнути* «безславно вмерти» (СУМ XVI–XVII, 8, с. 238); *вирігнути душу* «померти» (ГСБМ, 6, с. 90). Дослідивши функціонування фразеологізмів із компонентом *душа* в українській мові XVI–XVII ст., І. Черевко про аналізовану ФО відзначила, що негативного забарвлення їй надає дієслово *вирігнути* [8, с. 116]. Однак тоді логічно постає запитання: чи тільки негативного, чому саме з ним фразеологізм подано у словнику. Адже така ФО функціонувала й у тогочасній білоруській мові. Можливо, у розпорядженні дослідниці було мало ілюстративного матеріалу й висновок зроблено, виходячи з одного контексту, де, до речі, саме факультативні компоненти, а не стрижневе слово, додають словосполученню негативної конотації. Поданий в «Історичному словнику білоруської мови» контекст із хроніки М. Стрийковського та наведений нами змусили дещо по-іншому підійти до визначення семантики фразеологізму. Так, по-перше, «негативне забарвлення» з ФО одразу знімає епітет *великий*. По-друге, князь Гедимін славився своєю хоробрістю, вмінням вести зовнішню політику, спрямовану на розширення й зміцнення Литовської держави, підпорядковуючи собі землі білорусів, українців та росіян. У такому випадку «негативне забарвлення» може бути пояснене тільки проросійською орієнтацією автора «Хроніки» (що видається малоймовірним), оскільки Гедимін мав намір приєднати до Литви Псков і Новгород. По-третє, дієслово *виригати* означає, власне, швидку захисну реакцію організму на надміру чи несприйнятливості того, що потрапило в шлунок. Отже, можемо припустити, що в аналізованому

фразеологізмі дієслово вжито з переносним значенням «швидко переміщатися з чого-, кого-небудь». Як відомо, смерть Гедиміна настала від вогнепального поранення внаслідок втрати великої кількості крові. Таким чином, семантика ФО *душу виріхнути* – «померти», а додаткових конотацій фразеологізм набуває в контексті. Новою українською мовою словосполучення не успадковане.

Для вербалізації смерті в досліджуваній пам'ятці фіксуємо фразеологізми з компонентом *животъ*, які засвідчували факт природної, ненасильницької смерті: *Лаврентий тежъ зараз ѣхал до монастыря Лаврентийского, котрого сам збудовал над Немном и там святоближе живота своего dokonчил* (34); *А Олег резанский также як вчюв о том звитязствѣ, впадши в скорбь велию, по малом времени живота своего лишился* (60). Участь у реалізації значення «померти» бере лексема-антонім *животъ* «життя», яка з такою семантикою відома ще в киеворуський період (Срезн., I, с. 867). Факультативним компонентом обох фразеологізмів є присвійний займенник *свой*. Основне семантичне навантаження падає на дієслово доконаного виду, яке є центром для реалізації загального значення «завершити що-небудь; позбутися чого-, кого-небудь». Відзначимо, що цей фразеологізм функціонував і в тогочасній білоруській мові: *животъ dokonати (dokonчати)* «дожити до кінця, віддати життя, померти» (ГСБМ, 10, с. 21). Сучасна українська мова зберігає ФО із компонентом *живит* для констатації факту смерті, зумовленої певними причинами, в основі яких лежать високі моральні риси людини: *класти / покласти життя (живит)* «гинути, захищаючи, відстоюючи кого-, що-небудь» (ФСУМ, с. 380).

Незважаючи на загальну негативну конотацію цього явища в людському житті, позитивно маркованою в досліджуваній пам'ятці є ФО *голову положити*: *Отвѣща же ему Владимир и вси з ним князи: «Праведно сие есть, яко за вѣру святую умирающии от бога воздаяние приемлют вѣчное, и мы готовы всѣ на войнѣ той з татарами и головы свои за вѣру святую положити»* (47); *Мы всѣ готовы есмь головы свои положити за тебе и за отчество свое, и ты нас поминати будеш в церквах святых и во книги соборныя впишеш в память грядущим народом». Князь же великий прослезился и рече: «Братия моя, добрии рѣчи ваши, а поневаж на земли почтен естем пред всѣми вами большею честию, а так того дѣля подобает мнѣ прежде вас за всѣх вас голову положити, да прежде вас вѣнец от Христа прииму, благая бо приях от господа, злых не могу терпѣти»* (55); *Благовѣрный же князь Владимир Андрѣевичъ, видячи з дубравы, в котрой на засадѣ были, яко много христиан погинуло, а татаре гору берутъ, не могучи терпѣти таковыя бѣды, мовит Димитрию Волинскому: «Брате Димитрий, что ж ползует наше стояние, и що за користь будет, кому будем помогати, гды до конца наши погибнут. Даймо им помочь, хочай и с нами сами с ними головы свои положим»* (56); *И знову мовит [Димитрій]: «О бодрый наш сторожу Мелику, твоею стражею мы всегда спасохомся, ты своего здоровья, нашего стерегучи, своего не жаловал, голову свою за мою положилес»* (58). Для цього фразеологізму характерна найбільша частотність вживання, що зумовлено жанровими особливостями пам'ятки – детальним описом воєнних кампаній. Як стійке виокремлює словосполучення *голову покласти* І. Срезневський (Срезн., II, с. 1106). Укладачі історико-етимологічного «Словника російської фразеології» указують на функціонування в мові киеворуського періоду багатьох варіантів цієї ФО й акцентують на стилістичних особливостях її вживання, зокрема в прямій мові: у зверненнях князів один до одного, до дружини, дружини до князя із запевненнями рішуче захищати місто, князя, врятувати батьківщину, помститися ворогам або загинути [1, с. 123–124]. На книжність походження та особливості вживання фразеологізму в Галицько-Волинському літописі звернув увагу А. Генсьорський, який мотиваційну основу утворення словосполучення вбачав у осмисленні давніми воїнами смерті на полі бою [2, с. 151–152]. Л. Коломієць наголошує, що фразеологізм *голову положити* відомий східним слов'янам здавна й органічно пов'язаний з традицією військового ораторського

мистецтва Русі [5, с. 10]. Наведені нами контексти підтверджують думку українських і російських мовознавців про функціонування ФО в прямій мові, а також демонструють факультативність займенника й звичний для української мови XVI–XVIII ст. порядок розташування компонентів фразеологізму – іменник + дієслово. Прикметно також і те, що іменниковий компонент ужито тільки у формі знахідного відмінка, хоч писемні пам'ятки свідчать про функціонування цієї ФО з іменниковим компонентом в орудному відмінку (СУМ XVI–XVII, 6, с. 250; Тимч., ІСУЯ, с. 549), з яким вона успадкована новою українською мовою: *наложити головою, лягти головою* «загинути, померти» (Грічн., I, с. 301). У сучасній українській мові фразеологізм продовжує вживатися з іменниковим компонентом у знахідному/орудному відмінку та префіксальними дієслівними дериватами, у семантиці яких є сема «загинути»: *голову зложити; головою накласти (наложити); голову покласти (скласти)* «загинути» (СУМ, II, с. 110).

Відображенням зв'язку між пам'ятками літописного жанру та ділового стилю є наявність у перших стійких словосполучень на позначення різного виду покарань. Одним із таких фразеологізмів у досліджуваному тексті є словосполучення *на горлѣ карати*: *Потым Скургаило и Витолт тягнули до Полоцка, которого за малый час добывши свавольных и тых, котори были причиною той войны, мечем на горлѣ и на маетностех карали* (66). Укладачі «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» в пам'ятках ділового стилю зафіксували фразеологізм *горла избавити / избавить горла* «позбавити життя, умертвити» (ССУМ, I, с. 251). За даними «Історичного словника українського язика» Є. Тимченка, лексема *горло* в українській мові XV–XVIII ст. вживалася зі значенням «життя». Лексикограф наводить стійкі іменниково-дієслівні та прийменниково-іменниково-дієслівні словосполучення з варіативним розташуванням компонентного складу, які в зазначений період реалізували значення «загинути» (Тимч., ІСУЯ, с. 571–572). Такий висновок роблять Л. Коломієць, яка виявила фразеологізми з компонентом *горло* «життя» у пам'ятках ділового стилю XIV–XVI ст. [4, с. 253–254], та І. Черевко, яка, крім ділових текстів, виявила їх у творах біографічного та історіографічного жанру [9, с. 175–176]. ФО відома була тогочасним польській, білоруській та російській мовам: *na gardle, gardlem, o gardlo karać / skarać; gardla zbawić (rozbawić)* (SP, VII, с. 202); *горломъ карати; горла збавити* (ГСБМ, 7, с. 80); *карати горломъ* (СРЯ, 4, с. 87). Сучасна українська мова фразеологізм не засвоїла, очевидно, через утрату лексемою *горло* значення «життя», хоча новою українською мовою він був успадкований, про що свідчить ілюстративний матеріал словникових статей у «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка: *карати горломъ* «відрубати голову» (Б.-Нос., с. 104) та у «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка: *горлом, на горло скарати* «покарати смертю» (Грінч., I, с. 313).

Індивідуально-авторським слід уважати фразеологізм *взяти заплату свого окрутенства*: *Там же Свѣтослав, шики свои розорваныи гды направовал, копием от одного литвина зостал на вылиот пробитым, спал с коня и взял заплату своего окрутенства* (66). За даними «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», іменник *заплата* був полісемом. Із переносним значенням «дія, вчинок у відповідь за заподіяне зло» він входив до складу фразеологізму *давати заплату* «відплачувати» (СУМ XVI–XVII, 10, с. 150). В аналізованій ФО автор ніби синкретизує два значення – «загинути безславно» й «отримати покарання за несправедне життя». Цій меті слугують факультативні компоненти – займенник *свой* і полонізм *окрутенство* «жорстокість, лютість» (Тимч., Матер., II, с. 40), який є додатковим поясненням-підтвердженням, за що людина високого суспільного стану отримала покарання і залишилася такою в пам'яті нащадків – за власні негідні вчинки. Фразеологізм не успадкований новою українською мовою.

Досліджувана пам'ятка засвідчує, що автор добре знав Святе Письмо, бо використав фразеологізм *пити горку чащу*: *Заплакал и там великий князь, мовячи:*

«Смотрѣте, братия, починальника своего Пересвѣта, сей побѣдил подобнаго себѣ богатыра татарина, от которого многим было **пити горкую чашу смерти**» (58); Отповидѣл ему великий князь: «Ты ми, святыи отче, при святых твоих молитвах побѣдих своя враги: твой бо изрядный вооружитель рекомы Пересвѣт побѣдил подобнаго собѣ богатыра от варварския стороны, и гды бы, отче святыи, не твой крѣпкий вооружитель Пересвѣт, было бы многим христианом от того убиеннаго им татарина **горкую чашу смертную пити**» (60). Джерелом ФО мовознавці вважають сентенції зі Старого Заповіту *випити гірку чашу, випити чашу до дна* [1, с. 617; 3, с. 216], в яких чаша символізує людську долю, сповнену тяжких випробувань. Фразеологізм *горкую чашу пити* функціонував в українській мові XVI–XVII ст. зі значенням «страждати, зазнавати багато горя» (СУМ XVI–XVII, 7, с. 27). Ускладнення ФО факультативним компонентом *смерть* дало змогу авторові реалізувати контекстуальне значення «загинути». Наведений ілюстративний матеріал засвідчує як частиномовну варіативність факультативного компонента – іменник або прикметник, так і структурно-компонентну – «дієслово + прикметник + іменник» / «прикметник + іменник + дієслово». В обох випадках факультативний компонент стоїть у постпозиції до іменника. У сучасній українській мові продовжує функціонувати фразеологізм *пити (випивати, куштувати, скуштувати та ін.) гірку [чашу] (гіркої)* «страждати, зазнавати багато горя, негод» (СУМ, II, с. 75); *випити / випивати (пити) гірку ([повну] чашу, [повний] ківш [лиха], по повній) [до краю (до дна)]* «зазнавати багато горя, страждань, клопоту, неприємностей повною мірою; настраждатися» (ФСУМ, с. 97).

Отже, у досліджуваній пам'ятці головними засобами вербалізації смерті на фразеологічному рівні є іменники *душа, животъ, голова, горло, свѣтъ* та дієслова, які реалізують семантику втрати. Факультативним компонентом у таких одиницях є іменники *Богъ, рука, смерть*, прикметник *смертний* та займенник *свой*. Оказіональним утворенням вважаємо словосполучення *взяти заплату своего окрутенства* «загинути безславно», у якому дієслово хоч і реалізує семантику набуття, проте загалом ФО негативно конотована (пор. у сучасній мові паремію *собаці собача смерть*). Фразеологізми утворено переважно за моделлю «іменник + дієслово» / «дієслово + іменник».

ЛІТЕРАТУРА

1. Бирих А. К. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник / Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. – СПб. : Фолио-Пресс, 1998. – 704 с.
2. Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) / А. І. Генсьорський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 154–220.
3. Коваль А. П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 312 с.
4. Коломиєц Л. И. О фразеологических сочетаниях языка украинских актов XIV–XVI ст. / Л. И. Коломиєц // Начальный этап формирования русского национального языка. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1961. – С. 237–255.
5. Коломиєц Л. И. Фразеология украинского языка второй половины XVI – первой половины XVII вв. (генезис и стилистическое использование) : автореф. дисс. на соискание науч. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.02 «Украинский язык» / Л. И. Коломиєц. – К., 1978. – 48 с.
6. Суховій О. О. Відображення уявлень про життя і смерть у фразеології проповідницького жанру (на матеріалі збірника казань к. XVII ст. Варлама Ясинського) / О. О. Суховій // Українське мовознавство. – 1997. – № 21. – С. 55–62.
7. Улащик Н. Н. Предисловие / Н. Н. Улащик // Хроника Литовская и Жмойтская // Полное собрание русских летописей / АН СССР ; Ин-т истории СССР; отв. ред. Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1975. – Т. XXXII. – С. 3–14.
8. Черевко І. Фразеологізми з іменниками *Богъ, духъ, душа* в українських пам'ятках XVI–XVII ст. / І. Черевко // Українська та діалектна лексика : зб. наук. пр. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – Вип. 4. – С. 110–118.
9. Черевко І. Фразеологія староукраїнської мови: фрагмент дослідження / І. Черевко // Слово і доля :

збірник на пошану Уляни Єдлінської / редкол. : Я. Ісаєвич (голова), Н. Хобзей (відп. ред.), Г. Дидик-Меуш та ін. / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 14. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – С. 171–179.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Б.-Нос. – Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / підг. до вид. В.В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1966. – 423 с.
- Грінч. – Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К. : Наук. думка, 1996–1997. – Т. 1–4.
- ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы : в 40 вып. / АН Беларусі. Ін-т мовазнаўства ; гал. рэд. А. І. Жураўскі ; склад. Т. І. Білізюк і інш. – Мн. : Навука і техника ; Беларуская навука, 1982–2010. – Вып. 1–30.
- СРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. / отв. ред. С. Г. Бархударов. – М. : Наука, 1977. – Вып. 4. – 403, [2] с.
- Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – СПб., 1895–1912. – Т. I–III.
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К. : Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
- СУМ – Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
- СУМ XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАНУ. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1994–2008. – Вип. 1–14.
- Тимч., ІСУЯ – Історичний словник українського язика / за ред. Є. Тимченка. – Х.; К., 1930–1932. – Т. 1, вип. 1–2. – 947 с.
- Тимч., Матер. – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 кн. / Німчук В. В. (відп. ред.) та ін. – К. – Нью-Йорк, 2003. – Кн. 2. – 512 с.
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1999. – 984 с.
- SP – Słownik polszczyzny XVI wieku. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk : IBL, 1972. – Т. VI; 1973. – Т. VII.

Vasyl Denisyuk

Verbalization of death is in annalistic discourse (phraseology level)

Phraseological units are analysed in the article based on the material of «Chronicle Lithuanian and Zhmoytskoy» which realize semantics of «die». They are formed after a model «noun + verb», and they can contain an optional component in the structure. Individually-author phraseological unit is also marked.

Key words: written memorials, phraseological unit, structure of phraseological unit, semantics.

Тетяна Жила

ФУНКЦІОНУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ В ПАМ'ЯТКАХ РІЗНИХ ЖАНРІВ (XVI–XVIII ст.)

У статті розглянуто особливості функціонування лексем на позначення територіальних одиниць в пам'ятках писемності XVI–XVIII ст. Простежено семантику лексем, стилістичне використання.

Ключові слова: лексико-семантична група, семантична структура, стилістичні функції.

Питання історичної стилістики є малодослідженим напрямом в українському мовознавстві [8, с. 130]. Проте, вивчаючи мову творів пам'яток, дослідники вказують на окремі стилістичні особливості аналізованих текстів. Стилiстичні функції синонімів у текстах грамот XIV–XV ст. проаналізувала Л. Л. Гумецька в статті “З історичної стилістики української мови”. Дослідниця відзначає, що в грамотах синоніми виконують функцію стилістичної інтенсифікації, підкреслення сказаного, наголошення. Окрім того, синоніми виконують пояснювальну та уточнювальну функції. Л. Гумецька вказує на те, що синонімічна ампліфікація створює враження стилістичного орнаменту, надаючи середньовічному документові піднесеного урочистого забарвлення [2, с. 88]. Л. М. Полюга присвятив розділ монографії “Українська абстрактна лексика XVI – першої половини XVII ст.” описові стилістичних функцій абстрактної лексики [8, с. 136–150]. На стилістичні риси барокових

проповідей звертають увагу І. Чепіга [10, с. 25–29] та О. Купчинський [6, с. 219–245]. У багатьох дисертаційних роботах, присвячених вивченню певних тематичних груп, автори торкаються проблем стилістичного потенціалу окремих лексем. Д. Г. Гринчишин, характеризуючи лексико-семантичну систему української мови XVI–XVII ст., відзначає, що в цей час посилюється використання слів у переносному, метафоричному та образному значеннях [1, с. 7–13]. Тому, на нашу думку, цікавими є випадки, які демонструють здатність апелювальної лексики на позначення територіальних одиниць розширити свої семантичні можливості, реалізувати прихований стилістичний потенціал.

Під пером українських майстрів лексика на позначення територіальних одиниць, навіть функціонуючи в прямому значенні, може сприяти емоційності вислову, напр.: *Нѣкогда снови Сиони в Вавилон плѣне(н)ни на рѣцѣ Вавилонстей сѣдяще плакаху поминающе Сионъ Градъ отечества своего* (1640, Київ, П.Мог., Передм. до тріоди, 354); *Пребывает Црковь Хва в Ер(с)лимѣ и от него не преиде въ инъ нѣкий град* (1624, Київ, Зах. Коп., Передм. до бес. св. Іоанна Злат., 96).

Згадуючи міста, про які написано в Біблії, історія яких пов'язана з утвердженням віри в Бога, автори додають до загальних назв на їх позначення відповідні епітети, що забезпечує створення високого пафосного звучання: *град праведний. И по сих прозовиша градъ праведный, мати градовомъ вѣрний Сионъ* (1616, Київ, Зах. Коп., Передм. до часосл., 7).

Окремі міста увійшли в історію не через свою могутність і обороноздатність, а насамперед тому, що в них відбулися якісь незвичайні релігійні явища, так звані чуда. У розповідях про такі події власні назви міст разом з апелювальною *місто* персоніфікуються: *Хвалит(ь)сѧ в(ь) Азїи мѣсто Смирна, же та(м) на деревѣ киприсово(м) знайденый є(ст) образъ престѡи бѣи великою свѣтлостю на киталт(ь) огнѧ оточеный; хвалит(ь)сѧ на сѣверу мѣсто Бранскъ, же там(ь) недалеко з начинѧ водного вышоль престѡи бѣи образъ* (Галят., Скарб., 370). У збірці оповідань “Скарбниця” йдеться про чуда, здійснені перед іконою Пресвятої Богоматері в Єлецькій церкві у Чернігові, отже Чернігів, на думку автора, може рівнятися своєю славою до двох зазначених вище міст: *Так и ты Чернѣгове, столечное мѣсто на сѣверу, можешь сѧ пре(д) иными в(ь) Россїи мѣстами тымъ хвалити, же близко Чернѣгова знайденый єсть обра(з) престѡи бѣи, променами свѣтлыми сѧ польскующій* (Галят., Скарб., 370). У наведеному контексті персоніфікація посилюється вживанням слова *місто* у структурі риторичного звертання.

Досліджувані пам'ятки писемності показують, що лексема *місто* функціонувала не тільки як назва поселення. Асоціації, пов'язані з позначуваною реалією, стали підґрунтям для образного переосмислення семантики цього слова. Яскравий представник барокової літератури І. Галятовський використовує назву *місто* для передачі понять морально-етичної сфери: *Єсть стѣй пр(о)къ Иліѧ мѣстомъ моцным, бо як в мѣстѣ мешкають люде, так в(ь) пр(о)рку Иліи мешкаль* (Галят., Ключ, 151). Додаючи до іменника *місто* відповідні означення, І. Галятовський протиставляє внутрішню наповненість духовного світу людей: *Пр(о)ркъ Иліѧ єсть мѣстомъ звѣтажяющимъ* (Галят., Ключ, 152), *Вавилон, мѣстомъ упалымъ єсть каждый члѣвѣкъ грѣшный, который упаль в якій грѣхъ. Таким Вавлономъ, мѣстомъ упалым был Юда Искоріотскій* (Галят., Ключ, 153).

Експресивності вислову, надання йому більшої переконливості сприяло вживання в одному контексті синонімічних назв. Як стилістичні повтори використовують іменники *місто*, *город*, *град*: *Не єсть градъ, не єсть мѣсто, где бы есте плачу и рыдания, стогнания и вопля, и слезъ отеческіа Богопреданья вѣры людей и душ не наполнили* (1598, Острог, От. Кл. Ост., 404). Одночасне використання іменників *місто* і *град* у віршах про

Сагайдачного дало змогу авторам підкреслити мужність і силу гетьмана: *Будут памятати долго его мужество, бо ся им дал знати великого звитязства мѣста и города их моцные псуочи* (1622, Київ, Саков., Вірші..., 45).

Окрім назв міст, у текстах трапляються синонімічні ряди апелювальної лексики на позначення країни, держави: *Оттоль вѣдаймо чого згода доказует! Дома, панства и царства вцале захоувет* (1622, Київ, Саков., Вірші..., 191). Лексика на позначення держави, країни використовувалася українськими проповідниками у текстах гомілій. Війни, що відбувалися в історії людства, призводили до руйнування міст, знищення окремих народів, підкорення однієї держави іншою, але часто переможців через деякий час чекала доля переможених. Такі факти використовувалися казнодіями для того, щоб переконати слухачів у скороминучості людського життя, влади, водночас їм протиставлялися нетлінні й вічні духовні цінності. Наприклад, П. Могила у проповіді “Хрест Спасителя” ставить ряд риторичних запитань: *Гдѣ бовѣмъ можность и великое Панство Александра оного, который Пановаль над стома двадцатма и седма Провинциами! Где богатство и слава Кроль Соломона! Где музство Самсоново!* (1632, Київ // МІКСВ, 287). Такі самі приклади знаходимо й у проповідях І. Галятовського: *Моремъ штклянымъ свѣтъ называется, бо начиня шткляныи слабы суть, лятво и прудко крушатся... Так на свѣтѣ панства, князтва, королевства, царства и всѣ люде крушатся* (Галят., Ключ, 67). Стилїстична виразність територіальної лексики посилюється у структурі абзацу, який побудований за допомогою речень однакової синтаксичної будови та з використанням рефрену. Повторюючи в наведеному нижче фрагментові слово *царство*, автор надає висловленню емоційності та афективності: *Многиі царства великіі на свѣтѣ скончилися. Где есть знаменитое царство Єгипетское? Скончилось. Где есть знаменитое царство Арапское?* (Галят., Ключ, 72).

Одним із засобів емоційного впливу на читача є прийом градації. Цю стилїстичну фігуру могли утворювати слова на позначення мікро- та макротериторіальних одиниць, уживаючись у висхідному порядку: *Прекладаю тебе над поважними речами не над єдным мѣстом або повѣтом, але над королевствы, вычищати злости из сръдець людских* (Острог, 1599, Кл. Ост. // РИБ, XIX, 206).

Л. М. Полюга відзначає, що для староукраїнських авторів характерною була манера символічно передавати окремі поняття, особливо релігійного спрямування [8, 108]. Наприклад, І. Галятовський в одній зі своїх проповідей називає святого пророка Ілїю містом, додаючи до нього епітети *моцне, звитязяюче*: *Стый пр(о)ркъ Илія ... есть мѣстом моцным*. Далі автор розтлумачує, що є спільного між пророком та містом: *Єсть стый пр(о)ркъ Илія мѣстомъ моцным, бо як в мѣстѣ мешкають люде, так в(ь) пр(о)рку Иліи мешкаль Бгъ; Пр(о)ркъ Илія єсть мѣстомъ звѣтяжяючимъ, многих людей злых звѣтяжил* (Галят., Наука, 152). Назви міст, мешканці яких жили, порушуючи Божі заповіді, ввійшли в історію своїми огидними вчинками, стають символами людської гріховності й безчестя: *Вавилоном, мѣстом упалым єсть каждый члѣкъ грѣшный, который упал в якій грѣхъ. Таким Вавилономъ, мѣстомъ упалым был Іюда Іскаріотскій* (Галят., Наука, 153). Отже, у тексті проповіді слово *місто* символізує як велич і святість, так і протилежні морально-етичні поняття – гріховність, безчестя, що виражається у конкретному контексті за допомогою антонімічних означень *моцне, звитязяюче – упале*. Проаналізований матеріал показав, що в одних випадках апелювати можуть самостійно реалізувати певне стилїстичне значення, а в інших – виражальні функції загальних назв пов’язані з топонімом асоціативними зв’язками, які викликає власна назва: *Были чужоложницами двѣ мѣстѣ Самарія і Іер(с)лим(ь)* (Галят., Ключ, 95).

Назва *царство* функціонувала в складі стійкого терміна релігійної сфери *царство*

небесне, але в досліджуваних текстах трапляються синонімічні назви, які не набули ознак стійкої сполуки, напр. у проповіді Захарія Копистенський вживає словосполучення *краина живучих*: *От добротливости Бозскои просить, жебы выступкы през члчую недолужность допуцонныи, приставльшемусѧ ѡ(т) пустиль и его в краинѣ живучихъ оумѣстиль* (Київ, Зах. Коп., Омлія, 151).

Отже, апелювативна лексика на позначення одиниць територіального поділу не в офіційно-ділових текстах може виконувати не тільки номінативні функції. Назви територіальних одиниць могли вживатися в переносному значенні, мати при собі оцінні епітети, сприяти посиленню емоційності та експресивності мовлення, ставати засобом створення образності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гринчишин Д. Г. Загальна характеристика лексико-семантичної системи / Д. Г. Гринчишин // Українська історична та діалектна лексика : збірник наукових праць. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 7–13.
2. Гумецька Л. Л. З історичної стилістики української мови / Л. Л. Гумецька // Слово і труд : збірник наукових праць / редкол. : М. А. Жовтобрюх, Г. П. Їжакевич. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 88–93.
3. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
4. Кардашук О. В. Засоби вираження категорії простору в художньому творі / О. В. Кардашук // Записки з загальної лінгвістики : збірник наукових праць / Відп. ред. М. І. Зубов. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2005. – Вип. 6. – С. 78–84.
5. Коломієць І. І. Флоролексеми в українській поезії II половини ХХ століття: функціонально-стилістичний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / І. І. Коломієць. – К., 2003. – 18 с.
6. Купчинський О. Мова “Казання” Мелетія Смотрицького на похорон отця Леонтія Карповича 2 листопада 1620 року / О. Купчинський // Записки НТШ. Т. ССXLVI. Праці філол. секції. – Львів, 2003. – С. 219–245.
7. Поліщук В. Т. Образ міста (Києва) у прозі Михайла Старицького / В. Т. Поліщук // Українська філологія : теоретичні та методичні аспекти вивчення : Збірник праць науково-практичних читань до 80-річчя Г. Р. Передрій. – Черкаси : Брама, 2005. – С. 118–123.
8. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XVI – першої половини XVII ст. / Л. М. Полюга. – К. : Наукова думка, 1991. – 239 с.
9. Ставицька Л. Естетика слова в українській поезії (10–30 рр. ХХ ст.) / Л. Ставицька. – К. : Правда Ярославичів, 2000. – 156 с.
10. Чепіга І. П. Початки барокового проповідництва в українському письменстві / І. П. Чепіга // Мовознавство. – 1996. – №6. – С. 25–29.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

- Галят. Ключ – Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І. П. Чепіги. – К. : Наукова думка, 1985. – 446 с.;
- Галят. Наука – Галятовський І. Наука або способ зложеня казаня // Іоаникій Галятовський. Ключ розуміння / Підг. до вид. І. П. Чепіги. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 211–238;
- Галят. Небо – Галятовський І. Нбо новое. – Львів, 1665 // Іоаникій Галятовський. Ключ розуміння / Підг. до вид. І. П. Чепіги. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 242–343;
- Зах. Коп. Омлія – Захарія Копистенський. Омлія або казанье на роковую Память ... Єліссеѧ ... Плетенецкого // МІКСВ. – С. 147–171;
- Зах. Коп. Передм. до бес. св. Іоанна Злат. – Копистенський Зах. Бесѣды св. Іоанна Златоуста на посл. Св. ап. Павла. – К., 1624 // МІКСВ. – С. њд-рд;
- МІКСВ – Тітов Хв., проф. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв. : Всезбірка передмов до українських стародруків. – 1924. – 546 с.;
- Мог. Хрест Спас. – Петро Могила. Проповідь “Хрест Спасителя” // МІКСВ. – С. 271–290;
- Мог., Передм. до тріоди – Петро Могила. Передмова до пісної тріоди. – К., 1640 // МІКСВ. – С. 354;
- Отпис – Отпис на лист в бозѣ велебного отца Іпатія... в року 1598 писаний через одного найменшого клирика церкви Острозскои в том же року отписаний // Апокрисис. – Острог, 1598. Зберігається в НБУ ім. В. І. Вернадського, шифр КИР – 664;
- Передм. до преч. акаф. – Передмова до “Пречесних акафістів”. – К., 1709 // МІКСВ. – С. 493–496;
- Саков. Вірші – Вѣршѣ на жалостный погребѣ зацного рыцера Петра Конашевича, гетмана войска... Запорозкого. Зложонны презь Инока Касіана Саковича, ректора школь Кіевски(х)... – К., 1622 // МІКСВ. – С. ли-на.

Tetiana Zhyla

Functioning of the territorial lexemes in the written memorials of the 16-18 centuries

The peculiarities of functioning of the lexemes for designation of the territorial units in written memorials of the 16-18 centuries are analyzed in the article. The semantics of lexeme, the stylistic usage are observed.

Key words: lexico-semantic group, semantic structure, stylistic function.

Оксана Давидяк

НОМІНАЦІЇ ЗЕМЛЕТРУСУ В ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVIII СТ.

*У статті на матеріалі писемних пам'яток української мови XVI–XVIII ст. проаналізовано історію лексеми **землетрус**.*

Ключові слова: лексика, українська мова XVI–XVIII ст., семантична структура.

Останні десятиріччя позначені зацікавленістю лінгвістів, зокрема й молодих, до проблем історії формування лексичного складу української мови. Захищено багато дисертаційних робіт, які презентують функціонування різних тематичних груп лексики в українській мові XIV–XVIII ст. (див. праці Н. Білан, Г. Дидик-Меуш, Т. Жили, Н. Заболотної, О. Зелінської, Т. Крехно, С. Яценка та ін.). Формування лексичного складу української мови докладно представлено в колективній монографії «Історія української мови. Лексика і фразеологія» [2]. Проте в українській історичній лінгвістиці невіршеними залишається ще багато питань. Однією з тематичних груп, яка потребує спеціального дослідження, є лексика на позначення надзвичайних ситуацій природного чи соціального походження, засвідчена в пам'ятках писемності української мови XIV–XVIII ст.

Нашу увагу привернули номінації землетрусу – стихійного явища природного походження, становлення яких протягом історичного розвитку лексичного складу української мови зазнало суттєвих змін насамперед у кількісному й компонентному аспектах.

Домінанту лексичного значення сучасного композита **землетрус** становить віддієслівний компонент, який має питомий корінь (ЕСУМ, V, с. 658). Однак шлях саме до цієї словоформи виявився довгим.

Так, у киеворуський період, як зазначає В. Німчук, явище землетрусу позначали споріднені слова *тpасти сѧ* < *tręsti sę* «трястися», *тpусь* *tr^сь* «землетрус», «галас, шум» [2, с. 98]. Мовознавець наголошує, що особливістю лінгвальної репрезентації цього сейсмічного явища була описова конструкція «дієслово + іменник», яка вживалася й у киеворуський, і в староукраїнський період [1, с. 142].

І. Срезневський зафіксував реєстрове *тpжсь* як полісем, першим значенням у семантичній структурі якого подано «трус, землетрус» (Срезн., III, с. 1012). Ілюстративний матеріал засвідчує, що іменник *тpжсь* із таким значенням уживався самостійно. Але приклад з Ізборника 1073 р. указує на функціонування в киеворуський період описової конструкції «іменник + прикметник», де атрибутив був конкретизатором, – *тpоусь земельныи*: *Или тpоусь земельныи посылетъ, или море възметъ, или звѣрь възхытитъ* (Ізб. 1073, 152 // Срезн., III, с. 1012). Із синонімічним значенням, за даними «Матеріалів» І. Срезневського, у киеворуський період функціонували іменник *тpасение* «коливання»: *Нынѣ же земли тpасение своима очима видѣхомъ* (Серап. сл., 1 // Срезн., III, с. 1029) і дієслово *тpастисѧ* «коливатися»: *тpасеса земля пре^о зорями в но^и* (ПВЛ, 283 // Срезн., III, с. 1029). Наведений ілюстративний матеріал дає змогу говорити про традицію вживання названих слів у сполученні з лексемою **земля**, що в подальшому стали мотиваторами й матеріалом для утворення композита.

Функціонування в пам'ятках киеворуського періоду слова *тp^сь* зі значенням «землетрус» підтверджують і дані «Словника давньої слов'янської мови» (СДСЯ, с. 862).

Укладачі словників старослов'янської мови лексему *тp^сь* фіксують з двома значеннями, першим із яких подають «землетрус» (СС, с. 707; ССЯ, с. 516–517). Наведений у «Словнику старослов'янської мови» ілюстративний матеріал засвідчує, що в

пам'ятках іменник *тр^ась* уживався самостійно. Силу та наслідки землетрусу допомагав передати атрибутив *велии* «великий» (ССЯ, с. 516–517). Репрезентантом цього природного явища в пам'ятках старослов'янської мови було й дієслово *тр^асти* в другому значенні (СС, с. 707; ССЯ, с. 515).

Лексико-семантичну й структурно-компонентну спадкоємність засвідчує українська мова XIV–XVIII ст., у якій для реалізації значення «землетрус» продовжують уживати віддієслівні деривати *трус*, *тр^асеніє*, дієслово *трусити* та його похідні: *з^ем^ля ся потрасла*, *и каменє роспадовалис* (Володимир, 1571, УЄ Вол., 54 // СУМ XVI–XVII, 11, с. 225); *тр^асеніє з^ем^лѣ было* (Остр. л., 127 зв. // СУМ XVI–XVII, 11, с. 225).

Лексикографічні праці XVII ст. кодифікують функціонування номена *трусъ* зі значенням «землетрус»: П. Беринда пояснює його описово – *трусъ: тр^асѣ(н)є з^ем^лѣ* (Бер., с. 134); однослівне й описове найменування зареєстровано як синоніми в перекладній частині словника Єпифанія Славинецького: *terra(e) motus трусъ, трясение з^ем^лѣ* (ЛС, с. 396).

Відзначимо й специфіку вживання номінацій на позначення землетрусу в пам'ятках української мови XVI–XVIII ст.: найбільше їх зафіксовано в тогочасних історіографіях та релігійних текстах, зокрема євангеліях. Щодо перших, то мусимо говорити про часово-територіальний вимір: якщо в літописі, хроніці описувалися події значного часового проміжку, які стосувалися держави загалом чи значної її території, то найменувань на позначення цього стихійного лиха автори майже не використовують, оскільки основну увагу зосереджують на описі подій, які мали суспільно-політичне значення. Навпаки, у регіональних історіографіях такі найменування трапляються набагато частіше, що можна пояснити вагомістю цього природного стихійного явища для жителів певної місцевості, напр.: *В Сурии же был трус велик земли, расѣлас ѿ[3]-хъ поприщ и дивно из земли им скаглие члѣским гласом проповедающе нашествиє язык, якож и быст, наидоша бо Срацыны на землю Палистинскую* (КЛ, с. 662–662 зв.); *Року 528-г(о) остатнего дня паздерника в Антиохии так великое трясеня земли повстало, же порушило напреднишее будованя* (ЛЯБ, с. 69); *Року 1442, дня червца великое земли трясенья било Венъкгерскую, Ческую и теж Полскую краину бурило, много будованя и замков и замьков некоторых поповало и роскидало* (ЛЯБ, с. 71); *Тогожь [1578] року с пн^лка на в^тро^к свѣтлы земля тряслася ѿ^м Львова на п^я миль* (ЛКМ, с. 3); *Тоги ж зимы тряслася земля по всеи области Киевской, не толко деревянныи, лечь и мурован и домаы и церкви колыхалися. И рекли духовныи, ижъ тоє на кровопролитие и на падене людемъ трясене* (Софонович, с. 124); *1682. На святого апостола Матфея, ноемрия 16, земля траслася* (ЧЛ, с. 19); *Того жъ [1681] року августа 9, перед свѣтомъ, земля тряслася с понедѣлка на восторокъ* (ЛСам., с. 152); *[1738] NB. Сего года мѣсяца мая 31 д., год. 12. четверти послѣдней, земля тряслася, на время 3 минутъ* (Описаніє, с. 95); *Тогожь [1681] року съ понедѣлка на второкъ подъ Переяславомъ на святого Апостола 16 Ноембрія земля тряслась* (Літописець, с. 32); *Року 1619 Ноемврія 14 дня трясеня землѣ было въ день, въ недѣлю, съ полудня* (МЛ, с. 95); *Того [1578] ж року земля тряслася* (ЛЛ, с. 101); *1596. В п'яток світлий земля ся трясла. Наливайко до Венгер ходил* (ЛЛ, с. 102); *В той же час [1619] в день суботній земля ся трясла о години 20-туй, же із окон шиби випадали, шкляниці із столув іспадали, і люде в страху були великом* (ЛЛ, с. 104); *Року 1637. Скоро под сейм земля ся трясла на велію панни Марії гдромниці, із суботи на неділю, о години дев'ятой* (ЛЛ, с. 116); *1577. Шолгеня убит. Татаре Дубна добували. І трясеніє землі було. Того же року война гданська, ізбито гдатчан априля 17, а юнь 10 кроль под Гданск ся рушил. Татаре под Жаславлем були листопада 2. Того же року комета була в Кракові скоро по заході сонця. І трясеніє землі було* (ОЛ, с. 129); *Того же [1605] року декабра 4 дня трясеніє землі було* (ОЛ, с. 131); *1620. Януш краковський князь Острозький умер. На его місто пановання Острозького внук его, по доці, Домінік з дому Жаславського. Того же року ноеврія дня 1 трясеніє землі було* (ОЛ, с. 135).

Писемні пам'ятки XVI–XVII ст. засвідчують входження в орбіту номінації цього стихійного явища дієслів *дрижати*, *двигати* та похідних іменників: *Дрижала земля, же ажь ламали ся опоки* (I пол. XVII ст., Сл. о зб., 26 // СУМ XVI–XVII, 11, с. 225); *Гди ся Води избериш, по(д) Землю такъ великой моци аж ся земля двигати почнетъ* (серед. XVII ст., Луц., 538 // СУМ XVI–XVII, 11, с. 225).

Значення «землетрус» у XVI – першій половині XVII ст. реалізував віддієслівний дериват *дрижання* (у різних фонетико-графічних варіантах). У цей період функціонувало також стійке словосполучення термінологічного типу *дрыжанъ земли*, *дрижаніє землѣ*, яке реалізувало відповідну семантику: *Того же року дрыжанъ земли великое оу цѣиградѣ* (Остр. л., 126 // СУМ XVI–XVII, 8, с. 205); *тамъ сталоса велікое дрѣжѣнъ земли* (к. XVI ст., УЄ № 31, 41 зв. // СУМ XVI–XVII, 8, с. 206).

У релігійних текстах досліджуваного періоду назви на позначення землетрусу засвідчено майже завжди при описі розп'яття Ісуса Христа та його воскресіння. Проте вже в першій половині XVII ст. спостерігаємо відхід від усталеного використання цих номінацій. Так, П. Могила в «Требнику» вміщує спеціальний чин богослужіння проти землетрусу, у якому для позначення цього явища послуговується однослівною назвою *трусъ*: *Призираѣи на землю и твораѣи ю трастиса, избави нас страшнаго преценіа Триса Хѣ Бже нашъ, да не погибнемъ лютѣ: но пощади дїѣи нашѣ, "ко еди" млѣдѣ* (Мог., Требник, с. сѣз) та описовою конструкцією, утвореною за моделлю «іменник + іменник» *земли колѣбаніє*, *колѣбленіє земли*: *ѡ Хѣ земли колѣбаніє, оустави въскорѣ* (Мог., Требник, с. сѣи); *Кто кромѣ тебе може^м, Пречѣтаѣ Чѣтаѣ, Ба негодующаго на наѣ примѣнити: тѣм млїса Прѣтаѣ, оуставити скоро, колѣбленіє земли погибити насъ хотѣще* (Мог., Требник, с. сѣф). Прикметно, що Петро Могила також часто послуговується віддієслівним дериватом *колѣбаніє* / *колѣбленіє*, що свідчить про функціонування в тогочасному народнорозмовному мовленні синонімічного ряду на позначення землетрусу, основу якого становили дієслова чи похідні від них іменники із семантикою руху, переміщення.

Семантику страшних наслідків землетрусу П. Могила передає за допомогою атрибутива *тяжкий*, у сусідніх контекстах уживаючи його то в звичайній формі, то у формі вищого ступеня порівняння: *Избави триса тѣжкаго всѣхъ наѣ, и не дажѣ Гди погибити до конца наслѣдію твоєи* (Мог., Требник, с. сѣи); *Рабски тебѣ вопіємъ Мѣи Бжїѣ: обычноє млѣрдїє твоє, награди люди състрадателно показуюци, триса тѣжчайшаго, и тлѣ наѣ свободы* (Мог., Требник, с. сѣи); *Раждаючи горкую смѣть, и трисы тѣжчайшіѣ, и "звы нестерпимѣ, грѣхѣ братїє оубѣжи^м, и Ба покалнїа образы млѣтва сотворим* (Мог., Требник, с. сѣф). Наведені контексти й ужиті в них словосполучення на позначення землетрусу засвідчують, що тогочасне сприймання цього стихійного явища відбувалося крізь призму християнсько-релігійного світогляду. Тому, на нашу думку, це зумовило використання Петром Могилою словосполучення *трисъ тѣжкій*, епітет у якому співвідносний за семантикою з словосполученням *тяжкий гріх*, що, отже, дає змогу утворити корелятивну пару «причина – наслідок»: за тяжкий гріх людство отримує тяжку кару.

Словосполучення з віддієслівним іменником *трясене* засвідчено в проповідях Антонія Радивиловського: *Напередъ прослави мѣ чрезъ чидеса, яко то чрезъ трясене земли, чрезъ затмене слнца* (Рад., Вінець, с. оґ зв.).

XVIII ст. демонструє функціонування описового найменування на позначення землетрусу в драматичних творах, приватних текстах, зокрема його використовують Феофан Прокопович у драмі «Владимир»: *Не держайте, молю вас. О люті! О гори! / Зрите: трясеться земля, паде град воскорі. / Паде град! Что творите? Не могу стояти на ногах* (Прокопович, Владимир, с. 299), Василь Григорович-Барський у записках про мандрівки: *Тамо бѣше отдревле создан і пирг висок і кріпок, з пушками, якоже і в прочїих*

монастирях, но или от множества літ, или от **трясенія** земли пол обвалися, і пол еще стояше (Странствованія, с. 571).

Художні твори XVIII ст. засвідчують розвиток у словосполученні **земля трясется** переносного значення. Так, у вірші «Епінікіон» Феофан Прокопович використовує його для змалювання народного хвилювання, спричиненого повідомленнями неправдивого змісту: *Что же, егда лютая в отчества предѣли Внїйде брань і, ко врагом змінничия сили Приставше, зваху роди, царствїю твоєму От древле враждебнїя, ко числу своєму; І молви великія повсюду возташа, І аки море земля **потрясется** наша* (Прокопович, с. 33).

Нова українська мова також демонструє спадкоємність. Так, у першій половині XIX ст. іменник **трусъ** продовжував функціонувати зі значеннями «трясіння, переляк», «розруха». П. Білецький-Носенко, кодифікуючи цей номен, акцентує на його мовно-функціональній належності: «Въ славеноцерковномъ языкѣ: землетрясеніе» (Б.-Нос., с. 358). У «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка лексему **трус** подано як полісем, одним зі значень у семантичній структурі якої виокремлено «землетрус» (Грінч., IV, с. 290). Незважаючи на ілюстративний матеріал з євангелія, можемо стверджувати, що з такою семантикою воно функціонувало й в українській народнорозмовній мові XIX ст.

У другій половині XIX ст. спостерігаємо спроби витворення нової – композитної – номінації: у реєстровій частині Є. Желехівський подає два іменники – **землетряс** і **землетрясенє** (Желех., с. 298).

Коментуючи факт досить пізньої (XX ст.!) появи в українській мові лексеми **землетрус**, В. Німчук не виключає, що композит утворено було за зразком російського книжного терміна *землетрясение* [1, с. 142].

«Словник української мови» засвідчує функціонування в літературній мові іменника **землетрус** «коливання земної поверхні та підземні поштовхи, які виникають унаслідок геологічних процесів, що відбуваються у надрах Землі або в земній корі» (СУМ, III, с. 557).

Проведений аналіз дає змогу зробити висновки, що сучасний номен **землетрус** пройшов довгий шлях становлення: від лінгвальної реалізації цього значення дієсловом чи віддієслівним іменником через двослівну номінацію до композита. У семантичній структурі номена на підставі метафоричного перенесення відбувся розвиток переносного значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 416 с.
2. Історія української мови. Лексика і фразеологія / ред. кол. : В. М. Русанівський (відп. ред.), В. Л. Карпова, В. В. Німчук, І. П. Чепіга. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

КЛ – Київський літопис першої чверті XVII ст. // Український історичний журнал 1989. – № 2. – С. 107–120; 1989. – № 5. – С. 103–114.

Літописець – Лѣтописець или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялося въ Украины малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси / Под. ред. В. Б. Антоновича. – К., 1888. – С. 1–69.

ЛКМ – Літопис Крехівського монастиря (Руська „кройника“ з XVII в.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1904. – Т. 62. – Кн. 4. – Misc. – С. 1–3.

ЛЛ – Львівський літопис // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження / О. А. Бевзо / АН УРСР ; Ін-т історії. – Вид. друге. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 99–124.

ЛСам. – Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ: Хмельницкой, «Краткого Описанія Малороссїи» и «Собранія Историческаго». – К., 1878. – С. 1–207.

ЛЯБ – Мицик Ю., о. Літопис Яна Бінвільського / Ю. Мицик // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2002. – Т. 20. – Ч. 2. – С. 60–77.

МЛ – Межигорская лѣтопись (1608–1700) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной

и Западной Руси / под. ред. В. Б. Антоновича. – К., 1888. – С. 95–100.

Мог., Требник – Могила П. Требник. – К., 1646.

ОЛ – Острозький літописець // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження / О. А. Бевзо / АН УРСР ; Ін-т історії. – Вид. друге. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 45–97.

Описание – Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание, что в каком году в Украинѣ малороссійской дѣялось, наипаче, кто именно когда былъ козацкимъ гетманомъ, и о протчихъ приключеніяхъ отъ Россіи, кратко (1506–1783) // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. 1. – С. 51–106.

Прокопович – Прокопович Ф. Епінікіон / Ф. Прокопович // Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори / вст. ст., упоряд. і прим. О. В. Мишанича. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 30–34.

Прокопович, Владимир – Прокопович Ф. Владимир / Ф. Прокопович // Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори / вст. ст., упоряд. і прим. О. В. Мишанича. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 258–305.

Рад., Вінець – Радивилівський А. Вінець Хвѣ. – К., 1688.

Софонович – Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Археограф. коміс., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мищика, В. М. Кравченка. – К. : Наук. думка, 1992. – 336 с. – (Пам'ятки укр. літописання).

Странствованія – Григорович-Барський В. Странствованія (уривки) / В. Григорович-Барський // Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори / вст. ст., упоряд. і прим. О. В. Мишанича. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 528–571.

ЧЛ – Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные / Оттиск из Киевской Старины; Изд. Ал. Лазаревского. – Киев, 1890. – 44 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Б.-Нос. – Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / підг. до вид. В.В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1966. – 423 с.

Грінч. – Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К. : Наук. думка, 1996–1997. – Т. 1–4.

Желех. – Малорусско-німецкий словарь / уложил Евгений Желеховский. – Львів, 1886. – Т. I. – 598 с.

ЛБ – Лексикон словеноросійський Памви Беринди / підг. тексту і вступна стаття В. В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1961. – 272 с.

ЛС – Лексикон латинський Є. Славинецького // Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підг. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 59–420.

СДСЯ – Словарь древняго славянскаго языка, составленный по Остромирову евангелію / изд. А. С. Суворина. – СПб. : Типографія А. С. Суворина, 1899. – 946 с.

Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – СПб., 1912. – Т. III. – 1684 + 272 + 13 с.

СС – Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков) / под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. – М. : Рус. язык, 1994. – 842 с.

ССЯ – Словарь старославянского языка. Репр. изд. : в 4 т. Т. 4. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2006. – 1054 с.

СУМ – Словник української мови : в 11-ти т. / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1979. – Т. IX. – 916 с.

Oksana Davydyak

Nomination of earthquake in the monuments of Ukrainian of 16th–18th cc.

In the article on the material of writing monuments of Ukrainian of 16th–18th cc. the analysis of history of lexeme earthquake is done.

Key words: vocabulary, Ukrainian of 16th–18th cc., semantic structure.

Наталія Примушко

ФОРМИ УМОВНОГО СПОСОБУ ДІЄСЛОВА СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОГО АРЕАЛУ XVII–XVIII ст.

У статті досліджено форми умовного способу дієслова в пам'ятках староукраїнської мови XVII–XVIII ст. історико-етнографічного регіону Середньонаддніпряниці в зіставленні із сучасним діалектним матеріалом. З'ясовано шляхи утворення форм умовного способу в українській мові.

Ключові слова: форми умовного способу, середньонаддніпрянські говори, пам'ятки.

Загальновідомо, що дослідити історію мовної системи, простежити еволюцію окремих мовних явищ можливо лише за умови порівняльно-історичного вивчення свідчень писемних пам'яток і сучасних говорів. Оскільки саме в XVII–XVIII ст. на основі середньонаддніпрянських говірок формувалася українська національна мова, вивчення староукраїнських пам'яток, що походять із території Середньої Наддніпрянщини, є першорядним завданням лінгвістів-істориків. Давні тексти з історико-етнографічного регіону Середньої Наддніпрянщини містять інформацію про політичне й суспільне життя, побут населення Лівобережної України, а отже, відображають живомовні явища.

Історію середньонаддніпрянських говірок на основі пам'яток староукраїнської мови (іноді з урахуванням фактів сучасної діалектології) досліджено як у загальних історико-діалектологічних працях, так і в окремих розвідках. Це насамперед студії І. О. Варченка [5], В. С. Ващенко [6], Г. В. Воронич [7], Д. Д. Герасименка [8], П. Г. Житецького [11], Ю. Ф. Касима [13], О. М. Маштабей [16; 17], Н. П. Москальова [18], Л. О. Самійленко [25; 26], С. П. Самійленка [27; 28], І. Д. Сухомлина [32], Н. О. Янко-Триницької [34] та ін.

Аналізуючи староукраїнські пам'ятки із території Середньонаддніпрянщини, лінгвістичари порівнювали відповідні факти вживання окремих форм з узусом української літературної мови XVII ст., а також з фактами пам'яток цього часу з інших територій та діалектів сучасної української мови, визначали специфічні риси середньонаддніпрянських говірок.

Форми умовного способу на матеріалі писемної спадщини аналізували О. І. Соколевський [31], В. К. Дем'янчук [10], А. Вайан [4], А. М. Селищев [30], Л. П. Якубинський [33], С. П. Бевзенко [1], Ф. А. Непійвода [19], А. О. Свашенко [29], І. М. Керницький [14], В. В. Німчук [20], В. М. Русанівський [23], О. П. Білих [3]. Проте засоби вираження форм умовного способу в пам'ятках Середньонаддніпрянщини, зокрема в актових документах, розглянула лише О. М. Маштабей [16; 17].

Мета нашого дослідження – з'ясувати особливості утворення форм умовного способу дієслова в пам'ятках староукраїнської мови XVII – XVIII ст. історико-етнографічного регіону Середньої Наддніпрянщини.

Як відомо, у праслов'янський період існувало дві аналітичні парадигми умовного способу: першу представляли дієприкметники на **-лъ** у поєднанні зі спеціальними особовими формами *bimь, bi, bi* (однина); *bimь, biste, b^* (множина); *bivě, bista, biste* (двоїна); другу – дієприкметники на **-лъ** та аористні форми дієслова *byti: buxь, by, by* (однина); *buxomь, byste, byšę* (множина), *buxově, bysta, byste* (двоїна) [23, с. 299–300, 334].

У давньоукраїнській мові зберігається друга парадигма умовного способу, хоч інколи простежуються й форми першої парадигми [23, с. 301]. У цей період аористні форми 2-ї та 3-ї особи допоміжного дієслова *быти* в складі кон'юнктива починають втрачати особове значення й перетворюватися на частку *бы*, що виявляється в уживанні *бы* й при формах інших осіб [33, с. 227; 14, с. 237–238; 1, с. 330; 23, с. 302; 21, с. 472; 31, с. 244].

У староукраїнській мові XIV–XV ст. умовний спосіб мав тільки одну парадигму – поєднання аористних форм від дієслова *быти* з формами минулого часу колишнього перфекта на **-лъ** [23, с. 303]. На відміну від давньоукраїнського періоду, давні особові форми аориста від дієслова *быти* зберігаються тільки в 1-й особі однини (засвідчено лише поодинокими фактами) і в 1-й особі множини (досить послідовно); у 3-й особі множини функціонує вже форма, спільна з 2-ю та 3-ю особами однини; ця ж форма поширюється й на 2-ю особу множини [10, с. 36–37; 23, с. 303]. У зв'язку із втратою особових закінчень колишніми формами аориста від дієслова *быти* у формах умовного способу починають функціонувати особові форми теперішнього часу від цього ж дієслова, напр.: *и во всемь бы еси мыту нашему былъ помочонь* [23, с. 303].

У XIV – першій половині XVII ст. форми умовного способу утворюють поєднанням форм дієслова минулого часу на **-л-**, частки *бы* й часто приєднаних до неї реліктів особових форм від допоміжного дієслова *быти*, що перетворилися в показники особи. Особові афікси мають місце лише в 1-й та 2-й особах однини й множини; 3-я особа обох чисел сигналізує про себе нульовим особовим показником [там само, с. 304].

У другій половині XVII–XVIII ст. продовжують уживатися частки аористного походження *быхъ*, *быхмо*, а також *бы* в поєднанні з особовими показниками минулого часу [12, с. 101; 23, с. 304–305]. В. В. Німчук пише, що скорочений варіант умовної частки – *бъ* функціонує з XVII ст. [21, с. 492]. У кінці XVIII ст. вже переважає вживання частки *бы* (і скороченої *бъ*) у всіх особах умовного способу [23, с. 305].

У пам'ятках із Середньої Наддніпрянщини виявлено 9 форм умовного способу 1-ї особи однини, які складаються з форм минулого часу, частки *бы* й залишку допоміжного дієслова – рудимента **-ем (-емъ) / -м (-мъ)**, напр.: *Мог би-м му и пребачит, кгда-би его першая займа* (1669, АПГУ I, 57); ра(д) *бы быле(м) по(й)ма(т), то(л)ко не могъ* (1670, АЛ, 152); а *мѣлем би я в продажю коло свое пустити, то нѣкто ближшій не будетъ ...* (1728, АП, 345); І еще *и на(и)тя(ж)ше(и) мо(г)ль бы(мъ) то судити: просты(и) труждающіеся може(т) и спочити* (поч. XVIII ст., Клим., 293).

Варто зауважити, що вже з'являються умовні сполучники *коли, если* та ін., які беруть на себе функцію вираження умовності, напр.: *А коли бы (м) не мѣ(л) по(с)тановити на тоє люде(и) за(и)ни(х), самъ за шию буду окова(н)* (1665, АЛ, 134); *а если бимъ больше мѣль отъ сего часу его милости пана полковника о тоє турбовати, то самъ на себе кладу вини* (1697, АП, 474); *ежелибимъ нарушилъ, ... народъ Рускій отдавати не будетъ повинень* (1720, Вел. I, 393) (10 формовживань).

Лише в пирятинських актових книгах та у віршах Климентія Зіновієва знайдено форми умовного способу 1-ї особи однини, утворені поєднанням форми минулого часу на **-ль** з особовою часткою аористного походження *быхъ*: *не мов, бых тільки хто тя зловил при яком лицѣ, то нездоров болше будеш красти* (1691, АП, 65); *суди(л) бы(х)* (поч. XVIII ст., Клим., 99). Імовірно, уживання форм умовного способу з особовими частками підтримане “Граматиною” М. Смотрицького, згідно з нормами якої в умовному способі теперішнього часу вживається *бимъ*, а “преходящого” – *быхъ* [20, с. 67–68].

У досліджених пам'ятках виявлено й сучасні форми умовного способу, у яких умовність виражається за допомогою частки *би* (після слів, що закінчуються на приголосний) та *б* (після слів, що закінчуються на голосний). Дієслова умовного способу мають форму роду й числа, форма особи виражається за допомогою займенника, а категорія часу відсутня, напр.: *Дала-б я ему, да не маю на сый часъ в дому моем* (1669, АПГУ II, 152); *Могл би я еи й узяти за жону, да тилко ж не хотятъ священники звѣнчати* (1712, АП, 242); *Я все бѣ зробывъ за сюю плату, Та витры вси пороспускавъ* (1842, Котл. I, 8) (7 формовживань). У підрядних умовних реченнях на умовність вказують сполучники, напр.: *И куры (б) загребли, если (б) не я ратовавъ* (поч. XVIII ст., Клим., 228); *Я ж, – мовит, – з палицею на конѣ если б не одскочилъ, то бы мене Будникъ ростяль заступомъ* (1724, ДНРМ, 159); *Колыбъ, каже, умеръ я въ Трои, Уже бѣ не пывъ сеи гирькою* (1842, Котл. I, 14) (12 формовживань).

Форма умовного способу 2-ї особи однини утворюється з форми минулого часу на **-ль**, частки *бы* та особової частки *еси* або її скороченої форми **-есь (-ес, -есь) / -сь (-с)**, напр.: *А не мѣль бы(с) та(к) я(к) тѣ учу частовати: буде(ш) до сме(р)ти свое(и) лютѣ погибати* (поч. XVIII ст., Клим., 115); *да(л) бы(с) знат(ъ) прыгоду: то особную вчинилъ бы еси выгоду* (поч. XVIII ст., Клим., 38) (8 формовживань). У підрядних умовних реченнях уживаються умовні сполучники, напр.: *бо если быс легче мѣль то поважит, а нас о тым болше отцеве молествовали, маещ ласку нашу тратячи запевне не уойты срокгого войскового караня* (1663, УПТ, 224); *як би еси не прийшла, то б ми излили* (1716, АП, 288); *гды бы(с) себе взрѣль: то и на свѣтѣ встыду ради жи(т) бы(с) не*

хотѣль (поч. XVIII ст., Клим., 164); **бо еслибысь не добываль его ... и не взял подь свою власть зь Дорошенкомъ, то и Турчинъ добувати его не приходилъ би** (1720, Вел. II, 470) (17 формовживань). У “Граматиці” М. Смотрицького форма 2-ї особи однини умовного способу з часткою *еси* є нормативною [20, с. 67–68].

Сучасні форми умовного способу вживаються в реченнях з умовними сполучниками **коли, если** та ін. Дієслова умовного способу мають форму роду і числа, категорія часу відсутня (6 формовживань), напр.: **если би ваша велможность неизволилъ того пріятства учинити по волѣ, то и по неволѣ мусѣтимешъ** (1720, Вел. I, 118); **Коли б ты почавъ, то бъ я его и добивъ** (1724, ДНРМ, 159).

Форми 3-ї особи однини, виявлені в пам’ятках, аналогічні сучасним, утворюються з дієслова у формі минулого часу та частки **бы (б)** (262 формовживання), напр.: **Говори(в) бы да и сло(в) нѣ(т)** (поч. XVIII ст., Клим., 220); **кто бы зь нихъ того не хотѣль учинити, то заразъ на Москву мѣль быти одосланій** (1720, Вел. I, 215); **кто-би мѣл турбацію понести, на такавого покладаю заруку** (1665, АПГУ I, 14). Сучасні форми умовного способу вживаються переважно в реченнях з умовними сполучниками (615 формовживань), напр.: **А если бы инако быти не могло, тогда ни на едного воеводу не позволяютъ и о томъ договариватьсѣ** (1659, УЮХ, 117); **колиб, мовить, хто почав у вашом дому трусити, то й витрусив би у комори** (1703, АП, 224); **а если бы ханъ не схотѣвъ с королемъ жити [,] козаки тата(р) маю(т) о(т)ступити** (1739, ГГ, 138); **Колыбъ яга не закрычала, То можебъ тамъ и застоювся** (1842, Котл. III, 57).

У досліджених пам’ятках виявлено форми умовного способу 1-ї особи множини, утворені поєднанням дієслова у формі минулого часу на **-ли** з часткою *бы* та з особовою часткою *есмо* або залишком особової частки **-смо (-сьмо)**. Такі конструкції вживаються в підрядних умовних реченнях зі сполучниками, які беруть на себе функцію вираження умовності, напр.: **если бы мѣли есьмо на веснѣ товаръ нашъ въ Лукомлю на выживеньє зослати, повинни будутъ ... уступити** (1660, УЮХ, 138); **Кди-би-смо иж не вкупѣ поймали по ноцы, то на насъ вся пеня** (1666, АПГУ II, 83); **якую и впередь еслибысмо мѣли отколь засягнути, то заразъ оною коммунѣковати Вашу Велможность не занежаемъ** (1720, Вел. II, 493) (18 формовживань).

Лише в літописі Самійла Величка знайдено книжну форму умовного способу 1-ї особи множини, утворену поєднанням форми минулого часу з особовою часткою аористного походження **быхомъ: имѣли быхомъ** многи раны (1720, Вел. II, 24). Форма умовного способу 1-ї особи множини з **быхомъ** рекомендована “Граматикою” М. Смотрицького [20, с. 68]. Як зауважив М.Я. Лесів, друга частина складеної форми умовного способу **ходили быхомъ** змінилася на **бихмо** за аналогією до **ходили есмо**, напр.: **абыхмо то ему потвердили, быхмо в том перепросили, абыхмо не выступовали** [15, с. 141]. В дослідженому матеріалі представлено єдину таку форму, напр.: **пошьли-б ехмо в пасѣку, там би-хмо его застали, да не знаем пасѣки** (1670, АПГУ II, 196).

У підрядних умовних реченнях з умовними сполучниками виявлено сучасні форми умовного способу. Вони мають форму числа, форма особи виражається за допомогою займенника, а категорія часу відсутня, напр.: **Еслибы Мы потребовали помощи ..., то полагаюся на доблестъ того войска, ... надѣемся** (1720, Вел. II, 282); **а ежели би ми передомъ поспѣшилися, то повинни онихъ въ пограничнихъ скопцовъ дожидатися** (1725, ДНРМ, 164) (3 формовживання).

Форми умовного способу 2-ї особи множини, утворені з форми минулого часу, частки **би** та особової частки *есте* або залишку допоміжного дієслова – рудимента **-сте**, уживаються в підрядних умовних реченнях зі сполучниками, які вказують на умовність, напр.: **А если бъ есте не вѣрили тому, самымъ совершениемъ узнаете** (1658, УІВ, 75); **А коли бы (сте) по тѣлу моемъ побачили, що сѣ дѣ(т) побыте, дивовалисе, я(к) мене окру(т)не побивъ** (1687, АЛ, 190); **Если бысте вы власти ты(х) брако(в) зборонили:**

добре бысте народу крѣпко учинили (поч. XVIII ст., Клим., 198) (усього 19 формовживань).

У підрядних умовних реченнях з умовними сполучниками вживаються також сучасні форми умовного способу. Вони мають форму числа, частка *би* після голосного скорочується в *б*, форма особи виражається за допомогою займенника, а категорія часу відсутня, напр.: *если бы вы единогласно того превратника не усмирили* (1669, УПД, 426); *Жинкы! колыбъ вы билше йилы, А меньшь пащыковать умилы, Булы бъ въ раю вы за сіе* (1842, Котл. IV, 61) (3 формовживання).

Форми 3-ї особи множини, виявлені в пам'ятках, аналогічні сучасним, утворюються з дієслова у формі минулого часу та частки *бы (б)* (53 формовживання), напр.: *Любо и жоны их мѣли-бы посвар вщат, той-же заруце подлегли* (1667, АПГУ II, 110); *А зъ якого бы полку оные вырывалися, и сколькихъ зымавши кажете вѣшати, намъ давайте знати* (1678, УПС, 739); *всѣ шкоди, которие би ся кому през того злодѣя стали, з имѣния его буде повинен платитъ* (1699, АП, 155). Уживаються вони також у підрядних умовних реченнях зі сполучниками, які вказують на умовність, напр.: *гдеби-сѣ важили справу тую взнудити, tedy противная сторона повинна будетъ выни платити* (1670, АПГУ I, 70); *а когда би люде оборонили, он Мануйленко з душами сгорѣл би* (1714, АП, 269); *Бо если(б) праве мо(з)ли всѣ богатыми бы(т): то нѣкому было бы и хлѣба робитъ(ь)* (поч. XVIII ст., Клим., 81); *Твои законы бѣ исполнялись, Колыбѣ Олимпьски не мишались* (1842, Котл. VI, 9) (105 формовживань).

Форм двоїни в умовному способі в аналізованих текстах не знайдено.

У говірках Середньої Наддніпряниці функціонують форми умовного способу, утворені поєднанням форм минулого часу з умовною часткою *би* на зразок *я (ти) дав би* [АУМ III, ч. 4, с. 218]. Форми умовного способу на зразок *я дав бим, ти дав бис, ти дав бис*; *я дав бих* збережені в південно-західних говорах [АУМ II, карта № 247].

У старослов'янській мові засвідчено умовні конструкції, до складу яких не входить дієприкметник на *-ль* [4, с. 282]. І. М. Керницький помітив такі конструкції в пам'ятках староукраїнської мови XVI ст. [14, с. 241–244]. У досліджених текстах знайдено 19 умовних конструкцій, у яких замість форм минулого часу на *-ль* уживаються форми майбутнього часу, інфінітива, дієслівні форми на *-но*, напр.: *я его не буду еднати, хо(ч) бы і тысячу золоти(х) заплачу* (1678, АЛ, 174); *По сме(р)ть бы то(з)[о] посыл(а)т, нажи(в)сѣ бы* (поч. XVIII ст., Клим., 241); *а если бы того неучинено, то и онъ Сомко будто иначе мѣль поступити* (1720, Вел. II, 38); *а если-бѣ которіи учнутъ отзиватьсѣ Запорожскими Козаками и пойдутъ къ Полскому Королю, и тѣхъ имать и карать горломъ* (1720, Вел. II, 414). Конструкції, складені з інфінітива й частки *б*, В. М. Русанівський називав неособовими формами умовного способу. Такі форми властиві лише східнослов'янським мовам [24, с. 276–277].

У XIV – першій половині XVII ст. існували й інші форми умовного способу, які В. М. Русанівський називав минулим умовним часом [23, с. 305]. І. М. Керницький, досліджуючи пам'ятки XVI ст., також відзначив інші форми умовного способу, які своєю структурою нагадують форми передминулого часу [14, с. 244–245]. Такі аналітичні форми складаються з форми минулого часу на *-л-* від основного дієслова, граматичного показника умовного способу – частки *бы* в особовій або позаособовій формах і допоміжного дієслова *быти* в минулому часі [23, с. 305]. У пам'ятках давньої української літературної мови вони вживаються спорадично. В. М. Русанівський припускав, що минулий умовний час виник одночасно з давноминулим, однак зауважив, що в українських грамотах XIV–XV ст. його не зафіксовано; у давніх джерелах ці форми засвідчено з XVI–першої половини XVII ст. [там само, с. 305].

І в досліджених текстах виявлено форми минулого умовного часу, що складаються з форм минулого часу на *-л-* від основного дієслова, граматичного показника умовного способу – частки *бы (б)* і допоміжного дієслова *быти* в минулому часі (9 формовживань), напр.: *быле бы небуло отца протопи в дому, я безпечно хожовалем* (1702, АП, 200);

Быле бы по городахъ людя(мъ) очи поровъ: бода(и) ... испоровъ (поч. XVIII ст., Клим., 62); *яко то во(л)къ, быле бы нагна(л) то зѣдае(т)* (поч. XVIII ст., Клим., 164). Форми минулого умовного часу вживані в підрядних умовних реченнях з умовними сполучниками, напр.: *хотячи ... виплатити < , > если бѣ было сее на них не обявилось* (1719, ДНРМ, 108); *еслиби оборонивши ... вшедль былъ зъ войскомъ въ Ладиджинъ, то ничего би ему Дорошенко и Орда не зашкодила* (1720, Вел. II, 330) (5 формовживань). І. М. Керницький вказував на подібні форми у творах Т. Г. Шевченка: *Якби знала, що загине, була б не пустила* [14, с. 245].

У діалектах української мови також уживаються форми умовного способу минулого часу, які творяться приєднанням до звичайних форм умовного способу допоміжного дієслова *бути* в минулому часі. П. Ю. Гриценко пише, що для південно-західного наріччя характерне збереження давніх особових форм умовного способу *був бим робив* [9, с. 444]. Так, наприклад, у наддністрянських говірках: *то бис'и була ўз'ала, то би-м буў зробиў* та ін.; у середньозакарпатських говірках: *ја бы-м была мала*. Такі ж форми функціонують у середньонаддніпряньських говірках: *була б јому сказала, були б пішли у кіно* та ін. [2, с. 143].

В. М. Русанівський зазначив, що в сучасній українській мові зрідка умовний спосіб поєднується в одну форму з давноминулим часом: *ходив би був*. Функціонально ця форма є минулим часом умовного способу, хоч взагалі такі форми є позачасовими [22, с. 141]. Названі форми є як регулярними в сучасній чеській мові, а також у серболужицьких [23, с. 305].

Отже, у говірках Середньої Наддніпрянщини XVII–XVIII ст. вже сформувалася нова система форм умовного способу, хоча ще зберігалися окремі релікти. Умовний спосіб виражається аналітичною формою, яка утворюється від форми дієслова минулого часу за допомогою умовної частки *би* (після слів, що закінчуються на приголосний) та *б* (після слів, що закінчуються на голосний). Частка *би* (*б*) може також входити до складу умовних сполучників *ежели, gdy, коли, если* та ін., які беруть на себе функцію вираження умовності. Дієслова умовного способу мають значення роду й числа. Форма особи виражена за допомогою займенника, а категорія часу відсутня. Успадковані зі староукраїнської доби форми умовного способу 1-ї особи однини та множини, утворені поєднанням форм минулого часу колишнього перфекта на *-ль* з особовими частками аористного походження *быхъ* і *быхомъ*, знайдено в пирятинських актових книгах, віршах Климентія Зіновієва та в літописі Самійла Величка. У досліджених пам'ятках із Середньої Наддніпрянщини виявлено форми умовного способу, утворені поєднанням форм минулого часу з особовими частками, залишками допоміжного дієслова. Такі форми засвідчено в 1-й та 2-й особах однини й множини. Архаїчні форми умовного способу не властиві сучасній українській мові й говіркам Середньої Наддніпрянщини, вони побутують у південно-західному наріччі. Поодинокими прикладами представлено форми минулого умовного часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обл. вид-во, 1960. – 416 с.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
3. Білих О. Форми умовного способу дієслова в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. в Україні / О. Білих // Наукові записки. – Випуск 81 (2). – Серія: Філологічні науки (мовознавство) : У 4 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – С. 12–15.
4. Вайан А. Руководство по старославянскому языку / А. Вайан. – М. : Издательство иностр. литературы, 1952. – 446 с.
5. Варченко І. О. Лубенські говірки і їх діалектна суміжність: фонетичні риси протягом трьох століть / І. О. Варченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 249 с.
6. Ващенко В. С. Полтавські говори / В. С. Ващенко. – Харків : Видавництво Харківського державного університету ім. О. М. Горького, 1957. – 540 с.
7. Воронич Г. В. Среднеднепровский диалект украинского языка в XVII в. (система словоизменения имени существительного) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 "Языки народов СССР / украинский язык" / А. В. Воронич. – Киев., 1984. – 23 с.

8. Герасименко Д. Д. Додаткові підрядні речення в українському діловому письменстві / На матеріалі актових книг Пирятинського міського уряду кінця XVII – поч. XVIII ст. / Д. Д. Герасименко // З історії української та інших слов'янських мов. – К., 1965. – С. 15–33.
9. Гриценко П. Ю. Південно-західне наріччя / П. Ю. Гриценко // Українська мова. Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. – К.: “Укр. енцикл.”, 2000. – С. 443–444.
10. Дем'янчук В. К. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV ст. / Василь Дем'янчук // Окрема відбитка із Записок історико-філологічного Відділу. – Київ: З друкарні Української Академії наук, 1928. – Т. XVI. – 41 с.
11. Житецький П. “Енеїда” І. Котляревського і найдавніший список її у зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. – 1900 / П. Г. Житецький. – К., 1919. – 120 с.
12. Житецький П. Г. Вибрані праці: Філологія / П. Г. Житецький / [упорядк., вступ. ст. і приміт. Л. Т. Масенко]. – К.: Наук. думка, 1987. – 327 с.
13. Касим Ю. Ф. Часові підрядні речення у “Книгах третіх міських Пирятинських кінця XVII – поч. XVIII ст.” – 1960.
14. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. / І. М. Керницький. – К.: Наук. думка, 1967. – 288 с.
15. Лесів М. Я. Про одну дієслівну форму в українських підляських говірках / М. Я. Лесів // Українська лінгвістична географія. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 140–142.
16. Маштабей О. М. Актовые книги Полтавского городского уряда как источник исторического изучения полтавско-киевского диалекта (глагольные формы): автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук / О. М. Маштабей. – К., 1955. – 17 с.
17. Маштабей О. М. Деякі морфологічні риси говорів Полтавщини / О. М. Маштабей // Середньонаддніпрянські говори: збірник статей. – К., 1960. – С. 184–203.
18. Москальов Н. П. Словотвір чоловічих прізвищ в українській мові другої половини XVII ст. (на матеріалі Полтавських актових книг) / Н. П. Москальов // Дослідження з словотвору та лексикології. – К., 1985. – С. 15–19.
19. Непийвода Ф. Форми дієслів в “Актовій книзі Стародубського міського уряду 17 ст.” / Ф. Непийвода // Наукові записки Черкаського державного педінституту. Т. XV. Серія філолог. наук. Вип. 5. – Черкаси, 1960. – С. 163–177.
20. Німчук В. В. Граматика М.Смотрицького – перлина давнього мовознавства // В кн. Мелетій Смотрицький Граматика / Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1979. – 111 с.
21. Німчук В. В. Частина / В. В. Німчук // Історія української мови: Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 466–501.
22. Русанівський В. М. Дієвідмінювання / В. М. Русанівський // Українська мова. Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. – К.: “Укр. енцикл.”, 2000. – С. 141.
23. Русанівський В. М. Дієслово / В. М. Русанівський // Історія української мови: Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 235–341.
24. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка., 1971. – 315 с.
25. Самійленко Л. О. Взаємодія мови українських ділових пам'яток XVII ст. з територіальними діалектами на морфологічному рівні / Л. О. Самійленко // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів / Тези доповідей та повідомлень. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 84–86.
26. Самійленко Л. О. Форми дієслів дійсного способу в актових книгах Полтавського городского уряду II половини XVII ст. / Л. О. Самійленко // Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – Рік ХСVII, Т. 151: Серія філол. наук. – Одеса, 1961. – Вип. 10. – С. 89–104.
27. Самійленко С. П. До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст. / С. П. Самійленко // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови: збірник статей – К.: Вид-во АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 1954. – С. 20–41.
28. Самійленко С. П. Про вживання паралельних дієслівних форм у розмовно-побутовому мовленні // Закономірності розвитку українського усного побутового мовлення // АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 94–105.
29. Свашенко А. А. Глагольные формы в “Кролевецкой ратушной книге XVII– первой половины XVIII века / А. А. Свашенко // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1965. – № 12. – Серия филолог. – Вых. 2. – С. 66–72.
30. Селищев А. М. Старославянский язык / А. М. Селищев. – М.: Гос-ное уч.-пед. изд.-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1952. – Ч. 2. – 206 с.
31. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка / А. И. Соболевский; вступ. ст. И. В. Журавлев; предисл. В. К. Журавлев. – [репр. изд.] 5-е изд., стереотип. – М.: Едиториал УРСУ, 2005. – 328 с. – (Лингвистич. наследие XX века). – Вых. дан. ориг.: М., 1907. – Указ.: С. 300–306.
32. Сухомлин І. Д. Українські чоловічі прізвища старої Полтавщини з суфіксом -енко / На матеріалі “Актових книг Полтавського городского уряда XVII в.” / І. Д. Сухомлин // Питання топоніміки та ономастики: М-ли І Респ. наради з питань топоніміки та ономастики. – К.: Вид-во АН УРСР, 1972. –

С. 119–131.

33. Якубинский Л. П. История древнерусского языка / Л. П. Якубинский. – М. : Просвещение, 1953. – 368 с.

34. Янко-Триницька Н. О. Паралелізм в мові Івана Котляревського / Н. О. Янко-Триницька // Мовознавство. – 1936. – № 10.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЇХНІХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЛ – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII століття: Збірник актових документів / [підгот. до вид.: О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило]. – К. : Наук. думка, 1986. – 222 с.

АП – Книги третія мѣсскія Пирятинскія, споряженныя..., въ року 1683... / Стороженки. Фамильный архивъ. Том шестой. – Київ, 1908. – С. 1–388.

АПУ I – Актовья книги Полтавскаго городского уряда XVII-го века. Справы вечистыя 1672–1680 годов. / [ред. и прим. В. А. Модзалевского]. – Чернигов : Изд. Полтавской губерн. ученой архивн. комиссии, 1912. – Вип. II. – 115 с.

АПУ II – Актовья книги Полтавскаго городского уряда XVII века. Справы поточныя 1664 – 1671 годов / [ред. и прим. В. А. Модзалевского]. – Чернигов : Изд. Полтавской губерн. ученой архивн. комиссии, 1912. – Вип. I. – 216 с.

АУМ II – Атлас української мови: У 3-х т. – Т. II : Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – Київ : Наук. думка, 1988. – 521 с.

АУМ III – Атлас української мови: У 3-х т. – Т. III : Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – Київ : Наук. думка, 2001. – 274 с.

Вел. I – Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ. Составилъ Самоилъ Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска Запорожскаго, 1720 / Издана Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ. – Київ, 1848. – Т. I. – 454 с.

Вел. II – Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ. Составилъ Самоилъ Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска Запорожскаго, 1720 / Издана Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ. – Київ, 1851. – Т. II. – 612 с.

ДНРМ – Ділова і народорозмовна мова XVIII ст.: Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / [підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. – К. : Наук. думка, 1976. – 416 с.

Клим. – Климентій Зиновійв. Вірші. Приповіді посполиті / [підгот. тексту І. П. Чепіги]. – К. : Наук. думка, 1971. – 391 с.

Котл. – Котляревський І. П. Вергілієва Енеїда [у 6 ч. / передм. до факсим. вид. 1842 р. С. С. Шаблювського, Б. А. Деркача] – К., 1979. – ч. I. – 38 с., ч. II. – 42 с., ч. III. – 75 с., ч. IV. – 71 с., ч. V. – 77 с., ч. VI. – 90 с.

УІВ – Універсали Івана Виговського // Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / [упоряд.: Іван Бутич, В'ячеслав Риневич, Ігор Тесленко; ред. кол. Павло Сохань (голова) та ін.]. – Київ – Львів : НТШ, 2004. – С. 21–108.

УІС – Універсали Івана Самойловича. – Там само. – С. 583–833.

УІД – Універсали Петра Дорошенка. – Там само. – С. 373–443.

УІП – Універсали Павла Тетері. – Там само. – С. 215–251.

УІОХ – Універсали Юрія Хмельницького. – Там само. – С. 109–192.

Natalia Prymushko

Forms of the verb in the conditional mood in the mid-upper –Dnieper areal of XVII – XVIII centuries.

The article analyzes forms of the verb in the conditional mood in memorials of old Ukrainian language of XVII – XVIII centuries in historical-ethnographic area of mid-upper-Dnieper, comparing with modern dialectic material. Ways of formation of conditional mood forms are clarified.

Key words: forms of conditional mood, mid-upper-Dnieper dialects, memorials.

Олена Кумеда

ДІСЛІВНІ ФОРМИ В МОВІ ПЕРШОДРУКІВ ТВОРІВ П. О. КУЛІША

У статті на матеріалі прижиттєвих першодруків і в опорі на локальне діалектне оточення П. О. Куліша розглянуто повні й короткі форми інфінітива, зворотних дієслів та дієслів I особи множини; обґрунтовано зв'язок мови письменника з рідною говіркою, а також динаміку окремих рис ідіолекту П. О. Куліша.

Ключові слова: діалект, дієслово, інфінітив, коротка / повна форма, першодрук.

Вивчення ідіолекту П. О. Куліша є одним з актуальних завдань сучасного українського мовознавства. Упродовж тривалого часу дослідники традиційно недостатню увагу приділяли мові творів письменника та тому реальному впливу, який він мав на мовну діяльність своїх сучасників і наступників. Мова П. О. Куліша має велике значення в історії формування української літературної мови на народній основі: він був “першим письменником і першим ученим, що зовсім свідомо творив українську літературну мову, а свої погляди передавав і Шевченкові”, не раз “жостко” докоряв йому й виправляв форму його віршів [12, с. 140, 144].

З’ясування мовного оточення є важливою складовою у вивченні мови письменника і його ролі в становленні літературної мови. Практика зіставного вивчення тексту за різними виданнями засвідчує, що видання багатьох текстів хибує на невиправдані правки, втручання, застосування правопису, яким не користувався автор, виправлення діалектних рис письменника. Тому з’ясування ролі оточення в становленні ідіолекту автора залишається актуальною проблемою. Спробу визначити діалектну основу мови творів Г. Ф. Квітки-Основ’яненка, П. О. Куліша, І. Я. Франка, Лесі Українки, С. В. Руданського, В. С. Стефаника засвідчують студії І. Г. Матвіяса, однак вони зводяться до переліку діалектних рис, причому без зазначення текстів, у яких їх зафіксовано, а отже, висновки дослідника не переконливі.

У своєму спостереженні над дієслівними формами в мові П. О. Куліша спираємося на першодруки його творів: роман “Чорна рада” (1857), історичний “Хмельницина” (1861) та автобіографічний “Жизнь Куліша” (1868) нариси, оповідання “Орися” (1882) з увагою до того говіркового оточення, в умовах якого відбувалося становлення мовної особистості автора. Зокрема, проекцією аналізу слугують східнополіські говірки, в ареалі яких народився та зростав П. О. Куліш¹.

У лівобережнополіських діалектах інфінітив дієслів після голосного основи звичайно закінчується на *-т’*, але інфінітиви, основа яких закінчується на приголосний, мають безваріантні форми на *-ти*, а також інфінітиви з наголошеним *-ти* [6, с. 145]. У пам’ятках Лівобережної України засвідчені паралельні інфінітивні форми на *-ти* і *-ть*, що функціонують як тотожні варіанти в однаковій функції без певного стилістичного навантаження [11, с. 146].

У пісенному фольклорі ЗОЮР (записах П. О. Куліша 50-х рр. XIX ст. – історичні думи від кобзаря Андрія Шута, с. Олександрівка Сосницького пов. Чернігівської губ.) на тлі 21-го інфінітива на *-ти* представлено лише 2 на *-ть*: *стояти*, *находити*, *ділити* [7, с. 52]; *бути*, *оддати* [7, с. 58]; у прозовому тексті – винятково на *-ть*: *вчить*, *наймать*, *ходить* [7, с. 46, 48, 49]. У записах Б. Д. Грінченка з території Чернігівської губ., зроблених дещо пізніше, у 90-х рр. XIX ст., паралельно зафіксовано форми на *-ти* / *-ть*, хоча переважають останні (25:36) – *знать*, *ночувать* [5, с. 80, 81]; *дати*, *казати*, *обидати* [5, с. 236, 240, 246]. У 20-х рр. XX ст. П. Д. Гладкий у говірці с. Блиставиця Гостомельського р-ну Київської обл. виявив здебільшого інфінітиви на *-ть*: *гор'о'ва[t']*, *танц'о'ва[t']*; *смагл'о'ва[ti]* [3, с. 104]. У спостереженнях над говіркою с. Хоробичі Городнянського р-ну Чернігівської обл. (1923 р.) О. Б. Курило зауважує, що “форми з кінцевими *-t'* після голосного заховалися тільки в пісні; у мові їх замінили форми

¹ П. О. Куліш народився на хуторі поблизу містечка Вороніж колишнього Глухівського пов. на Чернігівщині (тепер Шосткинський р-н Сумської обл.). Дитячі та юнацькі роки провів на східному Поліссі: спочатку на батьківському хуторі, далі, навчаючись у повітовому училищі, а потім у гімназії Новгорода-Сіверського.

² За транскрипцією О. Б. Курило, *ѣ*: “задній середнього положення вузький лабіялізований, здебільшого неодностайної вимови”; *ѣ*: “неодностайної артикуляції звук. Початок його це заднього ряду високого положення широкий лабіялізований звуковий елемент, кінець – ослаблений заднього ряду середнього положення лабіялізований звуковий елемент”; *ѣ*: “переднього чи передньо-середнього ряду низького положення звук... середній між *а* та *е*”; *ѣ*: “короткий, менш ясний і вужчий за *а* звук”; *ѣ*: “неодностайної артикуляції звук. Початок його це високий переднього ряду... кінець цього звука це ослаблений переднього ряду... звуковий елемент”; *п, б, м, в, с, г, к, х, ѣ, ѣ*: “півпалаталізовані”; *в*: “білабіяльний шелестовий”; *т', д'*: “напружено палаталізовані зубні шелестові”; *ѣ*: “відповідає німецькому *n* в слові

з кінцевим *-t'*: *rābi[t']*, *xād'i[t']*, *wihawā'ă(u)wā[t']*" [10, с. 80]. За даними карти АУМ № 250 [1], у говірках Шосткинського (с. Собич, с. Макове, с. Клишки³), Новгород-Сіверського (с. Смяч⁴) та Борзнянського (с. Хомви, с. Смоляж, с. Шаповалівка, с. Мала Загорівка⁵) районів поширені інфінітиви (з основою на голосний) на *-ть*: *cu'd'i[m']*, *xo'du[m']*. У записах Т. В. Назарової з території говірок с. Вовна Шосткинського р-ну, с. Береза Глухівського р-ну й с. Блистова, Новгород-Сіверського р-ну (1970 р.) виявлено тільки словоформи на *-ть*: *жу[m']*, *ска'ка[m']*, *ва'ри[m']* [4]; сучасні спостереження⁶ також не засвідчують інфінітивів на *-ти*, проте фіксують 205 на *-ть*.

У мові прозових прижиттєвих текстів П. О. Куліша значно переважають інфінітивні форми на *-ти* – 1235 (*-ти*): 185 (*-ть*). Однак ще в першому виданні “Чорної ради” 1857 р. автор не був послідовним у відображенні суфікса *-ти*, чим і обґрунтовано його пропозицію поправити в пізнішому передрукові роману 1890 р. “глаголи на *-ити* замість *-ить*” [8, I, с. 597]. За нашими спостереженнями, у тексті 1857 р. помітно переважають інфінітиви на *-ти*, причому і в словникові до роману – 26 (*-ти*) : 2 (*-ть*), однак чимало словоформ із *-ть* – 623 (*-ти*) : 159 (*-ть*), що, імовірно, свідчить про неусталеність мовної концепції П. О. Куліша на ранньому етапі його діяльності. У тексті “Орісі” 1882 р., створеному в 40-х рр. XIX ст., інфінітиви з *-ти* в меншості – 11 (*-ти*) : 21 (*-ть*). Як дослідив Є. К. Нахлік, у тексті авторизованого видання “Орісі” 1861 р. П. О. Куліш виправив *побачить*, *приступить* на *побачити*, *приступити* [8, I, с. 597]. Названі корективи автора враховано і в тексті 1882 р., оскільки тут відображено словоформи *побачити*, *приступити* (Ор. 4, 10). У тексті “Хмельнищини” 1861 р. зафіксовано одну словоформу на *-ть* – *знать* (Хм. 26) та 440 на *-ти*, а в “Жизні Куліша” 1868 р. на тлі 161-ї на *-ти* виявлено б на *-ть*.

Вищенаведені факти з мови прозових прижиттєвих першодруків П. О. Куліша в зіставленні зі свідченнями діалектних джерел уповноважують зробити висновок про свідомий добір письменником дієслівних форм на *-ти* в пізніших текстах, а отже, урахуваючи виправлення та листовні пропозиції письменника до видавців, еволюцію однієї з рис його ідіолекту у зв'язку з орієнтацією на весь україномовний простір, а не тільки на одну “черніговщину” [8, I, с. 597].

У поліських та південно-східних діалектах, а також у значній частині подільсько-волинських говорів південно-західних діалектів зворотна частка *с'а* нерідко скорочується в *-с'* перед голосним, на який закінчується дієслово: *битис'*, *миритис'*, *с'міјатис'*, але *би'ус'а*, *мири'ус'а*, *с'міја'ус'а* [2, с. 127]. У дієсловах 3-ї особи однини I дієвідміни (колишнього III класу) у частині говорів відбулося стягнення закінчень. Це характерна риса багатьох південно-східних говорів, а іноді й інших діалектів [6, с. 97]. У ЗОЮР зафіксовано тільки короткі форми на *-сь* та повні 3-ї особи однини на *-є*: *знає*, *питає*, *посилає*, *сідає*, за винятком одиничного *нема* [7]; у записах Б. Д. Грінченка переважають короткі форми на *-сь* – 59 (*-сь*) : 13 (*-ся*): *подывылась*, *гниваетесь* [5, с. 81, 244] та повні на *-є* – 36: 16, причому серед неповних здебільшого безальтернативні *нема* (10) та *бува* (2), одиничні *балака*, *блука*, *зна*, *лита*, хоча також *знає* (2), *питає*, *пытає* [5]. У спостереженнях над говіркою с. Блиставиця П. Д. Гладкий відзначає перевагу повних дієслівних форм: *'b'igaj[e]*, *кул'gaj[e]*; зрідка *нати'ра*, *шкітил'га*; *не'ма* і *не'ма[je]*;

Finger”; **g, s, z, c, x, š, ž, č, Ů, V, V'**: відповідають укр. звукам **г, с, з, ц, х, ш, ж, ч, ґ, в, в'**; **h**: гортанний; **u, i**: “нескладові голосові”; **j**: “шелестовий язиково-піднебінний спірант” [10, с. 7–10].

³ Говірки населених пунктів 160, 161, 163, найближчих до місця народження П. О. Куліша; номер відповідає цифровому позначенню населеного пункту на картах АУМ (Т.1).

⁴ У підлітковому віці П. О. Куліш навчався в повітовому училищі та гімназії Новгорода-Сіверського.

⁵ Говірки населених пунктів 146, 149, 150, 151, в оточенні яких П. О. Куліш провів останні 14 років свого життя разом із дружиною в її маєтку на хуторі Мотронівка, що увійшов до складу с. Оленівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл.

⁶ Записи діалектного мовлення з говірок Шосткинського (с. Макове, с. Клишки, с. Чаплівка), Глухівського (с. Слоут) та Борзнянського (хут. Мотронівка) районів зберігаються в автора та в Українському діалектному фонфонді (Інститут української мови НАН України, м. Київ).

явище скорочення частки *с'а* в *-с'* перед приголосним, хоча можливі варіанти: *замк'нуw[c']*, *просту'диw[c']*, *роззу'вав[c']*, *ска'зиw[c']*, але й *ро'диw[c'a]*, *вер'таj[c']*, але не *'с'м'ij[c'a]* [3, с. 108]. У записах О. Б. Курило відображено короткі й повні форми – *n'ämä* (2), *znai[ä]*, *hulai[ä]* і *hula'*; *nai(j)l'm[s'ä]*, *näiäs'i[s'ä]*, *byi[s'ä]* і *bl't'ä[s']*, *byit'ä[s']* [10, с. 81–82, 85–86].

За картами АУМ № 258, 265 [1], у говірках Шосткинського (с. Макове, с. Клишки), Новгород-Сіверського (с. Смяч) та Борзнянського (с. Хомви, с. Смоляж, с. Шаповалівка, с. Мала Загорівка) районів поширені повні форми дієслів 3-ї особи однини теперішнього часу І дієвідміни та дієслів із часткою *-ся*: *з'най[e]*, *'думай[e]*, *слухай[e]*, *граj[e]*, *ни'тай[e]*; *по'радиў[c'a]*, *одру'жиў[c'a]*, *с'тало[c'a]*, *уда'виў[c'a]*, проте в говірці с. Собич Шосткинського р-ну зафіксовано форми [*зна*], [*'дума*], [*слуха*], [*гра*], [*ни'та*]. У записах Т. В. Назарової здебільшого представлено короткі форми на *-сь* – 13 (*-ся*, *-се*): 19 (*-сь*) та повні з *-є* (17), причому серед усічених виявлено тільки *не'ма* (8) (с. Вовна, Шост. р-н; с. Береза, Глух. р-н) [4, с. 192, 194–195, 146–147], а серед повних – *ни'тай[e]* і *ни'тай[e]* (с. Вовна, Шост. р-н; с. Блистова, Н.-С. р-н) [4, с. 145, 191]. Сучасні спостереження фіксують перевагу повних форм дієслів: 111 (*-ся*) : 76 (*-сь*) і 102 (*-є*): 63 (*-а*). Зауважимо, що із 63-х усічених словоформ на *-а* 54 – *не'ма*, *ни'ма*, 4 – *х'то зна*, 4 – *пошо'лопа*, одиничні *зна*, *бу'ва*, *пома'га*, *зам'і'ча*; із 102-х повних на *-є* 36 – *з'най[e]* (12), *хто з'най[e]* (5), *Бог з'най[e]*, *Бог жо'го з'най[e]*, *Бог жіх з'най[e]* (19); 13 – *нема'j[e]*, *нима'j[e]*.

Мова всіх прозових першодруків П. О. Куліша засвідчує явище скорочення частки *с'а* в *-с'* не тільки перед голосним, а й приголосним, однак *с'* значно переважає, крім тексту 1861 р., де форми на *-ся* в більшості: текст 1857 р. – 70 (*-ся*): 1037 (*-сь*); 1861 р. – 297 (*-ся*): 242 (*-сь*); 1868 р. – 28 (*-ся*): 190 (*-сь*); 1882 р. – 6 (*-ся*): 32 (*-сь*). В усіх прозових першодруках П. О. Куліша переважають повні форми дієслів 3-ї ос. одн.: у тексті 1857 р. – 216 (*-є*): 47 (*-а*); 1861 р. – 50 (*-є*): 6 (*-а*); 1868 р. – 23 (*-є*): 4 (*-а*); 1882 р. – 14 (*-є*): 2 (*-а*). Загалом за прижиттєвими текстами нараховано 59 стягнених форм, 51 з яких – це дієслова *нема*, *Бігъ зна*, *ка'зна*, *чортъ зна* і *чор'зна*, *кат'ма*; решту 8 зафіксовано в текстах 1857 (у мові другорядних персонажів та міщан) та 1868 рр.: *зазива*; *одпуска*, *проганя*, *маха*, *заклика*, *спита* виявля.

Як відзначає П. Д. Тимошенко, “варіанти *зна*, *пита* виникли внаслідок відпадиння ненаголошеної флексії *-є*, очевидно, порівняно недавно, про що свідчить відсутність її у наших давніших пам'ятках і відносно рідше вживання в усній поетичній мові, ніж у мові звичайній розмовній; причому з часом кількість її зростає і в народній поезії, особливо на побутові теми” [13, с. 118]. Якщо в усіх текстах П. О. Куліш послідовно відображає повні *знає*, *питає*, *спитає* та коротке *нема*, за винятком одиничних *немає* (1861 р.) та *спита* (1868 р.), то в першодруковій 1857 р. автор вагається між *нема* – *немає*; *Бігъ зна* – *Богъ знає*, *ка'зна*, *чор'зна* – *ка'знає*, *чор'знає*, *чортъ зна* – *чортъ знає*; безальтернативно зафіксовано словосполуки *Богъ ёго знає*, *Господь ёго знає*, *врагъ ёго знає*, *катъ знає*. Крім того, коротке *нема* представлено в одному з народнопоетичних рядків, співаному персонажем “Чорної ради”: “Десь моя дитина на чужій стороні, Та *нема* одъ неї вісти!” (Ч.р. 249). Листи П. О. Куліша 40–50-х рр. ХІХ ст. засвідчують паралельне вживання повних і коротких дієслівних форм *немає* – *нема*, *знає* – *зна* [9]. На думку П. Д. Тимошенка, у таких сполуках, де відбулася деетимологізація дієслів, відпадиння *-є* закономірне: *бог знає (що)* > *бог зна (що)* > *бозна (що)* і под.; деякі подібні конструкції виявлено в мові Т. Шевченка [13, с. 120].

Імовірно, перевага коротких дієслів на *-с'* та повних на *-є* в прозових текстах П. О. Куліша віддзеркалює тогочасні закономірності поширення цих форм у лівобережнополіських говірках. Припускаємо, що за часів письменника в східнополіських говірках здебільшого вживалися усічені форми *нема* та повні *знає*, *питає*.

У 1-й особі множини в дієсловах усіх дієвідмін на всій території поширення української мови функціонує флексія *-мо*, проте в лівобережнополіських, як і в інших

говорах, у ненаголошеній позиції вона може скорочуватися в **-м**: *рóbим, берéм, зна́єм, несéм* [2, с. 134]. У пісенному фольклорі ЗОЮОР віддзеркалено лише словоформи з **-м**: *будемь* (3), *не маемь, можемь* [7, с. 53]; у прозовому тексті – одиничне *говоримо* [7, с. 50]; у записах Б. Д. Грінченка – *будемь, не відаемь, ходимь* (2) [5, с. 108, 234, 293]; у П. Д. Гладкого паралельно репрезентовано *бј[е'мо], гл'ад[и'мо], ид[е'мо], 'maj[е'мо], тремт[и'мо]* та *жн[ем], 'знај[ем], пe'ч[ем], стере'ж[ем]* тощо [3, с. 108, 129]; в О. Б. Курило зафіксовано здебільшого короткі форми – *hul'[ám]* і *hul'aí[äm]*, *zn[ám]* і *znaj[äm]*, *žd[ým]*, *zāw[ьт]*, *zāw[ьт]* і *zaw[ém]*, *zāw[етó]*, *žn[ьт]* і *žn'[ätó]*, *n'äs'[ьт]* і *n'äs'[ém]* [10, с. 81].

Як свідчить карта АУМ № 260 [1], у говірках Шосткинського та Борзнянського районів поширені повні та короткі форми дієслів І дієвідміни 1-ї особи множ. теп. часу: *не^(w)с[е^(w)мо]* (с. Макове, с. Клишки; с. Хомви, с. Смоляж) і *[не^(w)семо]* (с. Клишки); *не^(w)с[е'м]* (с. Собич; с. Хомви, с. Шаповалівка, с. Мала Загорівка); у говірці с. Смяч Новгород-Сіверського р-ну – короткі: *не'с[ом]*; за картою № 264, у дієсловах II дієвідміни 1-ї особи множ. наказ. способу в говірках Шосткинського, Новгород-Сіверського та Борзнянського районів поширені короткі форми: *хо'д'[ім]* (с. Макове, с. Смяч; с. Хомви, с. Смоляж, с. Мала Загорівка) і *хо'д'[ом]* (с. Собич, с. Клишки; с. Шаповалівка), а також у формах дійсного способу у значення наказового *[бе'ром]*, *[не'сом]* (с. Собич, с. Клишки). Записи Т. В. Назарової фіксують тільки короткі форми: *'поїд'[ем]* (2) (с. Вовна, Шост. р-н); *жи'в[ем]* (2) (с. Береза, Глух. р-н); *жи'в[ем]*, *пере'верн[ем]* (с. Блестова, Н.-С. р-н) [4, с. 191–192, 195, 145–146]; сучасні спостереження – 42 повних та 32 коротких словоформи.

У прозових першодруках П. О. Куліша більшість становлять дієслова з **-мо** – 146 (**-мо**) : 28 (**-м**), причому 28 скорочених форм припадають на ранній текст 1857 р. проти 110 з **-мо**, напр.: *вип'ємь – вип'ємо; громитимемь; однімемь; возвеселимь*. Прикметно, що 2 словоформи з **-м** відбито і в рядках, цитованої П. О. Кулішем історичної думи: “Ми дачи не даемь, Вь військо Польске ми не йдемь...” (Ч.р. 76).

Безперечно, явище скорочення дієслівної флексії **-мо** в **-м** було властиве східнополіським говіркам і за часів П. О. Куліша, однак зв'язок із своїм діалектним оточенням письменник відображає тільки в ранньому першодруковому 1857 р., а в решті прозових текстів виявлено виняткову послідовність у написанні **-мо**, що, імовірно, обґрунтовано, як і у випадку з дієслівними формами на **-ти**, еволюцією мовної концепції П. О. Куліша. У подальшому за такою ж методикою проаналізуємо вживання в мові письменника дієслів недоконаного виду із суфіксами **-ова-** / **-ува-** (*шановати – шанувати*) та дієслів 3-ї особи множини II дієвідміни із флексіями **-уть** / **-ать** (*варють – побачать*).

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови : в 3 т. – Т. 1. – Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 1984. – 498 с.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : навч. посібник [для студентів філологічних факультетів] / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 248 с.
3. Гладкий П. Д. Говірка села Блеставиці Гостомельського району на Київщині / П. Д. Гладкий // Український діалектологічний збірник. – Кн. 1. – К., 1928. – С. 93–141.
4. Говори української мови (Збірник текстів) / Укладачі С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипка. – К. : Наукова думка, 1977. – 590 с.
5. Грінченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные вь Черниговской и сосѣднихъ съ ней губернияхъ / Б. Д. Грінченко. – Вып. 1. – Черниговъ, 1895. – С. 80–296.
6. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – [2-ге вид., перероблене]. – К. : Рад. школа, 1966. – 308 с.
7. Кулиш П. А. Записки о Южной Руси : у 2 т. / П. А. Кулиш. – К., 1994. – (Репринт з видання 1856–1857 рр.). – Т. 1. – 1994. – С. 43–63.
8. Кулиш П. О. Твори : в 2 т. / П. Кулиш; [вступ. ст. Є. К. Нахліка]. – К. : Наук. думка, 1994. – (Бібліотека української літератури). – Т. 1 : Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / Упор. і приміт. Є. К. Нахліка; [ред. тому М. Д. Бернштейн]. – 597 с.
9. Кулиш П. Повне зібрання творів. Листи / Пантелеймон Кулиш; [упор., комент. Олесь Федорук]. – К. : Критика, 2005. – Т. I: 1841–1850. – 648 с; Т. II: 1850–1856. – 672 с.

10. Курило О. Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості села Хоробричів / О. Б. Курило // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук (Праці етнографічної комісії). – № 21. – К., 1924. – 111 с.

11. Марчук Н. Й. Дієслівні форми української літературної мови в їх зв'язках з народними говорами / Н. Й. Марчук / Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами : [зб. наук. праць / відп. ред. М. А. Жовтобрюх; АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні]. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 144–166.

12. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / [упор. М. С. Тимошик] / І. І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 296 с., іл., ім. пок. – (Бібліотека “Літературні пам'ятки України”).

13. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Особові форми дієслів) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць XXIII наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 115–130.

ДЖЕРЕЛА

1. Жизнь Куліша // Правда. – 1868.– № 2. – С. 19–21; № 3. – С. 32–34; № 4. – С. 45–46; № 24. – С. 283–286; № 25. – С. 296–300; № 26. – С. 311–312; № 27. – С. 322–324; № 28. – С. 335–336.

2. Куліш П. Орыся. – К., 1882.

3. Куліш П. Хмельницина. – СПб., 1861.

4. Куліш П. Чорна рада. – СПб., 1857.

Helen Kumeda

Forms of a verb in language of P. Kulish's primary sources

In article on a material lifetime primary sources and in a support on P. Kulish's local dialect environment full and short forms of an infinitive, return verbs and verbs of the first person of plural are considered; connection of language of the writer with a native dialect, and also dynamics of separate features idiodialect Kulish's is proved.

Key words: dialect, verb, infinitive, short / the full form, the primary source

Свген Пилипенко

ВІДОБРАЖЕННЯ РИС ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОГО ДІАЛЕКТУ В РАННІХ ПОВІСТЯХ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

На основі описового й порівняльного методів, аналізу лінгвальної інформації та лінгвогеографічних свідчень у статті простежено явища вокалізму й консонантизму середньонаддніпрянських говірок у мові раних повістей Івана Нечуя-Левицького.

Ключові слова: фонема, звук, голосний звук, приголосний звук, середньонаддніпрянський діалект, ідіолект.

Вивчення ідіолектів письменників, творчість яких сприяла формуванню сучасної української літературної мови, є однією з центральних проблем вітчизняного мовознавства. У зв'язку з цим постає необхідність дослідження і мовотворчості видатного українського письменника, громадського діяча Івана Нечуя-Левицького (1838–1918 рр.), важливою передумовою чого є встановлення співвідношення мови прозових творів митця слова з його питомим мовним повсякденням – середньонаддніпрянським говором і вужче – рідною стеблівською говіркою. Актуальність дослідження діалектної основи мови творів Івана Нечуя-Левицького зумовлена, з одного боку, важливістю такого дослідження для глибшого з'ясування проблеми становлення й функціонування мовної особистості видатного українського митця слова, його ролі у формуванні української літературної мови в цілому та художнього стилю зокрема, з іншого – недостатнім вивченням особливостей, специфіки, міри використання письменником рідного середньонаддніпрянського говору, його взаємозв'язку з наддніпрянським варіантом української літературної мови другої половини XIX–початку XX ст.

Наявні дослідження постаті Івана Нечуя-Левицького переважно присвячені літературознавчим аспектам його художнього доробку, з'ясуванню його ролі в мовній дискусії початку XX століття та в суспільно-політичному житті країни (І. Абрамова, В. Власенко, О. Долгушева, М. Жовтобрюх, Р. Іванченко, А. Калинчук, Н. Крутікова,

Л. Лушпинська, Р. Мішук, Н. Побірченко, М. Походзіло, І. Приходько, В. Статєєва, Р. Трифонов, М. Чернопиский). У науковому доробку, присвяченому ідіолекту Івана Нечуя-Левицького, важливими є праці М. Богдан, Л. Мацько, Г. Їжакевич, І. Матвіяса, Г. Пашковської та інших.

Завдання дослідження – на основі аналізу мови рукописів ранніх творів Івана Нечуя-Левицького (“Чорні хмари”, “Причепи”, “Микола Джеря”), його листів, записів мовлення корінних жителів батьківщини митця – селища Стеблів (Корсунь-Шевченківський район Черкаської області), зроблених у 2007-му році, лексикографічних матеріалів, поданих в “Атласі української мови”, і досліджень з історії української мови та з діалектології простежити вплив на формування мовотворчості письменника систем вокалізму й консонантизму середньонаддніпрянського говору.

У системі голосних звуків у творах Івана Нечуя-Левицького фіксуємо звук [і] на місці давнього *о в закритих складах: “...коло стіни стояла камода, а перед канапою — **стіл**” (ПР, арк. 2); “**Аджеж** з ёго був би через кілька років хороший **віл!**” (ПР, арк. 25); “**Кінь** з осавулою просунувся далі проз ворота” (МДж, арк. 2). В. Ващенко визначав цю рису як одну з найдавніших особливостей українського вокалізму і на прикладах з писемних джерел ХІХ століття доводив, що вже у цей час перехід *о в [і] остаточно оформився і послідовно простежувався в говорах по обидва боки Дніпра [4, с. 34–35]. На це вказує й Г. Мартинова, яка посвідчує в більшості говірок Середньої Наддніпрянщини реалізацію давнього *о у закритих складах звуком [і]. Водночас, зазначає дослідниця, у частині північних середньонаддніпрянських говірок рефлексом *о в ненаголошеній позиції в окремих іменниках у відкритих і закритих складах може бути голосний [о]: *ж[о]нки, р[о]вчак, ласт[о]вка, п[о]шла* тощо [7, с. 97]. Характерне це явище і для жителів Стеблева та знайшло відображення на сторінках рукописів Івана Нечуя-Левицького. В автографі “Причепи” читаємо: “**Дом** був не новий, але чисто вимазаний білою глиною з новим сосновим помостом...” (ПР, арк. 28); “**Переобіданий час... задля неї вольний час**” (ПР, арк. 28); “**Тільки дитя... висунуло... головку, в певній надії, що ёго гость не бачить**” (ПР, арк. 48).

Давній *і в середньонаддніпрянських говірках модифікувався у звук [и]. Така рефлексія стала наслідком ствердіння приголосних звуків перед голосними переднього ряду, в результаті чого *і втратив здатність пом’якшувати попередні приголосні [5, с. 249–252; 9, с. 99]. Це явище, що стало виявлятися у Х столітті, у ХІ–ХІІІ століттях було закріплено в мовленні носіїв наддніпрянських говірок. Водночас можливі випадки, коли *і репрезентує звук [і] у словоформах: *з[і]ма, п[і]сьмо, виб[і]рати, ум[і]рати, так[і]х, к[і]сіль, ч[і]йсь*. Подібне явище характерне для стеблівської говірки та більшості середньонаддніпрянських говірок, окрім західних та південно-західних [7, с. 107]. У рукописах Івана Нечуя-Левицького фіксуємо вживання на місці давнього *і звуків [и] та [і]: “**Зимою** там сиділи наймити, а літом загаяли туди качки та гуси” (ПР, арк. 26) (зауважмо на уживанні паралельної форми *зіма* та похідних, приміром: “**Минула зіма. Настало літо**” (МДж, арк. 8)); “**Я б и не всиділа без роботи... Хоч би в мене було и три наймички**” (ПР, арк. 29); “...дивіця, чи не літає **чия** душа в полом’ї” (МДж, арк. 13), але: “**До Дашковича почали збіратись гості**” (ХМ, арк. 64); “**А нумо зносити дині та вибірати огірки**” (ХМ, арк. 82); “...передано цей рукопис українському **письменникові** Борисові Дмитрієвичу Грінченку” (МДж, титул. арк.). Уживання голосного [і] на місці давнього *і характеризує й низку слів в епістолярній спадщині письменника, що вказує на їхнє активне функціонування в ідіолекті Івана Нечуя-Левицького: “**От довідались якось, що гайдамаки збіраються... десь у лісі...**” (ЛІ, арк. 1); “...той бере вола, той **одбірає** в людей хліб” (ЛІ, арк. 2); “**Про переклад сьв. Письма Морачевського спитаю в редакції Києв. Старини**” (ЛІЗ, арк. 2).

У середньонаддніпрянських говірках спостережено випадки руйнування опозиції /и/ : /і/ за рахунок /і/. Найчастіше звук [и], що є відповідником вияву /і/, трапляється на початку слів, рідше – у префіксах пид-, рози-, зи-, оди-, оби-). Спорадичне руйнування опозиції /и/ : /і/ зафіксовано майже в усіх говірках населених пунктах по обидва береги нижньої течії річки Рось, зокрема, і в Стеблеві та сусідніх селах [7, с. 52–53]. Подібне явище

простежуємо і в рукописах Івана Нечуя-Левицького: “*Иди дочко, коли твоя добра воля!*” (ПР, арк. 18); “*В ёму прокидались батьківські інстинкти*” (ПР, арк. 19); “*Біс там бери и твого бужимка, и твоіх индиків!*” (ПР, арк. 25).

У системі консонантизму мови творів письменника фіксуємо, хоча й не послідовно, вживання літери ф на позначення звука [ф] паралельно з характерними для середньонаддніпряньського діалектного типу звукосполюками [хв], [хв’]: “*Як и наші матері, що и досі не вміють говорити по французький*” (ХМ, арк. 65); “*Дашкович довго дивився на стелю, на стіну, заставляю шафами с книжками...*” (ХМ, арк. 65); “*А ваше здоровья! спитав о Федор*” (ПР, арк. 16). Буквосполюку хв на позначення звукосполюки [хв] засвідчуємо в письменника в лексемах *хвабрика*, *охвицер*, *хварба* та інших: “*И повозка була повнісінька гостей... навіть охвицерів и німців кільки з сахарної хвабрики*” (ПР, арк. 25), “*...віконниці помалёванї зеленою хварбою...*” (ПР, арк. 51). Фіксуємо й уживання на місці [ф] приголосного [п]: “*Ясь сів проти старої грапині... Стара грапиня опанувала над ним и одвернула его ввагу...*” (ПР, арк. 43). Звук [ф] є запозиченим українською мовою. Потрапив він як давній звук *f разом із іншомовними словами на початковій стадії формування української мовної окремішності в межах праслов’янського континууму [10, с. 803–804]. За дослідженнями діалектологів, звук [ф] успадкувався носіями українських діалектів порізному. Так, у середньонаддніпряньських говірках його витіснив звук [х] та звукосполюки [хв], [хв’], можуть функціонувати на початку й у середині слів [7, с. 206]. Підтверджують це й карти АУМ [АУМ I, к. 97–101], де основний ареал середньонаддніпряньського мовного типу представлений функціонуванням звукосполюки [хв] як варіанта [ф]. Значно ширше звук [ф] представлений у південно-західних діалектах [1, с. 64–65].

У ранніх рукописах Івана Нечуя-Левицького в дієслівних формах фіксуємо на місці *dj приголосний [ж]: “*Піду поражусь з своєю старою...*” (ПР, арк. 18); “*Тоді я посажу тебе в убраній світлиці, одягну тебе в шовк и оксамит...*” (ПР, арк. 33); “*Хожу по тих покоям, як по двору*” (ПР, арк. 41). Репрезентантами *dj у говірках Середньої Наддніпрянщини можуть бути [ж], [дж], [д’]. Зокрема, заміщення *dj звуками [ш], [ж] спостерігаємо переважно в північній частині середньонаддніпряньського мовного масиву та в лівобережних говірках. На Правобережжі ареал охоплює північні середньонаддніпряньські говірки та значну частину центральних (з окремими вкрапленнями в говірках середньої Черкащини паралельного використання форм *хо|жу // хо|д’у*). У говірках Корсунщини, зокрема Стеблева і сусідніх Селища й Миропілля, зафіксоване паралельне вживання форми із заміщенням *d перед *j м’яким приголосним [д’]: *ходю, садю, будю*. Ця форма характерна переважно для носіїв говірок середньої й південної Черкащини [7, к. 27].

Однією з диференційних ознак середньонаддніпряньського діалекту є руйнування опозиції /л/ : /л’/. Зокрема, репрезентантом давнього *l можуть бути твердий сонорний [л], його пом’якшений варіант [л’] та препалатальний [л]. Простежити вплив на формування ідіолекту Івана Нечуя-Левицького наслідків руйнування опозиції /л/ : /л’/ за рахунок заміщення твердого звука [л] альвеолярним [л] правописна система, яку використовував письменник, не дозволяє. Однак, припускаємо, письменникові було відоме функціонування альвеолярного [л], зокрема із спостережень за мовою своїх земляків. У цьому переконують як записи мовлення жителів Стеблева, так і дослідження мовознавців, які визначають трансформацію опозиції /л/ : /л’/ в /л/ : /л’/ як одну з характерних особливостей середньонаддніпряньських говірок [1, с. 78; 2, с. 171; 6, с. 89–90; 7, с. 164–180]. Вплив на мовотворчість Івана Нечуя-Левицького функціонування альвеолярного [л] засвідчують і випадки руйнування опозиції /л/ : /л’/ за рахунок втрати диференційної ознаки “м’якості”, що трапляється в рукописах творів митця різних періодів його творчості. Зокрема, спостерігаємо ствердіння [л] у позиції перед шиплячим [ш]. Готуючи текст повісті “Причепа” до друку, П. Куліш вказує Івану Нечую-Левицькому на написання слова *білший*, правлячи його на *більший*. У рукописному варіанті повісті читаємо: “*...а Ясь ще з більшою неохотою одвітував ему...*” (ПР, арк. 48); “*Одначе протисся, не крамарством, а більше промислами*” (ПР, арк. 52); “*Можє з его якісь більші людей вийдуть, ніж ми, стара, з тобою*” (ПР, арк. 52). Лексема *білший* й похідні фіксуємо і в автографах повістей “Микола Джеря”, “Князь Єремія Вишневецький”, епістолярній спадщині. А. Могила, досліджуючи західночеркаські говірки,

виявляє напівпалатальний сонорний [л] на місці як твердого, так і м'якого [л] у позиції перед приголосними та в кінці слова [8, с. 174–175]. Г. Мартинова також фіксує в середньонаддніпрянських говірках випадки руйнування опозиції /л/ : /л'/ із заступленням м'якого складника перед [н], [ц] та [ш] твердим [л] чи альвеолярним [л]. Дослідниця зауважує, що це явище характерне для більшості досліджених нею говірок, хоча й виявляється непослідовно [7, с. 179].

Важливою структурною ознакою середньонаддніпрянського говору є збереження опозиції /р/ : /р'/ у середині слів, хоча, як засвідчують матеріали регіонального дослідження, це протиставлення має в них різну репрезентацію. Зокрема, Г. Мартинова виокремлює в середньонаддніпрянському говорі чотири групи говірок щодо реалізації в них опозиції [р] : [р'] [7, с. 182]. Для говірок типу А характерне послідовне використання твердого та м'якого звуків [р], [р']. Звук [р] вживається мовцями в позиції перед голосними [и], [е], [у], [о], [а] та перед приголосними різних класів, а звук [р'] функціонує перед голосними [і], [у], [о], [а], рідше [е] та переважно передньоязиковими приголосними. Говірки типу А займають ареал у центрі Середньої Наддніпрянщині. На Лівобережжі Середньої Наддніпрянщини контури ареалу сягають східних й південних районів Полтавщини [7, к. 26]. Тип А охоплює й рідну говірку Івана Нечуя-Левицького та сусідні населені пункти, що й відобразилося в ідіолекті митця слова.

Формування мовної особистості Івана Нечуя-Левицького відбувалося в оточенні діалектного явища пом'якшення шиплячих приголосних у позиції перед голосними. Це засвідчують спорадичні випадки пом'якшення шиплячих у позиції перед [а] в дієслівних формах. У рукописах автора виявляємо: “*Мої кури ще зроду не гуляли на весіллі! Нехай же побачать!*” (ПР, арк. 27); “*В сад ввійшов... парубок, але такий гарний, так гарно убраний, що всім так и здалося, що то вони бачать його... в своїй фантазії*” (ХМ, арк. 74); “*Я дивуюсь, як держать таких людей на службі*” (ХМ, арк. 113); “*Вона тужила голосно, як тужять по мертвому*” (МДж, арк. 12); “*Настала ніч, а їм усе здавалось, що зза машини от-от вискочать дідьки...*” (МДж, арк. 14), “*...тут лежать моци святого Феодосія*” (КС, арк. 5). Пом'якшення шиплячих засвідчуємо й в епістолярній спадщині письменника: “*Оце як набіжять ляхи в долину...*” (Л1, арк. 1); “*...мої... повісті... котрі вже лежать там довгий час*” (Л2, арк. 1). Водночас у текстах автографів повістей фіксуємо й форми зі збереженням твердості шиплячих у цій позиції: “*...то за це нехай вибачать*” (ПР, арк. 22); “*Прибіг і Микола і почав кричать, що злодійку треба повести по селу...*” (МДж, арк. 11); “*Дочка й зять зглядались між собою і мусіли мовчати*” (МДж, арк. 36). У мовленні жителів старшого покоління носіїв середньонаддніпрянських говірок і нині фіксують наявність опозиції твердість : м'якість шиплячих приголосних. Найчастіше пом'якшена вимова властива приголосним [ч] та [ж] у позиції перед флективним звуком [а] в дієслівних формах *воло[ч'а]ть, виря[ж'а]ли, дер[ж'а]ть* та [ч] в іменниках *дів[ч'а], до[ч'а]ка, плеч'а]ми*. Звук [ш] переважно зберігає тверду вимову. Г. Мартинова зараховує стеблівську говірку, як і весь мовний ареал Корсунщини, до говірок, підсистема твердих і шиплячих приголосних яких мають таку модель парадигматичної структури – [ч] : [ч'], [ж] : [ж'], [ш] : [ш'], [ш] (говірки типу А). Дослідниця зауважує, що пом'якшення шиплячих відбувається переважно в позиції перед звуком [а] в іменниках та дієсловах. Найчастіше пом'якшують приголосний [ч], варіантами якого також можуть бути вияви з різним ступенем палатальності [7, с. 152–154]. На Правобережжі говірки типу А займають чималий обсяг від Дніпра на захід до річки Гнилий Тікич і вздовж Тясмина на півдні, розширюючи ареал на суміжжя з північними говірками [7, к. 23].

Отже, опрацьований матеріал дає змогу виокремити риси, що засвідчують вплив на формування систем вокалізму й консонантизму ідіолекту Івана Нечуя-Левицького рідних йому середньонаддніпрянських говірок і, зокрема, стеблівської. У прозових творах Івана

Нечуя-Левицького фонетична система середньонаддніпрянського діалекту функціонує як самодостатня знакова система для реалізації художніх цілей, вживається в стилістично нейтральному плані й спеціальної образно-емоційної функції не виконує. Результати дослідження створюють простір для подальшого вивчення рис мовної особистості Івана Нечуя-Левицького в контексті становлення сучасної української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : навч. посібник для студентів філолог. факультетів університетів і педагогічних інститутів / С. П. Бевзенко – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
2. Бузук П. Діалектологічний нарис Полтавщини / П. Бузук // Український діалектологічний збірник : Кн. 2 / [ред. О. Н. Синявський, А. Ю. Кримський]. – К. : УАН, 1929. – С. 159–197.
3. Варченко І. О. Лубенські говірки і діалектологічна суміжність (фонетичні риси протягом трьох століть) : монографія / І. О. Варченко – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 250 с.
4. Ващенко В. С. Полтавські говори : монографія / В. С. Ващенко – Харків : Вид-во ХДУ, 1957. – 538 с.
5. Жовтобрюх М. А. Історія української літературної мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко – К. : Наукова думка, 1979. – 367 с.
6. Залеський А. М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови / А. М. Залеський // Українська літературна мова у її взаємодії з територіальними діалектами : збірник / [відп. ред. М. А. Жовтобрюх]. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 50–96.
7. Мартинова Г. І. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика : монографія / Г. І. Мартинова – Черкаси : Тясмин, 2003. – 367 с. : карти.
8. Могила А. П. Деякі фонетичні особливості (консонантизм) говірок Західної Черкащини / А. П. Могила // Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка: Т. 17 [вип. 2]. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1958. – С. 165–182.
9. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови / Г. П. Півторак – К. : Наукова думка, 1988. – 277 с.
10. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / [переклад з англ. : С. Вакуленко, А. Даниленко; відп. редактор Л. Ушкалов] / Ю. Шевельов – Харків : Акта, 2002. – 1054 с. : карти. – (Класика української науки).

ДЖЕРЕЛА ТА ЇХНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- АУМ – Атлас української мови. – В 3-х тт. – Т.1. Полісся. Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984.
- Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України:
 ПР. – Нечуй-Левицький І. С. Причепя. Повість. – 1868. – Автограф. – 99 аркушів.
 ХМ. – Нечуй-Левицький І. С. Чорні хмари. 2 частина (чорнова редакція). – 24.V.1871. – Автограф. – 41 аркуш.
- Інститут рукопису Національної бібліотеки імені Володимира Вернадського НАН України:
 КС. – Нечуй-Левицький І. С. Кайдашева сім'я. Уривок. VII розділ. – 1879 р. – Автограф. – 15 арк.
 МДж. – Нечуй-Левицький І. С. Микола Джеря. Повість. – Кишинів, 1876 р. – 39 арк.
 Л1. – [Нечуй]-Левицький Іван Семенович. Лист. 22 травня 1876 р. з Кишинєва до []. – 2 арк.
 Л2. – [Нечуй]-Левицький Ів[ан]. [Костомарову] Миколаю Івановичу. Лист. 14 грудня 1880 р. з Кишинєва в []. – 2 арк.

Yevgen Pylypenko

The reflection of the phonetic system features of the middle-Dnieper dialect in the early novels of Ivan Nechuy-Levitskij

On the basis of descriptive and comparative analysis of lingual information and linguo-geographical figures the phenomenon of vocalism and consonants of the middle-Dnieper patois in the language of Ivan Nechuy-Levitskij early novels were observed.

Key words: phoneme, sound, vowel, consonant, the system of vocalism, the system of consonants, dialect, middle-Dnieper dialect, idiolect.

ДИАЛЕКТОЛОГІЯ. ОНОМАСТИКА

Катерина Глуховцева

ОПОЗИЦІЯ СТАРОЖИТНІ : НОВОЖИТНІ ДІАЛЕКТИ В СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО КОНТИНУУМУ

У статті розглянуто особливості протиставлення старожитніх та новожитніх говорів української мови, зокрема за часом виникнення диференційних рис говірок, за характером варіантів на різних мовних рівнях та за ступенем стійкості діалектної норми.

Ключові слова: старожитні говори, новожитні говори, диференційні риси, гомогенні ступінчасті (континуантні) та гетерогенні варіанти.

Українська народна мова, як і мова будь-якого іншого етносу, ніколи не була тотожна на всьому просторі свого функціонування, тобто споконвіку була здиференційованою [10, с. 26]. Це спонукає вчених до вивчення історії окремих говорів, нарід, до встановлення їхньої типології. Питання українського етно- й глотогенезу та пов'язані з ними порушено в працях К. П. Михальчука, О. О. Шахматова, А. Ю. Кримського, В. М. Ганцова, М. Ф. Наконечного, Ф. Т. Жилка, І. Г. Матвіяса, В. В. Німчука, Г. П. Півторака та ін. Відомо, що за генетичною ознакою, тобто враховуючи походження й історичний розвиток діалектів, розрізняють два основні типи говорів: давні (старожитні), або основні, що функціонують на теренах давнього заселення українського народу, і новостворені, які виникли внаслідок порівняно пізніх переселенських рухів української людності та дозаселення новоосвоєних земель [2, с. 9].

З огляду на специфіку історичної долі трьох українських нарід, за словами І. Г. Матвіяса, цілком природним є той факт, що їх виділяють не шляхом класифікації, розрізнення на основі певних співвідносних рис, а насамперед шляхом діалектного членування за сукупністю ознак [9, с. 33]. Є й загальні риси, за якими вони протиставлені.

Завдання цієї статті вбачаємо в тому, щоб виявити основні диференційні риси, за якими протиставлені старожитні й новожитні говори української мови, окреслити напрями опису названої опозиції, зважаючи на час виникнення релевантних для говірки рис, характер варіантів на різних мовних рівнях та ступінь стійкості діалектної норми.

Головне протиставлення старожитніх та новожитніх говорів – за часом виникнення диференційних рис говірок. Формування старожитніх говорів як діалектів старшої формації припадає, на думку Ф. Т. Жилка, на племінну та феодальну добу [8, с. 5–6]. Г. П. Півторак твердить, що південно-західне нарідчя української мови формувалося на основі тих давньоруських говорів, що продовжували діалектні традиції племен уличів, тиверців, білих хорватів, південних волинян і, імовірно, південних полян [11, с. 65–66]. Старожитні говори функціонують на територіях давнього заселення українського народу. Їм властиві явища-архаїзми. Новожитні говірки виникли за доби становлення основних рис української мови. Їм властиві явища-новотвори.

Цей напрям вивчення говорів української мови є найбільш лакунарним і дискусійним, оскільки диференційні риси й територіальні межі діалектних груп української мови протягом історії змінювалися. Проте дослідження історії окремих діалектних рис певного ареалу – перспективний шлях поглибленого вивчення глотогенезу. Окремі аспекти осмислення цього матеріалу знаходимо в працях П. Ю. Гриценка. Зокрема, він зазначає: „Найдавніші східнослов'янські пам'ятки засвідчують наявність таких рис, які пізніше значною мірою визначили структурну специфічність української, російської та білоруської мов” [5, с. 124]. Низка змін у протоукраїнських діалектах, за свідченням М. С. Трубецького, відбувався раніше, ніж у проторосійських, що й зумовило різний розвиток багатьох мовних процесів у цих діалектних зонах. Завдяки частотності вияву в словоформах, фіксацію специфічних для українського мовного континууму

фонетичних рис можна прослідкувати за пам'ятками давньої доби. До таких явищ учені зараховують: зміну фонем /ы/ та /и/ в напрямку їх зближення й злиття в новому /і/; зміну /е/ в /о/ в позиції після шиплячих та /й/ перед твердими приголосними; перехід /а/ в /е/ після м'яких приголосних; характер зміни /ѣ/; звуження /о/ в ненаголошеній позиції та ін. Матеріал дає змогу виокремити й деякі морфологічні риси, як-от: поширення відмінкового закінчення іменників *-ови* (*-єви*) у давальному відмінку однини чоловічого роду; збереження окремої форми кличного відмінка іменників чоловічого і жіночого родів та ін. [5, с. 125–127].

Визначаючи диференційні риси говірок південно-західного наріччя, В. М. Ганцов доводить, що деякі риси цього ареалу дуже давні за походженням, частота їх уживання велика, проте вони, імовірно, не поширювалися на всю територію України, „становили тільки діалектні риси” в межах досліджуваного мовного простору [4, с. 41].

Другою істотною ознакою, за якою протиставлені старожитні й новожитні говори української мови, є наявність у їхніх говірках варіантів на різних рівнях мови, що є ознакою усного мовлення. Спостережено, що у старожитних говірках поширені гомогенні ступінчасті варіанти, у новожитних – гетерогенні дискретні варіанти.

Не випадково *Атлас української мови* засвідчує, що однією з основних ознак новостворених говірок є високий ступінь варіативності мовних засобів різних рівнів, причому нерідко виявляються в одній говірці ряди гетерогенних (різних за походженням), дискретних (перерваних у часі й просторі) варіантів. „Між варіативністю українських старожитних і новостворених говорів, – за спостереженнями А. М. Залеського, – є суттєві відмінності. Внутріструктурні варіації в старожитних говорах зумовлені здебільшого різного характеру внутрішніми причинами постійних органічних змін і спонтанного розвитку будови говорів на всіх рівнях їхньої структури. Результатом такого спонтанного внутрісистемного розвитку говорів є виникнення рядів гомогенних ступінчастих (континуантних) варіантів” [1, III, ч. I, с. 7].

Так, факти варіантної вимови лексем в одному н. п. з одним і тим же значенням зафіксовано в українських говірках південно-західного та поліського наріч. Зокрема, у говірках Північної Буковини паралельно вживають *ц'ілувати* – *ц'іл'увати*, *ц'ілувати* – *ц'ул'увати* [Герман, к. 24]. О. Горбач фіксував у гуцульській говірці с. Бродино варіанти *вал'о'катиси* – *вайло'катиси* ‘кричати з болю’ [Горбач, с. 144], *зем'на* – *зем'ла* ‘долівка з глини’ [Горбач, с. 167]. З. М. Бичко зазначає, що у всьому ареалі наддністрянського говору послідовно використовують слово *с'тел'а* ‘стеля’, зрідка виявлені лексеми *со'ф'іт*, *со'ф'ітка*, *'n'ідсо'ф'іт*, *'n'ідсо'ф'ітка*. Балку, на якій тримається стеля, позначають апелятиви *д'рагар*, *т'рагар*, *г'рагар* [Бичко, с. 59]. Лексико-словотворчі варіанти побутують у гуцульських говірках для називання музиканта, що грає на весіллі: тут у багатьох н. пп. функціонують лексеми *скри'нач* – *скри'нар* [Бігусяк, к. 7]. І. В. Сабадош, не застосовуючи спеціальних знаків для позначення багатьох фонетичних варіантів слів на карті, усе ж фіксує *бл'єкота*, *бл'єкота*; *бузи'на*, *буз'іна* [Сабадош, к. 4, 5] та ін.

Окремі варіанти закінчень іменників виявлені в говірках чорнобильської зони: дав. (місц.) в. – *-і (-и)* (*рад'і'ац'ійі* – *рад'і'ац'іи*, *'пенс'ійі* – *'пенс'іи* [ГЧЗ, 23]), род. (дав.) в. – *-и (-і)* (*'каши* – *'каші*, *ду'ши* – *ду'ші*, *'рожі* – *'рожі* [ГЧЗ, 24]). Наявні варіанти у сфері транспортної лексики правобережнополіських говірок: *вудило* – *гудела* (п. 443) ‘залізна деталь збруї, що вкладається коневі в рот, мундштук’ [Никончук, с. 142].

Гетерогенні варіанти засвідчено в новостворених говірках. Зокрема, уже в перших працях про східнословобожанські говірки звернуто увагу на існування фонетичних варіантів лексем. Так, О. В. Ветухов указував на варіанти в олексіївській говірці, як-от: на місці [*e] він фіксував словоформи з [o] та [i] в новому закритому складі – „*В'єго 'жінка голо'ва* (хоть *'изредка: Пос'єатав со'бі 'жонку*)”; а також [y] – [i] в цій же позиції – „*Та во'на вже за'мі(у)жня*”; фіксував можливе взаємозаступлення [y] – [o] – „*Не'хай же у вас у'нуки 'будуть* (редко – „*о'нуки*)”; варіанти прийменника *для* з переходом [d] у [b] – „*Во'ни бля сво'єї 'вигоди* (редко)” [Ветухов, с. 306–308] та ін.

Етнографічні записи кінця XIX ст. із Східної Слобожанщини свідчать про наявність варіантів лексем в одному н. п., зокрема, у с. Олексіївка та Нещеретове (Білокуракинський р-н, Луганська обл.). Це варіанти формального показника інфінітива *-ти* й *-те*, що є свідченням нерозрізнення ненаголошених [е] та [и]: „Бог *благасло'вить* и я – *хоро'шо* вам, *'диты*, *'житы*”; „*Ра'ненько вст'вала*, *Руи'ны'чокъ под'вала*, *'Биле 'лычко уты'рате*” [Харк. зб., с. 131]; відмінкові форми займенника *я* з /i/, /и/ („*Во'ны ми'ни не'висточку прынес'лы* и *ск'рыню но'ву*” [Там само, с. 131]; „*Мы'ни 'маты зав'дала*” [Там само, с. 132].

Багатство варіантних виявів у новожитніх говірках спонукає укладачів *Атласу української мови* до пошуку шляхів і способів подачі на картах зафіксованого матеріалу. Зокрема, мовні явища українських східнослобожанських говірок репрезентовані в АУМ на 136 картах. Із них 28 присвячено розгляду фонетичних (фонематичних) явищ, 8 – словотвірних, 25 – морфологічних, дві – синтаксичних і 72 – лексичних. „Специфіка формування українських говорів території пізнього заселення як переважно вторинних лінгвогеографічно знайшла вираз не тільки в менш чіткій окресленості ареалів картографованих мовних явищ, – підкреслює А. М. Залеський, – але й порівняно зі старожитніми говорами I і II томів АУМ у меншій кількості самих ареальних протиставлень елементів різних рівнів мовної структури, що зумовило відповідно меншу кількість карт в обох частинах III т.” [1, III, ч. I, с. 9].

Третьою рисою, за якою протиставлені досліджувані групи діалектів, є різний ступінь стійкості діалектної норми. У старожитніх говірках помічена порівняна стійкість діалектної норми, у новожитніх говірках – розмитість діалектної норми. У старожитніх говорах української мови діалектна норма суворіша, більш конкретна. У новожитніх говорах вона варіативна.

В українському мовознавстві під нормою прийнято розуміти сукупність мовних одиниць різних рівнів (фонетичних, лексичних, граматичних), поєднаних у висловлювання за правилами, прийнятими в суспільстві [7, с. 106–107]. У визначенні норми, поданому в енциклопедії *Українська мова*, підкреслено, що ці мовні засоби відповідають системі мови й можуть сприйматися її носіями як зразок суспільного спілкування в певний період розвитку мови й суспільства [13, с. 367]. Нормативні мовні одиниці були обрані в процесі комунікації з числа варіантів мовної реалізації, кодифіковані в граматиках і словниках, що фіксують уже усталені мовні явища. Іноді мовні норми є результатом державної мовної політики як свідомого культивування мови [12, с. 145–146]. Нормативність як ознака висловлювання притаманна передусім писемній і усній формам літературної мови.

Щодо нормативності таких форм національної мови, як діалектна мова, міське просторіччя, жаргони, арго, єдиної точки зору в науковців немає. О. О. Селіванова зазначає, що „у діалектах, просторіччі, жаргоні норми не існує, однак наявна традиція використання мовних засобів” [Там само, с. 346]. Натомість укладачі *Короткого тлумачного словника лінгвістичних термінів* уважають, що „та сама мова має різні норми залежно від територіального, соціального членування мови, тобто кожен діалект чи професійне, соціальне мовлення мають свої характерні норми ” [7, с. 107]. М. Г. Железняк підкреслює, що норму в діалектах визначають за тими ж критеріями, що й літературну норму [13, с. 387]. До характерних ознак діалектної норми вчені зараховують такі: а) входить до ряду норм та звичаїв, характерних для певної етнічної групи в різні періоди її розвитку; б) не закріплена кодифікацією, вона в діалектних словниках, наукових граматиках з діалектного мовлення стає предметом опису, аналізу; в) прагне до стабільності, стійкості [Там само]; г) територіально обмежена, менш усталена функціонально порівняно з літературною нормою; г) помітно стихійна, бо її дотримуються мешканці частини національної норми [6, с. 295–296].

Отже, діалектна норма є одночасно власне-лінгвістичною й соціально-історичною категорією. Вона не закріплена кодифікацією у відповідних словниках, граматиках, довідниках, допускає значну кількість варіантів на різних мовних рівнях, визначаючи при

цьому інваріанти як ознаки виділення того чи того говору, відмежування однієї діалектної системи від іншої; забезпечує існування певної діалектної структури як цілісної одиниці.

Діалектна норма контрольована традицією використання мовних засобів у кожній діалектній системі. Відступи від діалектної норми носії говірки фіксують як такі, що виходять за межі характерних ознак цієї системи. У відношенні до діалектної норми відчутним є протиставлення новожитніх і старожитніх говорів.

Напрями розвитку діалектної норми можна прослідкувати за оцінкою мовлення співрозмовника носіями говірки. Такі мовні рефлексиви (И. Т. Вепрева) – реакції мовців і слухачів (тих, що говорять, і тих, хто слухає) – на використання мовних засобів у процесі функціонування мови є оцінними характеристиками, вони можуть бути подані в процесі мовлення його учасниками й демонструють ставлення до нього самого (чужого й свого) та експліцитно в ньому виражені [3, с. 484].

Так, в українських східнословобожанських говірках нерідко саме фонетичні (фонологічні) особливості усного мовлення стають об'єктом осмислення носіями діалекту.

Зокрема, еквіполентна опозиція /o/ : /a/, репрезентована в українських східнословобожанських говірках і в наголошеній, і в ненаголошеній позиціях, виявляє стійкість: *дом : дам, сом : сам, 'коси : 'каси, 'можу : 'мажу, ло'ви : 'лави, ро'би : ра'би*. Попри тісні контакти українських діалектоносіїв з російськомовним населенням, у досліджуваному ареалі не відбувається нейтралізації опозиції фонем /o/ : /a/ в ненаголошеній позиції. На цю особливість звертав увагу Б. А. Шарпило, відзначивши, що одна з „найхарактерніших особливостей південноросійського вокалізму – акання – дуже мало вплинула на фонетичну систему говірок Луганщини” [14, с. 23]; щоправда, діалектоносії молодшого віку більш схильні до „акаючої” вимови, ніж середнє та старше покоління мовців.

Однак окремим говіркам ця риса все ж властива. Так, жителів с. Георгіївки Лутугинського р-ну (колишня назва – Коноплянівка), схильних до „акання”, характеризують так: *канаплянські кабили всі лажки пабили і палумиски; палучив чалавік палучку та купив дитині тарактушку*. Наявність же звука [y], замість узвичаєного [o], у мовців сусіднього села (Успенки) спричинив появу такого рефлексиву: *успенська куза туполою згриза*.

Отже, природний розвиток живого усного мовлення, зокрема й діалектного, виробив цілу систему засобів, покликаних зберігати й охороняти діалектну норму. Проте тривала мовна політика, спрямована на обмеження сфери вживання української мови, розхитує засади, на яких ґрунтується діалектна норма. Тоді розвиток мови набуває непередбачуваних наслідків.

Загалом питання про протиставлення говорів української мови старої та нової формації потребує подальшого вивчення й узагальнення на великому фактичному матеріалі писемних пам'яток та усного мовлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови : в 3 т. – Т. І. Полісся, Наддніпрянина і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 1984; Т. II. Волинь, Наддніпрянина, Закарпаття і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 1988; Т. III. Слобожанщина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 2001.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 244 с.
3. Вепрева И. Т. Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху / И. Т. Вепрева. – М. : ОЛМА – Пресс, 2007. – 484 с.
4. Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою) / В. Ганцов. – К. : Друк. Укр. Акад. Наук, 1923. – 65 с.
5. Гриценко П. Ю. Мова / П. Ю. Гриценко // Українці: Людність. Склад і населення. – К., 1999. – С. 120–131.
6. Дудик С. П. Стилїстика української мови : навч. посіб. / С. П. Дудик. – К. : Видав. центр „Академія”, 2005. – 368 с.
7. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Т. Тодор; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
8. Жилко Ф. Т. Про умови формування полтавсько-київського діалекту – основи української національної мови / Ф. Т. Жилко // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови :

- зб. ст. / редкол. Л. А. Булаховський (гол. ред.), Й. А. Багмут, Ф. Т. Жилко, С. П. Лисенко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 3–19.
9. Матвіяс І. Г. Українська мова та її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – 164 с.
10. Німчук В. Проблеми українського діалектогенезу / В. Німчук // Проблеми сучасної ареалогії / АН України, Ін-т української мови; відп. ред. П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 25–46.
11. Півторак Г. П. Діалектна диференціація української мови в світлі етно- та глотогенезу східних слов'ян / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 64–70.
12. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
13. Українська мова. Енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000 – 752 с.
14. Шарпило Б. А. Українські говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південно-східного наріччя української мови / Б. А. Шарпило. – Луганськ, 1959. – 53 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бичко – Бичко З. М. Діалектна лексика Опілля / З. М. Бичко. – Л. : Фенікс, 1997. – 136 с.
- Бігусяк – Бігусяк М. Из спостережень над весільною лексикою гуцульського говору / М. Бігусяк // Гуцульські говірки : Лінгвіст. та етнолінгвіст. дослідж. – Л., 2000. – С. 125–148.
- Ветухов – Ветухов А. В. Говор слободы Алексеевки Старобельского уезда Харьковской губернии / А. В. Ветухов // Рус. филол. вестн. – 1894. – Т. 34. – С. 305–315.
- Герман – Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини. Фонетика, фонологія / К. Ф. Герман. – Чернівці : Час, 1995. – 410 с.
- Горбач – Горбач О. Південнобуковинська гуцульська говірка і діалектний словник с. Бродина, повіту Радівці (Румунія) // Горбач О. Зібрані статті. – Мюнхен, 1997. – Т. 8. – С. 123–275.
- ГЧЗ – Говірки Чорнобильської зони: Тексти / упоряд. : П. Ю. Гриценко, О. А. Малахівська, Н. П. Прилипка. – К. : Довіра, 1996. – 358 с.
- Никончук – Никончук М. В. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов / М. В. Никончук, О. М. Никончук. – К. : Наук. думка, 1990. – 191 с.
- Сабадош – Сабадош І. В. Атлас ботанічної лексики української мови / І. В. Сабадош. – Ужгород, 1999. – 104 с.
- Харк. зб. – Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / сост. В. В. Иванов. – Харьков, 1898. – Т. 1. – 1012 с.

Katerina Glukhovtseva

The opposition of ancient : new dialects in structure of Ukrainian continuum

The peculiarities of opposition of ancient and new dialects of Ukrainian language, in particular, according to time of beginning of dialects' differentiated features, according to availability of variants on different language levels and according to the degree of dialectal norm firmness are observed in the article.

Key words: ancient dialects, new dialects, differentiated features, homogeneous stepped (continuant) and heterogeneous variants.

Ганна Мартинова

АСИМІЛЯТИВНІ ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ У СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті розглянуто чисті типи консонантної асиміляції, виявлено особливості її реалізації, засвідчені в різних зонах середньонаддніпрянських говірок.

Ключові слова: консонантна асиміляція, диференційна ознака, середньонаддніпрянський діалект, центральні середньонаддніпрянські говірки, периферійні середньонаддніпрянські говірки – північні, західні, східні, південні.

У останні десятиліття в українській діалектології панівними стали системні описи фонології і фонетики діалектної мови, що передбачає розгляд мовних явищ у їхніх взаємозв'язках і максимально повне представлення складу, функціонального навантаження фонем, удокладнення інформації про їхню дистрибуцію, особливості реалізації фонемних протиставлень у різних зонах українського діалектного континууму. Однак типологія звукових змін, що нерідко є причиною відмінної репрезентації фонем, здебільшого залишається поза увагою дослідників. Відомі спроби фіксації асимілятивно-

дисимілятивних процесів лише в окремих діалектах української мови [5, с. 154, 157–158, 173–174, 176, 202, 230; 9, с. 204–211, 247–253, 290–295, 327–328, 360–370; 5, 238–241; 7, с. 87–89, 90, 93–94, 97–98, 102–104], проте комплексний аналіз цих змін з огляду на специфіку територіального вияву в жодному говорі ще не здійснено, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Вивчення фонетичного рівня середньонаддніпрянського діалекту має тривалу історію, однак до 80-х років ХХ ст. звуковий склад говірок вивчали в контексті протиставлення діалектне: літературно нормативне, унаслідок чого дослідники фіксували переважно специфічні риси окремих середньонаддніпрянських говірок чи їхніх груп, аналізували еволюцію засвідчених мовних особливостей (праці В. О. Богородицького, О. Дорошкевича, П. О. Бузука, В. М. Брахнова, В. С. Вашенка, І. О. Варченка, П. С. Лисенка, А. П. Могили). Звукові зміни не були предметом спеціального аналізу, хоч деякі з них засвідчені в окремих говірках середньонаддніпрянського діалекту. Так, за програмою І. П. Новицького передбачено фіксацію сполуки [цц] (< [тс]) у словах *бъєця, знаєця, трапляєця* [16, с. 533], які зафіксовано в різних варіантах у кількох середньонаддніпрянських говірках: *трапляія, знаія, вбіраія* (с. Піщане Золотоніського р-ну Черкаської обл.), *знається, трапляється* (м. Корсунь Черкаської обл.), *бъєця, знаєця, трапляється* (с. Дударі Канівського р-ну Черкаської обл.) [16, с. 580–581, 583–584]. В. О. Богородицький, характеризуючи звукову систему говірки с. Сушки Золотоніського р-ну Черкаської обл., відзначав, що дзвінкі приголосні в кінці слів і перед глухими приголосними зберігають свою дзвінкість: *рад, мэрэжка* [2, 5]. О. Дорошкевич указував на окремі випадки асимілятивних змін, засвідчених ним у говірці с. Хоцьки Переяслав-Хмельницького р-ну на Полтавщині (нині Київської обл.): вживання замість [в] звука [м] у словах *рімний* „рівний”, *дамно* „давно” та на місці звука [й] звука [н'] – *памнять, мнясо, соломняний, ломнять*; твердість звука [л] перед [н] – *мелник, тилно, силний, тільна, весільний*; вживання *відціль і людцький* замість *відсіль, людський*; асиміляція [тс], [т'с'] в [ц'] – *тряця, сьціна, щасьця*; звук [з], за спостереженням дослідника, здебільшого має тенденцію зберігатися, проте іноді його репрезентує звук середній між [з] і [с] – *зсунуть, з пригорця, зціпить, зховать і сховать*, а в слові *призьба* (< присьба) звук [с] у дзвінкій звук [з]; м'якість звука [с'] перед пом'якшеними звуками: *свѣчка, свѣтло, сьміх, сьміття, сьлід*, а також форми *камінця, ремінця*, що ілюструють асиміляцію за м'якістю; поява подовження у звукосполуках „шелестівка + й + голосівка”, де замість [й] з'являється такий самий приголосний, як і перед ним – *вірьря, волосься, життя, сьміття*. Крім цього, О. Дорошкевич фіксував асиміляцію у відмінкових формах іменників: *доцьці, ріцьці, мотузьці*, які називає „звичайними”, що підтверджує утрадиційненість такої зміни; а також *лозьці, нїзьці, запорозьці*, де вимовляють [з'] на місці [ж] [8, с. 110–112, 114].

У говірках Полтавщини, за працею П. О. Бузука, засвідчено форми з твердим [л] перед [ш], [н]: *біли, умивалник* [4, 173]. В. М. Брахнов фіксував у говірках Переяслав-Хмельницького р-ну варіанти *памн'ат', одломн'у*, неповну асиміляцію у формах вищого ступеня порівняння прикметників: *молод'чий, солод'чий* [3, 4–5]. А. П. Могила засвідчив випадки уподібнення приголосних у говірках Західної Черкащини (східноподільських чи перехідних середньонаддніпрянсько-подільського типу – Г. М.): сполуки [с'в], [ц'в] – *ц'вах, с'вато, прис'ватити*; рідко оглушення приголосного [б] у кінці слів та складів перед глухими приголосними – *го¹луб^нка, аж погр'іб^н тр'іш¹чит'*, *дуб^н стил'али*; перехід [вн] > [мн]: *р'імний, р'імн'ати, р'імнен'ко, всир'імно*; поширене явище переходу [мй] > [мн']: *мн'асо, мн'акій, мн'акушка, памн'ат', вимн'а, с'імн'а, племн'а, памн'ат', мн'азі, мн'ало, мн'асниці*; перехід [с'т'] > [с'ц']: *мос'ц'у, у'гос'ц'у, мас'ц'у* [13, с. 87, 110]. В іншій праці, присвяченій консонантизму говірок Західної Черкащини, дослідник ще називає словоформи *бонба, ланпа*, де відбулося регресивне розподібнення за місцем і способом творення, фіксує випадки зміни [г] > [г']: *к[^]б'ісу > г[^]б'ісу, к[^]бойу > г[^]бойу*; [к] > [г, г']: *ка¹лош'і > галош'і, талош'і*; [х] > [г, г']: *хроба¹ки > гроба¹ки, гроба¹ки*; [г, к] > [х]:

мйахиати, трактор [14, с. 170, 172–173]. І. О. Варченко засвідчив у лубенських і полтавських говірках різні типи асиміляції й дисиміляції приголосних, указав на особливості цих змін та їхнє функціональне навантаження в різних зонах досліджуваних говірок [5, с. 154, 157–158, 173–174, 176, 202, 230]. П. С. Лисенко писав, що розрізнити на слух наявність / відсутність подовження приголосних перед давнім напруженим **ь** у позиції перед [й] у говірках середньої Черкащини часом важко: *жи¹т¹т¹а, с¹м¹ит¹т¹а, с¹іл¹л¹у, н¹оч¹ч¹у*, а також *по¹в¹ід¹а, горох¹вин¹а, ве¹с¹іл¹а, до суд¹і, н¹оч¹йу* (на жаль, дослідник не паспортизував варіантів – Г. М.). Особливо помітне спрощення подовження в говірках Смілянського та Шполянського р-нів у зворотних дієсловах: *в¹ін бе¹ре¹ц¹а, во¹ни бе¹ру¹ц¹а та бе¹рес¹а, кру¹тис¹а* [10, с. 53]. У системному описі фонетики й фонології середньонаддніпрянських говірок також звернено увагу на окремі випадки уподібнення приголосних, передусім як наслідок руйнування опозицій приголосних глухість : дзвінкість, дентальність : недентальність, щілинність : зімкненість, зімкнено-щілинність : зімкненість, назальність : неназальність [12, с. 118–134, 189–201], однак комплексного дослідження асимілятивних процесів у їхньому територіальному вияві не здійснено, що й становить актуальність нашої розвідки.

Мета статті – описати типи чистої консонантної асиміляції, виявити особливості реалізації груп приголосних, засвідчені в різних зонах середньонаддніпрянського діалектного континууму.

Об'єктом вивчення стали словоформи та словосполучення, де відбулося уподібнення приголосних за дзвінкістю, глухістю, палатальністю, твердістю, способом творення, назальністю, місцем творення, виокремлені у зв'язних текстах та в аудіозаписах із середньонаддніпрянських говірок.

Регіональне вивчення консонантизму середньонаддніпрянського діалекту дало змогу виявити склад приголосних фонем, їхню парадигматику й синтагматику. Дослідження приголосних було здійснено через систему опозицій, виділених на підставі різних диференційних ознак (ДО): глухість / дзвінкість, твердість / м'якість, дентальність / недентальність, щілинність / зімкненість, зімкнено-щілинність / зімкненість, зімкнено-щілинність / щілинність, дентальність / лабіальність, назальність / неназальність, передньоязиковість / задньоязиковість, латеральність / вібрантність.

Вивчення дистрибуції опозитів у середньонаддніпрянських говірках, виявлення позицій розрізнення й руйнування протиставлень показало, що найсильнішими в центральній зоні досліджуваного ареалу є опозиції глухість : дзвінкість, твердість : м'якість. Найчіткіше за глухістю / дзвінкістю протиставляються фонemi /п/ : /б/, /т/ : /д/, /т¹/ : /д¹/, /с/ : /з/, /с¹/ : /з¹/, /ш/ : /ж/, /ш¹/ : /ж¹/, /х/ : /г/, тоді як приголосні /ц/ : /ч/, /ц¹/ : /ч¹/, /ч/ : /у/, /к/ : /г/ розрізняються слабо.

У досліджуваних говірках виявлено два типи нейтралізації опозиції глухість : дзвінкість: 1) шляхом асимілятивного одзвінчення; 2) унаслідок часткового чи повного оглушення, що є поширенішим типом руйнування протиставлення, який, проте, неоднаково реалізований у всіх досліджуваних говірках.

Асиміляція за дзвінкістю є регресивною за напрямом і здебільшого неповною: *бород¹ба, молод¹ба, йа¹би* (у більшості досліджуваних говірок), *ш¹ізди¹с¹ат* (15)*, *с¹вад¹ба* (14, 103), *Ви¹лигден¹, ш¹ізди¹с¹ат* (17), *приз¹ба* (98) тощо. Засвідчено також випадки повного уподібнення за дзвінкістю: *п¹яд¹:у¹с¹атий, п¹яд¹:у¹с¹ат*, у західній зоні середньонаддніпрянських говірок – без подовження *п¹яди¹с¹ат*.

Асиміляція за глухістю є більш поширеним типом змін, однак вона має відмінний вияв у говірках різних зон середньонаддніпрянського діалекту. Для більшості із них релевантними для збереження ДО “дзвінкість” здебільшого є позиції на межі слів і морфем (префікса й кореня, кореня й суфікса) перед голосними й дзвінкими та нерідко

* Тут і далі нумерацію говірок і карт подаємо за працею: Мартинова Г. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика : Монографія. – Черкаси : Тясмин, 2003. – С. 332–334.

глухими приголосними, позиція в кінці слова: *одп|рави, од|ходит', н'ідст|л'ал'и, н|р'адка, кл'уб|ки, н'ідн'іж|ки, у^к|руж|ки* (12); *на^кл'ад|ц'и, у^д'іж|ках, об|кип'іл'а, од|строй|ува|ц': а, од|кол'ол'ас'а, од|перл'а, н'ід|сипан|ї* (149); *буб|ки, кол'ад|ки, ни^й|їж|сти^е*, але *на^л'от|ку* (151), *роз|л'об|ини, роз|л'об|ал'ис'а* (194); *ка|до|уб, д'ід|Мах|тод, зам'іж, хл'іб, молод'* (35), *посл'ід, плід, го|род, Бог, зара|з, при|в'із, заму|ж, ч|ири|з^пи|ри|ла|з, м'іг* (98) тощо. Часткове знеголошення приголосного може відбуватися на межі проклітики й слова, коли маркований член з ДО “дзвінкість” потрапляє в позицію перед звуком із ДО “глухість”, рідше на морфемному шві, переважно за рахунок оглушення звука [з], рідше [д] у префіксах з-, роз-, без-, од-, під-, об- перед наступним глухим приголосним; зрідка це повне уподібнення: *с:ином* (17), *с:и|пали* (143), *о|п:ат|рану* (249), проте здебільшого часткове знеголошення приголосного: *под^м'т'а|гу|вав* (11), *з^т'ого* (15), *з^т'ого, із^к|роп'ив|и* (249), *ро|скри|сила д|рош|ч'и, ро|ски|дай|у* (16), *с^п|ов'і|тки, с^т'ого, с^к|ор|ови* (161), *с^п|о|суд|и, с^п|ол'а, іс^печ'и, с^к|ут|ка, с^х|ло|ци|м* (178); *із|с|хл'і|би|ною|у* (253), *н'і|т^с|тан* (286), *аж|ш^т|уди, с^ц|ими, з|с^п|ра|див|а, с^п|ол'а, с^к|а|по|ю|у* (329), *роз|с|ход'а|ц':а, роз|с|та|вил'а, роз|с|та|ул'ал'и* (25), *сп|ик|л'и, ро|ска|ж|у, ро|ст|ил'а|йт'у, от|пра|ул'ал'а, н'ід|м|кови* (231). Однак втрата дзвінкості на межі прийменника, префікса й кореня відбувається непослідовно, залежить від темпу мовлення, зокрема, засвідчуємо *пор'ад з^ким* і *с^ким* (34). Нейтралізація опозиції глухість : дзвінкість унаслідок асимілятивного оглушення відбувається, як правило, за рахунок фонем /з/. У цій позиції її виявом здебільшого є звук [с] або внаслідок часткової нейтралізації протиставлення /з/ : /с/ звук [з^], іноді (під час уповільненого темпу мовлення) зберігається основний вияв [з]. Рідше повного чи часткового оглушення зазнає звук [д] у прийменнику од-, тому нейтралізація опозиції фонем /т/ : /д/ відбувається спорадично, переважно, лише на субфонемному рівні. У західних говірках досліджуваного ареалу, окремих південних і східних знеголошення відбувається послідовніше, поширюючись на опозиції фонем /с/ : /з/, /т/ : /д/, /ш/ : /ж/; *із^т'іх, от^х|ати, с^т|им, із^с|ила, с^ц|его, с^та|кими, у^од|ні^ш^х|ат'и* (98), *ч|ири|с^п|ор'іг, с^п|оло|ви|ною|у, з^с^с'і|мн'ам, с^ц'о|го, з^к|о|си, н'ід^м^с|оло|мо|ю|у, н'ід^м^ц|им, с^к|оно|пел', іс^ка|ба|ка, іс^ка|п|усто|ю|у* (140), *с^с|обо|ю|у, сп'ід^с|ко|т|ини, в'ід^м^с|ко|т|ини* (142), *по^п'ід^м^т|ини, с^к|ва|со|ли|ю|у, с^ц|и|бу|лин'ам, ч|ири|с^х|ату* (229).

На межі кореня й суфікса перед фонемою з ДО “глухість” нейтралізація опозиції глухість : дзвінкість відбувається лише спорадично в протиставленнях фонем /х/ : /г/, /ш/ : /ж/, /т/ : /д/: *л'ох|ки* (20); *р'ад'уж^ки* (152), *н|р'ат|ка „п|ряд|ка”* (14), *н|р'ад^ки*, хоч поряд *н|р'ад|ку* (155а). Найбільші ареали руйнування опозиції фонем /ш/ : /ж/, /т/ : /д/ репрезентують лексеми *к|руж(ж^, ш^, ш)ка, ж|ерд(д^, т^, т)ка, лод(д^, т^, т)ка*, поширені в багатьох правобережних середньонаддніпряньських говірках [10, к. 153]. У західній частині досліджуваного ареалу частіше фіксуємо випадки нейтралізації опозицій /т/ : /д/, /с/ : /з/, /ш/ : /ж/, /х/ : /г/ за рахунок ДО “дзвінкість”, проте оглушення відбувається здебільшого на субфонемному рівні, до того ж непослідовно навіть в одній словоформі: *п|рож|ки* і *п|рож^ки*, *нох|т'и* (35); *с|теж^ка, друж^ко, друж^ки* (249), *под|руш|ками, друш|ками, лош|ками, ліш^ка, поб|лиш|че* (314), *до|р'іш|ка, кат^ка, д'іж^ка, у^л'іж^ку, на^п|рат^ку, п|рат|ка* (329), *д'іш|ка, д'іш|ки, у^д'іж^ках, лех|ко* (331), *к|руш|ка* (333), *д'ад^ко, р'із^ку, вод^ку* (332), *на^п|ра^т|к'и // на^п|ра^т^к'и, лож^ка, пир'іж^ки, на^с|к|ово|род^к'и* (335). Цікавий випадок регресивної асиміляції за глухістю в середині слова засвідчено в лексемі *д|ро(і)ш|ч'и*, яка поширена в багатьох середньонаддніпряньських говірках. Очевидно, спочатку тут відбулося заступлення не типового для досліджуваного діалекту звука [у] звуком [ч], який потім уподібнив попередній дзвінкий [ж]: *[d|p'іжyі] → [d|p'іжч'и] → d|p'ішч'и (d|рошч'и)*. У частині досліджуваних говірок зафіксовано варіант без оглушення: *д|рожч'и*.

Релевантною для збереження ДО “дзвінкість” у більшості досліджуваних говірок є позиція кінця слова перед паузою, у якій знеголошення дзвінких приголосних здебільшого

відсутнє: ¹кадуб, хл'їб, ¹Самгород (149); на¹зад, го¹род, ¹замуж, хл'їб, газ (178), ¹мол'од', ни¹йїж (151); корж, мо¹роз, ¹зараз (152) тощо. Зафіксовано лише кілька випадків повного й часткового оглушення виявів фонем /з/, /г/ у говірках західної та південної частин ареалу: хлїп, хоч ¹замуж, раз (223), рас рас (42), раз^c, хоч биз¹коп'їки, год си¹д'їла, посл'їд'то, чириз¹то (98), рас, хоч д'їд по¹коїній, шоб ти, хл'їб пик¹ти (140), Бог^x з¹нає, Бох йо¹го зна (139, 307), ¹замуж^m (238), с'н'їг^x (249), корж^m (298, 335), ніж^m (325).

Як бачимо, у говірках північної й центральної зон середньонаддніпряньського ареалу, на відміну від його західної, східної й південної латеральних частин, опозиція глухість : дзвінкість найсильніша. Вона представлена найбільшою кількістю фонемних протиставлень, для яких більше позицій розрізнення, ніж нейтралізації. До того ж випадки асиміляції внаслідок втрати ДО “дзвінкість” часто охоплюють лише окремі словоформи. На периферії середньонаддніпряньського ареалу асиміляція за глухістю відбувається частіше на межі проклітики й слова, префікса й кореня, кореня й суфікса, зрідка в кінці слова.

Поширеною в середньонаддніпряньських говірках є асиміляція за м'якістю, коли передньоязикові приголосні [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н] під впливом наступних м'яких цієї групи палаталізуються. Це явище засвідчено в таких сполуках: [с'т'] – ¹лис'т'а (6), шорс'т'ан'їх, ш'їс'т' (11), вис'т'їруйт', нос'т'їл' (44), чис'т'їша (46), прос'т'агнутойу, дв'їс'т'ї (69), с'т'їки (18), йес'т', йїс'т', б'їл'ш'їс'т' (15), , на¹капус'т'аному, на^cт'їн'ї (19), у¹капус'т'ї (42), по^cт'їнах (70), старос'т'їв (72); [с'ц'] – на¹колис'ц'ї (15), [д'ц'] – од¹кол'ад'ц'ї (14), чотирнад'ц'атого (15), оди¹над'ц'ат', два¹над'ц'ат' (46), [д'с'] – посус'їд'с'к'ї (14), [н'с'] – к'їн'с'кий (11), пен'с'їйу (19); [н'ц'] – у¹ополон'ц'ї, млин'ц'ї (11), в¹с'їн'ц'їах, тан'ц'їуйут', оран'ц'ї (46), у¹чавун'ц'ї, у¹ковган'ц'ї (47); [с'л'] – п'їс'л'а (11), с'л'ози (69), с'л'їн'ц'їа (47); [н'ц'] – тан'ц'їували (42), сон'ц'їа (70), борошен'ц'їа, штан'ц'ї, у¹лан'ц'ї (69), в¹с'тепан'ц'ї (72); [д'н'] – бод'н'а (14), за¹д'н'їпро, у¹д'н'їр'ї (15), р'їд'н'ї (41), три д'н'ї (70), у¹д'н'ї, р'їд'н'їх (69), [с'н'] – с'н'ївниц'їа (18), вис'н'ан'ї (69), п'їс'н'ї, до^cс'н'їг'їв (46), с'н'їдан':а (47); [з'н'] – з'н'їмимо (69), п'їз'н'їойї (46); [н'з'] – бин'з'їн (6), [л'ц'] – на^cмал'ц'ї (14). Однак у більшості правобережних (говірки південної Київщини, західної Черкащини, південної Кіровоградщини) та в окремих лівобережних середньонаддніпряньських говірках [11, с. 141–145, к. 22] асиміляція за м'якістю не відбувається, якщо передньоязикові приголосні перебувають у позиції перед [ї] (<*o, *yě), перед яким мовці не пом'якшують попередній приголосний: стїл'чик, грамотні, стїл, простї, христїўка, полотн'анїх, ўказні (сорочки), снїп (145); стїжки, стїжок, стїл'чик, стїл, стїлец', дорослі, снїп (101); снїп, стїлец', стїл, голодні (102); снїўниц'їа, снїпки, стїлец', красні (178); стїл, зрослі (223), стїлец', стїл (272), стїл, одні (285), розв'їдні, стїл, радїсні, паристї, осталні, стїл'ц'їа, стїлец', голодні (314, 332), холонді, стїжечки (333), снїп, стїжки, пр'їснї (335); стїл, снїп, стїлец', ст'їки, але двоўур'їд'н'ї (140); густї, стїл, Хвастїў (35), чистї, снїўниц'їу, настїл'ники, тоўстї, б'їдні (36), б'їдні, за¹стїл (155а), стїл, за¹стїл, ни¹голодні, гарні, ни¹грамотні, одні (246), вис'їлні, гарні, стїл, дружні, б'їдні, ў¹одн'її (248).

Окремі передньоязикові можуть зазнати палаталізації й перед пом'якшеними приголосними: [с'в'] – с'в'їжих, с'в'їто (14), с'н'ївайїмо, зас'н'ївайїши, с'в'її (16), с'в'їтит' (46), до^cс'в'їтки, на¹до^cс'в'їтках (47, 100), с'в'їдк'їв (69), на^cс'в'їт'ї (70), с'в'їт'ки (7, 24, 26, 27, 31, 32, 34, 58, 59, 100, 101, 135, 141, 144, 216, 219, 261, 304, 325), с'в'їт'ки, с'в'їт'ий (220), сват'ки, с'в'їт'ит' (132, 135); [с'п'] – у¹кол'гос'н'ї (16, 46), у¹рад'гос'н'ї (69), с'н'ївайїут' (72) тощо. Зазначимо, що в говірках західної, південної та частково східної зон у звукосполуках [св], [цв] перед [а] (<*e) асиміляція не відбувається – цвах (98, 99, 142), цв'їах (332), сват'ит', по¹сва¹чен'її (97), сват'їа, сват'ки (99), сват'ки (142), св'їт'ки (334, 341–343, 345), св'їт'ит' (306, 340, 346), оскільки губний [в] у цій позиції твердий чи втрачає пом'якшення, що характерне для подільського, волинського та вкрапленнями інших говорів південно-західного наріччя та західнополіського діалекту північного [1, к. 77].

У більшості середньонаддніпрянських говірок збережено наслідки повної прогресивної асиміляції за м'якістю, унаслідок якої з'явилося подовження приголосних: *жит':а* (15), *зруд':у* (16), *із':ів*, *с'ватан':а*, *нас'ін':а*, *віс'іл':а*, *с'н'ідан'а* (47), *з':істи* (14), *сапан':а*, *латат':а*, *ос'ін':у* (20), *пран':а*, *у^м'іжр'ад':ах*, *ос'ін':у* (19), *п'ідп'іч':у*, *нас'ін':а*, *до^Криш'чен':а* (46), *угол':а*, *плат':а* (17), *зам'іж':а* (70) *с'ватан':а*, *жит':а*, *тисан':а* 'реєстрація шлюбу в державному закладі', *кукурузін':а* (101), *на^випрово^Уан':а* (148), *плат':а*, *плат':ачко* і *плат'а* (104) тощо. Однак у говірках західної й частково південної зон досліджуваного діалектного континууму подовження приголосних відсутнє: *царз'іл'а*, *кл'ечин'ами* (69), *жит'а*, *покол'ін'а* і *покол'ін':а*, *віс'іл'а*, *пит'а*, *картоплин'а*, *вудин'а* (98), *віс'іл'а*, *пит'а*, *зіл'а*, *картоплин'а*, *бадил'а* (141), *зіл'а*, *рил'а*, *картоплин'а* (142), *віс'іл'а*, *зіл'а*, *кіс'а*, *жит'а* (103) *гудин'а*, *кабачин'а*, але *картоплин':а* (343), *рил'а*, *жит'а*, *нас'ін'а* (296) тощо.

У досліджуваних говірках засвідчуємо також випадки асиміляції за твердістю, що відбувається внаслідок втрати ДО „м'якість” звуком [л'] у позиції перед приголосними [н], [ш], [ц] здебільшого в тих середньонаддніпрянських говірках, де наявний альвеолярний звук [л'] різної артикуляції, – північних, центральних, східних, частково південних: *отд'елно* (43), *силно*, *силн'і*, *правилно*, *суц'ілн'і*, *поб'ілише*, *дали і*, *колце* (80) *салц'а*, *м'єлише*, *сілничка* (98), *силно* (144, 249), *білишин'ко* (102), *добро'вілно*, *біли*, *поб'ілише*, *правилно* (127), *остална*, *білиіс'т'*, *полнос'т'у* (196), *силно*, *білише*, *білишин'ка*, *стілц'а* (215), *білиі*, *білишин'кі*, *отд'елно* (340). Це явище характеризує більшість досліджуваних говірок, однак процес втрати ДО “м'якість” у цій позиції не можна назвати послідовним, оскільки тут часто збережено основний вияв фонемі /л'/ або рідше функціонує один з виявів фонемі /л':/ *жал'ко* (4), *з'віл'нат'*, *бол'ний*, *спиц'ігал'ніс'т'* (6), *силно* // *сил'но* (64, 98, 105, 215), *суц'іл'н'а* (62), *суц'іл'н'а* (78), *сил'но*, *випол'нат'*, *спиц'ігал'но* // *спиц'ігал'но*, *ш'ч'іл'но* (98), *сусп'іл'не* (102), *бол'на*, *тілна* (116), *сил'но*, *загал'ному* (127); *бол'ниці* (160), *сил'ні*, *тілки* (178), *сівал'ці*, *спиц'ігал'но* // *спиц'ігал'но*, *салц'а* (216), *поск'іл'ки*, *спиц'ігал'но* (223) тощо. Очевидно, у зв'язку з цим І. О. Варченко вважав, що саме наявність препалатального [л'] “перешкоджає диспалаталізації, виступаючи ніби бар'єром” [5, 81].

Типовою для говірок досліджуваного ареалу є обопільна асиміляція за способом творення у звукосполучі [т'с'], де спочатку [с'] впливає на [т'], уподібнюючи його до [ц'] за ДО „щілинність”, а потім [ц'] асимільне наступний звук [с'] за ДО „зімкнено-щілинність”: *забуц':а*, *плитец':а*, *стромл'айиц':а*, *зан'імац':а*, *нап'йуц':а* (15), *вал'айиц':а*, *видовбуиц':а* (18), *спиचेц':а*, *замитец':а*, *розбавл'айиц':а*, *над'івайиц':а*, *риго'тац':а* (46), *злипайуц':а* (11), *гойдайиц':а*, *нахил'айиц':а* (42), *див'іц':а*, *сійуц':а* (41), *дражниц':а*, *родайуц':а*, *ничурайуц':а* (69), *уб'ірайиц':а*, *вінчац':а* (72), *договор'ац':а*, *схочиц':а*, *робиц':а*, *клониц':а*, *засм'іиц':а*, *собирайуц':а*, *уб'ірайуц':а*, *шатайиц':а*, *весе'л'ац':а*, *похмил'ац':а* (249). Частотність цього явища засвідчують текстові фіксації в говірках: *Там у д'іжці і сто'йал'о / з сол'оми в'йажиц':а / і кол'иц':а цей / шо оце пл'итиц':а корзини / пирик'ол'уйиц':а / а тоді отак'ий жмуточок сол'оми і воно отак кл'адец':а і отак і короби робл'ац':а* (19); *Д'іжа називал'ас' / це там учин'ал'и житн'ій хл'іб / тоді уже йак спи'чец':а хл'іб / оставл'ал'и трохи там в д'іжі / і воно там лі'жит' до сл'ідуйучого разу / кусочок тіста / воно тоді розбавл'айиц':а / а садил'и / була / шо так замитец':а л'овко в печ'і* (47) тощо. У говірках західної та південної зон трапляються випадки втрати подовження: *п'орайиц'а*, *п'ичуц'а*, *к'н'чайиц'а*, *він'чайиц'а*, *п'исац'а* 'реєструвати шлюб в державному закладі', *кажиц'а* (98), *жариц'а* (105), *сад'ац'а* (140), *попарац'а*, *топиц'а*, *дивл'ац'а*, *получайиц'а* (141), *пода'йуц'а*, *називайиц'а*, *див'иц'а* (142), *з'вец'а*, *же'ниц'а* (249), однак непослідовно, бо в цих же говірках: *Дручком / дири'в'аний дручок такий довгий // а тут на скрайу наби'вайиц':а жил'із'ака / там жил'із'ака / а тутички орчик ч'іл'айиц'а*;

... *о|це со|б'ї на |вигон'ї нос|ход'ац'а / потан'ц'у|уйут' і рос|ход'ац'а /* (142) тощо. Регресивна повна асиміляція за способом творення також відбувається, коли зімкнений [т] потрапляє в позицію перед зімкнено-щільним [ц]: *ж|итце → |жиц|е, ко|ритце → ко|риц|е* (69), однак таких випадків у зв'язних текстах засвідчено небагато.

Досить поширеною в досліджуваних говірках є прогресивна неповна асиміляція за носовим резонатором, коли відбувається втрата ДО „назальність” у звукосполучі [мй]. За наявністю / відсутністю цього уподібнення в межах середньонаддніпряньського ареалу виокремлено говірки двох типів: тип А, у якому виявлено здебільшого звукосполучу [мй], а [мн'] фіксуємо лише в окремих словах; тип Б, де переважає варіант [мн'] (у південно-західній частині ареалу) або частіше обидва вияви функціонують паралельно, можливо, як наслідок впливу літературної норми. У говірках типу А фіксуємо *сол'омйаний, |памйат', мйат', імйа, мйас|ниці'ї, с'імйа, с'імйа*, можливі паралельні форми *мйасо // мн'асо, мйа|кий // мн'а|кий* у частині говірок. Говірки типу А поширені в південній Київщині, північно-східних та наддніпряньських районах Черкащини, окремих говірках Полтавщини. Ареал функціонування говірок цього типу невеликий, переважно суцільний, хоч і включає мікроареали говірок типу Б [11, к. 30]. Відзначимо, що В. В. Німчук визначає сполуки *бйа, мйа* на місці давніх *бѣ, мѣ* як специфічну рису середньонаддніпряньського говору [15, 244]. У говірках типу Б зміна звукосполучу [мй] у [мн'] відбувається послідовніше, охоплюючи чимало випадків, причому, за нашими спостереженнями, вимова слів з [мн'] є звичнішою для мовців: *симн'а, уремн'а* (6), *симн'а, семн'ї, мн'асо* (14), *мн'аса, мн'ас'ц'а, мн'ати* (15), *симн'ї, симн'а* (20), *мн'ал'ї, мн'ат', пиримн'ат'* (18), *симн'ї, симн'а* (22), *мн'асо, уремн'а*, але *мн'ас|ниці'ї і мйас|ниці'ї* (32), *мн'акен'ке, симн'а* (48), *помн'ал'а, с'імн'а* (51), *мн'аў, мн'акен'ке, уремн'а, мн'ал'а, мн'ат'*, але *напамйат'* (56), *с'імн'а, с'імн'ам, премн'а, уремн'а* (61), *мн'ал'ї, із^мн'асом* (62), *мн'акен'ке, мн'аса* (63), *с'імйа, із^с'імн'ам, мйакше, мн'акен'ке, мн'ахко, мн'асо* (78), *мн'ал'ї, памн'ат', симн'а, мн'асо* (80), *симн'а* (81), *мн'ату, мн'аке* (82), *у^мн'ача* (83), *мн'ал'ї* (89), *мн'акен'ке* (94), *симн'ї, соломн'аник* (99), *помн'ал'ї, з^мн'асом, с'імн'а* (95), *с'імйа // с'імн'а, мн'акша* (97); *с'імн'а, мн'аса* (137), *мн'ахке, соломн'аник, соломн'аники, мн'ахкесин'к'ї, симн'а* (140), *мн'атки* (142), *мн'асо, мн'аса* (143), *мн'ал'ї, памн'ат', симн'а, з^сімн'а, мн'аса* (145), *мн'акен'ка, мн'акен'кйї* (147), *обмн'ак, мн'ату*, але *уремйа* (170), *с'імн'а, мн'ал'ї* (171), *уремн'а, мн'асо* (216), *мн'ахка* (218), *мн'асо, мн'акен'кйї, мн'ал'ї* (219), *мн'акен'ке* (250), *мн'ата, мн'ат'* (260), *мн'ахкесин'ке, мн'ахке, соломн'аник, симн'а, мн'асо* (269), *мйасне, мн'ал'а* (303) тощо. Говірки типу Б становлять значну частину досліджуваного ареалу, проте в них часто виявляються окремі форми з [мй]. Очевидно, варіанти з [мй] з'явилися як паралельні внаслідок впливу освіти та засобів масової інформації. Також у досліджуваних говірках трапляються поодинокі випадки нейтралізації фонемного протиставлення /м/ : /в/ у позиції перед фонемою з ДО “назальність”: *р'імно, р'імний, ўсир'імно* (227), *р'імний* (165, 200, 207, 214, 221, 223, 225, 259), *р'імнен'ко* (234), *р'імний, ўс'орамно* (324).

Уподібнення за місцем творення відбувається рідше, зокрема повну асиміляцію цього типу спостерігаємо, коли зубні звуки [з], [ш] потрапляють у позицію перед альвеолярними [ж], [ш]: *рож:арине* (19, 46), *ж:абамйи* (42), *їж:ат'* (80), але здебільшого асиміляція за місцем творення в середньонаддніпряньських говірках неповна, вона охоплює звукосполучу [зш], [зч]: *з^ж^чолов'їками* (15), *з^ж^чолов'їком* (19), *ж^чим* (47), *рож^чин'ат'* (141), *рож^ч'їсували* (46), *ж^ч'їм* (44) тощо.

Таким чином, у центральних і північних середньонаддніпряньських говірках фіксуємо найбільше випадків консонантної асиміляції за м'якістю, за способом творення, причому, якщо внаслідок уподібнення виникло подовження приголосних, то його збережено; частковий вияв має асиміляція за дзвінкістю, за глухістю, за твердістю, за назальністю та за місцем творення. Натомість у говірках західної, південної й частково східної зон досліджуваного континууму активніше відбувається асиміляція за глухістю, за

назальністю, зменшується кількість випадків уподібнення за м'якістю, спорадичним стає уподібнення за твердістю, а також відсутнє асимілятивне подовження приголосних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови : [у 3-х т] – К. : Наукова думка. – Т. 2. Волинь, Наддністрянщина і суміжні землі. – 1988.
2. Богородицкий В. А. Диалектологические заметки. III. Говор села Сушки Золотоношского уезда Полтавской губернии / В. А. Богородицкий : окремих відбиток. – Казань, 1901. – 9 с.
3. Брахнов В. М. Говоры Переяслав-Хмельницкого р-на на Киевщине / В. М. Брахнов: автореф. дис. ... канд. филол. наук / АН УССР. Отделение общественных наук. – К., 1960. – 16 с.
4. Бузук П. Діалектологічний нарис Полтавщини / П. Бузук // Український діалектологічний збірник [ред. О. Н. Синявський, А. Ю. Кримський]. – Кн. 2. – К. : УАН, 1929. – С. 159–197.
5. Варченко І. О. Лубенські говірки і діалектна суміжність : монографія / І. О. Варченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 250 с.
6. Герман К. Ф. Українські говірки Північної Буковини : монографія / К. Ф. Герман. – Чернівці : Рута, 1997. – 391 с.
7. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослов'янських говірок : монографія / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 591 с.
8. Дорошкевич О. Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок Переяславського повіту на Полтавщині / О. Дорошкевич // Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. – К. : Вид-во укр. наук. тов-ва, 1915. – С. 113–114.
9. Калнынь Л. Э. Опыт моделирования системы украинского диалектного языка : монографія / Л. Э. Калнынь. – М. : Наука, 1973. – 398 с.
10. Лисенко П. С. Фонетичні особливості деяких говірок правобережної середньої Черкащини / П. С. Лисенко // Діалектологічний бюлетень. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – Вип. 9. – С. 45–54.
11. Мартинова Г. І. Лінгвістична географія правобережної Черкащини : монографія / Г. І. Мартинова. – Черкаси : Відлуння, 2000. – 265 с.
12. Мартинова Г. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика : монографія / Г. Мартинова. – Черкаси : Тясмин, 2003. – 365 с.
13. Могила А. П. Говірки західної Черкащини у складі полтавсько-київського діалекту: дис. ... канд. филол. наук / Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка. – К., 1956. – С. 109–110.
14. Могила А. П. Деякі фонетичні особливості (консонантизм) говірок Західної Черкащини / А. П. Могила // Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. – Т. 17. – Вип. 2. – К. : Вид-во Київського університету, 1958. – С. 165–182.
15. Німчук В. В. Про походження українських діалектів / В. В. Німчук // Україна. Наука і культура. – К. : АН України, Тов-во „Знання” України, 1993. – Вип. 26–27. – С. 233–250.
16. Новицкий И. П. Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России, по пунктамъ которой записаны помещаемые ниже материалы / И. П. Новицкий // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. – Т. 7. – Спб, 1872. – С. 527–537, 580–581.

Ganna Martynova

Assimilative consonant changes in the mid-upper-Dnieper dialects

The article analyzes pure types of consonant assimilation, peculiarities of its realization being found in different zones of mid-upper-Dnieper dialects, are revealed.

Key words: consonant assimilation, differential feature, mid-upper-Dnieper dialects, central mid-upper-Dnieper dialects, peripheral mid-upper-Dnieper dialects: northern, western, eastern, southern.

Микола Лесюк

ГУЦУЛЬСЬКИЙ ГОВІР ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ МОВИ

У статті виділено основні фонетичні та граматичні риси гуцульського діалекту, обґрунтовано їхню історичну зумовленість, подано історичні коментарі до кожної з них.

Ключові слова: гуцульський говір, фонетичні, граматичні риси, історичні форми, рефлексії етимологічних фонем.

Гуцульський говір вважають одним із найархаїчніших українських говорів, і це справедливо, оскільки в ньому, як ні в якому іншому, збереглися численні історичні риси.

Якби провести підрахунки, що, напевно, таки й варто було б зробити, то, без сумніву, виявилось б, що близько ста відсотків усіх фонетичних та граматичних форм, наявних у гуцульських говірках і відсутніх в українській літературній мові, є, власне, історичними формами. Літературна мова розвивалася на ґрунті центральних говорів української мови, у яких було чимало форм аналогічних, запозичених, навіяних. Гуцульський говір через природні умови не мав тісних контактів з іншими, особливо східними українськими говорами, тому й зберіг основні історичні риси як у своїй фонетиці, так і в граматичних формах. Значна частина з них, що теж, у принципі, можна б облікувати точніше, властива й іншим західноукраїнським говорам. Дослідники цих говорів не завжди диференціюють або й узагалі не розрізняють ці риси, часто приписуючи ту чи іншу особливість лише певному діалектові, тоді як вона властива й іншим говорам.

Гуцульський говір, завдяки своїм екзотичним рисам, здавна привертав увагу вчених; його досліджували різні мовознавці в різний час. Найперше тут слід було б назвати Б. Кобилянського та його праці [див. 7], Я. Закревську [6], О. Горбача [3], К. Германа [2], Ф. Жилка [5], І. Матвіяса [10] та інших.

Чимало уваги приділено гуцульському говорові в мові художніх творів українських письменників у книзі Василя та Валентини Грещуків „Південно-західні діалекти в українській художній мові“ [див. 4]. Кілька статей присвятив оглядові особливостей гуцульського говору й автор цих рядків [див. 8].

Уважаємо, що назріла необхідність виокремити, підкреслити, відділити від інших ті риси, які властиві тільки гуцульським говіркам. Правда, тут необхідно зауважити, що гуцульський говір теж далеко не однорідний. Є території, села, які вважаються гуцульськими, але говірки їхні суттєво відрізняються від говірок інших сіл. Так, села Коломийського району, розташовані південніше від Коломиї (Великий і Малий Ключів, Мишин, Ковалівка тощо), та села Косівського району, розташовані північніше від Косова (Стопчатів, Яблунів, Люча, Уторопи, Пістень) знаходяться, безперечно, на території Гуцульщини, але говірки їхні більше схожі на говірки покутські. Різку відмінність можна спостерігати, наприклад, між говірками сусідніх сіл Косівського району Пістинь та Вербовець або Пістинь і Шешори. Говіркам Вербівця та Шешор властиві вже риси, які характерні селам, розташованим на захід від Косова та селам Верховинського району, про що й вестимемо мову в цій статті, а говірка сусідніх сіл Пістинь чи Уторопи цих рис не мають. Отож виокремимо ці риси, але спочатку наведемо для ілюстрації текст, записаний від Параски Бодоряк, 1934 року народження із села Перехресне Верховинського району:

Про пе^нре^бірливу г'і^уку

Послу́хайт' е^н / л'у́д'и до́бр'і / ш'о хоч'у ка́зат' і^н /
та йа хоч'у за ўс'і хлѳпц'і сп'іванку сп'іва́т' і^н //
йег би знала / мойа́ мамко / ш'о то / може^н / Дмі́тро /
т'и би ме^н е́ ш'он'е^нг'і́л'і избира́ла х'і́тро //
йег би знала / мойа́ мамко / ш'о / може^н / Ива́нч'і́к /
т'и би ме^н е́ ш'он'е^нг'і́л'і пуска́ла на да́нч'і́к //
йег би знала / мойа́ мамко / ш'о / мо́же^н / М'і́хаї́ло /
т'и би ме^н е́ ш'он'е^нг'і́л'і избира́ла фа́йно //
йег би знала / мойа́ мамко / ш'о / Васи́л'ко / мо́же^н /
т'и би ме^н і́ иска́зала: на́ т'и Бог помо́же^н //
куйе́ д-ми́н'і зазулі́ц'а в'и́д ко́ла до ко́ла /
ус'і хлѳпц'і́ д'у́же^н фа́йн'і́ / на́краш'ш'и́й Ні́ко́ла //
куйе́ д-ми́н'і зазулі́ц'а коло оборо́га /
та і́н'і́кого та́г н'е^н л'у́б'іу / йек Пе́трика то́го //
т'и / Пе́трику / ид'і́ спа́т' і^н / бо т'и издри́маўси /
т'и / Їу́рч'і́ку / ид'і́ д-ми́н'і́ / бо т'и ме^н і́ ўдаўси /
т'и / Їу́роч'ку / ид'і́ д-ми́н'і́ / с'і́даї́ коло ме́н'е^н /
т'и / Гау́рї́лку / н'е^н гн'і́ваїси / бо йа л'у́б'іу і́ т'е́бе^н //

таг Гаўрыла дўже^н л'ўбйу / Лук'іна коха́йу /
 а Андр'іа йег н'е^н віжу / так'і пропада́йу //
 а Андр'іа йег н'е^н віжу / н'е^н ска́жу н'іко́му /
 Ёілако́ви да́ла ру́ку / йег ишла́ додо́му /
 Ёілако́ви да́ла ру́ку / Гріце^нви фуст'іну /
 а Лук'іна́ оби́ма́йу / йег малу́ д'ит'іну //
 ої у мо́йім город'еч'ку зацвила́ ле^нл'іа /
 наваріла́ пирож'іта – н'е^нма́ Маков'іа /
 н'е^нма́ мо́го Маков'іа / н'е^нма́ йе́го та́та /
 кобі-с дала / мо́я мамко / за то́го Игна́та //
 а ў Игна́та старá хата та і старá стодо́л'а /
 йа н'е^н зна́йу / ци йа бу́ду Игна́това до́л'а //
 йа н'е^н зна́йу / ци йа бу́ду з Игна́том сид'іт'і^н /
 мо́же^н / ме^нн'е́ Козма о́зме^н / йег бу́д'е^н хот'іт'і^н //
 це́йі но́ч'і оп'іуно́ч'і сн'іло ми си д'іво /
 шо і Козма мн'і н'е^н о́зме^н / о́зме^н мн'і Дан'іло //
 а ў Дан'іла доўга н'ива / та лиш старá хата /
 та і н'е^н п'іду за Дан'іла / п'іду за Ёсафа́та //
 у Ёсафа́та нова́ хата / та лиш старá лаўка /
 та і н'е^н п'іду за Ёсафа́та / а п'іду за Слаўка //
 ої пришла́ йа та і до Слаўка / грімнула́ двері́ма /
 та і н'е^н п'іду йа за Слаўка / п'іду за Ёке́іма //
 за Ёке́іма / за Ки́рила / а за Про́ц'а на́ї-ко /
 та і за то́го Тара́сика лиш ме^нн'е́ дава́ї-ко //
 воли' / в'і'уц'і у Тара́са / ко́н'і та і коро́ви /
 йек Тара́с³ ме^нн'е́ н'е^н о́зме^н / – бу́д'т'е^н ўс'і здо́рови... //

Отож, основною рисою гуцульських говірок Верховинського та частини Косівського районів є пом'якшена вимова передньоязикових [д], [т], [н] перед голосними [е] та [и], яку в тексті позначаємо крапкою справа вгорі біля літери на позначення приголосного. Власне, мешканця Гуцульщини можна впізнати насамперед за цією ознакою. Рідко кому з вихідців цього краю вдається позбутися цієї риси, часто її можна спостерігати навіть у людей із вищою освітою. Така вимова цих приголосних засвідчує те, що дійсно приголосні перед голосними переднього ряду в праслов'янській та ранній давньоукраїнській мовах були пом'якшеними. Видно, що саме ці три приголосні (крім шиплячих) найтяжче піддавалися ствердінню, оскільки і в чеській мові саме вони зберегли м'якість перед [і] та перед [е] з праіндоєвропейського [ē]. Отже, гуцул вимовляє: *п'іи'т'е'ро т'е'л'а, 'т'ета, фуст'іну, то'т'и* (займенник у множ. 'ті'), *'кожд'иї, д'ен', д'ес, у горо'д'еч'ку, 'д'иво, ви'ход'ит, го'д'ина, 'дайт'е' во'д'и, моло'д'ен'ка, поло'н'и'на, н'и'ч'о* 'нічого', *'н'ен'а* 'матуся', *'н'есла, Н'и'кола, ме'н'е, н'е'г'іл'і* тощо. Подібна вимова цих трьох приголосних збережена, очевидно, й на Півночі України, бо саме так, дещо пом'якшено, їх вимовляють народні депутати Левко Лук'яненко та Іван Заяць. На Чернігівщині таку вимову можна б уважати російсько-українською ізоглосною, але в Карпатах це, без сумніву, залишок сивої давнини.

Наступна дуже важлива гуцульська риса – це вимова після губних та інших твердих приголосних голосного [и] на місці етимологічного [о] в новозакритих складах. Це теж підтверджує проміжний етап переходу етимологічного [о] в [і]. Після занепаду зредукованих, як відомо, відбулося компенсаційне подовження голосного [о], утворення на його місці різноманітних дифтонгів, одним із елементів якого був і голосний [и]. Можна припустити, що в Східних Карпатах „переміг“ і зберігся й досі саме цей елемент, тобто [и], який усе ж таки вимовляють з легким наближенням до [і]. Наприклад: *ви'д* 'від', *пи'п* 'піп', *над'ви'р ви'к'но, пи'ш'ла, пи'д* ('горище' або прийменник *pid*), *пи'з'нат'и*, *ўс'ни'д* 'углиб', *наї'би'рше* 'найбільше'. Такий самий рефлекс давнього [о] бачимо й після інших

твердих приголосних: *Ру́зд'во*, *ма́йт'ри́у* ‘майстрів’, *‘Ро́жн'и́у* ‘Рожнів’, *ги́р'ки́* ‘гіркий’, *зи́т'иси* ‘зійтися’, *ви́дм'і'н'ит'і́*, *д'и́ж'дати́* ‘діждати(ся)’ тощо. Цікаво, що голосний [и] вимовляють навіть після шиплячого [ж] в слові *‘жи́нка*, хоч усі шиплячі тут зберегли давню м’якість. Можна б припустити, як це ми й зазначали в одній із публікацій [9, с. 64], що тут відбулася акомодация твердої губної чи й іншої твердої приголосної фонемі й голосної фонемі [і], тобто фонема [і] змушена була під впливом твердого приголосного змінитися на [и]. До речі, рефлекс етимологічного [о] у вигляді [и] засвідчений і в лемківських говірках, пор. приклади, зафіксовані І. Верхратським: *быб*, *сыл*, *двыр*, *Быг*, *дзын*, *выл*, *кыт*, *пыд*, *пышоу* (відповідно *біб*, *сіль*, *двір*, *дзвін*, *віл*, *кіт*, *під ‘горище’*, *пішов* тощо) [1, с. 2]. Треба додати, що [и] з легким наближенням до [і] вимовляють, на відміну від інших говорів, наприклад, покутського, і в префіксі *ви-*, що майже збігається з літературною формою цього префікса: *‘ви́били*, *ви́хо’дили*, *‘ви́просит'і́* тощо.

Збереження м’яких шиплячих – це одна з яскравих рис гуцульських говірок Верховинського та Косівського районів. Відомо, що їхнє ствердіння розпочалося ще в ранній давньоукраїнський період, навіть раніше, ніж почалося ствердіння інших пом’якшених приголосних перед голосними переднього ряду (форми на зразок *село*, *день*, *тихо*, *писати* тощо). Однак на Гуцульщині цей процес був, очевидно, призупинений і фактично й досі не розпочався. Зрозуміло, що маємо на увазі мовлення людей, які ще не перебувають під впливом української літературної орфоєпії. Тому тут звичними є форми *‘ч’етве’ро*, *ч’о*, *ч’о’го*, *ч’ут’і́*, *ноч’у’вала*, *ч’урит* ‘тече’, *гор’би’ч’ок*, *н’и’ч’о*, *на́й’мен’ча*, *ч’існ’и’ч’ок*, *г’іточ’ки* ‘діточки’, *со’роч’ка*, *знуш’ч’алиси*, *ш’е* ‘ще’, *ли’ш’ит’і́* ‘залишати’, *ти’ш’оу* ‘пішов’, *на́й’ш’оу* *‘ш’е’нка* ‘шапка’, *ле’ж’е’у́*, *дри’ж’е’у́* ‘лежав, дрижав’, *ж’е’л’* ‘жаль’, *ж’е’ба* ‘жаба’, *у’меж’ах* ‘у межах’, *у’рож’а* ‘урожай’ *‘Дж’унда* (прізвище) тощо. Дещо по-іншому репрезентовано шиплячий [ж], який вимовляють м’яко лише перед рефлексами праслов’янських [є] та [ѣ] (ятя), що походить з праіндоевропейського довгого [ē] (див. наведені приклади). Перед іншими голосними, у тому числі й перед голосним переднього ряду [е], на відміну від інших шиплячих, його артикують твердо.

Після занепаду слабкого ера, як відомо, в давньоукраїнській мові відбулося ствердіння губних та плавного м’якого й пом’якшеного [р’]. Губні в гуцульських говірках також послідовно стверділи, але це ствердіння не зачепило звук [р’], тому тут і досі вимовляють *‘цер’ква* (або *‘цер’кова*), *ц’винтар’*, *‘вер’хом*, *гир’ки́* ‘гіркий’ *‘н’ехар’* ‘нечисть’, *Ве’р’хо’вина*, *‘бир’ка* ‘овечка’, *‘кур’ва*, *кухар’*, *ви’у’ч’и’р’* ‘вівчар’ і под. Однак, якщо цей звук стоїть перед рефлексом етимологічного [о] в новозакритому складі [и́], то він, як і шиплячий [ж], вимовляється твердо: *ри’у́* ‘рів’, *Ру́зд'во*, *ма́йт'ри́у* ‘майстрів’, *куха’ри’у́* ‘кухарів’ і под. Отже, це є теж одна зі специфічних рис гуцульської вимови.

Лише на Косівщині та Верховинщині (якщо брати тільки Івано-Франківську область) можна натрапити на форми, у яких замість [а], що виступає після [ј] в українських літературних формах, вживають [е] з наближенням до [и] або таки [и] з легким наближенням до [е]. Вважаємо, що тут збереглися етимологічні (праіндоевропейські) [ē] чи [ĕ]: *йе’г* ‘як’, *йе’г’раз* ‘якраз’, *‘йе’ма* ‘яма’, *сто’йе’т’і́* ‘стояти’, *‘йе’блуко* ‘яблуко’, *йи’б’лінка* ‘яблунька’, *‘йе’сний* – ясний, *‘йе’ш’ерка* – ящірка, *зи’е’у’йе’лоси* – з’являлося, *ні’йе’ка* – ніяка, *см’і’йе’лиси* – сміялися, *схон’йе’т’і́си* – схоплюватися, *фло’йе’ра* – флоряра, *Йе’ким* ‘Яким’, *‘йе’рка* ‘молода овечка’, *йе’ч’мін’* тощо. Слід зауважити, що в ненаголошеній позиції тут часто звучить [и́] або таки [і]: *йи’р’мо* – ярмо, *йи’во’ровий*, *прив’и’зат’і́*, *по’кай’і’е’*. Подібний звук – [е́] чи [і́] – вимовляють також і після інших м’яких приголосних, однак ця риса властива не тільки гуцульським говіркам, але й усім іншим західним говорам української мови, і про це мова йтиме далі.

До специфічних рис гуцульського говору слід зарахувати й послідовне збереження етимологічного [и] (тобто праслов’янського [і]) на початку слова, наприклад: *И’ванч’ік*, *И’г’нат*, *издри’ма’ysi*, *изби’рала*, *измудру’ва’у́*, *иска’зала*, *из’ши’у*, *иг’ла*, *и’ду*, *иш’ла*, *зи́т’иси*, *ид’-мин’і́* ‘до мене’, *‘ин’и́*, *‘инч’и́* ‘інший’, *‘инд’ик* тощо. У багатьох із цих

прикладів, як бачимо, голосний [и] має евфонічний характер – його вживають перед групою приголосних з метою, сказати б, артикуляційної розрядки. У творах письменника-етнографа Петра Шекерика-Дониківа навіть у ролі єднального сполучника використано **и**. Цей звук в окремих словах вимовляють і на Покутті, але не настільки широко й виразно.

Важливою прикметою аналізованих гуцульських говірок є постфікс *си* в дієсловах, який має тут статус частки, оскільки може вживатися й окремо від дієслова, тобто і в препозиції: *'боритси, на'пит і'си, 'лишитси, н'е' г'н'івайси, с'н'ило ми си 'д'иво* тощо. Зміну праслов'янського [e] на [и] в колишній формі знахідного відмінка зворотного займенника *себе* можна пояснити хіба що впливом форми давального відмінка *-си*. В інших західних говорах переважно вживають постфікс-частку *-сі*.

У гуцульській вимові чітко простежують регресивну асиміляцію за дзвінкістю, унаслідок якої глухий [к] перед наступним дзвінким чи сонорним приголосним або й голосним переходить у [г], наприклад: *йе'г'раз, йе'г ум'ре, йе'г 'майе' 'бут і', таг 'буд е', таг йег* 'так як'. Можлива асиміляція за дзвінкістю й інших глухих приголосних (*лиж з'разу* 'лиш(е) відразу'), *хтоз ви'хо'д и'ї* 'хтось виходив' тощо.

У гуцульському мовленні можна помітити таку рису, як сплутування свистячих та шиплячих приголосних. Тут звичайною вважають частку *ци* 'чи', є цілий ряд інших слів, у яких шиплячий [ш] впливає на свистячий [с]: *шош* 'щось', *шуше'н и'ц'а* 'сушениця', *на'шушн и'ї* 'насушний'. Може бути й навпаки, коли на місці шиплячого вживається свистячий: *серст* 'шерсть', *снур* 'шнур', *сл'уб* 'шлюб', *ви'ск'і'р'е'лиси* 'вишкірялися'. У словах *шуше'н и'ц'а, шош, на'шушн и'ї, серст* таку заміну приголосних можна пояснити асиміляцією за способом творення. Частка *ци* вживалася паралельно з *чи* ще в давньоукраїнських пам'ятках, переважно у формі *ци* її використовували в галицьких друкованих текстах ХІХ ст., паралельно з *чы* вживають частку *ці* в сучасній білоруській мові.

Це, за нашими спостереженнями, найголовніші фонетичні риси, властиві власне гуцульському говорові (підкреслюємо, на території Івано-Франківщини це лише стосується Верховинського й частини Косівського районів). Однак є ціла низка особливостей, які властиві не тільки гуцульському говорові, але зафіксовані також в інших західноукраїнських говорах.

Основна фонетична риса, яка об'єднує всі південно-західні діалекти української мови і яка виявляє в бесіді вихідця з Галичини чи з Буковини, – це збереження [e] на місці праїндоевропейського довгого [ē] після м'яких приголосних. Вище вже зауважено про вимову [e^h] чи, навпаки, [и^с] після j (йота) у словах на зразок *'йе'ма, сто'йе'т і', 'йе'блуко* тощо. Однак, якщо вживання [e^h] чи [и^с] після йота – це ознака, яка властива тільки гуцульським говіркам (можливо, за незначними винятками), то вживання цих звуків після інших м'яких приголосних – це риса, що характеризує всі західноукраїнські говірки.

Видатний французький учений-славист Антуан Мейє, орієнтуючись, очевидно, більше на старослов'янські писемні пам'ятки, уважав, що довге праїндоевропейське [ē], перейшовши в z (ять), після м'яких приголосних (шиплячих та йота) змінилося на [a] [11, с. 39]. Для підтвердження цього можна навести чимало прикладів зі старослов'янської мови типу **sluczēti > *слъшъz ти > слышати, *legēti > *лѣжъzти > лежати, *bēgēti > *бъжъzти > бжжати, *krikēti > *кричъzти > кричати* тощо. Деякі слов'янські мови (російська, білоруська, словацька, літературна українська тощо) ввібрали в себе саме такі форми. Але це явище не охопило весь слов'янський мовний світ, адже маємо в польській *słyszeć, krzyczeć, leżeć, dyszeć*, у чеській *běžeti, běžec* 'бігун', *běžec* 'біговий', *křičeti, ležeti, ležení* 'табір', *ležmo* 'лежачи', (пор. укр. *лігма*), *slyšeti, slyšení* 'аудієнція' тощо. І ось тепер візьмімо таку величезну територію, яку займає південно-західне наріччя української мови, – наддністрянський, гуцульський, буковинський, покутський, бойківський, лемківський говори, у яких тотально в цій позиції вимовляють [e^h] чи [и^с]. Отож можна зробити висновок, що рефлекс давнього (праїндоевропейського) [ē], що перейшов у праслов'янській мові у z (ять), не був єдиним і однаковим для всіх слов'янських

діалектів. Наведемо приклади з гуцульського: *к'рич'е"т'і"*, *ле"ж'е"т'і"*, *прош'ч'е"т'і"* 'прощати', *сто'йе"т'і"*, *стр'іл'е"т'і"* 'стріляти', *б'іл'е"вий* 'білявий', *у'т'е"т'і"* 'утяти', *запо'ун'е"т'і"* 'заповнювати', *м'ін'е"т'і"* 'мінати', *моло'д'е"к* 'молодик', *з'р'е"ди* 'гряди', *у'с'е"кі* 'усякі', *пиро'ж'у'ета* 'пирожата, пиріжки', *ч'е"с* 'час', *ж'е"л* 'жаль', *ж'е"ба* 'жаба', *'ш'е"нка* 'шапка' й под. Отже, уживання звука [e] чи його варіантів після м'яких приголосних у західних говорах української мови має історичну основу.

Ще ширше відображений звук [e] (звичайно, з наближенням до [и]) на місці праслов'янського [e], причому як після м'яких приголосних, так і після шиплячих, які (про це уже мовилося) також м'які: *'д'е"куват'і"* 'дякувати', *зак'л'е"т'ий* 'заклятий', *к'іс'е"* 'кісся', *к'л'е"ла* 'кляла', *ко'л'е"дка* 'колядка', *р'е"д* 'ряд', *с'в'е"то* 'свято', *с'імде"с'е"т'*, *'т'е"гат'і"* (або *'к'е"гат'і"*) 'тягати', *'т'е"шко* 'тяжко', *'т'е"мит'і"* (або *'к'е"мит'і"*) 'тямити, пам'ятати', *за'ч'е"ли* 'почали', *'ж'е"т'і"* 'жати'.

У ненаголошеній позиції тут вимовляють частіше [i], ніж [e]: *дос'і'гайе"мо*, *ко'л'ідни'ки* 'колядники', *поч'і'ток* 'початок', *с'ход'і'тси* 'сходяться', *хо'рон'іт* 'хоронять', *х'од'іт* 'ходять', *д'і'кови* 'дякові', *'м'іс'іц'* 'місяць', *д'вац'іт'* тощо.

Є ще цілий ряд фонетичних рис гуцульських говірок, які мають паралелі в сусідніх говорах, але порівняння їх – це предмет іншої розмови.

Із граматичних рис, які властиві виключно гуцульському говорові, можна навести лише збереження давньоукраїнської аористної форми дієслова *бути* в 1-ій особі одн. умовного способу: *зро'биу' бих*, *ни'ш'оу' бих*, *а'бих так здо'роу' буу!* (при запевненні) тощо. Інші граматичні форми, яким не властивий збіг із формами сучасної літературної мови, характерні не тільки гуцульському, але й іншим західним говомам української мови. Наведемо лише такі:

- наявність раритетних форм давньоукраїнського перфекта: *иш'ли-смо* *убид'войе' і* *поло'н'инку*, *'ч'ули-сте"*, *йег вин 'файно сп'івайе*;

- вживання в давальному відмінку іменників чоловічого й середнього роду виключно закінчення колишньої відміни на й-основ *-ови*, *-еви*: *д'і'кови*, *ко'неви*, *чоло'в'ікови*, *се"лови*. Закінчення *-у*, *-ю* тут не використовують;

- вживання в іменниках 1-ої відміни та прикметникових формах жіночого роду закінчення орудного відмінка *-ов*: *'доу'гоу' 'палицеу'*, *з гир'коу' б'і'доу'*, *за т'ретоу' 'хатоу'*, *з' 'кождоу' 'д'і'коу'*, у яких відбито випадіння інтервокального йота й редукцію голосного [y], як це є в інших західнослов'янських мовах;

- закінчення *-и* в Р., Д., М. відмінках однини іменників III відміни (*'области*, *з'лости*, *'молодости*), а також у Д. та М. відмінках одн. іменників I відміни і в М. відмінку іменників II відміни: *зе"м'ли*, *'вишни*, *на до'лони*, *на 'вулиці*, *на ко'ни* тощо. Саме такі форми й використовували в нашій мові до 1933 року.

Тут наведені лише основні риси гуцульських говірок Косівщини та Верховинщини. Майже всі вони являють собою застигли чи й дещо змінені форми того чи іншого історичного періоду розвитку нашої мови. Про інші фонетичні та граматичні риси гуцульського діалекту поведемо мову в наступних студіях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верхратський І. Про говор галицьких лемків / Іван Верхратський. – Львів, 1902. – 490 с.
2. Герман К. Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному і лінгвогеографічному аспектах / К. Ф. Герман. – Чернівці : Рута, 1995. – 392 с.
3. Горбач О. Гуцульська говірка / О. Горбач // Енциклопедія Українознавства. – Париж – Нью-Йорк : Молоде життя, 1955 – 57. – С. 465.
4. Грещук В. Південно-західні діалекти в українській художній мові / Василь Грещук, Валентина Грещук. – Івано-Франківськ, 2010. – 310 с.
5. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – Київ : Радянська школа, 1955. – 316 с.
6. Закревська Я. Гуцульські говірки : короткий словник / Ярослава Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
7. Кобилянський Б. В. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття / Б. В. Кобилянський // Український діалектологічний збірник. – Київ, 1928. – Кн. I. – 92 с.; його ж: Діалект і

літературна мова / Б. В. Кобилянський. – К. : Радянська школа, 1960. – 276 с.

8. Лесюк М. Історична зумовленість гуцульських діалектних форм / Микола Лесюк // Гуцульщина: перспективи її соціально-економічного і духовного розвитку в незалежній Україні. – Івано-Франківськ, 1994. – С. 105–108; його ж: Гуцульський діалект як складова української національної мови / Микола Лесюк // Хрестоматія з гуцульщинознавства. – Косів : Писаний камінь, 2001. – С. 27–34; його ж: Сучасне гуцульське мовлення у відношенні до української літературної мови / Микола Лесюк // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. XXI–XXII. – С. 28–32.

9. Лесюк М. Гуцульський діалект у друкованих джерелах / Микола Лесюк // Етнос і культура. – 2008. – № 4 – 5. – С. 63–72.

10. Матвіяс І. Г. Гуцульський говір / І. Г. Матвіяс // Українська мова і її говори. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 83–85.

11. Мейе А. Общесловянский язык / А. Мейе. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1951. – 492 с.

Mykola Lesyuk

hutsul Vernacular Through the Prism of the history of Language

The article by Mykola Lesyuk “hutsul Vernacular Through the Prism of the history of Language” singles out the main phonetic and grammatical features of the hutsul dialect, proves their historical preconditions, presents historical comments on each of them.

Key words: hutsul vernacular, phonetic and grammatical features, historical forms, reflexes of etymological phonemes.

Тетяна Ястремська

РЕФЛЕКСАЦІЯ СПОЛУК НА ЗРАЗОК *trʲt У ГОВІРКАХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ: *кров*

*У статті на прикладі слова **кров** та його дериватів, зроблено спробу виявити й пояснити динаміку сполук на зразок *trʲt (I. “Часовий вимір”) та репрезентувати особливості словотвірного гнізда з коренем -кров- у говірках південно-західного наріччя (II. “Просторовий вимір”).*

Ключові слова: редуковані, плавні приголосні, сильна і слабка позиція, говірки південно-західного наріччя.

Рефлексія давніх сполук редукованих із сонорними між приголосними – одна з виразних фонетичних ознак слов'янських мов [3, с. 216–218; 8, с. 69–72; 10, с. 181–187; 13, с. 107–139; 16; 21; 22, с. 366–377].

Ця стаття – тільки спроба на прикладі одного слова *кров* та похідних дослідити динаміку сполук на зразок *trʲt та репрезентувати особливості словотвірного гнізда з коренем -кров- у говірках південно-західного наріччя української мови. Із-поміж використаних історичних джерел – “Словник української мови XIV–XV ст.” (СУМ^{14–15}) та картотека “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” (КСУМ^{16–17}), словники І. Срезневського (Срезневський), Є. Тимченка (Тимченко), а також праці з історичної фонетики та граматики [8; 10; 13; 16; 19; 21; 22 та ін.]. Із діалектних – матеріали до “Мовного атласу Галичини”, які упродовж 1926–1939 років збирав разом із учнями І. Зілинський, а в 1940–1942 роках опрацьовував проект “Лінгвістичного атласу Галичини” (ММАГ, 21); другий том “Атласу української мови” – “Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі” (АУМ), де подано діалектну диференціацію української мови 50–70-их років ХХ ст., регіональні атласи (АГВ; АЈДЉ; Герман), діалектні словники (СБГ; ГГ; СЉ; Жеґуц, Піпаш; Кміт; Корзонюк; Неґрич; Онишкевич; Піпаш, Галас; Пиртей; Сабадош; Торунь; Шило; Јапów; серія діалектних словничків О. Горбача та ін.), записи діалектного мовлення.

І. Часовий вимір

Історія явища. У сполученні із плавними *p, l* зміни редукованих, зокрема втрата іх у слабкій позиції і вокалізація в сильній, мали деякі особливості. “Занепад і вокалізація редукованих – процеси, пов’язані між собою, перший розпочався дещо раніше, ніж

другий. Найраніше він відбувся у початкових складах слова, що широко засвідчують писемні пам'ятки другої половини XI ст., потім у середніх складах і найпізніше – в кінці слова” [7, с. 506; див. теж: 10, с. 178; 19, с. 172]. Як відомо, у **слабкій позиції** (у кінці слова та перед складом із голосним повного творення або із сильним редукованим) голосні *ъ, ь* ще більше скорочувалися і зникали, натомість плавні набували складотворчої властивості; у **сильній** (у складі перед слабким редукованим, перед плавними *р, л*, у деяких випадках під наголосом та перед групою приголосних) зазнали подовження і вокалізувалися, перейшовши в *о, е*: *кръвь* → *кров*, *кръть* → *крот*, *кръсть* → *крест*, *бльск* → *блеск* та ін. Однак разом із вокалізацією редукованих плавні втратили складотворчу властивість [8, с. 69; 10, с. 181; 19, с. 172–175; 22, с. 366–377 та ін.].

Щодо вокалізації редукованих, зокрема їхнього переходу в *о, е*, зазначимо, що “до середини XII ст. і за парадигматичними, і за функційними ознаками <ъ, ь> були близькі до <о, е>. Наприклад, вони вступали з ними в морфонологічні чергування, а в деяких особливо важливих морфемах навіть дублювали одні одних” [13, с. 113].

У сполученнях на зразок **trъt* ситуація із занепадом редукованих була досить складною, адже втрата *ъ, ь* призводила до утворення складних для вимови сполучень, до скупчень приголосних.

Давньоукраїнські пам'ятки від XI ст. фіксують здебільшого форми з *ъ*, як-от: *кръвавъ, къвь, къвоточива*, хоча спорадично виявляємо варіанти з *о*; при цьому “Ізборник” 1076 р. фіксує обидві форми *къвьньи* і *кровньи*; пор.: *Въ храмъ кровньѣмъ* (Срезневський, I, с. 1339–1340) [8, с. 71; 10, с. 186].

Історики мови припускають, що процес заміни редукованих у сильній позиції голосними повного творення *о, е* завершився приблизно в другій половині XII ст. [19, с. 175; 22, с. 316], хоча неусталене написання, наявність паралельних форм (з *ъ, о* чи без голосного) простежуємо і в XIV–XV ст.: *кровъ, кровь* і *къвь, къвь, къвь*; *крававьи* і *къваввий, кrw* (СУМ^{14–15}, I, с. 515, 518), *въ крови* [22, с. 596], *отъ крве, отъ крви* [13, с. 114], а також у XVI–XVII ст.: *кровъ, кровь* і *къвь, къвь*, Р. одн. *ω(t) къвѣ, крв[ѹ]*, до *кравѣ* (КСУМ^{16–17}) [22, с. 596].

Варіантність написання (перед плавним чи після нього; написання з *ъ, о* чи без голосного) підтверджує, що “основна вокальність зосереджена на плавному – очевидно, це варіантні способи передачі складотворчості плавного. Вокальний елемент при плавному ще не став повноцінним голосним – він не фонологічний, а пов'язаний насамперед із плавним, – і тільки цим можемо пояснити написання без голосного на тлі форм з *ъ* та *о*” [21, с. 84].

Поява и. У східнослов'янських мовах та в їхніх діалектах плавні *р, л* втратили складотворчість; це зумовило появу після сонорних голосного *и*, що характерне для української та білоруської мов [8, с. 71; 10, с. 185; див. теж: 3, с. 27; 13, с. 117].

Ю. Шевельов зазначив, що “вставний *и* після сонорних (на зразок *дръжати* – *држати* – *дръжати*) з'явився наприкінці XIV ст. в говірках північноукраїнського наріччя”; від XV ст. “такими формами рясніють пам'ятки, писані по всій території від Луцька до Харківщини” [22, с. 591], хоча і далі фіксуємо вживання паралельних форм, наприклад: *kriwawaja [cъusta]* ‘нерукотворний образ’ (СУМ^{14–15}, I, 518), *кривъ; крвави(ы)й, кри(ы)вавий, крававый; крававитиѣ, крававникъ* ‘вид мінералу’, *крветеченѣ* (КСУМ^{16–17}), *кривавый* (Тимченко, I, с. 384), *кривава* [8, с. 71].

У пам'ятках із території південно-західних земель форми без голосного домінують від середини XVI до початку XVIII ст. [22, с. 591–592]; пор.: *кравави(ы)й (кри(ы)вавий, крававый); кравѣ (криваве)* (КСУМ^{16–17}), *зокръвавєньи*, М. одн. *krwi, крававы* [22, с. 592] та ін.

Форми з *ри* фіксуємо на місці *ръ* не тільки в слабкій, а й у сильній позиції, як-от: *кривъ*, Р. одн. *криви* (КСУМ^{16–17}); пор. у словниках: *кривъ* (Р. і Д. одн. *кріві*) (Білецький-Носенко, с. 196–197), *крів* (Желехівський, I, с. 381; Грінченко, II, с. 308). У літературній мові в непрямих відмінках замість сполучення *ри* (*криві* < *кърви*) виявляємо словоформи з *о* (*крові, кров'ю*), утворені під впливом *кров* [8, с. 72; 10, с. 187]. Як і серед дериватів,

засвідчено паралельні форми, а саме: *кривáвий* // *кровавий* (заст.), *кривáвити* // *кровáвити* (заст.), *кривáвитися*, *кривáвиця* // *кровáвиця* (заст.), *кривáвник* // *кровáвник* (розм.) тощо. (СУМ, IV, с. 358–362). Мовознавці пояснюють це тим, що “на українському ґрунті внаслідок діяння аналогії відбувалися процеси вирівнювання звукового складу кореневої морфемі, тому на місці слабкого зредукованого після плавного голосний [и] витіснявся звуками [о] або [е] і, навпаки, голосні [о], [е] на місці зредукованого в сильній позиції заступалися звуком [и]” [10, с. 187; пор. також: 22, с. 594].

Форми з *ир*. Особливістю говорів південно-західного наріччя є наявність форм із голосним перед сонорним. Поява ***и*** (***і***) перед плавним “може бути закономірним рефлексом складотворчості *р* чи способом передачі складотворчості” [21, с. 91; див. також: 7, с. 71; 9, с. 187]. Ю. Шевельов зазначив, що існує два “варіанти розташування голосного” – перед сонорним чи після нього, проте якщо приклади першого типу (голосний після сонорного) фіксуємо в пам’ятках від середини XVI ст., то другого (голосний перед сонорним) – “з’явилися на кількадесят років пізніше” [22, с. 592]. Слова *кєрвá*, Р. одн. *кєрві* (і похідні) як варіанти до *кров*, *крів* фіксують лексикографічні праці XIX – початку XX ст. (Желехівський, I, с. 338; Грінченко, II, с. 235).

Лексеми на зразок *кєрвавий* (*кєрвавий* і *кєрвавий*), *кєрвавиця* (-є, -і) Б. Кобилянський вважав “фонетичними болгарсько-східнокарпатським паралелізмами” [12, с. 257]; пор.: болг. *кървав*, *кървавя* (БРС, с. 353).

Однак Ю. Шевельов підсумував, що форми зі вставним голосним, зазвичай ***и***, перед сонорним “можуть датуватися в південно-західному наріччі щонайраніше серединою XVI ст. Але протягом цілого середньоукраїнського періоду обидва варіанти розташування вставного голосного, як здається, співіснували зі старими формами без голосного” [22, с. 592]. Пояснення такого розмаїття написань учений пропонує шукати в мовних явищах, характерних для конкретної території, адже саме “в південно-західному наріччі і досі існують діалектні відмінності, а ізоглоси цих рефлексів, що дуже важливо, відрізняються мало не для кожного окремо взятого слова [виділення моє. – Т. Я.]” [там само]. Цю думку підтверджують також карти “Атласу української мови”, зокрема рефлекси **tʎt* представлені на кількох картах, їх репрезентують слова *блоха* (к. 66), *яблуко* (к. 66), *сльоза* – *сльози* (к. 67), рефлекси **trʎt* пояснюють лексеми *кривавий* (к. 69), *брови*, *дрова* (к. 70), *криниця* (к. 71) (АУМ).

Етимологічна довідка. Праслов’янське **kry*, Р. одн. **krъve*, З. одн. **krъvъ*, що реконструюється як і.-с.*krū /*kreuə, чітко зберігаючи давню гетероклізу [= нерегулярність у парадигмі. – Т. Я.] Н. одн. (**kry*) і непрямих відмінків (**krъv-*) (ЭССЯ, XIII, 67 (семантичну реконструкцію слова див.: там само, с. 69–70)); див. також: (ЕСУМ, III, с. 99–100; Rudnyc’kuj, II, с. 758; Brückner, с. 266; Фасмер, II, с. 379; Цыганенко, с. 199). Г. Цыганенко зазначив, що на слов’янському ґрунті із дифтонга *ou* (*eu*) в деяких випадках розвинувся *ы* (звідси, і Н. одн. *кры*), в інших випадках – сполучення *ъv* (*ov*), звідси, форма З. одн. *кръвъ* → *кровь* (Цыганенко, 199).

Вокалізація редукованих і зміни, зумовлені занепадом *ъ*, *ь* у слабкій позиції (поява *и* після сонорного), – це радше прерогатива літературної мови, де фіксуємо: *кров* < *кръвъ*, а також *кривáвий*, *кривáвити*, *кривáвитися*, *кривáвиця*, *кривáвник*, *кривáво* тощо (СУМ, IV, с. 337–338], натомість діалекти зберігають усі історичні зміни цього явища, часом навіть найдавніші.

II. Просторовий вимір

Давні сполуки на зразок **trʎt* репрезентують кілька рівнів змін: занепад редукованих у слабкій позиції і в сильній – перехід в *о*, *е* (*кров*); складотворчість плавних, яку вони здобули в результаті занепаду надкоротких голосних, не закріпилася у східнослов’янських мовах, зумовивши появу словоформ без голосного (*крв-*), а також витворивши звук ***и*** – після плавного (*крив-*), а згодом і перед ним (*кєрв-*). Усі ці зміни різною мірою фіксують говірки південно-західного наріччя.

Історики мови, описуючи історичні передумови явища, наводять і часткове

діалектне поширення деяких словоформ, зазначають, що форми з *ры, ыр* характерні для багатьох закарпатських говірок [10, с. 186], з *ыр* – для лемківських [там само; 20, с. 592, 596], з *ир, ил, ер, ел* – для багатьох наддністрянських, бойківських, гуцульських [10, с. 186], а форми з *ри, ли* на кшталт *брива, криви* відомі в бойківських, гуцульських, частково наддністрянських і покутських говірках [22, с. 596], хоча, як засвідчують опрацьовані джерела, територія фіксації цих рефлексів є трохи ширшою (див. далі).

Дослідники говорів у синтетичних працях про говірки південно-західного наріччя не надто докладно описували чи пояснювали це явище або не досить точно окреслювали територію його поширення. Зокрема Ф. Жилко зауважив, що “давні звукосполучення **ь, ь** з сонорними **р, л** між приголосними в окремих групах говірок перейшли в *ир, ил (ер, ел), ыр, ыл*” [5, с. 93], далі вчений уточнює, що в наддністрянських говірках “тільки спорадично в окремих лише словах” виявляємо форми з редукованим перед сонорним [там само, с. 112]; у карпатських говірках “звукосполучення сонорних **р, л** з зредукованими **ь, ь** перетворились у *ры, лы* або *ыр, ыл*” [там само, с. 136]; аналізуючи кожен говір окремо, автор згадує цю рису тільки в лемківських говірках [там само, с. 153; 6, с. 121].

Г. Шило назвав цю рису серед диференційних фонетичних рис тільки для наддністрянського та лемківського говорів: “сполучення **ыр** на місці давніх **рь: гырміти, кырвавий**, в наддністрянських – **ри: хрибёт, слиза́**” [23, с. 198], що характерне і для бойківських говірок: *брівá, блихá, сли́за, к’и́рніц’а, к’и́рва́вий* [там само, с. 199]. Вище дослідник зазначив, що “в деяких говірках західних районів Львівщини, Дрогобиччини фіксуємо сполучення -’*ір, -’е”р, -ри, -ли* // -*ле”* відповідно до давніх сполучень глухих з плавними **рь, ль, рь, ль** між приголосними у слабкій позиції” [там само, с. 58].

Аналізуючи вияви фонем /ы/, С. Бевзенко згадав її у звукосполучах [*ры*], [*лы*], [*ыр*], [*ыл*] (<**trьt...*), наприклад, *кырвавий* та ін., а також припустив, що в західнокарпатських (лемківських) і надсянських говорах /ы/ “може іноді виступати як результат чергування з етимологічним о в новозакритих складах” [2, с. 52].

Із-поміж виразних ознак карпатської групи говорів І. Матвіяс назвав “наявність звукосполучень **ир, ил, ри, ли** на місці давніх **рь, ль, рь, ль** (*кырва́вий, хирбёт, гилта́ти, слиза́, блихá, лішка*) [17, с. 86]. Диференціюючи суміжні говори, дослідник виявив здебільшого особливості “звукової будови” слів, зокрема окреслив опозиції відповідно до вияву рефлексів на зразок *trьt: вол. *крини́ця* – нддн.-под. *кирні́ця* [там само, с. 61]; пок. *лішка, блихá* – бук. *ложка* [там само, с. 81] тощо.

Однак аналіз фонетичних систем конкретних говорів здебільшого містить і рефлексі сполук на зразок *trьt. Монографія І. Панькевича “Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей” містить два підрозділи, які репрезентують вияви цього явища в закарпатських говірках [18, с. 69–70, 160–163]. М. Пшепюрська-Овчаренко та І. Зілинський згадують про цей рефлекс, описуючи звукові вияви [и] < [ь] у надсянських та лемківських говірках [20, с. 113; 9, с. 121–122].

Аналіз діалектологічних джерел підтвердив, що в усіх обстежених говорах поширена літературна норма **кров** (*кроў*), Р. в. **крови(і)** [1, с. 8; 14, с. 52; 15, с. 150; 18, с. 161; 20, с. 119] (Горбач М, с. 346; Горбач Б, с. 295, 297; Горбач КБ, с. 38; Горбач С, с. 38; КСГГ; Janów, s. 107; Онишкевич, І, с. 389; Торунь, с. 110; SŁ, с. 72; Латга: к. 42; Šišková, s. 84; СБГ, с. 234–235). Водночас фіксуємо варіанти, що містять:

- **сонорний + о (у)**: наддн. *крува́* ‘кров’ (Шило, 153); у формах Р.одн.: надсян. *крувэ́, круві* [20, с. 136], бук.-пок. *крувэ́* (Горбач М, с. 346), закарп. (спорадично) *кроўли* [15, с. 150];

- **сонорний + и (и^е, е, і)**: гуц. *крéва́* (КСГГ); у формах Р.одн.: гуц. *кріві, крéви* (Janów, s. 107; КСГГ) [4, с. 69], лемк. *криві* (SŁ, s. 72);

- **и (и^е, е, і) + сонорний**: наддн. *к’и́рва́* [1, с. 8], *к’ёрва* [11, с. 219, 220], пок. *керва́* ‘кров’ (ММАГ, с. 88–89), гуц. *к’и́рва́* (Горбач Б, с. 295, 297; Жегуц, Піпаш, с. 71; Піпаш, Галас, с. 78; КСГГ; ЗА), *кірва́* (Негріч, с. 92; КСГГ); бойк. *к’ёрве* [1, с. 8], мн. *к’и́р(’)ві*

‘кров’ (Кміт, XI, с. 108; Онишкевич, I, с. 349); у формах Р.одн.: наддн.-бойк. *кирви, керви* (Франко, II, с. 419–421; III, с. 605), гуц. *к’ерві* (Горбач Б, с. 295, 297) [4, с. 69], *к’ірві* (КСГГ), *кірви* (Janów, s. 107), бойк. *кирві, кирвэ, кервэ*, мн. *кырвы* (Онишкевич, I, с. 389; Торунь, с. 110), лемк. *кырві, кирві, кырві*, закарп. *кырве, кірве* (AJDŁ, VI, m. 261; Латта: к. 42; SŁ, s. 72; Горбач КБ, с. 38; Пиртей, с. 136) [9, с. 122; 18, с. 161; 24, с. 51], мн. *кирвэі* (AJDŁ, VI, m. 261);

• **сонорний + Ø** (перев. архаїчні форми) у формах Р.одн.: надсян. *крвэ* [20, с. 136], лемк. (спорадично) *крві, крві* (AJDŁ, VI, m. 261); у формах М.одн.: гуц. *в крві* (Мосора, с. 71).

Поширення слова *кривавий* у всьому мовному обширі подає “Атлас української мови” (АУМ, к. 69); виявляємо досить чітко розрізнення варіантів: у південно-західній частині аналізованих говірок – а це південна частина наддністрянських і надсянських говірок, бойківські, лемківські, закарпатські, західна частина гуцульських, частково покутські говірки, у перехідній смузі покутсько-буковинських – домінують форми з *ир* (*ыр* у закарпатських і лемківських говірках), попри спорадичне вживання *ри* і *ро*, на іншій території переважають *кравий* і *кривавий* (там само); зафіксовані словоформи поділяємо на групи відповідно до фонетичних сполучень:

• **сонорний + о (ω, у)**: наддн., надсян., бук., вол., поділ., спорадично пок., бойк., зак. *кравівий*, наддн., надсян., вол., спорадично – пок. *крававій* (ММАГ, с. 88–89; АУМ, 22 (ком.), к. 69; Герман, I, к. 83);

• **сонорний + и (и^е, е, і)**: наддн., вол., поділ., бук., пок., гуц. (схід. частина), бойк., лемк. (спорадично) *кри^(е)вівий*, наддн.-пок.-бук. (тут і далі через дефіс подано діалектні суміжжя), бук., вол. *кравівий*, вол. *крівівий* (ММАГ, с. 88–89; АУМ, 22 (ком.), к. 69; Герман, I, к. 83; Онишкевич, I, с. 346);

• **и (и^е, е, і) + сонорний**: наддн.-бойк., спорадично наддн.-бук., пок., гуц. (захід. частина) *к^(і)и^(е,і)рвівий*, лемк., закарп. *кравівий*, наддн., наддн.-надсян.-бойк., пок.-бук., гуц., бойк., лемк., закарп., спорадично вол. *ке^(і)рвівий*, наддн., надсян.-бойк., пок., гуц. *к’ірвівий // кирвівий*, наддн.-пок., гуц.-пок., лемк. (півд. частина) *кірваній* (ММАГ, с. 88–89; АУМ, 22 (ком.), к. 69; Герман, I, к. 83; Франко, II, с. 334, 421; КСГГ; ГГ, с. 93; Негрич, с. 92; Піпаш, Галас, с. 78; Жегуц, Піпаш, с. 71; Онишкевич, I, с. 346; Пиртей, с. 136; Торунь, с. 111; Сабадош, с. 142; Латта: к. 42; 3А) [1, с. 8; 4, с. 107, 236; 9, с. 122; 11, с. 219, 220; 15, с. 54; 23, с. 59];

• **сонорний + Ø**: бойк.-закарп., лемк. *краві(ы)й*, пор.: лемк. *к^ирвівий* (АУМ, 22 (ком.)).

Система дериватів у досліджуваних говірках дуже розгалужена й репрезентує розмаїття фонетичних змін; пор.: наддн. *вобкровоїований* ‘закривавлений’ (Шило, с. 76), наддн. *закерваліний, вобкервачитис’а* (ММАГ, с. 88–89; Шило, с. 76), наддн., вол. *закрòвл’аний, окрòвл’аний*, наддн. *скирвáv(ý)лений* (АУМ, 22 (ком.)), наддн., пок. *зак’ервávлений, обк’ервávлений* (ММАГ, с. 88–89; АУМ, 22 (ком.)), лемк. *скервлений* (ММАГ, с. 88–89), лемк. *закырвávений* (Пиртей, с. 99), наддн. *крувісто* ‘червоно’ (Шило, с. 153), наддн. *керваво, кервавізна* (бойк. межа) (Франко, II, с. 421), наддн. *к’ірвávник* ‘деревій, кривавник’ (ММАГ, с. 88–89; Шило, с. 142), наддн. *крівівáник* (надсян. межа) (Шило, с. 153), бук. *кравівник, кривáнник, крòвник* (СБГ, с. 234–235), наддн. *сук’ервиц’і* [11, с. 219, 220], лемк. *сыкывиц’а* (Горбач КБ, с. 73), лемк. *сокывиця* ‘кров з наливів’ (Бігуняк, Гойсак), закарп. *сúке^ирвиц’а* [15, с. 313], наддн. *к’и^ирвávиц’і* [1, с. 8], наддн. *крувávиц’я* (Шило, с. 153), наддн. *к’ирвávиц’я // к’эрвávиц’і* (АУМ, 22 (ком.)), наддн.-бойк., пок.-бук. *к’ирвávиц’я // к’эрвávиц’і* (там само), гуц. *к’ірвávиці, кирвávиці, кирвавізна* (КСГГ; ГГ, с. 93), гуц. *кервити* (Janów, s. 94), гуц. *крірвáти* (КСГГ; Gregorowicz, s. 23; Мосора, с. 71), закарп. *кырвавити(ся)* (Сабадош, с. 142), закарп. *кровл’аніти* (там само, с. 154), бойк. *кирвávина, кирвопійц’а* (Кміт, XI, с. 108; Онишкевич, I, с. 349), лемк. *кірвавіця, кывавіня* (Пиртей, с. 136), вол. *кровіаніца* (Горбач С, с. 38), закарп. *кывиця* (Сабадош, с. 142) та ін.

Отже, в аналізованих говірках найбільш поширені форми зі сполученням **и (и^е, е, і) +**

сонорний, вживання яких є виразною ознакою говорів південно-західного наріччя. Також виявляємо, що архаїчні форми без голосною фіксують дослідники (М. Пшеп'юрська-Овчаренко; З. Штібер, М. Мосора; укладачі АУМу) у надсянських, гуцульських та лемківських говірках, а також у перехідній смузї бойківсько-закарпатських говорів [20, с. 119] (АУМ, 22 (ком.); AJDL, VI, т. 261; Мосора, с. 71; КСГГ). Перспективним для вивчення специфіки фонетичної і фонологічної систем південно-західних діалектів стане докладний аналіз рефлексів інших давніх звуків і звукосполук.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандрівський Д. Фонетичні особливості говірок Дрогобицького району Львівської області / Д. Бандрівський // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. III. – Київ, 1960. – С. 3–15.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
3. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков / С. Б. Бернштейн. – М. : Изв-во АН СССР, 1961. – 351 с.
4. Грещук В. В., Грещук В. В. Південно-західні діалекти в українській художній мові : Нарис / В. В. Грещук, В. В. Грещук – Івано-Франківськ, 2010. – 310 с.
5. Жилко Ф. Нариси з діалектології сучасної української мови / Ф. Жилко – К. : Радянська школа, 1955. – 316 с.
6. Жилко Ф. Говори української мови / Ф. Жилко. – К. : Радянська школа, 1958. – 171 с.
7. Жовтобрюх М. А. Редуковані голосні / М. А. Жовтобрюх // Українська мова: Енциклопедія. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 506–507.
8. Жовтобрюх М. А., Волох М. Т., Самійленко С. П. Історична граматики української мови / М. А. Жовтобрюх, М. Т. Волох, С. П. Самійленко. – К. : Вища школа, 1980. – 321 с.
9. Зілинський І. Праці про говірки Лемківщини (від Попраду до Ослави) / І. Зілинський. – Горлиці, 2008. – 255 с.
10. Історія української мови: Фонетика / За ред. Жовтобрюха М., Русанівського В., Скляренка В. – К. : Наукова думка, 1979. – 367 с.
11. Калнынь Л. Вокализм одного надднестрянского говора / Л. Калнынь // Материалы и исследования по Общеславянскому лингвистическому атласу. – М. : Наука, 1968. – С. 211–228.
12. Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова. (Східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови) / Б. В. Кобилянський. – Київ, 1960. – 243 с.
13. Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка: Учеб. пособие для вузов / В. В. Колесов. – Москва : Высшая школа, 1980. – 215 с.
14. Лесів М. Українські говірки в Польщі / М. Лесів. – Варшава, 1997. – 496 с.
15. Лизанець П. М. Українські південнокарпатські говірки Затися Виноградівського району Закарпатської області / П. М. Лизанець. – Ужгород : Карпати, 2008. – 434 с.
16. Марков В. М. К истории неорганической гласности в русском языке / В. М. Марков // Вопросы языкознания. – 1983. – № 4. – С. 109–120.
17. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наукова думка, 1990. – 168 с.
18. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей / І. Панькевич. – Ч. 1. – Прага, 1938. – 549 с. + 5 карт.
19. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (Історико-фонетичний нарис) / Г. П. Півторак. – К. : Наукова думка, 1988. – 280 с.
20. Пшеп'юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння / М. Пшеп'юрська-Овчаренко. – Перемишль, 2007. – 300 с.
21. Шевелева М. Н. Новые данные церковнославянских рукописей о рефлексах сочетаний редуцированных с плавными и развитии “второго полногласия” / М. Н. Шевелева // Вопросы языкознания – 1995. – № 4. – С. 78–93.
22. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Пер. з англійської / Ю. Шевельов. – Харків : Акта, 2002. – 1054 с.
23. Шило Г. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра / Г. Шило. – Львів, 1957. – 254 с.
24. Stieber Z. Dialekt Łemków: Fonetyka i fonologia. – Wrocław, 1982. – 113 s.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АУМ – Атлас української мови: У 3 т. – Т. II: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі – К. : Наук. думка, 1988. – 520 с.
- Білецький-Носенко – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підготував до випуску В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1966. – 422 с.
- БРС – Бернштейн С. Б. Болгарско-русский словарь. – Москва : Советская энциклопедия, 1966. – 768 с.
- ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я.В. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
- Герман – Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини. – Т. 1 : Фонетика і

фонологія. – Чернівці, 1995; Т. 2 : Словозміна. Службові слова. – Чернівці, 1998.

Горбач Б – Горбач О. Південнобуковинська гуцульська говірка й діалектний словник с. Бродина, повіту Радівці / Б. Горбач // Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 1997. – С. 247–364.

Горбач КБ – Горбач О. Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина). / О. Горбач. – Мюнхен, 1973. – 103 с.

Горбач М – Горбач О. Південна буковинсько-покутська говірка с. Милешовець бл. Радовець. / О. Горбач // Горбач О. Зібрання статей. – Т. VIII : Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. – Мюнхен, 1997. – С. 324–375.

Горбач С – Горбач О. Південноволинська говірка й діалектний словник села Ступно, кол. повіту Здовбунів. / О. Горбач. – Мюнхен, 1973. – 90 с.

Грінченко – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – Т. 1–4. – Київ, 1907–1909.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 1–5. – К. : Наук. думка, 1982–2006 (видання не завершено).

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков / Под ред. О. Н. Трубачева. – Вып. 1–31. – М. : Наука, 1974–2005 (видання не завершено).

Жегуц, Піпаш – Жегуц І., Піпаш Ю. Словник гуцульського говору в Закарпатті. – Мюнхен, 2001. – 180 с.

Желехівський – Желеховський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар. – Т. I–II. – Львів, 1885. – 1117 с.

ЗА – Записи автора.

Кміт – Словник бойківського говору / Уклад. Ю. Кміт // Літопис Бойківщини. – Ч. III–XI. – Самбір, 1934–1939.

Корзюк – Корзюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / Підгот. до друку П. Грищенко, Н. Прилипка // Українська діалектна лексика: Зб. наук. праць. – Київ : Наукова думка, 1987. – С. 62–267.

КСГГ – Картотека “Словника гуцульських говірок” / Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (Львів).

КСУМ^{16–17} – Картотека “Словника української мови XVI – I пол. XVII ст.” / Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (Львів).

Латта – Латта В. Атлас українських говорів Східної Словаччини. – Пряшів, 1991. – 552 с.

ММАГ – Studia nad dialektologią ukraińską i polską. Z materiałów b. Katedry Języków Ruskich UJ. Opracował i przygotował do druku M. Karaś // Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego CCCLXXVI. – Kraków; Warszawa, 1975. – 240 s.

Онишкевич – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – Ч. 1–2. – К. : Наук. думка, 1984.

Пиртей – Пиртей П. Короткий словник лемківських говірок / Упор. Є. Турчин. – Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. – 364 с.

Піпаш, Галас – Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського р-ну Закарпатської області). – Ужгород, 2005. – 266 с.

Сабадош – Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.

СБГ – Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуїванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

Срезневский – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т. 1–3. – СПб, 1893–1903.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – Київ: Наук. думка, 1970–1980.

СУМ^{14–15} – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Ч. 1–2. – Київ: Наукова думка, 1977–1978.

Тимченко – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: У 2 кн. / Підгот. до друку В. Німчук, Г. Лиса. – Київ; Нью-Йорк, 2002.

Торунь – Николаев С. Л., Толстая М. Н. Словарь карпатоукраинского торуньского говора (с грамматическим очерком и образцами текстов. – Москва, 2001. – 232 с.

Франко – Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. І. Франко: У 3 т. – Львів, 2006–2007.

Цыганенко – Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. – Киев, 1989. – 511 с.

Шило – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. – Львів; Нью-Йорк, 2008. – 288 с.

Шухевич – Шухевич В. Гуцульщина. – Ч. I–V. – Львів, 1899–1908.

AGB – Rieger J. Atlas gwar bojkowski. – Т. 1–7. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk : Wyd-wo PAN, 1981–1986.

AJDŁ – Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny. – Z. I–VIII. – Łódź, 1958–1964.

Boryś – Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków : Wyd-wo Literackie, 2005. – 862 s.

Janów – Janów J. Słownik łuculski / Oprac. i przygot. do druku J. Rieger. – Kraków : Wyd-wo naukowe DWN, 2001. – 292 s.

Rudnyc’kyj – Rudnyc’kyj J. An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language. – V. I. – P. 1–10. –

Winnipeg, 1962–1972; V. II (P.1–11). – Ottawa, 1982.

Šišková – Šišková R. Areálová studie slovní zásoby rusínskýcb nářečí výcĕodníĕo Slovenska. Diferenční slovník. – Praha : Euroslavica, 2009. – 200 s.

SL –Rieger J. Słownictwo i nazewnictwo Łemkowskie. – Warszawa, 1995. – 253 s.

Умовні скорочення назв говорів південно-західного наріччя

наддн. – наддністрянський

надсян. – надсянський

пок. – покутський

гуц. – гуцульський

бойк. – бойківський

лемк. – лемківський

вол. – волинський

закарп. – закарпатський

бук. – буковинський

под. – подільський

Tetyana Yastrems'ka

Refleksation compounds like *trĕt in the south-western dialects: krow 'blood'

In the article to reveal and explain the dynamics of such compounds *trĕt on the words krow 'blood' and its derivatives (I. "Time dimension") and represent the features of derivational nest in the south-western dialects (II. "Spatial dimension").

Key words: reduced, liquid consonants, strong and weak position, south-western dialects.

Галина Кобирунка

АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІАЛЕКТНОГО НАГОЛОСУ

У статті звернено увагу на прийоми, методи дослідження діалектного наголосу, а також окреслено ті завдання, які стоять перед дослідниками діалектної акцентології.

Ключові слова: діалект, наголос, акцентний тип.

Акцентологія є тим розділом української діалектології, який потребує активізації наукових досліджень. Про потребу вивчати локалізовані факти акцентуації мовознавці зазначали ще в сер. ХХ ст. Зокрема, Л. Булаховський наприкінці 40-х рр. писав: “Ми не мали змоги спертися на точно локалізовані факти, бо така локалізація становить ще не розв’язане завдання української та багатьох інших слов’янських діалектологій” [5, с. 403].

Про необхідність системного опрацювання нових акцентологічних матеріалів відзначала Т. В. Назарова в кінці 70-их років [22, с. 3]. Однак і сьогодні діалектній акцентології приділено недостатньо уваги. Хоч дослідження наголосу здійснювали спорадично, однак унаслідок цього в українській діалектній акцентології, як і в слов’янській, можна виокремити фонетичний і морфологічний аспекти.

У фонетичному аспекті з основних рис наголосу увагу дослідників, як зазначає Л. М. Коць-Григорчук, привертала експірація та часокількість, оскільки вони впливають на якість голосних і приголосних у наголошених і ненаголошених складах, протиставляли наголошеним голосним ненаголошені [16, с. 41] (О. Брох на матеріалі говірки с. Убля [4, с. 12], І. Зілинський та Т. Лер-Сплавінський – південно-карпатських говорів [35, с. 167; Leĕgr-Spławiński 34, с. 339–343], О. Курило – південної групи українських діалектів [17, с. 56–60], С. Смаль-Стоцький – поліські мішані говори [29, с. 32–35], І. Панькевич – українські підкарпатські говірки [25, с. 327–333]); відомі акцентологічні студії на рівні сучасного інструментального дослідження, однак вони обмежені незначною кількістю північних і закарпатських говірок [2; 3; 21; 31].

У морфологічному аспекті спершу основною метою досліджень діалектної акцентології була фіксація наголошування, його загальна характеристика, а не з’ясування типів, парадигм та встановлення причин й умов їхнього постання (І. Свенціцький – бойківська говірка с. Бігтя Турківського р-ну Львівської обл. [28], С. Рабій-Карпинська –

бойківські говірки [27], О. Горбач – південнолемківська говірка с. Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина) [7]). Завдяки достовірності записів діалектного наголошування на окресленому хронологічному зрізі ці дослідження не втратили наукової вартості. Особливості акцентуації, малопоширені, нетипові вияви словесного наголошування в українських говірках вивчали П. П. Чучка – на матеріалі закарпатських говірок околиці Ужгорода [32, с. 59–62], Я. О. Пура – говірок Західної Дрогобиччини [26]; І. І. Ковалик проаналізував систему наголосу в українських народних прізвиськах жінок [13, с. 122–124].

В описах акцентуаційних особливостей словозміни і словотвору повнозначних частин мови дослідники намагалися визначити акцентні типи, однак здебільшого розглядали їх у зіставленні з літературно-нормативним наголошуванням відповідних форм (В. В. Власенко – говірки Житомирщини [6, с. 52–53], П. Є. Ткачук – говірка с. Авратин Волочиського р-ну Хмельницької обл. [30, с. 48–50], А. Д. Очеретний – східноподільські говірки Уманського району на Черкащині [24, с. 31–32], Д. Г. Гринчишин – надністрянські говірки [8, с. 45–47], Н. Й. Марчук намагалася охопити говори української мови трьох нарч, аналізуючи наголошування дієслів [20, с. 50–52]).

Інший підхід у вивченні діалектного наголосу застосувала Г. П. Клепікова, дослідивши наголос гуцульсько-покутської говірки в іменній словозміні та в дієслівних формах теперішнього часу [10, с. 40–54]. Вона довела, що наголос говірки може бути самодостатнім об'єктом аналізу, а не лише супровідним в описі граматики говірок та в зіставленні з літературним стандартом. Саме таким методом визначили акцентні типи в бойківських говірках В. Кирилич – суфіксальних прикметників [9, с. 172–175.], Г. С. Кобирино – непохідних іменників [11].

Сучасні акцентні типи як рефлeksi праслов'янських парадигм на матеріалі південно-західних говірок проаналізували О. Ковач [15, с. 135–144], Г. С. Кобирино [11].

Акцентну варіантність у діалектах як вияв мовної закономірності, що зумовлена функціонуванням усієї системи української мови, вивчали О. А. Малахівська, яка дослідила акцентні варіанти іменникових форм Н. відм. мн. [19, с. 47–48], Г. С. Кобирино, проаналізувавши наголошування непохідних іменників у бойківських говірках [12, с. 5–10].

Зауважимо, що акцентні особливості українських діалектів є настільки виразними, що дослідники не тільки констатували протиставності в наголошуванні, а й намагалися членувати український діалектний простір: на підставі синтагматичної акцентуації – І. Зілинський [35, с. 159–160], Л. Коць-Григорчук [16, с. 41–43]; на підставі словесного наголосу – В. Латта [18, с. 108–116], І. Омеляненко [23, с. 163–166], О. Ковач [14, с. 85–87]¹. Відмінності між просодичними системами різних діалектних зон української мови – півночі (київсько-поліською) та півдня (галицько-подільською) – зазначав і Ю. Шевельов: “переважно спадна інтонаційна крива наголошених голосних” властива північному ареалу, тоді як “поземна (рівна)” – південному [33, с. 160–161].

За особливостями словесного наголосу В. Латта окреслив дві частини українських лемківських говірок Східної Словаччини – східну й західну; для говірок східної частини ареалу характерний вільний рухомий наголос, для західної – сталий наголос на другому від кінця слова складі (парокситон), який властивий також польським та східнославацьким діалектам, за винятком сотацьких говірок. Визначивши межу ізоглоси між двома масивами говірок з різними акцентними системами – сталого й вільного наголосів, дослідник взяв за критерій поєднання акцентних типів, що становлять систему наголошування, а не випадкові, поодинокі ознаки, які не виявляють базових рис, а лише доповнюють загальну характеристику системи. У східних говірках він виявив фонологічну

¹ Докладний аналіз синтагматичної акцентуації здійснила Л. М. Коць-Григорчук, яка водночас виявила динаміку творення в діалектному просторі явищ і тенденцій синтагматичної акцентуації на тлі явищ фонології та морфології, що проілюстровано на прикладі визначення ареалу реліктової флексії *-ий* Р. відм. мн. іменників колишніх *-ї*-основ [16, с. 35–50, 61–69], тому ми зупинимося на вивченні словесного наголосу.

релевантність наголосу, натомість у західних говірках наголос фонологічно нерелевантний. Автор висновкує, що “західна частина українських говірок Словаччини з прилеглими до неї колишніми лемківськими говірками в Польщі поряд із західноволинськими українськими говірками виступає як специфічний в акцентологічному аспекті діалектний масив на території східнослов'янських мов” [18, с. 109].

На підставі акцентуації іменників у формі Р. відм. мн.: *чере'шень, зро'шей* та неозначеної форми дієслів: *'нести, 'везти*, що є однією з головних ознак південно-західного наріччя, І. Омеляненко зараховує говірки колишньої Звенигородщини до смуги перехідних від південно-західних до південно-східних говорів [23, с. 163–166]; зауважимо, що К. Михальчук вважав ці говірки належними до південно-східних говорів.

На підставі синхронного опису акцентних типів іменників чол. р. *ѣ-основ, ѝ-основ* у південно-західних говорах у контексті рефлексії праслов'янських типів наголошування О. Ковач ділить південно-західні говори на дві групи: 1) такі, у яких переважає флексійний наголос (наддністрянські, частково надсянські, покутські, гуцульські, буковинські); 2) такі, у яких переважає кореневий наголос (закарпатські, надсянські, частково бойківські говірки) [14, с. 85–87].

Поряд із фіксацією самого факту наголошування в словоформах науковці виділяють окремі особливості, намагаючись пояснити досліджуване явище. Одним із нерозв'язаних питань української діалектології є парокситонний наголос. Серед мовознавців немає єдиної думки щодо джерела походження цього типу наголошування: запозичене явище чи питоме.

Водночас нижче звернемо увагу й на ті методи, прийоми дослідження діалектного наголосу, які або частково, або й зовсім не представлені в дослідженнях, але, на нашу думку, є перспективними.

1. *Лінгвогеографічне дослідження діалектного наголосу* уможливить визначити ареалогію поширення певного акцентного явища. Український діалектний наголос представлений на картах “Атласу української мови” (далі – АУМ) [1], регіональних атласах. Окремі карти АУМ ілюструють діалектні особливості наголошування слів та окремих іменникових і дієслівних форм. Наголошування зображено також як супровідну рису на фонетичних, морфологічних і лексичних картах. Однак загалом в АУМ порівняно невеликий обсяг інформації стосовно акцентуації, що зумовлено специфікою завдань зібраного матеріалу².

Зауважимо, що, хоча в АУМ, регіональних атласах картографовані слова подано із зазначенням наголосу, однак здебільшого у формі Н. відм. одн. чи мн., що не дає уявлення про типи наголошування в словозмінній парадигмі. Тому фіксація акцентуації тільки вихідної форми унеможливорює дослідити наголос на рівні парадигматики чи синтагматики й окреслити ареали певного акцентного типу. Усе це дає підстави вважати, що сучасні лінгвогеографічні праці частково відображають діалектне наголошування.

2. *Вивчення діалектного наголосу в порівняльному аспекті*: міждіалектна взаємодія чи з літературним стандартом як дві рівноправні системи. Науковці здебільшого досліджували у двох площинах зіставлення: 1) роль українських територіальних діалектів у процесі становлення української літературної акцентної системи – діалектно-літературну взаємодію; 2) вплив української літературної акцентної системи на територіальні діалекти – літературно-діалектну взаємодію.

Однак не визначено, наскільки сильний вплив літературної мови? Які говірки зазнали впливу, а які – ні. Очевидним є те, що ті говірки, які лягли в основу літературної мови, стоять за структурою ближче до літературно-нормативного стандарту і певне мовне явище цих говірок має більше шансів стати літературним.

Мовознавці зауважували, що лінгвальною основою у створенні акцентної системи

² Докл. про український діалектний наголос у лінгвогеографічному аспекті див.: Кобиричка Г. С. Український діалектний наголос у лінгвогеографічному аспекті. / Г. С. Кобиричка // Діалектологічні студії № 6. Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації. – Львів, 2006. – С. 253–258.

української літературної мови став середньоаддніпряньський говір за участі й інших територіальних діалектів. Середньоаддніпряньські акцентні типи в літературній нормі здебільшого були взяті за взірць норми. Але що ховається за тим “здебільшого”? Закономірно постають питання, які саме середньоаддніпряньські акцентні типи щодо кожної частини мови зокрема є літературною нормою.

3. *Представлення діалектного наголосу в мові авторитетних письменників – класиків і сучасників.* Попри наявність цінних досліджень І. І. Огієнка, З. М. Веселовської, В. Г. Склярєнка, В. М. Винницького, А. А. Зинякової, Р. С. Міджина, у яких проаналізовано особливості наголошування різних морфологічних класів на матеріалі поетичного мовлення, все ж вивчення ідіолекту авторитетних письменників-класиків, українських діячів, мовотворчість яких впливала на розвиток національної культури, літературної мови в кінці 19 – на початку 20 ст., а також сучасних письменників як зразок для наслідування на акцентному рівні залишається актуальним.

4. *Вивчення акцентної норми.* Акцентна система говорів цікава не тільки для визначення особливостей наголошування кожної частини мови, географії поширення акцентного явища, представлення діалектного наголошення у творах авторитетних письменників, у мовних пам’ятках (граматиках, словниках) та для зіставлення двох систем однієї мови, а також і для визначення норми, причому норми не тільки діалектної, а й літературної. Як повноцінна система діалекти не тільки зазнають впливу літературної мови, а й здатні самі впливати на неї. Адже мова – динамічна система, яка постійно розвивається, так само й мовна норма (літературна чи діалектна) – категорія історична, не стала. Зміни в мовній нормі зумовлені не тільки внутрішньомовними, а й позамовними чинниками, зокрема, взаємодією мови з іншими мовами та діалектами³.

Аналіз прийомів, методів дослідження діалектного наголосу в українських говірках засвідчує, що чимало питань у студіях дослідників не знайшли достатнього й усебічного опису. У діалектології існують тільки припущення щодо специфіки діалектної акцентуації в говорах. Проте недослідженою залишається як парадигматична, так і синтагматична акцентуація в українських говірках; попередні описові й картографічні дослідження не уповажують на вичерпні висновки; їхня вартість полягає у фіксації самого факту наголошування, у спробах оцінки досліджуваних явищ.

Для того, щоб зробити теоретичні узагальнення про діалектний наголос, які сьогодні відсутні, необхідні докладні описи акцентуації в говірках та діалектах, і зокрема середньоаддніпряньському, який став основою одного з варіантів нової української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови : у 3 тт. / [наук. редкол. : Т. В. Назарова, І. Г. Матвіяс, І. О. Варченко та ін.]. – К. : Ін-т української мови НАН України, 1984–2001. – Т. 1–3.
2. Біла О. С. Особливості вираження акцентно-ритмічної структури слова в говірках української мови (експериментально-фонетичне дослідження) / О. С. Біла // XV Республіканська діалектологічна нарада : тези доповідей і повідомлень : До IX Міжнародного з’їзду славистів / відп. ред. М. В. Никончук. – Житомир : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, 1983. – С. 120–122.
3. Біла О. С. Фонетичні особливості північноукраїнських говірок у зв’язку з суперсегментними характеристиками / О. С. Біла // Проблеми сучасної ареалогії / відп. ред. П. Ю. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 144–151.
4. Брех О. Угрусское наречие с. Убли (Земплинского комитата) / О. Брех. – СПб. : Тип. Импер. Академии наук, 1900. – 117 с.
5. Булаховський Л. А. Вибрані праці : в 5 тт. / Л. А. Булаховський. – К. : Наукова думка, 1977. –

³ Докладніше про літературно-діалектну взаємодію південно-західних говорів та питання норми на акцентному рівні див.: Кобирилка Г. С. Літературно-діалектна взаємодія південно-західних говорів та питання норми на акцентному рівні. Г. С. Кобирилка // Мовознавчі студії. – Випуск 3. Діалект у лінгвокультурологічному просторі. – Дрогобич, 2010. – С. 129–138.

Т. II. – С. 403.

6. Власенко В. В. Акцентні особливості дієслівних форм (на матеріалі говірок середнього Полісся) / В. В. Власенко // XV Республіканська діалектологічна нарада : Тези доповідей і повідомлень : До IX Міжнародного з'їзду славистів / відп. ред. М. В. Никончук. – Житомир : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН СРСР, 1983. – С. 128–129.

7. Горбач О. Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина) / О. Горбач. – Мюнхен : Український вільний ун-т, 1973. – 104 с.

8. Гринчишин Д. Г. Деякі акцентологічні особливості наддністрянських говірок / Д. Г. Гринчишин // XIV Республіканська діалектологічна нарада : Тези доповідей / ред. І. Г. Матвіяс. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 45–47.

9. Кирилич В. Наголошування суфіксальних прикметників у бойківському говорі / В. Кирилич // Бойківщина : історія та сучасність : матеріали Міжнародного історико-народознавчого семінару ; м. Самбір, 14-16 вересня 1995 р. / ред. В. Конопля. – Львів ; Самбір : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – С. 172–175.

10. Клепикова Г. П. О характеристике системы ударения одного переходного гуцульско-покутского говора / Г. П. Клепикова // Краткие сообщения Ин-та славяноведения АН СССР : Славянская и балтийская акцентология : сб. статей. – Вып. 41. – М. : Наука, 1964. – С. 40–54.

11. Кобирино Г. С. Акцентуація непохідних іменників у бойківських говірках : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01. “Українська мова” / Кобирино Галина Степанівна – К., 2002. – 259 с.

12. Кобирино Г. С. Акцентні варіанти непохідних іменників у бойківських говірках // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. / Г. С. Кобирино. – Житомир, 2005. – С. 5–10.

13. Ковалик І. І. Система наголосу в українських народних прізвиськах жінок / І. І. Ковалик // XV Республіканська діалектологічна нарада : Тези доповідей і повідомлень : До IX Міжнародного з'їзду славистів / відп. ред. М. В. Никончук. – Житомир : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 1983. – С. 122–124.

14. Ковач О. Акцентування іменників чоловічого роду о-, и-основ у південно-західних говірках / О. Ковач // Другий Міжнародний конгрес україністів (м. Львів, 22-28 серпня 1993) : Доповіді і повідомлення : Мовознавство. – Львів, 1993. – С. 85–87.

15. Ковач О. Акцентологічні та фонетичні архаїзми однієї української говірки Румунії / О. Ковач // Studia Slavica Hung. 48. – 2003. – S. 135–144.

16. Курило О. Спроба пояснити процес заміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів / О. Курило. – К. : ВАН, 1928. – С. 56–60.

17. Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору / Л. Коць-Григорчук. – Нью-Йорк ; Львів : Наукове т-во ім. Шевченка в Америці, 2002. – С. 35–69. – (Філологічна секція. Мовознавча серія).

18. Латта В. Система наголосу українських говорів східної Словаччини / В. Латта // Українська діалектологія і ономастика : зб. статей / ред. К. К. Цілуйко. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 108–116.

19. Малахівська О. А. Акцентні варіанти іменникових форм називного відмінка множини в говорах української мови / О. А. Малахівська // XIV Республіканська діалектологічна нарада : тези доповідей / ред. І. Г. Матвіяс. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 47–48.

20. Марчук Н. Й. Акцентуація основних форм дієслів у говорах української мови / Н. Й. Марчук // XIV Республіканська діалектологічна нарада : тези доповідей / ред. І. Г. Матвіяс. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 50–52.

21. Назарова Т. В. Звук e^a в говірках нижньої Прип'яті / Т. В. Назарова // Питання експериментальної фонетики / ред. Л. А. Близниченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 93–101.

22. Назарова Т. В. Просодичний рівень у реконструкції давнього діалектного членування ареалу української мови / Т. В. Назарова // XIV Республіканська діалектологічна нарада : тези доповідей / ред. І. Г. Матвіяс. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 3–5.

23. Омеляненко І. Діалектологічні спостереження над наголосом мови колгоспників сіл Шевченкового і Будищ / І. Омеляненко // Наукові записки Ін-ту мовознавства АН УРСР. – Т. 1. – 1941. – С. 163–166.

24. Очеретний А. Д. Из спостережень над наголосом говірок Уманського району на Черкащині / Очеретний А. Д. // Наукові записки. Київський державний педагогічний інститут. – К., 1958. – Т. 29. – С. 31–32.

25. Панькевич І. Українські говори підкарпатської руси і сумежних областей / І. Панькевич. – Ч. І. Звучня і морфологія. – Прага : Orbis, 1938. – С. 327–333.

26. Пура Я. О. Деякі особливості наголосу в говорах західної Дрогобиччини / Я. О. Пура // Наукові записки філологічного факультету Ровенського держ. пед. ін-ту. – Т. V. – 1961. – С. 229–239.

27. Рабій-Карпинська С. Діалект бойків (фонетика і морфологія) / С. Рабій-Карпинська // Бойківщина : Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту / ред. М. Утриско. – Філадельфія ; Нью-Йорк : Бойківщина, 1980. – С. 443–457.

28. Свенціцький І. Бойківський говір села Бітля / І. Свенціцький // Записки Наукового товариства

ім. Т. Шевченка. – Т. СХІV. – Кн. 2. – 1913. – С. 118–153.

29. Смаль-Стоцький С. Поліські мішані говори і поліські дифтонги / С. Смаль-Стоцький // *Slavia*. – Рос. VI. – 1927-1928. – S. 32–35.

30. Ткачук П. Є. Акцентні парадигми іменників і дієслів у західно-подільських говірках (на матеріалі говірки с. Авратин Волочиського району Хмельницької області) / П. Є. Ткачук // XIV Республіканська діалектологічна нарада : тези доповідей / ред. І. Г. Матвіяс. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 48–50.

31. Тоцька Н. І. Палатографічне дослідження голосних у говірках української мови / Н. І. Тоцька // Праці XI Республіканської діалектологічної наради / ред. Ф. Т. Жилко. – К. : Наукова думка, 1965. – С. 136–143.

32. Чучка П. П. Деякі акцентологічні особливості говірок околиці Ужгорода / П. П. Чучка // Доповіді та повідомлення Ужгородського держ. ун-ту : Серія філологічна. – № 3. – 1958. – С. 59–62.

33. Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови / Ю. В. Шевельов. – Харків : Акта, 2002. – 1056 с.

34. Leń-Spławiński T. Z fonetyki małopolskiej / T. Leń-Spławiński // *Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego* / T. Leń-Spławiński. – Warszawa : PWN, 1957. – S. 339–343.

35. Ziłyński I. Opis fonetyczny języka ukraińskiego / I. Ziłyński // *Prace Komisji językowej Polskiej Akademii Umiejętności*. – Kraków, 1932. – S. 167.

Galyna Kobyrnka

Research aspects of dialectic stress

The article focuses on the ways, methods of dialectic research stress, and tasks which researchers of dialectic accentology study are emphasized.

Key words: dialect, stress, accentual type.

Надія Бойко

ДІАЛЕКТНА ЕКСПРЕСИВНА ЛЕКСИКА: ПРОБЛЕМИ СЕМАНТИКИ

Статтю присвячено аналізу особливостей семантики діалектної експресивної лексики української мови. З'ясовано специфіку семантики діалектного експресивного слова, зумовлену денотативним, конотативним та образним макрокомпонентами.

Ключові слова: діалектна експресивна лексика, семантика, конотація, емотивний, оцінний компоненти.

Актуальність досліджень, що репрезентують багатоаспектний аналіз діалектної експресивної лексики української мови, зумовлена посиленням уваги (особливо в останні роки) до мови як до національно-культурного феномену, який уособлює душу народу, концентрує його найхарактерніші риси, зберігає національні традиції, що передаються від покоління до покоління. У зв'язку з цим зростає роль виражально-зображальних засобів мови, що відображають особливості сприймання фрагментів національної картини світу представниками певного етносу (М. А. Жовтобрюх [6], С. Я. Єрмоленко [3; 4], П. Ю. Гриценко [1; 2], В. І. Кононенко [7; 8], В. В. Жайворонок [5] та ін.).

Велике значення для розвитку сучасних українських діалектологічних досліджень мають праці С. П. Бевзенка, Ф. Т. Жилка, І. Г. Матвіяса, В. С. Ващенко, Я. В. Закревської, Й. О. Дзендзелівського, П. Ю. Гриценка, Г. І. Мартинової, К. Д. Глуховцевої, О. М. Никончука, Г. О. Козачук, Г. Л. Аркушина та інших учених.

У діалектних говірках української мови виразно представлені експресивні засоби всіх мовних рівнів, що зумовлено усною формою реалізації діалектних систем, яка створює сприятливі умови для розвитку емотивно-аксіологічних планів експресивних одиниць на тлі невимуженості мовлення, відсутності офіційності під час спілкування носіїв говорів, емоційної стихії їхнього мовлення, супроводжуваного мімікою та жестами [14].

Метою статті є з'ясування, особливостей семантики діалектної експресивної лексики української мови. Джерелом фактичного матеріалу слугували художні тексти українських письменників та “Словник поліських говорів” П. С. Лисенка [9], що містить цікавий для аналізу словниковий шар експресивної діалектної лексики північного наріччя. Праця

П. С. Лисенка – це регіональний словник диференційного характеру. Його основу становить лексика синхронного зрізу, зібрана шляхом польових експедицій протягом 1947–1963 років у 213 населених пунктах чотирьох областей – Чернігівської, Житомирської, Київської і Сумської. Матеріали письмових джерел у словнику не використано. До реєстру словника ввійшла як діалектна нейтральна (номінативна) лексика обстеженої території, так і маркована (експресивна). Обидві макрогрупи містять у своєму складі лексичні одиниці, що репрезентують: 1) специфічно місцеві слова, не вживані в літературній мові: запозичені діалектами української мови з інших слов'янських і неслов'янських мов; застарілі слова, вживані переважно людьми старшого віку; 2) семантичні діалектизми (загальновідомі в українській мові слова, що в місцевих говірках функціонують з іншим, ніж у літературній мові, значенням); 3) слова зі специфічними (відсутніми у відповідних словах літературної мови) фонетичними чи морфологічними ознаками; 4) лексеми, що відрізняються від літературних відповідників місцем наголосу; 5) слова, вжиті тільки в стійких словосполученнях, а також словосполучення, що передають одне поняття; 6) слова, вживані в розмові дорослих із малими дітьми, а також у мовленні дітей; 7) слова, що перебувають на межі з літературною мовою, проте більш характерні для уснорозмовного вжитку, ніж для літературної мови.

Автор словника використав достатню систему позначок, що забезпечують функціонально-стильові й експресивні характеристики лексичних діалектних одиниць. Серед них можна виокремити дев'ять власне експресивних: *вulg.* (вulgарне слово, що виражає грубість, непристойність, є джерелом негативних емоційних інтенцій) – *лобач*, *мармуза*; *змениш.-пестл.*, *пестл.* (зменшене, зменшено-пестливе, пестливе слово, що передає ласку, ніжність, привітність, доброзичливість, викликає позитивні емоції) – *бадрочки*, *осажок*, *титунчик*, *вербейко*, *горобенко*; *змениш.*, *збільш.* (слова з такими ремарками у своєму значеннєвому плані містять семи 'малий' або 'великий', 'надмірний ступінь інтенсивності ознаки' і, зважаючи на наявність демінутивно-меліоративних чи аугментативно-пейоративних афіксів, викликають, відповідно, позитивні чи негативні емоції), порівняймо: *лавкенни*, *красевенни* (дуже гарний) та *гіденни* (дуже поганий, неякісний); *знев.* (зневажливе слово, що передає несхвалення, неповагу, презирство й викликає негативні емоції) – *глушиця*, *мнушка*, *мамдзя*; *ірон.* (іронічне слово, що виражає насмішку, кепкування, глузування, ущипливість й активізує негативні емоції) – *балабенть*, *торбохват*; *лайл.* (лайливе слово, яке є джерелом сварок, дорікань, образ, зазвичай викликає негативні емоції) – *анцихрист*, *вруга*, *пранцювати*; *фам.* (фамільярне слово, що виражає надмірну невимушеність, вільність, відсутність належного такту й викликає негативні емоції) – *прастарікавать*, *просториковать*.

Слід зазначити, що в передмові до словника не виокремлено поняття “експресивні позначки (ремарки)”, а мовиться про позначення “різновидів слів емоційного характеру”, для яких запропоновано лише чотири “стилістичні позначки”: *вulg.*, *знев.*, *ірон.*, *лайл.* [9, с. 8]. Тут, очевидно, можна додати, що згадувані ремарки належать передусім до експресивних, а самі лексеми репрезентують один функціонально-стильовий різновид мовлення – розмовний.

Семантична структура експресивного діалектного слова зазвичай поєднує кілька макрокомпонентів, безпосередньо пов'язаних зі значеннєвим планом та його ідентифікацією: денотативний, конотативний та образний. Їхня значущість у семантичній структурі конкретного експресива неоднакова. Вершину експресивності становить конотативний макрокомпонент, репрезентований емотивним та оцінним компонентами, що можуть належати до первинних і самостійних елементів або актуалізованих, похідних, вторинних [10]. Наявність денотативного макрокомпонента зумовлена тим, що будь-яка експресивна лексична одиниця, одночасно з виражально-зображальною функцією, виконує й номінативну. Щоправда, називна функція в таких словах не є основною: вона займає периферію, відходить на другий план, дещо нейтралізується на тлі актуалізації

експресивної [11].

Експресивне діалектне слово, поширене на окремій території, називає певний фрагмент національної картини світу (особу, об'єкт, явище, дію, стан тощо) й одночасно характеризує, оцінює їх з найрізноманітніших поглядів [15]. Денотативний макрокомпонент слугує семантичною основою номінації, тим критерієм, за допомогою якого об'єднують члени певного синонімічного ряду чи синонімічної групи (як власне номінативні, так і експресивні), наприклад: діал. *дримба*, *дринда*, *гойда*, *горгоня*, *гиляка* та ін.

Виокремлення денотативного макрокомпонента в межах семантичної структури експресивної лексичної одиниці забезпечує метод ідентифікації, обґрунтований у працях Ш. Баллі. Сутність цього методу полягає в тому, що ідентифікацію експресивного значеннєвого плану лексичної одиниці здійснюють шляхом співвіднесення, зіставлення його з нейтральним, тобто витлумачення його на тлі семантичної структури номінативного (неекспресивного) слова, яке є ідентифікатором. Безперечно, використання методу ідентифікації щодо лексем різної частиномовної належності дає неоднакий ефект. Найкраще він спрацьовує в процесі виокремлення денотативного макрокомпонента в семантиці експресивних іменників на позначення людини: діал. *просмішниця*, діал. *галабурдник*, діал. *малимон*², діал. *мнушка*², діал. *глушиця*, діал. *окомелок*^{2П}, діал. *задерій*, діал. *вразука* (розбишака, зірвіголова), діал. *бахурня* (діти, дівтора), діал. *пуцьвірінок* (маленька дитина), діал. *пухтіель*, діал. *рептух* (*рептюк*)^{4П}, діал. *прибрюш* (джигун, коханець), діал. *штурпак*, діал. *лобач*, діал. *голодрабець*, діал. *трубеня*, діал. *непуть*, діал. *каравка*, діал. *пудплитниця*, діал. *драб* (обідранець, босяк) та ін.: *Це правда, що **отряха** мій став тут у вас ударником праці? – Що не лацюга, то не лацюга, – визнав Антон Герасимович* (О. Гончар), *...вважався [Марко – Н.Б.] мізковитим, але дзигльованим **отряхою*** (М. Стельмах), *отряха* – діал. бешкетник, розбишака; зірвіголова; *Цю чортюхайку ти, галабурднику, цілувати повинен!* (М. Стельмах), *галабурдник* – діал. бешкетник; *Ех і тетеря ж ти! Хіба ж так з дівчатами говорять? **Штурпак штурпаком*** (М. Стельмах), *штурпак* – діал., перен. дурень, бовдур. Складниками денотації тут є семи 'особа', 'стать', 'вік'.

Інтенсивний та параметричний компоненти в семантичній структурі діалектного експресивного слова (прикметника чи дієслова) належать або до денотації, або до денотації й конотації одночасно. У семантиці експресивного слова вони є стимулами конотативних сем 'емотивність' та 'оцінність', що формують експресивний значеннєвий план, наприклад: діал. *відшпандорити* (відшмагати), діал. *бебати*, діал. *монятись*, діал. *патьовтись*, діал. *дрантивий*² (поганий, негідний), *абскроміть*, *атклезавають*, *атклезають*, *балабонить*, *балдікать*, *бузувать*, *вайтять*, *тедзгаться*, *гибнут*, *здирджуваться*, *здириться*, *лидкають*, *нагрудзяват*, *надав'єдають*, *напучувать*, *наскроміть*, *потьохтісь* та ін.: ***Причмелений** сімейним своїм життям, Остап Сирокваша тупцяв несміливо в порозі...* (Є. Гуцало), ***причмелений*** (мотиватор – діал. *чміль* (джміль)); *Не витримав: пожбури в віжки в очерет та й **приплуганив** додому...* (А. Дімаров), діал. *плуганити* – повільно, мляво пересуватися (іти, їхати); *О, в нього водилась копійчина, якщо не **процвиндрили!*** (М. Старицький), діал. *цвиндрити* – безрозсудно витратити гроші, майно тощо.

Особливості семантики діалектних експресивних лексичних одиниць полягають у тому, що вони поєднують аспекти номінації й емотивної оцінки, є неоднорідними. До них належать лексеми, які позначають денотати, що сприймаються як "експресивна" (нетипова, незвичайна, нерегулярна) реальність: діал. *бебехач*, *брюхач*, *келюхач*, *тельбухач*, *гелевач* та ін. Мовним досвідом така експресивність "переноситься" на слово – фіксується і відтворюється в семантичній структурі, ускладнюючи її конотативними та (або) образними семами. І перші, і другі виникають не самотійно, а на ґрунті складників денотативного макрокомпонента, тому й належать до похідних явищ. Інша експресивна лексична підсистема репрезентована експресивними словами, що є наслідком вербального

відображення суб'єктивних намірів мовця: *горобенко, верейко, брухій, пузей, фамілійка* та ін. Конотацію таких експресивних лексичних одиниць слід кваліфікувати як домінуючу й первинну.

Семантика експресивного слова суттєво відрізняється від семантики нейтрального завдяки обов'язковості та значущості конотативного макрокомпонента, який завжди поєднується з денотативним і рідше – з образним. Дво- або трикомпонентність семантичної структури діалектної експресивної лексичної одиниці – типова її ознака, що є виявом злиття денотативної сутності з емоційно-аксіологічним та образним світом мовця.

Специфіка семантики діалектного експресивного слова, пов'язана передусім із полікомпонентністю їхніх семантичних структур та різною частинимовною належністю, дає підстави стверджувати: семантичний план експресивної семени являє собою комплексне утворення, яке найчастіше репрезентоване поєднанням емотивного й образного компонентів, до яких можуть додаватися інтенсивний і параметричний та елементи, належні до образного макрокомпонента. Емотивний та оцінний компоненти передбачають наявність один одного, вони взаємно доповнюються, увиразнюються, збагачуються.

Отже, формування семантики діалектних експресивних лексичних одиниць відбувається на основі поєднання онтологічно різних складників. На рівні об'єктивної дійсності сполучаються елементи почуттєвої сфери (емотивний компонент), раціонально-логічної (критерії, які моделюють аксіологічний план (оцінний компонент)), денотативної (семи, які передають силу, міру ознаки й інтенсивність перебігу дії тощо (інтенсивний і параметричний компоненти) і виразники образно-символічної (атрибути духовного (колективного чи індивідуального)) та асоціативно-емпіричної інформації (образний макрокомпонент)). Усі складники семантики експресивного слова виконують свої функції: слугують для експлікації емоцій, почуттєвих реакцій (емотивний компонент), оцінок (оцінний компонент), виявляють специфічність денотатив, їхніх інтенсивно-параметричних показників (інтенсивний і параметричний компоненти), арсеналу образно-символічних екзистенцій (образний макрокомпонент). Згадувані інгредієнти можуть бути по-різному представлені в ієрархічній структурі експресива. Стилiстичне забарвлення є лише тим тлом, що сприяє максимальній реалізації емотивно-оцінних та образних планів.

Усвідомлення та виявлення експресивного значеннєвого плану діалектної лексичної одиниці відбувається на тлі зіставлення його з семантичною структурою нейтрального слова. Експресивні та нейтральні значення перебувають у двох відношеннях: 1) семантичного мотивування та (або) 2) синонімії. Цим зумовлена вторинність емотивно-аксіологічних значень у семантиці діалектних експресивних лексичних одиниць і загалом у мовній системі, яка фіксує не лише денотативний світ, а й усю психічну діяльність людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1990. – 269 с.
2. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики / П. Ю. Гриценко; АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1984. – 227 с.
3. Єрмоленко С. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови / С. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 430 с.
4. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова / С. Я. Єрмоленко; АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1987. – 245 с.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
6. Жовтобрюх М. А. Взаємодія української літературної мови і діалектів / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1973. – № 1. – С. 3–15.
7. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу / В. І. Кононенко. – К. : – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 247 с.
8. Кононенко В. І. Символи української мови / В. І. Кононенко. – Івано-Франківськ : Плай, 1996. – 272 с.
9. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.
10. Теля В. Н. Коннотативний аспект семантики номинативних одиниць / В. Н. Теля. – М. : Наука, 1986. – 143 с.
11. Теля В. Н. Типы языковых значений: Связанное значение слова в языке / В. Н. Теля. – М. :

Наука, 1981. – 269 с.

12. Українська діалектна лексика : зб. наук. праць / НАН України. – К. : Наукова думка, 1987. – 268 с.

13. Хом'як І. Взаємодія літературної мови і діалектів / І. Хом'як // Дивослово. – 2000. – № 10. – С. 12–14.

14. Чабаненко В. А. Говіркове мовлення як джерело експресивних засобів української літературної мови / В. А. Чабаненко // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 189–200.

15. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. – К. : Вища школа, 1984. – 165 с.

Nadiya Boyko

Dialectal expressive vocabulary: problems of semantics

The article is devoted to the analysis of Ukrainian dialectal expressive lexemes. It determines the contribution of the denotative, connotative and imagistic macro-components to the semantics of the expressive word.

Key words: dialectal expressive vocabulary, semantics, connotation, emotive, evaluative components.

Ніна Гуйванюк

**ЕМОЦІЙНО-ОЦІННА ЛЕКСИКА
У „СЛОВНИКУ БУКОВИНСЬКИХ ГОВІРОК”**

У статті розглянуто проблему лінгвістичної кваліфікації категорії емотивності у зв'язку з категорією оцінності та експресивності, системно проаналізовано емоційно-експресивну лексику говіркового мовлення (на матеріалі „Словника буковинських говірок”). Виділено семантичні підгрупи лексем, які відображають ментальні стереотипи носіїв говірки.

Ключові слова: семантика, категорія емотивності, оцінна лексика, говіркове мовлення, діалектна лексикографія.

Актуальність дослідження емоційності та експресії мовних засобів посилюють такі нові напрями сучасної лінгвістики, як антропоцентризм, когнітивізм та функціоналізм. Мову розглядають не як систему „в самій собі і для себе”, а як національно-культурний феномен, що відтворює душу, менталітет народу, зберігає його глибокі національні традиції, надбані віками. Кожна людина має коло своїх уподобань, симпатій та антипатій: одна – емоційна, дуже чутлива, вмє співпереживати; інша – не звертає уваги на почуття та емоційний стан іншої людини, не вважає це істотним; одна вмє контролювати інтенсивність виявів своїх емоцій і почуттів, інша ж нездатна до цього; одна вмє відчувати величезну гаму переживань, іншій це недоступно. В емоціях індивідуалізується психічний світ особистості. Афективний простір – то її потяги, емоції, її переживання, пов'язані з пізнанням і самопізнанням, то її воля, що викликає завдяки потягам та емоціям і визначає дії, вчинки та й усе життя особистості [1].

Мовна емотивність як лінгвістична категорія знаходить відображення в різних аспектах дослідження лексики, семантики, фразеології, стилістики, поетики, риторики, художньої мови. Вона часто межує із психологією, психолінгвістикою, філософією, естетикою, літературознавством та іншими науками. Проте поняття емотивності мовних одиниць узагалі не відзначається однозначністю трактування. У лінгвістиці ця категорія традиційно вважалася основним елементом конотації, незважаючи на те, що проблема співвідношення емотивного та нейтрального, емотивного й експресивного в лексичному значенні слова вирішувалась досить суперечливо.

Емотивність досить часто пов'язують з категорією оцінності. Це „складник конотативного компонента у семантичній структурі мовної одиниці, який репрезентує емоційне ставлення носіїв мови до позначеного” і тісно пов'язаний з оцінкою, експресивністю та функціонально-стилістичною забарвленістю [8, с. 142]. У мовознавстві існує складність вивчення емоційної оцінки як компонента семантичного змісту лексичних одиниць. На думку О. М. Вольф, необхідно розмежовувати „мову, яка описує емоції, і мову, яка їх виражає”, зважаючи на те, що першою мовці послуговуються зрідка, другою – часто [4, с. 41]. Розглядувана на абстрактному рівні сема „емоційна оцінка” –

семантичний інваріант, на більш конкретному рівні вона виступає у двох антонімічних варіантах: „*позитивна, або меліоративна емоційна оцінка*” і „*негативна, або пейоративна емоційна оцінка*” [3, с. 137].

Лінгвістичні засади експресивності як основного атрибута поетичної мови знайшли відбиток у фундаментальних працях з теорії художньої мови Ш. Баллі [1], В. Чабаненка [12], Н. Бойко [2; 3], С. Єрмоленко [6], О. Селіванової [9], У. Соловій [10], В. Товстенко [11] та ін., у сучасних дослідженнях ідіостилю українських письменників (С. Єрмоленко, В. Калашника, Н. Сологуб та ін.). Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні досить повно відображена у працях С. Левченка, який проаналізував просторічний різновид розмовної лексики в сучасних російських і українських словниках [8] та Н. Бойко, яка виокремила семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти експресивних одиниць [3]. Психолінгвістичні функції емоційно-експресивної лексики окреслені в дисертації В. М. Гридїна [5].

На емоційно-оцінні назви осіб у системі художньо зображальних засобів мови звернула увагу Л. П. Жаркова [7].

Оцінні слова передають суб'єктивну оцінку мовцем певного об'єкта, всієї повідомлюваної інформації або адресата повідомлення. Вони можуть виражати схвалення чи осуд, погорду або критику, вияв симпатії чи антипатії, любов чи ненависть, тобто різні емоції та оцінки людини. Тому їх найчастіше називають емоційно-оцінними назвами, які мають виразний позитивний або негативний характер. Вони передають суб'єктивну оцінку мовцем певного об'єкта, всієї повідомлюваної інформації або адресата повідомлення.

Метою статті є системний аналіз емоційно-оцінної лексики, репрезентованої „Словником буковинських говірок” (Чернівці, 2005), виокремлення семантичних підтипів та семантико-синтаксичних відношень у межах цього шару словникового складу говірки.

Емотивність пов'язана з емоціями, почуттями людини, її реакціями та оцінками суб'єктивного сприйняття дійсності. Категорія оцінності означає думку, судження про позитивні або негативні якості, властивості особи, предмета, явища, а через них – ознаки чи дії, узагальнюючи це ставлення до предмета мовлення. Оцінка може мати як суб'єктивний характер, так і виражати колективну суспільну думку. Це ставлення (оцінка), як правило, часто супроводжується появою певних почуттів (суму і радості, печалі і втіхи, смутку й урочистості, гордості й гніву тощо), бо дуже часто гордість і схвалення, гнів і зневага стоять поряд. Саме вияв емоції в тій чи іншій ситуації спілкування викликає оцінку. Тому ми схильні вважати, що **емоційні слова** завжди **оцінні**. Під час актуалізації наявності емоційності передбачає оцінність. Це твердження дає нам право оперувати термінами „емоційна”, „емоційно-оцінна лексика” та „емоційно-експресивна” лексика як взаємозамінними.

Підставою для емоційної оцінки, як правило, є неординарна ситуація, незвичність властивості чи якості об'єкта, які викликали позитивну оцінку, відбиваючи в своїй структурі суб'єктивний і об'єктивний боки оцінки, залежить від морально-етичних, релігійних та інших уявлень суб'єкта. Емоційна реакція людини на навколишній світ є одним з конкретних виявів ставлення людини до цілого світу. Така реакція завжди раціонально детермінована і знаходить своє вираження як у вербальних актах – емоційна оцінка різних можливих ситуацій, так і в конкретній практичній діяльності.

У „Словнику буковинських говірок”, який нараховує близько 12 тисяч діалектних слів, лексеми з емоційно-експресивним значенням становлять 676 одиниць. Певну частину з-поміж них становлять вигукі на позначення різних станів особи та різних реакцій у тій чи тій комунікативній ситуації. Наприклад: АГІ, АГІЙ (виг., згруб.). *Тю, тьху, цур тобі!* Заг. *Агі на мої вороги!* (Атаки Хот.). **Агі на тебе! *Агій на твою голову!* Заг.; АДИ, АДІ (виг.). *Ось дивись!* Заг. *Ади, вішла свиня с карника* (Дорошівці Заст.). Може зберігати дієслівні форманти II особи: АДИС, АДИСИ (одн.), АДІТ, АГІТ, АДІЦА, АДІЦИ (мн.). *Адіци, що робит!* (Кострижівка Заст.); АДИВО, АДИО (виг.). Бач, дивись. Заст., Кіцм.,

Виж., Стор. р-ни. *Адиво, вони аж тинер поїхали* (Снячів Стор.); **АЯ** (част.). Авжеж, еге; ну (виражає ствердження або сумнів). Заг. *Ая, який ти мудрий!* (Заставна); **БРИ, БРИЙ, МОЙ БРИ, МОЙ БРЕ** (виг.). Форма звертання до знайомої людини. *Гей, ей ти! Заг. Мой бри, пішли до мене на клаку* (Білівці Хот.). *Стань, бриш, куди преш!* (Лукачівка Кельм.); **ВАЙЛЬО-ВАЙЛЬО**, рідк. **ВАЙЛЄВ, ВАЙЛЬОВ** (виг.). Ой-ой, ой лишенько. Заг. *Вайльо-вайльо, який ти обірваний!* (Козиряни Кельм.). *Вайлев, хата горит!* (Снячів Стор.); **ВЕЙ**. Форма звертання, окликування. Кельм. р-н. *Вей, ану йди суда, шос скажу* (Козиряни Кельм.) тощо.

Проте більшість емоційно-експресивних лексем – це назви на позначення людей, предметів чи їхніх ознак (у „Словнику буковинських говірок” зафіксовано 382 лексеми, серед них 308 становлять іменники, 74 – прикметники).

У „Словнику буковинських говірок” використана система позначок, які слугують засобами характеристик лексичних одиниць. Усього нараховується сімдесят вісім ремарок, з них – шість на позначення лексем з оцінним значенням: жартівливе (*жарт.*), згрубіле (*згруб.*), зневажливе (*знев.*), іронічне (*ірон.*), лайливе (*лайл.*), фамільярне (*фам.*), які позначають відповідні емоційні реакції мовця щодо предмета мовлення, а оцінка ніби схована в емоції. Переважають слова із значенням негативної оцінки.

Позитивна оцінка може бути передана тільки через позитивну емоцію – схвалення, захоплення тощо, негативна – через негативну емоцію – несхвалення, осуд, досаду, роздратування, зневагу та ін. Виділення емотивного компонента пов'язане з властивістю мови взагалі й лексичної системи зокрема відображати не тільки об'єктивні фрагменти концептуальної картини світу, а й виявляти суб'єктивні моменти в сприйнятті дійсності, відтворювати світ через призму оцінних висновків мовця.

Порівняно невелика кількість лексем виражає позитивну емоційно-оцінну семантику. Це лексеми *газда, газдиня* (хазяйновита людина), *рум'янка* (червонощока, рум'яна дівчина), *кучерявка, кучіревка* (дівчина з кучерявим волоссям), *чипурец* (людина, яка звикла до чистоти й акуратності у всьому), *чічка* (надто гарна, пишна дівчина), *шпрінця* (чепурна жінка), *штрамак, штрамака, штрамачка* (охайний, акуратний чоловік чи жінка), *ціцорик* (акуратна, гарно одягнена струнка людина); *мудрівник* (жартівник), *побріхач* (людина веселої вдачі, схильна розповідати всякі небилиці), *трафний* (людина, якій щастить), *фіфак* (жартівник, хитрун), *штукатур* (жартівник).

Найбільш поширеною є лексема *газда*, що означає „дбайливий, працьовитий господар”, і відповідно *газдиня*: *Витко, шо газда є коло хати* (Дорошівці Заст.); *С тебе буди файна газдиня, бо всьо вмієш робити* (Берегомет Кіцм.) [СБГ, с. 79].

Лексеми пейоративної оцінки відображають спектр негативних емоцій, передусім несхвалення – почуття незадоволення „предметом”, про який йде мова. Несхвальна думка про „предмет” викликана тим, що його розглядають і оцінюють як „неприйнятний”, „неправильний”, який не відповідає усталеній соціальній чи суб'єктивній нормі, ідеалу мовця. Виявами несхвалення є осуд, зневага, презирство, як-от: *ньоркало* (про плаксиву дитину); *лайдак* (про ледачу людину), *фудулаш* (гордовитий чоловік), *захланник* (дуже скупа людина), *душман* (жорстока людина).

Негативне ставлення до „предмета” включає в себе насмішку, образливий жарт, підколку, іронію (тонку, приховану насмішку, глузування, вибухова сила яких замаскована зовні серйозною формою). Напр., іронічністю позначені лексеми *мудрак* (хитрий), *жалібник* (безжалісна, черства, байдужа людина), *газдиня* (ледарка, нероба) та ін. Порівняймо: *От тобі й газдиня, три городи – одна диня* (Киселів Кіцм.) [СБГ, с. 79].

Дещо особливе місце в системі емоційних оцінок посідає доброзичливий жарт та іронія: вони мають більшою чи меншою мірою завуальований характер, можуть виражати як схвалення, так і несхвалення в прихованій формі. Жартівливе ставлення мовця до когось, чого-небудь виявляється в тому, що він використовує емоційно-оцінну назву заради розваги, забави, веселощів.

Ці значення актуалізуються в розмовному мовленні (розкриваються в ілюстраціях до

словникових статей). Наприклад: *шимон*, -а, ч., згруб. *Дурень*. *Чого це ти бігаси, як той шимон?* [СБГ, с. 662]; *Фирлога* -и, ж., згруб. *Пройдисвіт, ледацюга*. *Ни роби, усе п'є, зробилас з него остатна фирлога* [СБГ, с. 589]; *капаниця*, -і, ж., згруб. *Нога*. *Куда потігнув свою капаницю?* [СБГ, с. 186].

Проаналізувавши фактичний матеріал, ми виділили семантичні групи емоційно-оцінних назв осіб чи їхніх ознак.

І. Найменування осіб за їхніми зовнішніми ознаками:

А) за зовнішнім виглядом людини: *рябка* (веснянкувата дівчина), *чирленьоха* (знев. червоношока), *кланчач* (зубань, зубата людина), *кудlach* (розпатланий, довговолосий), *мідниця* (рудоволоса дівчина або жінка), *пейсач* (чоловік з великими пейсами, якими він виділяється з-поміж інших), *пелехач* (чоловік з довгим розкуйовдженим неохайним волоссям);

Б) за статуєю: *бодня* (товста жінка), *бомблик* (опецьок, товстун), *бутук* (товстун), *гарбуз*, *гарбудз* (товстун, присадкуватий), *гарам* (товстий, незграба), *груба* (крупна, повна, товста), *квока* (товстуха), *клецок* (товстун (про дитину)), *канона* (висока огрядна жінка), *ковбок* (товстун), *ковбня* (товста, незграбна людина), *куфа* (товстуха), *пендюр* (огрядна людина), *пендюрик* (товстенський хлопчик), *тельбухач* (непомірно огрядна людина), *ропуха*, *ропша* (товста жінка), *рухля* (товста незграбна людина), *товба* (огрядна жінка): *зилпуга*, *зеленуга*, *залипуга* (худа, змарніла, некрасива жінка), *здохляк*, *здохляка*, *здохляк*, *здохлячка*, *здохлятина* (худа, вибаглива до харчів людина), *клюка* (худа людина), *нявка* (дуже худа, бліда жінка), *сушениця* (худа людина), *худек* (дуже худа, змарніла людина);

В) за зростом: *капиук*, *клевицун* (низький, присадкуватий, малий), *куцак*, *ошитипок*, *чінчік*, *чорпіта*, *чучало*, *шпринд*, *шприндик* (низького зросту людина), *мізерія* (невелика зростом, худа людина); *відземок*, *відзамок* (кремезний), *гармасарь* (силач, здоровило), *гомиля* (довготелесий), *гукля* (здоровило), *гудз* (силач), *гудзатий* (кремезний, коренастий), *дилда* (високий зростом, здоровило), *збуй* (силач, розбійник), *кубіта* (висока, кремезна дівчина), *кобилиця* (міцна велика дівчина), *конина* (міцна, висока жінка), *лодва* (висока, незграбна і ледача людина), *моцак*, *моцарь* (силач), *муц* (здоровий, сильний, дужий чоловік), *олинтирь* (здоровило), *плечкарь* (людина з дужими плечима), *пуцак* (добре розвинутий парубок), *саган* (кремезний чоловік), *таур* (сильна, але не симпатична людина); *кальмуга* та *цибаня* (довгонога жінка, з кривими ногами);

Г) за віковими особливостями: *куштура*, *старнича*, *стайниче*, *старники* (стара людина);

Д) за станом здоров'я: *бола* (хвора людина), *жовтек*, *жовкек*, *жовтяк* (бліда, хвороблива людина), *хирляк* (фізично слаба, виснажена людина), *шквиря* (хвороблива дитина, що має поганий апетит).

До цієї групи належать також назви осіб, які важко пристосовуються до навколишнього середовища: *замерзлюк*, *замерзляк*, *замерзлячка* (людина, що боїться холоду) та назви осіб за їхніми вродженими чи набутими внаслідок нещастя особливостями: *каліцун*; слова-назви особи, що позначають вміння виконувати різні дії лівою рукою: *лівак*, *лівачка*, *лівцун*, *лівацунка*, *лівцунка*.

Е) за вмінням людини доглядати себе:

а) з позитивною характеристикою (*миндрий*, *фраєр*, *фраєрка*, *фраїрка* (чепурна, зазнайкувата людина),

б) з негативною характеристикою: *болотенник*, *гайдаї*, *марголо*, *мацькура*, *тундра*, *чустря*, *шмірак* (нечепура), *капарник*, *капарниця* (неохайний, неакуратний), *льопа*, *льопало* (брудна, неохайна людина), *недбайлиця* (байдужа людина), *нехарник*, *нехарниця*, *нехарь*, *нехлюйник*, *нехлюйниця*, *нехлюя*, *нехлюя* (нечепурна, неохайна, неакуратна людина), *опуд* (без смаку одягнена людина), *пакорниця*, *пакурниця* (замазура, неохайна жінка), *помийниця* (неохайна жінка), *фаландра* (про жінку, недбало одягнену переважно в довгу спідницю), *фелета* (неохайна жінка), *шмаровоз* (забруднена чи в брудне одягнена людина), *шматалайко* (про погано, неакуратно одягнену людину).

II. Найменування осіб за їхніми внутрішніми якостями (рисами вдачі та характеру).

До вказаної групи зараховуємо ті найменування осіб, які відзначені наявністю істотних ознак, властивостей, що відрізняють їх від інших осіб, викликають несхвалення, осуд чи несприйняття, а саме:

– підла, негідна, підступна людина, ворог: *гадє, гадя, казюка, кальвін, канцул, сказека, скуса, скуся, умразник* (негідник, бешкетник), *худібка* (погана людина), *душман* (жорстокий), *огідник* (погана, капосна людина), *паршива* (гидка, погана людина), *челєдина, челядина, чілідина, чілядина* (погана людина), *побліка* (підступна, непорядна людина), *оферма* (мерзотник), *азіяка* (ворог);

– брехлива людина: *брехливе, гаватий, катаринка, лембур, лопотало, льотка, ляпак, марфа, мийка, обсуда, осуда, пльоткарниця, сойка, спльотник, спльотниця, стрибуха, талатай, файорка, фейта, фльошка, фальшивка* (фальшива людина), *фалівник* (лицемір, хвалько);

– хитра, не завжди чесна людина: *мудрак, мудрагейлик, мудригелик, фармазон, фармазонник, чурса, штекер, шмикир, шмихір, шмекерант, штудер, штудерант* (хитрун), *перешиваниц* (нечесна людина, перевертень), *пакала* (насмішник, дурисвіт, ошуканець), *хархаборник* (кругій), *холєрник* (баламут, пройдисвіт);

– розумово обмежена людина: *бала, безглуздівец, бейла, булава, галалєв, гаман, той, дулан, дундук, йороп, кімак, клюпак, лавута, матарь, маняк, мішігін, мішігінний, мудак, олеум, слудван, слуп, слутвак, тлумак, флютор, цимбал, шимон, шідзун, штимак, штубей, цимбал* (пустун, дурень) *чурса* (недотепа), *мудьо* (нерозумна людина);

– вайлувата людина, недотепа, тобто людина, яка не вміє що-небудь робити, виконати з належним умінням: *бугай, бурмило, варгуля, голан, драпак, капица, люмпак, маглавіт, мерза, мирзєтина, мирза, омраза, омразенник, оферма, паршук, паршик, балабух* (повільна, вайлувата людина), *клавцун, кілавцун* (неповороткий), *мамлій* (вайлувата, ледача людина), *хамула* (вайлувата, незграбна людина);

– запальна, гарячкувата, нестримана людина: *опала* (про запальну жінку), *шпрітус, бешига* (запальний, загонистий), *варіят* (божевільний, скажений), *гаватий* (крикливий, пашекуватий), *оцизник* (про людину буйної вдачі), *пирскавка* (нестримана, гарячкувата жінка), *смотолока* (вередун), *шпїрт* (гарячкувата, невірніважена людина), *шулиця* (нестримана людина), *пирскавка, пирхавка*;

– зла, сердита, сварлива людина: *кусіка* (сварлива жінка), *хавкач, хандрила, чуга* (сердита людина), *язва, яспеда* (зла, сердита людина);

– ледача людина: *гнилий, гнилиця, ламбас, ломбас, ломваска* (лобуряка), *оламок, фелега* (ледача, неохайна жінка), *марфа* (ледарка);

– людина з фізичними вадами: *бовкало, буркало* (той, що невиразно говорить), *глухман* (глухий), *кавуля* (кривонога дівчина), *нямло* (який невиразно говорить, незрозуміло, плутано висловлює свої думки), *тьора* (підсліпувата людина), *цямкало, чамкало* (людина, що плямкає губами);

– надто вертлява людина, пустун, бешкетник: *бахур* (пустун, бешкетник), *гуңцуват* (*гуңцувот*), *джус, джюс* (вертун, дзига, дитина, яка не може сидіти на місці), *фокавка* (людина, яка не любить довго сидіти на одному місці, непосида), *инклюс, ін клюз, перелета, фишкало, шибало, шкен* (зірвіголова), *юпидник* (бешкетник);

– погано обізнана із чим-небудь людина: *мунтян* (нерозторопна, некмітлива людина), *незіхир* (недоумкуватий, непевний), *паладія* (неурівніважена, недоумкувата жінка);

– ні на що не здатна людина, нерозумна: *колісня, колісниця* (незграба), *лапух* (нерозторопна людина), *ніхтолиця* (нікчема), *цапіна* (нерозумна людина);

– набридлива, неприємна, непорядна людина: *нендза* (набридлива, дріб'язкова, нав'язлива, непорядна людина), *лотока, мозола* (настирлива, набридлива людина);

– чванлива, примхлива чи надто горда людина: *манголіст* (примхлива людина), *фудулаш* (гордовитий чоловік), *церемонний* (чванливий, гордий);

– скупа, ненаситна людина: *жадний, жемняк, жерун, захланник, скупинда, скупіндра, скупун, шкорбей*;

– надто мовчазна та похмура людина: *вудвуд, вудвод, лукавий, мокан, струк, чуга* (завжди насуплена, сердита людина), *шус* (похмура, сердита людина з важким характером);

– уперта людина: *мурга, мурга, мурза* (настирлива, уперта людина);

– вередлива людина (переважно дитина): *рендза, ренда, риндза* (вередлива дитина), *репетун, репетуха* (криклива дитина);

– слабохарактерна людина: *катран, макух* (млявий, безініціативний чоловік);

– плаксива людина (дитина): *нюньо, нюнько, нюня, ньоркало* (про плаксиву дитину); *обмінник* (вередлива, плаксива дитина, яку, за повір'ями, підкинула матері нечиста сила, забравши в неї власну), *роздертий, скрипей, хлипавка* (плаксива дитина чи жінка);

– байдужа, легковажна людина: *кулеша* (байдужа, легковажна людина), *шляпак* (байдужий);

– недовірлива людина: *варівкий* (обережний), *невір, невір* (скептик, людина, що не заслуговує на довіру);

– боягузлива людина: *перепуда, страшко*;

– надто сувора, непривітна людина: *гармідир*;

– забудькувата людина: *забудькишка* (забудько);

– зазнайкувата людина: *зипух* (зазнайкувата молода людина, молокосос);

– п'яниця: *ляпак, льомпак*;

– некультурна людина: *шанталавий* (неотеса, некультурна, неосвічена, невихована людина), *штрубак* (неграмотна людина).

Окрему групу емоційно-оцінних назв становлять лексеми на позначення „нещасної людини, яка викликає співчуття”: *кукавица* (бідолаха, нещасний), *саракий, сарака, сараку* (*сарачя, сарачатко*) (бідолаха, нещасна людина), які порівняно часто „пересипають” розмовне мовлення буковинців. Порівняймо: *Сарáка цей хлóниц, лишівси сиротóу* (Лукачівка Кельм.). *Сарáка та Кіца: мучиласи з чоловіком, а типér плáчі від зетя* (Кам'янка Глиб.). *Сарáка Марічка, так бідувáла, заків гíти віросли* (Горівці Глиб.). *Лéдві хóдит сарáка* (Валява Кіцм.) [СБГ, с. 477].

При експресивній номінації межі позначуваних референтів дуже розширюються: один і той самий номінант (ім'я) може співвідноситись із кількома номінантами, якщо зумовлює асиметрію плану змісту й плану вираження емоційних лексичних одиниць. Наприклад: одне позначуване і ряд значень (*чілядина* – 1) зла людина, 2) підступна, 3) сварлива тощо). І навпаки – одне значення і ряд номінацій (бешкетник – *бахур, фуліган, фаріван, юпидник, шкен, чурс, паришук, паліводник*). Слова, об'єднані в певні семантичні групи, перебувають у синонімічних відношеннях, наприклад: дурень – *бейла – бурмило – галалев – дундук – дулан – йорон – лавута – масарь – магалас – маняк – мішігін – мудило – мудьо – незіхир – оламок – слудван – слутвак – флютор – цапіна – цюра – шимон*; базікало – *лембур – лопотайло – ляпак – талатай – фльошка*; розпусниця – *лявра – нешта – папля – побліка – фейса – фльондра – чараніта*; бешкетник – *бахур – гоц – паліводник – паришук – фаріон – фуліган – чурс – шкен – юпидник*.

На рівні говіркового спонтанного мовлення підвищується роль номінатора (суб'єкта, який озвучує емоційно-оцінне ім'я). Він абсолютно свідомо добирає ознаки, на основі яких ґрунтується експресивна номінація. Через назву він передає і свої емотивно-оцінні висновки. Наприклад: *ніхтолиця* (ледар), *файорка* (пліткарка), *шимон* (дурень), *сорокатиий* (злий). Номінатор добирає лексичні засоби для найадекватнішого позначення номінанта, кодуючи в ньому свої суб'єктивні висновки. Адресат отримує інформацію не лише про об'єкт, а й про почуттєву напругу, емоційний стан самого суб'єкта мовлення, які закладені в експресивному потенціалі лексеми. Буковинське емоційне мовлення насичене не лише оцінними назвами, але й супровідними вигуками та відповідною інтонацією. Порівняймо: *Мой, али ти зробивси гунцуват!* (Дорошівці Заст.) [СБГ, с. 78].

До засобів вираження негативних емоцій належать передусім різноманітні назви-експресиви пейоративного змісту. Це зазвичай лайливі слова, які передають негативну оцінку, несхвалення, невдоволення, засудження, іронію, зневагу, презирство, ненависть: *сорокатиий* (проклятий), *остаттний* (найгірший), *бахурица* (дівчисько), *фейга* (повія), *бейла* (дурень) та інші. Наприклад: *Ти, лейко, бириси до роботи, ни ходи задурно* (СБГ, с. 256). *Ти, фаріони оден, чьо дітій чіпаіси, ану віддай їм шос забрав!* (СБГ, с. 581).

Емоційно-оцінні назви викликають відповідну емоційну реакцію мовця, звертають на себе увагу у зв'язку зі своєю винятковістю, незвичністю. Саме тому вони потребують і адекватного своїй сутності вербального вираження – особливого імені, семантика якого включала б, окрім категоріальних та лексико-граматичних компонентів, і такі експресивні семи, як „інтенсивність” та „параметричність”, які характеризують предмет („дуже”, „надто”), указують на його кількісні показники (багато/мало). Названі семи є позамовними чинниками експресивності і стимулами емотивно-оцінних реакцій суб'єкта мовлення. Суб'єкт кваліфікації керується виключно власними емоціями, своїм афективним станом у момент мовлення (називання, оцінювання).

Отже, емоційність зумовлена виявом ставлення мовця до позначуваного. Вона відображає якнайвищу участь людського чинника у моделюванні, структуруванні та інтерпретації фрагментів концептуальної картини світу. Емоційна оцінка часто формується з позиції „узагальненої” особи і має соціальну зумовленість.

Українське говіркове мовлення є одним з джерел поповнення експресивних засобів української літературної мови. Емоційно-оцінні лексеми, засвідчені в „Словнику буковинських говірок”, – це виразники суспільно усвідомлених, визнаних і загальновідомих кваліфікацій. Їхня стійкість і регулярність вживання підтримується суб'єктивною думкою, сформованою в певному соціумі. В основі емотивної кваліфікації лежать не логічні висновки, а емоції, почуття, інтенції суб'єкта мовлення. Їхня семантична структура поєднує конотативні семи „емотивність” та „оцінність”, а найхарактернішими рисами є антропоцентрична природа, тісний зв'язок із внутрішнім світом людини, відкритість і постійне поповнення новими маркованими словами експресивного шару лексики, регіональна специфіка, зумовлена належністю до кодифікованої системи діалекту. Перспективою подальших студій є вивчення інших тематичних груп лексики, репрезентованої в „Словнику буковинських говірок”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Шарль Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – С. 71–83.
2. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні: Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей / Н. І. Бойко. – Ніжин : Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. М. Гоголя, 2002. – 217 с.
3. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : [монографія] / Н. І. Бойко. – Ніжин : ТОВ „Видавництво „Аспект-Поліграф”, 2005. – 552 с.
4. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – М. : Наука, 1985. – 228 с.
5. Гридин В. Н. Психолінгвістические функции эмоционально-экспрессивной лексики : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / В. Н. Гридин. – М., 1976. – 22 с.
6. Єрмоленко С. Я. Експресивність / С. Я. Єрмоленко // Українська мова: енциклопедія / Редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. та ін. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 156–157.
7. Жаркова Л. П. Емоційно-оцінні назви осіб у системі художньо зображальних засобів мови / Л. П. Жаркова // Мовознавство. – 1970. – № 2. – С. 76–80.
8. Левченко С. П. Просторічний різновид розмовної лексики в сучасних російських і українських словниках / С. П. Левченко // Українське усне літературне мовлення. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 93–102.
9. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
10. Соловій У. В. Оцінно-образна номінація у структурі художнього тексту (на матеріалі української „малої прози” кінця ХІХ – початку ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / У. В. Соловій. – Івано-Франківськ, 2003. – 24 с.
11. Товстенко В. Р. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / В. Р. Товстенко. – К.,

2000. – 21 с.

12. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. – К. : Вища школа, 1984. – 165 с.
СБГ – Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

Nina Gujwanyuk

Emotionally-evaluative vocabulary in the „Dictionary of the dialects of Bukovina”

The article deals with the problem of linguistic qualification of category of emotiveness in connection with the category of evaluation and expressivity, the emotionally-expressive vocabulary of dialectal manner of speaking is system analyzed (based on the material of „Dictionary of the dialects of Bukovina”). The semantic sub-groups of lexemes which represent the mental stereotypes of transmitters of dialect are selected.

Key words: semantics, category of emotiveness, evaluative vocabulary, dialectal manner of speaking, dialectal lexicography.

Валентина Лєснова

**КАТЕГОРІЯ ОЦІНКИ І ДІАЛЕКТНИЙ ТЕКСТ
(на матеріалі українських східнословобожанських говірок)**

У статті проаналізовано особливості реалізації категорії оцінки в діалектному тексті. З'ясовано, що засобами вираження оцінки є повтори, градаційні нанизування синонімічних номінативних одиниць, слова-інтенсифікатори, порівняльні конструкції. Може зазначати трансформації семантика слів, що виконують оцінну функцію, зокрема лексем із суфіксами суб'єктивної оцінки.

Ключові слова: діалектний текст, оцінка, лексема, семантика, суфікси суб'єктивної оцінки.

У сучасній лінгвістиці однією з актуальних є проблема співвідношення й взаємодії семантики та прагматики, у контексті якої особливий інтерес становить аналіз оцінного значення одиниць різних мовних рівнів. Сутність лінгвістичної категорії оцінки, засоби її вираження, а також суміжні з нею явища емотивності, експресивності, образності були предметом вивчення багатьох вітчизняних та зарубіжних мовознавців (Н. Арутюнова, О. Бессонова, В. Богуславський, Н. Бойко, О. Вольф, Т. Космеда, Н. Лук'янова, В. Телія, В. Чабаненко та ін.). Водночас у вітчизняному мовознавстві відсутнє комплексне дослідження категорії оцінки в діалектному мовленні, чим і зумовлена актуальність нашої роботи.

Усне діалектне мовлення зберігає надзвичайно цінну історичну, культурологічну та суто мовну інформацію й водночас, не підлягаючи кодифікації, за ступенем експресивної насиченості та емоційності в багатьох випадках перевищує мовлення літературне. Як зауважує Н. Руснак, „діалекти – це той складник національної мови, у якому в первісному вигляді збереглися ментальність українців, аксіологічні виміри дійсності, духовні скарби й набутки, отримані від попередніх поколінь” [6, с. 3].

Вивчення слова в тексті, у потоці мовлення дозволяє якнайповніше з'ясувати його семантику, особливості вживання, конотативне забарвлення, оскільки „саме текст і відображена в ньому ситуація спілкування дозволяє виявити повністю емоційно-оцінний потенціал слова й установити контекстуальні модифікації оцінної лексики, що виникають під впливом комунікативної та прагматичної спрямованості висловлювання” [5, с. 97–98].

Діалектний текст як об'єкт дослідження останнім часом усе більше привертає увагу мовознавців, і це не випадково, адже з усіх форм фіксації діалектних мовленнєвих особливостей тексти найбільш близькі до природного мовлення, вони є „синтетичною формою відображення мовлення в його комунікативних властивостях” [2]. Як зазначає П. Гриценко, діалектні тексти „є наближеним до фотографічного відтворенням не лише окремих звуків (геср. звукотипів), словоформ, а й послідовності розгортання тексту як цілості в мовленнєвому потоці. Автентичні тексти відбивають такі особливості спонтанного мовлення діалектоносіїв, яких не фіксують (чи засвідчують лише зрідка) писемні (геср.: недіалектні) тексти” [4, с. 8]. Важливою є роль тексту в з'ясуванні змісту оцінки, оскільки, як зауважує Н. Бойко, „саме він належить до вагомих засобів актуалізації конкретних аксіологічних сем” [1, с. 163]. Мета пропонованої розвідки –

проаналізувати особливості реалізації семантичної категорії оцінки в діалектному тексті.

Передовсім з'ясуємо, у чому полягає специфіка діалектного тексту. За І. Гальперінім, текст – це „повідомлення, об'єктивоване як письмовий документ, літературно оброблене відповідно до типу цього документа, що складається з низки особливих єдностей, об'єднаних різними типами лексичного, граматичного й логічного зв'язку й має певний модальний характер і прагматичну установку” [3, с. 72]. З огляду на це відзначимо насамперед принципову відмінність діалектного тексту від літературного – відсутність у ньому опрацьованості. Не завжди дотримано в діалектному тексті й лексичні, граматичні та логічні зв'язки – для спонтанного усного мовлення, точною фіксацією якого є графічно відтворений діалектний текст, властиві такі ознаки, як непослідовність, еліптичність, тавтологічність, значна варіативність мовних засобів на всіх структурних рівнях.

Н. Руснак розглядає діалектний текст як „миттеву вербалізацію свідомості у вигляді семіотичної мовної одиниці, яка відповідає прагматичній настанові комунікації” [7]. З огляду на заявлену мету нашого дослідження актуальною є теза З. Тураєвої, яка зазначає, що „текст є продуктом, породженим мовною особистістю й адресованим мовній особистості” [8, с. 106]. Діалектний текст – це мовотворчість діалектоносія, і, безперечно, кожен із зафіксованих текстів має виразні індивідуальні риси. Водночас виділяємо деякі типи, на нашу думку, ознаки діалектного тексту щодо реалізації в ньому оцінної функції.

Дослідження виконано на основі діалектних текстів Східної Слобожанщини, опублікованих у матеріалах фольклорно-діалектологічних експедицій, а також власних польових записів, здійснених у 2008 – 2010 роках.

Оцінюючи ту чи ту реалію, ситуацію, людину тощо, діалектоносії часто вдаються до нанизування синонімічних оцінних засобів з метою посилення, увиразнення позитивного або негативного ставлення до них: *була мама мо'їа ударни'цейу / с'т'іки к'ін на'їазувала / н'іх'то так не' на'їазува'у // во'на ста'хано'ука була / не'ре'дова була / бе'дова була* (П-с Слобожанщина, с. 39–40); *та'кий же бу' кра'с'іви'ї / та'ке ж було ли'це кра'с'іве* (Смол). Іноді синонімічні оцінні номени конкретизують, доповнюють значення того слова, яке вжито першим: *хл'їб не'к'ти / нада бут' ду'ше'їними / не' мат'у'кац':а / не' лайац':а* (П-с Слобожанщина, с. 109).

Іноколи такі синонімічні засоби мають виразне градаційне розташування: *цеї ч'оло'в'їк бу' та'кий не'по'гани'ї / бу' робот'аш'ч'її / бу' ха'з'ай'їн ї зум'ї'ї п'їд'н'ати 'наше се'ло* (Смол) – якщо перший ужитий прикметник (*не'по'гани'ї*) має невиразне оцінне значення, то другий (*робот'аш'ч'її*) конкретизує характеризовану рису людини як безперечно позитивну, а іменник *ха'з'ай'їн* ще більше посилює цю конотацію, що увиразнює заключна теза тексту *зум'ї'ї п'їд'н'ати 'наше се'ло*.

У багатьох випадках інформанти використовують як синонімічні слова, властиві літературній мові, так і діалектні: *у п'ятни'ц'у не'к'ли шиш'ки / кара'вай // кликали 'родич'ї'ї / та'ких ж'їнок / шоб були оку'ратними / удалухами* (Старобільщина, с. 44); *она трудо'л'убива була / ч'ара'пка до роботи* (П-с Слобожанщина, с. 103).

Повторюваним у тексті може бути одне й те саме слово (вияв тавтологічності, властивої усному діалектному мовленню): *ї триц':ат'н'ї'ятому го'ду розла'мали 'церкву / у нас була ої' гарна / гарна / а дзв'їн бу' // іа'ї'С'омо'їк'ї жи'ла // тут іа'киї п'разник / туди ч'ут' у'же дзвониц'а / гарниї бу' дзв'їн / і 'церква гарна / і п'їн гарниї* (ВерхД). Як бачимо, прикметник *гарниї* використано в тексті кілька разів для оцінки різних об'єктів, в одному випадку його повторено двічі й, крім того, супроводжено вигуком, що посилює позитивну оцінку (*'церква була ої' гарна / гарна*). Подібний повтор фіксуємо й у такому тексті: *бу' у нас мужик о'дин / так іо'го проз'вали Сур'лет // морда ї'н'ого була здорова здорова / тобто сур'ло // о'тож і проз'вали іо'го Сур'лом* (Старобільщина, с. 73); у цьому випадку негативну оцінку містить і зневажлива назва *морда* ‘обличчя людини’.

Доволі часто діалектоносії вдаються до своєрідного обрамлення тексту, який містить оцінку: текст починається й завершується одним і тим самим або дуже близьким за

семантикою реченням. Для прикладу наведемо такі тексти:

1) у нас ро^ббила фел'дше^{ром} Коже^{кова} Вар^{вара} Н'ік'іт'ішна // була **дуже така добра л'удина** / н'ікому не в'ідмоу^лала і од^{на} була на ўсе се^{ло} // коли б ми не^пішли / д'ітки мален'к'і / визи^{вали} ноч':у / до дв'інац':ати ч'і п'іс'ла дв'інац':ати / во^{на} ўс'ігда було при^{іде} / ну йес'лі во^{на} ўден' / то о^{на} хот' на ве^{ло}машин'і / йак хароша по^{года} / а йак зи^{мо}й / то ото ша^{га} чере^з усе се^{ло} п'іш^{ком} / а се^{ло} наше т'агне^ц:а на п'ят' к'і ломе^{тр}'іу / се^{ло} наше роз^кинуте // **така она хо^{ро}ша була жєнич'іна** / і на пенс'ііі зараз о^{на} пома^{га}є / і л'уди до не^ї обраш'ч'айуц':а / ко^{му} ну ко^{го} спа^{сти} / ч'і у^{коли} / ч'і йа^кї со^вет посо^вітуват' ш'ч'ос' // **дуже хароша л'удина** (Пол);

2) жи^{ли} ў нас **дуже добр'і сус'іди** / та^к і йак Ала^{пайев} Ге^{над}'їй Се^{мен}ович' і Ала^{пайева} Анаста^с'їя Гри^{гор}'іуна // **дуже харош'і л'уди** // ми з ними **дуже** і **дуже** дру^{жи}ли // во^{ни} нам пома^{га}ли / ми йім пома^{га}ли // в у^с'ому / у^с'ому // шо ко^{му} на^{да} / шо ко^{му} тре^{ба} / на^приклад / йа йак по^їхала з до^{му} / йа про^{си}ла / Анаста^с'їя Гри^{гор}'іуна / во^{на} при^ходила / ме^н'і до^їла ко^{ро}ў // заган'аў Ге^{над}'їй Се^{мен}ович' ко^{ро}ў ме^н'і / ў са^{ра}ї заган'аў // **дуже** / **дуже добр'і л'уди були** (Червпоп);

3) ну н'іміц'і **дуже були так'і жорсток'і** // у мене була ба^{бус}'а старен'ка / ма^{ти} бат'кова / і во^{на} / де^ржали ж ми ко^{ро}ву / і во^{на} при^ходила ко^{ро}ўку ж ту до^їти / та ж т'і н'іміц'і шо ро^били // заста^ўли ба^{бус}'у мо^їу до^їти ту ко^{ро}ву ч'ере^з ка^{жд}'і дес'ат' минут / а не^здо^їє / во^{ни} наста^ўли на не^ї пісто^{лет} ч'і шо там і кри^ч'али / ка^пут / ка^пут // да^{ва}ї м'леко / да^{ва}ї // ну шо т'ї ба^{бус}'і оста^валос' ро^бити // во^{на} до^їла ту ко^{ро}ву / та ста^{кан} на до^їє / в'ін вип'іваў і їде // це ж / ну хва^{ши}сти йє хва^{ши}сти // **це дуже були жорсток'і так'і л'уди** (Червпоп).

Як бачимо, у кожному з наведених текстів початкова теза містить оцінку людей. У дальшому цю оцінку аргументують розгорнуті описи дій чи вчинків цих осіб. Підсумкова теза тексту повторює оцінку, висловлену на початку (у двох перших текстах мовець вдається до повтору ще й усередині тексту), що, безперечно, посилює оцінку семантику тексту.

Виразна риса діалектного тексту – сполучення раціонально-оцінного слова з прислівниками міри й ступеня, які вказують на найвищий ступінь оцінки. Показово, що такі прислівники часто є повторюваними в тексті: се^{ло} у нас **дуже** мал'оўнич'є / **дуже** пре^красне се^{ло} // зе^м'ла ў нас **дуже** хароша (Червпоп); нас в'іт^прави^{ли} аш' ў м'істо Батум'і // ну / йасно / шо це бу^ў жо^ўте^н' / м'іс'ац' / там було **дуже** тепло / **дуже** хоро^{шо} / **дуже** рад'існо було (Марк).

У функції прислівника міри й ступеня в українських східнословобжанських говірках часто вживають лексему *страшне*, яка може виконувати функцію інтенсифікатора позитивної або негативної оцінки: ме^л'анку^{ват}' **страшен:о** л'убила (П-с Слобожанщина, с. 56); а д'іч'ата пр'а^дут' // а но^{ги} ко^{ле} **страшне** (Там само, с. 57). У першому випадку позитивну оцінку посилено словотворчою структурою слова – наявністю в ньому суфікса *-енн-*, що вказує на збільшену міру вияву ознаки. Прислівник *страшне* часто постає в тексті як парцельована конструкція: та^кїй бу^ў голод // **страшне** (Тан); та^{ка} у^{лиц}'а назби^{райе}'а / **страшне** // ве^{се}'ло було (П-с Слобожанщина, с. 57). Парцеляції може зазнавати й стала сполука *страшне* д'іло з виразною оцінною семантикою, причому ця семантика може бути цілком позитивною: йак с'танем іс'а^{мо}го к'луба / і до до^{му} / і с'п'і^{вайем} / с'п'і^{вайем} у^с'і // **страшне** д'іло (Старобільщина, с. 55). Натомість прикметник *страшний* виконує в тексті лише негативно-оцінну функцію: у три^ц'ат' трет'ому голод бу^ў **страшний** ну до три^ц'атих го^д'іу (КрасП); голод сорок с'омі **страшний** / у^жасний бу^ў (П-с Слобожанщина, с. 63). Як бачимо, в останньому прикладі наявне градаційне нанизання синонімічних оцінних прикметників, про яке ми вже згадували.

Зазначимо, що в діалектних текстах семантика оцінних слів зазнає деякої трансформації. Наприклад, прикметник *ст^{ро}г'їй*, який в аналізованих говірках має значення 'суворий, вимогливий' може набувати в контексті значення 'злий': посто^їан:о ў нас жи^{ли} два н'іміц'а / о^{дин} **ст^{ро}г'їй** бу^ў / а дру^{гий} не^т'а^кїй **злий** (Старобільщина, с. 75).

У діалектних текстах раціонально-оцінні одиниці можуть бути поєднані з плеонастичним словом *такий*, що виражає потрібну мовцеві інтонацію *йа с'о'годн'і тако́го уз'вару нава'рила / та́кий у'кусний о'це!* (П-с Слобожанщина, с. 86); *во'ни ус'і та́к'і дух'м ан'і / ве'лика'і / накла'дайеш / і во'ни ус'і роспа'дайуц':а / во'ни ж ол'й'кою по'мазан'і // ха'рош'і!* (Там само, с. 191).

Оцінну семантику в текстах діалектного мовлення можуть мати вигуки й вигуківі сполуки: *бр'іга'д'і'рша на'ша ланко'ва по'ї'хала у' город / їй' дали ма'тер'її к'расної / о'це / ка'жут' / д'ї'ч'атам на ко'синки // о'то во'на приве'зла і да'ла / це ж нам п'рем'ї'а ве'лика / куд'а там!* (Старобільщина, с. 59); *бра'т ос'та'є'а з' нами і не'в'істка / да'ї Бог'їй' / о-о-ої' / хо'роше'н'кай'а ! // те'пер та'ких л'уде'ї не'ма'є* (П-с Слобожанщина, с. 103).

Виразним оцінним засобом у діалектних текстах є порівняльні конструкції: *бу'ла ота'ка Ма'р'ї'а / К'риси // ли'це у' не'ї' було ми'шач'е / а' зу'би не'редн'і здо'ров'і / ї'ак нама'л'ована к'риси* (Старобільщина, с. 73); *у' мене ма'ч'уха бу'ла та'ка / ї'ак зм'ї'а / ух / та'ка у' мене ма'ч'уха бу'ла / ни'є'вино'с'їма / ст'раши'но вам рос'казу'ват' / ї'ак га'д'ука* (Сватівщина, с. 74). Як бачимо, негативна конотація є значно виразнішою в другому тексті, що досягнуто поєднанням кількох мовних засобів: уживанням двох порівнянь з ідентичною семантикою (*ї'ак зм'ї'а, ї'ак га'д'ука*); використанням вигука *ух*, що посилює емоційне забарвлення тексту; застосуванням слова-інтенсифікатора *така* при прикметникові з негативним оцінним значенням *ни'є'вино'с'їма*, а також сполуки з виразним відтінком навмисного перебільшення негативної оцінки *ст'раши'но вам рос'казу'ват'*.

Виразно позитивну оцінку предмета (чобіт) містить такий діалектний текст: *ото' ў'же ў' мене бра'т гу'л'аў / са'по'ги х'ромов'і / хоч' у' ву'хо п'хай' // то'несе'н'к'і / м'їа'кесе'н'к'і* (П-с Слобожанщина, с. 111). Оцінку тут передано за допомогою фразеологізованої сполуки *хоч' у' ву'хо п'хай'*, семантику якої пояснено за допомогою позитивно конотованих атрибутів *то'несе'н'к'і, м'їа'кесе'н'к'і*, що містять зменшувально-пестливі суфікси як додатковий засіб вираження позитивної оцінки.

Емоційне навантаження слів із суфіксами суб'єктивної оцінки значною мірою зумовлено текстом, у якому їх ужито. В аналізованих діалектних текстах зменшувально-пестливі суфікси наявні в словах різних частин мови – іменниках, прикметниках, прислівниках. У багатьох випадках семантика цих слів виразно меліоративна – схвальна, пестлива, співчутлива: *ну жи'є'во'на ў' сво'ї'ї хат'і / у' сво'ї'єму' р'ї'дному' бат'ковому' гн'ї'здеч'ку / іс'во'ї'їми' д'ї'тками / дві' доч'е'ч'ки і си'ноч'ок* (Червоп); *ў'же ї' ба'риши'на с'тала // та'ка ло'ўкен'ка бу'ла // до' мене ў'же ї' хло'пц'і ч'ї'п'л'алис'а* (Сватівщина, с. 74); *при'є'ходе / а' йа ж си'є'д'у'п' ід' коро'ўкою' там та'ка за'ўб'ї'л'ше'ч'ки* (Білк); *бу'ло хо'лодно / а' мо'їа' суп'руга о'д'ї'ла' ту'фе'л'ки // не' схот'ї'ла' вал'аноч'ки / так' но'жки' покрас'н'їли' б'єдник'ї'є* (Старобільщина, с. 64).

Як свідчать проаналізовані тексти, зменшувально-пестливі суфікси є функціонально активними в діалектних текстах, у яких інформатор розповідає про власну хату, домашню худобу або продукти харчування, що підтверджують численні приклади: *зл'ї'пили' хату // три' ком'натки і кал'ї'дорч'їк // о'це ми тут так жи'є'ве'мо // ну а так об'ста'ноўка та'ка / ну ста'рин'а / кро'ват'і / сту'лоч'ки / сто'ли'є'ки / ша'хва'нерик // о'це ми так жи'є'ве'мо // о'це хат'ка / коло' хатки' кур'атни'є'ч'ок / погр'їб // жи'є'вем / д'ба'єм со'б'ї' ў'се / і коро'ўку' дер'жи'є'мо* (Бул); *у' нас бу'ли би'ч'є'ч'ки / бу'ла ко'н'ач'ка / по'том' ма'ти ту' ко'н'ач'ку' прода'ла та' би'ч'є'ч'ки' куп'ила не'ве'лич'к'і // не'ре'зиму'вали' ї'їх і во'ни с'тали' во'ликами* (П-с Слобожанщина, с. 103); *у' нас бу'ла коро'ўка' хоро'ша // бу'ло ї' мо'лоч'ка' ба'гато / і' ма'слич'ка' бу'ло* (Там само, с. 135); *бе'рут' г'ї'лоч'ку' р'ас'нен'ку / на' не'ї' ч'ї'п'л'а'їут' конх'вети / п'туше'ч'ки / ши'шки не'ч'ут' / п'тушки / та'кі ма'н'ун'к'і' п'туше'ч'ки / спече'н'і з' т'їста* (Сватівщина, с. 58); *ото'ж' то'же' нази'є'валис'а' пампуш'ки // бе'рут' ма'к'ї'тороч'ка' та'ка ма'лен'ка / у' пі'ч'ї' не'к'ли / ка'ждий' бе'рут' / не'ве'лич'к'ий' та'кий / ї'ак пам'пуше'ч'ку' робл'ат' / в' ол'ї'ку' ў'мо'ч'а'їут'* (П-с Слобожанщина, с. 191); *д'їс'тала' йа' ї'їсти / ку'соч'ок' хл'їба і' к'руже'ч'ку' мо'лока*

(Риб'ян); *л'уб-лат' шоб мама й торт'іку не^кла / і все та^ке добрен'ке л'убл'ат' по^кушат' / л'убл'ат' бл'інчи^ки то^нен'к і* (Велик).

Уважаємо, що наявність меліоративних суфіксів у назвах побутових предметів, продуктів харчування та домашньої худоби є свідченням однієї з характерних рис ментальності українців – у народі здавна шанували рідну домівку, з повагою ставилися до праці й поклонялися хлібові як живодайному джерелу всього суцього на землі.

Слова із зменшувально-пестливими суфіксами в діалектних текстах також може бути використано задля пом'якшення якоїсь негативної ознаки, наприклад, під час номінації фізичних вад людини: *один стари^чок сл'іпен'киї бу^у* (Бул); *а він / мій д'ід / кривувате^н'киї бу^у на праву руку / не^н розгиналас'а вона у н'ого* (Старобільщина, с. 75). Функцію пом'якшення, завуальовування негативної семантики виконують у діалектних текстах і меліоративні суфікси в прислівниках *бідно, погано* й под.: *в'ін при^шо^у з ар^м ії / б'іднен'ко жи^у дуже / одна ши^н'іл' була* (Проїж); *пога^нен'ко жили / шо там ка^зат' / гол'і і бос'і / та і йїсти до пут':а не^н було ч'ого* (ВерхД); *та труд^нен'ко було ка^н'ешно / но н'іч'ого / зарплату получ'али* (Бул).

Подколи позитивна оцінна конотація слів із зменшувально-пестливими суфіксами є невиразною або й відсутньою. Уважаємо, що в цьому разі можна говорити лише про індивідуальні особливості мовлення діалектоносія: *п'ис'ла поми^н'і^у розда^йут' милости^н'у / у багатих л'удей луч':ен'ко да^йут' / у б'ідн'іших / мен'шен'ко* (Тишк).

Значно менше зафіксовано в аналізованих діалектних текстах слів із пейоративними суфіксами: *а той хам глад'учий / ота^ка морда і ото н'іл'з'а колос'ка вирват'* (Сватівщина, 54); *м'ї бат'ко не^нбагатий жи^у / одна ко^н'ака і коро^уйака* (П-с Слобожанщина, с. 170). Якщо в першому випадку прикметник *глад'учий*, безперечно, містить негативну оцінку, то в другому іменники *ко^н'ака, коро^уйака*, імовірно, не мають негативної конотації, суфікси згрубілості **-ак(а)** тут указують на великий розмір тварини.

Оцінну функцію в діалектних текстах можуть виконувати й жаргонізми. Проаналізуємо розповідь бабусі про своїх двох онучок: *маїу дві онуч'ки // одна с'тарше^н'ка / друга мен'шен'ка // с'тарше^н'ка д'евочка / она с'тримана та^ка / по^важна / лишн'ого слова не^н скаже // а мен'ч'а / огон' // она може с'тари^у так затусу^вати / шо не^н дове^н'ди Боже / та од ней не^н одобйец':а* (Сват). Як бачимо, два перші речення наведеного тексту містять сему пестливості, що передано словами із суфіксами суб'єктивної оцінки (*онуч'ки, с'тарше^н'ка, мен'шен'ка*). У наступному реченні лексемами з виразною позитивною семантикою (*с'тримана, по^важна*) передано схвальну оцінку старшої онуки, тут діалектоносіє знов-таки використовує прикметник із зменшувально-пестливим суфіксом (*с'тарше^н'ка*). У наступному реченні для характеристики молодшої онуки вжито слово нейтральної оцінки (*мен'ч'а*) і використано різноманітні оцінні засоби: метафоричну назву (*огон'*), вигуківу конструкцію (*не^н дове^н'ди Боже*), а також жаргонізм (*затусу^вати*).

Отже, діалектні тексти є цінним джерелом інформації про різноманітні процеси, що відбуваються в говірковому мовленні. Звернення до тексту з метою визначення специфіки реалізації категорії оцінки в діалектному мовленні, безперечно, є перспективним та актуальним напрямком діалектної лексикології, семасіології й текстології.

СПИСОК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Білк – смт. Білокуракине; **Бул** – с. Булавинівка Новопокровського р-ну; **Велик** – с. Великоцьк Міловського р-ну; **ВерхД** – с. Верхня Дуванка Сватівського р-ну; **КрасП** – с. Красне Поле Марківського р-ну; **Марк** – м. Марківка; **Пол** – с. Половинкине Старобільського р-ну; **Проїж** – с. Проїждже Білокуракинського р-ну; **Риб'ян** – с. Риб'янцеве Новопокровського р-ну; **Сват** – м. Сватове; **Смол** – с. Смолянинове Новоайдарського р-ну; **Тан** – с. Танюшівка Новопокровського р-ну; **Тишк** – с. Тишківка Новопокровського р-ну; **Червпоп** – с. Червонопопівка Кременського р-ну.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика : семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : монографія / Н. І. Бойко. – Ніжин : ТОВ „Видавництво „Аспект-Поліграф”, 2005. – 552 с.

2. Большакова Н. В. Взаимодействие дискурсов в диалектном тексте / Н. В. Большакова // Вестник Новгородского государственного университета. – 2009. – № 54. – Режим доступа: <http://hghltd.vandex.net>
3. Гальперин И. Р. О понятии „текст” / И. Р. Гальперин // Вопросы языкознания. – 1974. – № 6. – С. 68–77.
4. Гриценко П. Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок / Павло Гриценко // Говірки Чорнобильської зони : тексти / упоряд. : Гриценко П. Ю. та ін. – К. : Довіра, 1996. – С. 7–15.
5. Ретунская М. С. Реализация эмоционально-оценочного потенциала слова в речи / М. С. Ретунская // Теория и практика лингвистического описания разговорной речи : межвуз. сб. науч. тр. / отв. ред. Ю. М. Скребнев. – Горький, 1987. – С. 96–104.
6. Руснак Н. Передмова / Н. Руснак // Буковинські говірки : хрестоматія діалект. текстів / укл. : Н. Гуйванюк, В. Бузинська. – Чернівці : Рута, 2006. – 383 с.
7. Руснак Н. Когнітивні параметри діалектного тексту / Н. Руснак // Лінгвістичні студії. – 2009. – Вип. 18. – Режим доступа: <http://hghltd.vandex.net>
8. Тураева З. Я. Лингвистика текста и категория модальности // З. Я. Тураева // Вопросы языкознания. – 1994. – № 3. – С. 105–114.

ДЖЕРЕЛА

- П-с Слобожанщина – Північно-східна Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області) : матеріали. фольклор.-діалект. експедицій / упоряд. Магрицька І. В., Семистяга В. Ф., Сікорська З. С., Чернопиский М. Г., Шевцова В. О. – Л. : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 256 с.
- Сватівщина – Сватівщина : матеріали. фольклор.-діалект. експедицій / за ред. З. С. Сікорської. – Луганськ : Осіріс, 1998. – 136 с.
- Старобільщина – Старобільщина : матеріали фольклор.-діалект. експедицій / за ред. З. С. Сікорської. – Луганськ : Шлях, 2000. – 128 с.

Valentina Lesnova

Semantic category of evaluation and dialectal text (based on the material of Ukrainian East Sloboda dialects)

The article deals with the analysis of the peculiarities of realization of the semantic category of evaluation in a dialectal text. It has been found out that the means of realization of evaluation are repetitions, gradual strings of synonymic nominative units, the use of words-intensifiers and comparative constructions. The semantics of the words which perform an evaluation function especially the lexemes with the suffixes of subjective evaluation can be transformed.

Key words: dialectal text, evaluation, lexeme, semantics, suffixes of subjective evaluation.

Наталія Хобзей

БАГАТОЗНАЧНІ ДІЄСЛОВА В ГОВОРАХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ: *виводити* / *вивести*

*У статті простежено значення дієслівної пари **виводити** / **вивести** на матеріалі говорів південно-західного наріччя української мови. Проаналізовано семантичний розвиток цього багатозначного слова. Для дослідження залучено також вияви дієслівної пари у фразеологізмах та пареміях.*

Ключові слова: дієслово, фразеологізм, багатозначність, говори південно-західного наріччя.

Для семантичного опису дієслівної лексики важливим є не тільки лексикографічний опис слова, а й виявлення регулярних зв'язків між значеннями. О. Падучева такий підхід вважає одним із найважливіших, наголошуючи, що в традиційній лексикографії значення слова найчастіше описують незалежно від їх внутрішніх зв'язків, так, неначе вони «цілком випадково мають спільну звукову оболонку» [2, с. 14]. В українській діалектній лексикографії під час опису префіксальних дієслів першим здебільшого наводять периферійне, іноді оказіональне значення, яке як явище є цікавим, однак не відтворює усього комплексу значень слова в говірці, не показує ієрархічної будови значень [про це див.: 3]. Лексикографи звертають увагу власне на саму вокабулу та лексему – слово в одному значенні [1, с. 346], переважно заперечуючи слово як лінгвістично корисну сутність, адже «слово для мовців – безсумнівна реальність, і цього факту не можна ігнорувати» [2, с. 14].

У сучасних дослідженнях, пов'язаних зі семантикою дієслова, учених дедалі більше цікавить підхід, згідно з яким зберігається поділ слова на лексеми-значення (за О. Падучевою) і встановлюються регулярні семантичні зв'язки між різними значеннями слова. Отже, домінує зацікавлення багатозначністю слова. У центрі такого опису – загальні моделі – «семантичні деривації» [там само], за якими одне значення перетворюється на інше. «Ієрархія стає деревом дериваційних зв'язків; значення виводяться одне з одного (і в результаті зводяться до спільного кореня) послідовністю застосування тих чи інших моделей деривації. Таких моделей є багато, але все ж таки не безкінечно багато. Важливо, що вони відтворювані, їх можна застосувати до багатьох слів, іноді до сотень і тисяч слів» [там само].

Опис слова, у якому виявлено перехід лексем-значень одне в одне, «динамічний підхід до значення», наріжним каменем якого є початкове значення, сприяє не тільки більш влучному тлумаченню слова, а й розумінню механізмів розвитку значення слів такого ж типу.

Предметом статті є значення дієслівної пари *виводити* / *вівести*, які вона виявляє у складі ідіом та паремій у говірках південно-західного наріччя української мови. Особливість опрацьованого матеріалу в його джерельній базі, яка охоплює системно зібраний матеріал із записів живого мовлення, архівних матеріалів (зокрема до другого тому «Атласу української мови»), опублікованих діалектних текстів та лексикографічних праць.

У вокабулі *виводити* / *вівести* одинадцятитомний «Словник української мови» подає 6 значень (СУМ, I, с. 366–367). Семантичне співвідношення загалом відповідає парі 'процес' (недоконаний вид) / 'дія як результат процесу' (доконаний вид).

Основне значення дієслів *виводити* / *вівести* й у говірках, і в літературній мові формується на підставі руху об'єкта, який, переступаючи межу, покидає попереднє місце перебування, однак він робить це не самостійно, а з чиеюсь допомогою. Рух об'єкта при цьому може бути добровільним чи примусовим. Семантична валентність «хто?» найчастіше відступає на другий план, увагу зосереджено здебільшого на валентності «кого?»; це може бути вказівка на конкретну особу, групу людей, тварину тощо. Зокрема в зафіксованих текстах колядок та щедрівок виявляємо приклади, у яких запитання «кого?» передбачає відповідь:

– **панну (дівчину):** *Вивели єму подаруночок, Подаруночок – гречную панну, Гречную панну – файну дівчину* ((Старі Кути) КЩ, II, с. 40); *Щож ми стояли в вишньовім саду, Тим ми вівели гречную панну* ((Синевідськ) КЩ, II, с. 258); *Ой жєснули се усі міщане, Вивели єму гречную панну* ((Порхова) КЩ, II, с. 50); *Вівели й д нему угорску й панну: Гой він на тоє барзо вдивив си, Шепочку здоймив, з низка й си вклонив* ((Семаківці) КЩ, II, с. 55); *Взяли радити, взяли гадати, Що би сему пану за поклін дати: Вивили єму гречную панну* ((Сапогів) КЩ, II, с. 54); *Виводїж єму угорску й панну, Виводї д нему я два й Вугринци, Я два й Вугринци, єго шуринци* ((Семаківці) КЩ, II, с. 55); *Виводит єму гречную панну, Він сі буре, файно дзїнькує* ((Камінь) КЩ, II, с. 56);

– **коня:** *Батенько кличе води вінести, матїнка кличе хату вінести, Миленький кличе коньї вівести. Ой вода буде ни вінесена, Ой хата буде ни заметена; Ой піду, піду, коня віведу, Коня віведу аж до Дунаю, Бо я с тобою жити гадаю* ((Іванівці) КЩ, II, с. 233); *Миленький кличе коня вивести, Коня вивести тай напояти, Тай напояти та усьодлати* ((Ясениця Сільна) КЩ, II, с. 234); *Вивели йому коня вороного [...]: Він сі на тоє вже поглядає, Вже поглядає й за дар вже має* ((Жовтанці) КЩ, II, с. 19); *Чим даровати, що ж йому дати. Вівели йому коника в сїдлі* ((Синевідськ) КЩ, II, с. 48); *Приїзде вони під Хотин місто, Ой жєснули се усі панове, Вивели єму в сїдлі коника* ((Порхова) КЩ, II, с. 50); *Служенькі мої найвірнійшіі! Єдні віведїт коня перского, Другі вінесїт меча острого; Най я поїду, орду догоню* ((Глибоке) КЩ, II, с. 62); *Що ж ми стояли за воротами, Тим ми вівели сивого коня* ((Синевідськ) КЩ, II, с. 257); *Виводєж єму коня сивого, Коня сивого й нарідженого* ((Семаківці) КЩ, II, с. 55); *Виводят єму коника в сїдлі [...]* *Виводят єму панну молоду, Панну молоду, та як ягоду* ((Ляхівці) КЩ, II, с. 52); *Виводє єму під сїдлом коня [...]* *Виводє єму гречную панну. Вин панну узєв шепочку здоймив, Шепочку здоймив, З низка си вклонив* ((Кобаки) КЩ, II, с. 53).

Якщо в цитованих прикладах семантична валентність «звідки?» виявляється

переважно в ширшому контексті (часто йдеться, наприклад, про облогу міста), то в необрядових текстах семантичний компонент *кінь* найчастіше передбачає відповідник *стайня*, себто місце, де господарі тримають худобу, а отже, і коня: *І піш'оу ду ст'айні, в'ывіу кун'є, маму пусад'іу на кун'є* ((Старява) Пшепюрська 2007, с. 153); *Тай тогоді виходит богач до стайні, виводит злодійови коні, запрьигає до воза, і подьікувау газда злодійови, злодій газді – сіу і поїхау* ((Далешів) ЗУД, II, с. 76).

Семантичним відповідником на запитання «звідки?» може бути також *пекло* (*ад*), а відповіддю на запитання «хто?» – *Ісус* (*Ісус Христос*); семантичну валентність заповнюють *душі померлих*, хоч іноді, за наявності двох перших компонентів валентність «кого?» може бути виражена займенником: *Перед приходом Ісуса Христа на землю, ішли душі померлих «у Ад». Аж Ісус вивів їх звідтам і від тоді то також тратить свободу «найстарший диявіл» [...] Хіба би, каже, такий буу, шо би сі народиу и умирау и воскресау, то хіба би той їх вивіу из Ада* ((Зелена Н) Онищук 1909, с. 69). Якщо валентність «звідки?» відсутня, то читач / слухач може домислити її чи здогадатися про неї, наприклад: *Але добри, шо ви надійшли, то вже ми звітци вивидити. І вивів [...] і пішли воба* ((Будзанів) ЗУД, I, с. 133); *Вівели того старого, а пан изнеу з перед него шепку и каже: «Пускай ні, каже, бо гину!»* ((Зелена Н) Онищук 1909, с. 123).

Про вихід із родинного дому часто йдеться в обрядових текстах, а об'єктами, «яких виводять», є учасники весільних обрядодій: *В'иводіни, то не те самé шо вів'іт, то колі вивод'ет с хати молодіх* ((Верховина) КСГГ).

У згаданих вище випадках валентність «звідки?» вказує на конкретне місце – «будинок», «місто» чи «пекло». У фразеологізмах фіксуємо також вказівку на природний ландшафт – «ліс». Присутність валентності «кого?» – *вовка* – створює негативну конотацію, і фразеологізм передає пересторогу – *Не виводи вовка з ліса* 'не накликай на себе нещастя' (ГРП, I, с. 356). Синонімом до дієслова *виводити* в деяких контекстах є *викликати*. Зокрема в «Галицько-руських приповідках» виявляємо паремію *Старого лиса не ведеш з ліса*, яку І. Франко розтлумачив так: «Він не дасть вивести себе туди, де б його легко могли побачити» ((Залісся) ГРП, II, с. 465). Отже, негативної конотації в прикладах із *вовком* та *лисом* додає саме валентність «звідки?», яка вказує на невідомість, небезпечність окресленого простору.

Простір «сад» у текстах колядок не можна назвати нейтральним, адже він не дозволяє об'єктові самостійно вийти за межі локусу, покинути його, мусить бути той, «хто виведе»: *Ой садом, садом, тай виноградом, Блудили блудці, сімсот молодців. Ой прибудили до пана Йвана: Пане Іване, виведи нас!* ((Джурів) КЩ, II, с. 16); *Ой пани, (Йване), вивиди нас! Як вивидеш, перейму буде, Перейму буде дві-три службочці: Перша служба – на світле Різдо, Другая служба – на Василія, А трета служба – на великий день* ((Орелець) КЩ, II, с. 16); *Ой ти, пани наш, виведи нас, Станемо ти всі ми до помочи, всі до помочи, до темной ночі* ((Ляхівці) КЩ, II, с. 15).

Компонент 'рух об'єкта, який переступає межу' має не тільки валентність «звідки?», а й «куди?»: *Він тебэ вівэдэ на добру стéшку* ((Дмитрів) АУМар №19, с. 12). Ця валентність виявляється й у низці фразеологізмів та паремій, записаних у говірках південно-західного наріччя. Негативна конотація присутня й у таких фразеологічних одиницях, як: *вивести в поле* 'ошукати, обдурити' – *Він і чорта в поле виведе* ((Нагуєвичі) ГРП, III, с. 425); *Мене в поле не виведеш* ((Снятин) ГРП, II, с. 755); *Вивів його в поле* (ГРП, II, с. 754); *вивести на зелену папу* 'вигнати з дому, залишити без догляду' ((Нагуєвичі) ГРП, II, с. 237). Як бачимо, вказівка на природний ландшафт, який є не домашнім, а «чужим» простором у валентності «куди?», як і попередня вказівка на «ліс», спричинює негативні конотації в пареміях та фразеологізмах.

Вираз *виводити сплетні* (*Жінки [...] виводять сплетні* (Шухевич I, с. 40)) викликає негативну конотацію, яку посилює іменник *сплетні* 'плітки', і свідчить, що за межі конкретного середовища можна виводити не тільки «когось», а й «щось».

Негативну конотацію має і фразеологізм *Дочки віведут' з сорочки* ((Постійне) АУМар №36, с. 24; (Яполоть) АУМар №36, с. 12), що, очевидно, є своєрідним перифразом фразеологізму *останню сорочку зніме* 'доводити до крайньої матеріальної скрути' (див.: СУМ, IX, с. 467). Вираз *вивести з сорочки* утворено внаслідок розвитку основного

значення 'рух об'єкта, який, переступаючи межу, покидає попереднє місце перебування': '«вивести» когось з одягу' → 'позбавити одягу' → 'довести до зубожіння'.

Якщо валентність «звідки?» вказує на нестатки, біду, то конотація його в паремії може бути і позитивною: *держи пашу сім літ, а виведе тя з сім бід* ((Дидьова) ГРП, II, с. 678); *тримай пашу сім літ, а виведе тя з сім бід* ((Лімна) ГРП, II, с. 678). Ці варіанти приповідки передають народну традицію, за якою сіно, яке худоба не з'їла за зиму, залишають, прикладаючи його новим, а не викидають, не позбуваються його. Натомість фразеологізм *вивести на добру дорогу* має позитивну конотацію — 'дати добру пораду': *Порáдити ко́гось: «Будь чéмний, не пій, будь то, будь то» – то вівести на добру дорóгу* ((Поляна) ФАр: Шелемех).

Валентність «куди?» може вказувати не тільки на місце, а й на середовище, суспільство, наприклад: *вивести в люде* 'виховати, виростити, вигодувати (дітей)'; 'дати освіту (дітям)' (Кміт 1934⁴, с. 25).

Семантичний компонент 'рух об'єкта, який переступає межу' розвивається і в наступному значенні — 'народити потомство (про птахів, плазунів тощо)': *Курка вівела куріта* ((Зелена Н) КСГГ); *Кажут, шо ек куріта курка віведи і уже ідут на город ек си кини на них половик (на ті куріта), тай ек си ті куріта перепуді тай вітак ек си курку заріже (шо уже віросте с тих куріт), а пірі вісушит си поклади до подушкі, то кажут, ек вітак під хорим то пірі змокріє, то пара та, той страх, шо курі мало від половика, ни дає умирати* ((Карлів) ПЗО, с. 320–321); *Квóчка вівела кур'ітка* ((Комарів) АУМар № 108, с. 8); *Кувóчка вівела богáто кур'ит* ((Сваричів) АУМар № 100, с. 11); *Цéго рóку насаділиси дві кўóч'ці, та кобі хот' вівали мэн'і двáдц'ітáро кур'эт, то би дóбрэ бóло* ((Княже) АУМар № 101, с. 22); *Кўвочка вівела куріта* ((Прутівка) АУМар № 101, с. 11а); *Кувóч'ка вівела двáц'ітáро куріт* ((Микулинці) АУМар № 102, 15); *Кáч'ка вівела п'йэтáро кач'ут* ((Іллінці) АУМар № 103, 11а); *Квóч'ка вівела куріта, Кáчка вівела дéс'ік' качін'эт* ((Іллінці) АУМар № 103, 12b); *Квóчка в'івела богáто куріт* ((Нижній Вербіж) АУМар № 111, 19а); *Гадина чинить уперед яйце, а потім виводить гадиньта* (Шухевич, II, с. 238); *Медведик має 4 нозі и 2 руці; він виводить діти на поли, де нищить траву; він обточить земл. до окола, зробить дірочки тай нанесе там яєць, а сам коло них ключе йик курка; він сидит на тих яйцях та сьпіває* (Шухевич, V, с. 273); *У мéнэ бóла така ковóчка, шо віводіла двáц'ік' п'йэтáро куріт* ((Прутівка) АУМар № 101, с. 48). Розвиток значення відбувся не тільки у зв'язку зі звільненням від оболонки, а насамперед, очевидно, із тим, що домашні птахи виводять і супроводжують своє потомство.

Дієслово з цим значенням активно вживають і з часткою *ся-*: *вилуплюватися* 'прокльовуючи шкаралупу, пробиваючи оболонку, виходити з яйця' (СУМ, I, с. 425), яка вказує на самостійний вихід об'єкта: *З покладків виводяться курята = потьїта* (Шухевич II, с. 238); *Тьижко найти де вона [синиця] виводит си, вона має дуже богато дітий* (Шухевич V, с. 266); *Онди у Чернику є, шо вивогіт сі борсуки; там поли називає сі Борсуковáне* ((Зелена Н) Онищук 1912, с. 144); *У нас ніжче горóду виводіласі чóрна в'івйўрка* ((Великий Ключів) КСГГ); *Тому тепер виводит си орел марта, коли ще морашок нема* ((Жаб'є) Шухевич, V, с. 169); *Пчолá мáтка в'ідклáддју јáйца, і зразу вивод'ацца личінки, а потóm ростут' молод'і пчóли* ((Бродниця) АУМар № 35, с. 74); *Кажут, шо у скалі тий давно си виводили соколи и вид того, шо там давно виводили си соколи, призвано и до сегодне ту скалу «Сокільський»* ((Голови) Квестіонар 1907, с. 19–20). Це значення відображено й у приповідках: *По гнізді пізнати, який птах у нім виводит сі 'за способом ведення господарства можна довідатися про характер людини'* ((Дрогобич) ГРП, I, с. 500).

Щодо птахів, гадів, комах дієслово *виводитися* застосовують регулярно, однак щодо осіб лише в деяких контекстах, серед яких обрядовий: *Ужé хот'їє виводітиси з:а столá та итї до в'інч'ін'а* ((Криворівня) КСГГ); *Йти у вивід — Яка [дівка] борше ухопит' ся фелона, тотá борше віддасть ся, она буде сі за рік* (Шухевич, IV, с. 205); *Йа коліс' с'а*

виводіла двомá д'ит'мі́ ў п'юдруга т'іж'н'а ((Росішка) КСГГ); *Тотá жонá, шо с'а вивóдит — виведені́ц'а* ((Росішка) КСГГ).

Значення ‘народити потомство (про птахів, плазунів тощо)’ зумовило й утворення іншого значення ‘створити істоту, яка допомагатиме в домашньому господарстві’: *Нарадив Иванчіка, ек можна дістати, або й самому вивести собі “йиго зчез би” — “служу” до стрілецтва, до скрипки, тай до богацтва* (ШДдідо, с. 175). За народними уявленнями таку істоту можна створити зі зноска ‘останнього, найменшого яйця, яке знесла курка’ (СУМ, III, с. 671); людина може виплекати його за дотримання певних умов.

Значення ‘народження’ розвивається в ‘походження’, однак вже йдеться не про птахів чи гадів, а про домашніх тварин, а також про людей: *Єк кажут учені знавці, сегоднішній пра-пра-прадід гуцулського коня виводивси з коня староримського* (ШДрік, с. 257); *Тот дідок, то був буковинський гуцул, а тудá, в буковинських горах, то здавен-давна такі си нисамовиті люде виводили* (ШДдідо, с. 173); *Я поставив сторонам, що виводились із фабричних робітників, кілька питань* (ЛЛ, с. 345). На родинне коріння, спадковість вказує й фразеологізм *вивестися в мякому гнізді* ‘мати благородне походження’: *Вывів са в мяяк'ум гнізді* ((Остружниця) ФСЛГ, с. 33)).

Вихідне значення ‘рух об’єкта, який переступаючи межу, покидає щось’ посилює компонент «позбуватися», відтак фіксуємо значення ‘позбутися за допомогою розчину (про пляму)’: *Знаєте, Стефцю, той амоняк так смердить, але порадив мені Юльцьо вивести ним пляму з товщу* (ЛЛ, с. 52). Фразеологізм *вивести з хліба* ‘залишитися без хліба; залишитися без засобів харчування’ у досліджуваному мовному просторі відомий тільки з часткою *не*: *Рáнна с'їуба, хоч нá рóдит, алé й з хл'їба нá вивóдит* ((Ямельниця) АУМар № 11, с. 28).

Деякі зі значень дієслова *виводити* пов’язані з музичним виконанням чи супроводом:

– ‘грати на музичному інструменті’: *Підлóга сего свиріля [...] каблуковата, через що скорше мóжна прикладати до уст піщики, а тим самим виводіти арию* (Шухевич, III, с. 77);

– ‘співати’: *Д'ек вивóдит ў цёр'к'кв'і* ((Верховина) КСГГ); *Два стојáт, два ле"ж'ёт, а посе"ридні одén хóдит і п'іс'н'у вивóдит* ((Кавське) АУМар № 2, с. 28);

– ‘танцювати’: *Дáнци виводіли на толóці, музїки запрóшували фáйні, і данцувáли до рáнку* ((Стерче) БГт, с. 250); *Там Миханейко танці вивóде, Танці вивóде, все ў перед хóде* ((Зіболоки) КЩ, II, с. 71); пор. у гуцульських говірках: *Пють [чемерицю] з горівкою, йик хто такої напе чи, виводит таке, шо и в цирку такого не уздриши* (Шухевич, V, с. 262); *“Видко, шо йиму ни усі дома, бо ади йке виводит. Уздорови та нарозуми йиго, Господику. Най зчезаєт така указія”*. *Челідь зустиду утікала в кориму або закривала долонями очі* (ШДдідо, с. 176).

Одне зі значень слова *виводитися* пов’язане із судочинством — ‘доводити невинність за допомогою свідка (у суді)’: *Най він сі віведе чужими людьми, що нічого не винен* ((Лопушанка Хомина) ЛБ 1939¹¹, с. 80; Онишкевич, I, с. 97); *Він сі свідками вивóдит, вісвідчуйе* (Онишкевич, I, с. 97). Очевидно, що слово *вивести* активно вживалося в розповідях про судові процеси, оскільки відображене й у фразеології: *вивести кінець* ‘довести до бажаного результату’: *Тій справі кінцьи не виведеш* ((Нагуєвичі) ГРП, III, с. 215); *Він всьому виведе кóнець* ((Станиславів) ГРП, III, с. 600); *не виведеш му того з права* ‘не виграєш з ним процесу’ (ГРП, II, с. 781).

Зазначмо, що всі наведені значення є результатом розвитку основного.

В ідіомах та пареміях із парою *виводити / вивести*, що вказують на рух об’єкта, який, переступаючи межу, покидає попереднє місце перебування (самостійно або з чиеюсь допомогою), важливим є насамперед не суб’єкт, а об’єкт дії, а також напрям руху.

Дослідження кожного із багатозначних дієслів сприятиме кращому розумінню принципів творення багатозначності, а згодом і творення моделей багатозначності. Важливими з цього погляду є студії, які ґрунтуються і на матеріалі українських говорів, і на матеріалі пам’яток української мови. Такий підхід зможе дати бачення історичного

розвитку явища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мельчук И. А. Курс общей морфологии / И. А. Мельчук. – Т. 2. – Москва; Вена, 1998. – 544 с.
2. Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики / Е. В. Падучева. – Москва, 2004. – 608 с.
3. Хобзей Н. В. Дієслова із префіксом ви- в говірках північного та південно-західного наріччя української мови: до пошуку паралелей / Н. В. Хобзей // Волинь – Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Т. 22 (II). – Житомир, 2010. – С. 283–288.

ДЖЕРЕЛА

АУМар – Архів “Атласу української мови” (т. II) / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (м. Львів).

БГт – Буковинські говірки: Хрестоматія діалектних текстів / Укл. Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В. – Чернівці, 2006.

ГРП – Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Т. I–III. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006–2007.

ЗУД – Етнографічний збірник: видає етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Т. XXXIII–XXXIV: Знадоба до української демонології / Зібрав В. Гнатюк. – Т. I. – Вип. 1–2. – Львів : НТШ, 1912.

Квестіонар 1907 – Квестіонар для збирання місцевих переказів // Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові: Справоздане за місяці: вересень–грудень. – Львів, 1907. – Вип. IV. – Ч. 32. – С. 16–25.

Кміт 19344 – Кміт Ю. Словник бойківського говору. – Ч. II. / Ю. Кміт // Літопис Бойківщини. – Ч. 4. – Самбір, 1934. – С. 17–32.

КСГТ – Картотека словника гуцульських говірок / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (м. Львів).

КЩ – Колядки і щедрівки / Зібрав Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник: видає етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. – Т. XXXV. – Т. I–II. – Львів : НТШ, 1914.

ЛЛ – Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. / Н. Хобзей, К. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2008. (“Діалектологічна скриня”).

Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. – Ч. I–II. / М. Й. Онишкевич. – Київ : Наукова думка, 1984.

Онищук 1912 – Онищук А. З народного життя Гуцулів // Матеріали до української етнології. – Т. XV. – Львів, 1912. – С. 90–158.

ПЗО – Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди / В. Гнатюк // Етнографічний збірник: видає етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. – Т. XXXI–XXXII. – Львів: НТШ, 1912. – С. 131–424.

Пшепюрьська 2007 – Пшепюрьська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння / М. Пшепюрьська-Овчаренко. – Перемишль, 2007.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – Київ, 1970–1980.

ФАр: Шелемех — Фоноархів: Записи В. Шелемех / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (м. Львів).

ФСЛГ – Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини / Н. Вархол, А. Івченко. – Братіслава; Пряшів, 1990.

ШДдідо – Шекерик-Доників П. Дідо Іванчик / П. Шекерик-Доників. – Верховина: Гуцульщина, 2007.

ШДрік – Шекерик-Доників П. Рік у віруваннях гуцулів : Вибрані твори / П. Шекерик-Доників. – Верховина, 2009.

Шухевич – Шухевич В. Гуцульщина. – Т. I–V / В. Шухевич. – Львів, 1908.

Natalya Hobzei

Polysemous Verbs in the South-Western Dialects: vyvodyty / vyvesty

Semantics of verbal pair vyvodyty / vyvesty based on the south-western dialects of Ukrainian language is studied in the article. Analyzed the semantic development of this polysemous word. Also researched the verbal expressions of pair in the phraseological units and proverbs.

Key words: verb, idiom, polysemy, south-western dialects.

Тетяна Щербина

НАЗВИ НЕВИСОКОГО ВЗУТТЯ В ГОВІРКАХ

СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКО-СТЕПОВОГО ПОРУБІЖЖЯ

Статтю присвячено аналізу структури лексико-семантичної групи найменувань взуття в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя. У ній розглянуто репертуар, структурну організацію номенів у межах мікропарадигм, звернено увагу на мотивацію назв взуття в говірках суміжжя.

Ключові слова: говірки середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя, тематична група лексики, лексико-семантична група, диференційна ознака, мотив номінації.

Попри значні набутки сучасної лінгвістики у вивченні територіальних різновидів української мови, багато проблем діалектної лексики лишаються нерозв'язаними. Серед них – повнота представлення репрезентантів тематичних груп у різних говіркових масивах, поширення лексем та їхньої інтерпретації не лише в загальноукраїнському, але й у загальнослов'янському контексті. Особливої ваги набуває вивчення найменувань, пов'язаних із побутом особистості, історією й культурою народу, зокрема й назв одягу, взуття, головних уборів і прикрас.

Починаючи з другої половини ХХ ст., активізувалися дослідження лексики за тематичними (ТГЛ) й лексико-семантичними групами (ЛСГ). Склад і специфіку формування ТГЛ на позначення одягу, взуття, головних уборів і прикрас, особливості формальної й семантичної структури номенів представлено в наукових розвідках Г. Миронової [8], Н. Пашкової [10], Г. Войтів [2], Л. Пономар [11], Г. Гримашевич [5], О. Коваленко [7], Г. Березовської [1], Т. Щербини [12] та ін. Однак докладного системного й ареалогічного аналізу зазначених назв у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя не було, у чому й полягає новизна та актуальність нашої розвідки.

Метою статті є з'ясування складу, особливостей системної організації та функціонування найменувань невисокого взуття в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя.

Об'єкт дослідження становить лексика на позначення взуття, зібрана нами за спеціальним питальником у зазначеному ареалі.

Структурна організація ЛСГ назв невисокого взуття значною мірою детермінована структурою реалемного плану, впливом позамовних чинників. У її складі зафіксовано найменування як давніх, так і сучасних різновидів взуття, що виникли в процесі розвитку виробництва: плетеного з лика, шкіряного, виготовленого з дерева, тканини чи гуми.

Складні відношення між компонентами засвідчено в мікрогрупах репрезентантів сем 'личаки, м'яке селянське взуття, виплетене з лика' (к. 97)¹ та 'постоли, м'яке селянське взуття з цілого чотирикутного шматка шкіри без пришивної підошви, яке звичайно носили з онучами, прив'язуючи до ніг ремінцями' (к. 99), що спричинено як відмінностями в способах і матеріалі виготовлення реалій, так і розбіжностями в їх позначенні.

На думку О. Воропая, взуття, плетене з лика, яке дерли переважно з липової кори, поширилося з лісових місцевостей [3, с. 390]. Сему 'личаки, м'яке селянське взуття, виплетене з лика' в більшості говірок середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя маніфестує мотиваційно прозора назва *личаки*. У центральній та східній частинах досліджуваного континууму функціонує номен *лант'і*, походження якого пов'язують з псл. **lapъtъ* (< **lapa* + суф. *-ъt-*) 'взуття, плетене з лика'. На думку етимологів, найменування реалії пов'язане з процесом обдирання кори: взуття могло бути назване за матеріалом, з якого воно зроблене (лико, кора), пор. іє. *lep* 'обдирати кору' (ЕСУМ, III, с. 194). Це дає підстави кваліфікувати сему 'м'яке селянське взуття, виплетене з лика' як первинну серед інших, репрезентованих у досліджуваних говірках

¹Тут і далі покликання на карти подаємо за джерелом: Щербина Т. В. Ареалогія середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя : монографія / Т. В. Щербина. – Черкаси : Видавць Андрощук П. С., 2009. – 348 с.

полісемантом *лант'і*: 'м'яке селянське взуття з цілого чотирикутного шматка шкіри', 'легкі домашні туфлі, виготовлені з тканини, на підошві, переважно для кімнати', 'черевики, вид невисокого взуття, переважно на шнурках чи гудзиках' (к. 98).

Серед маніфестантів семи ‘личаки, м’яке селянське взуття, виплетене з лика’ засвідчено двослівні назви, що становлять поєднання найменувань реалії та додаткової її характеристики за матеріалом виготовлення: *постоли з лика*, *постоли з кори*, *лапт’і з кори*, *лапт’і з рогозу*; чи за ареалом їхнього первісного поширення: *кацанс’к’і лапт’і*. У кількох говірках назви плетеного з лика взуття вживаються як лексичні дублети: *личаки / лапт’і*, *личаки / постоли*, *лапт’і / постоли*, *кацанс’к’і лапт’і / постоли*. Для деяких говірок релевантно виявилась диференціація реалій за матеріалом виготовлення (к. 97). Опозицію сем ‘м’яке селянське взуття, виплетене з лика’ : ‘м’яке селянське взуття, плетене з мотузки’ репрезентують назви *личаки* : *лапт’і з мотузок*. Один із компонентів протиставлення може бути деактуалізованим: Ø : *лапт’і з мотузок*. Поєднання диференційних ознак (ДО) “спосіб виготовлення” та “матеріал виготовлення” зумовило виникнення протиставлення сем ‘взуття, виплетене з лика’ : ‘взуття, видовбане з деревини’ (п. 72). Перший компонент опозиції реалізує лексема *личаки*, другий – номен *доубаки*, який засвідчує дериваційні зв’язки з дієсловом *доубати* ‘колупаючи, робити отвір’. Виділено також мікроареали, де носіям говірок не відома реалія та її назва (к. 97).

Окрему мікрогрупу утворюють найменування короткого шкіряного взуття. Найбільший ареал серед репрезентантів семи ‘м’яке селянське взуття з цілого чотирикутного шматка шкіри без пришивної підошви, яке звичайно носили з онучами, прив’язуючи до ніг ремінцями’ утворює лексема *постоли* (к. 99). Назва *постоли* відома також в інших слов’янських мовах: рос. ‘сандалі із сиром’ятної шкіри’, болг., слн., схв., пол. ‘лапоть (ликовий)’. Номен вважають запозиченням з тур. *postal* ‘туфля’, пор. тур., крим.-тат. *post* ‘шкіра’. Існує також думка про іє. походження з **pod-* і **tol-* та зближення з давньоінд. *padatāle* ‘підошви черевиків’ (Фасмер, III, с. 342). Турецьким терміном, який поширився в Україні за козацьких часів, вважає назву *постоли* О. Воропай [3, с. 151]. У науковій літературі є також думка про слов’янське походження слова *постоли*, яке мотивують лексемою *стелити* [5, с. 179]. У говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя назва *постоли* багатозначна (к. 100). Окрім аналізованої, вона репрезентує семи: ‘взуття зі шкіри тварини, що загинула’, ‘шкіряне взуття з відрізаною халявою’, ‘взуття, виплетене зі шкіряних смужечок, ремінців’, ‘виплетене з лика взуття’, ‘взуття, виплетене з конопель’, ‘взуття, видовбане зі шматка дерева’, ‘глибокі калоші’, ‘кімнатне взуття, виготовлене зі старого, поношеного одягу, з ганчірок’. Значення, репрезентовані лексемою *постоли*, належать до однієї предметно-понятійної сфери, однак це не позбавляє можливості кваліфікувати одні з них як первинні, інші – як похідні, вторинні. Первинною вважаємо сему ‘м’яке селянське взуття з цілого чотирикутного шматка шкіри без пришивної підошви’. Інші значення – це результат дальшого розвитку семантики слова *постоли* в говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя. Тюркський елемент *post* ‘шкіра’ у структурі аналізованої лексеми наштовхує на думку про те, що її спочатку вживали на позначення взуття з цілого шматка шкіри без пришивної підошви (найпростіший спосіб виготовлення), а пізніше почали називати різновиди взуття, подібні зовні, але різні за матеріалом (з лика, зі шкіряних ремінців, з ганчірок, із гуми) чи особливостями виготовлення (з підошвою, з відрізаною халявою). Виникнення нових значень у процесі номінації, відповідно – в утворенні нових понять, не завжди призводить до утворення нових слів. Наступні, похідні лексико-семантичні варіанти виникають унаслідок перенесення найменування на нові чи невідомі раніше предмети і явища [9, с. 38–39].

Компактний ареал у північно-східній частині досліджуваних говірок утворюють маніфестанти опозиції сем ‘шкіряне взуття без пришивної підошви, яке носили з онучами, прив’язуючи до ніг ремінцями’ : ‘взуття без пришивної підошви, з грубого валу, яке носили з онучами, прив’язуючи до ніг ремінцями’ – *постоли* : *полупостоли*. Крім назви *полупостоли*, у говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя засвідчено номени з *полу-*: *полус’вита* (к. 69), *полукаблук* (к. 95). В інших досліджуваних говірках репрезентантами семи ‘м’яке селянське взуття з цілого чотирикутного шматка шкіри без пришивної підошви, яке носили з онучами, прив’язуючи до ніг ремінцями’ є назви *лапт’і*

(див. ще к. 97, 99, 107), ¹чун'і (к. 103, 108). У кількох досліджуваних говірках найменування реалії функціонують як дублетні утворення без семантико-стилістичних відмінностей: *постоли* / ¹лапт'і, *постоли* / ¹опорки, *постоли* / ¹чуреки (к. 99).

Розмаїття в позначенні однієї й тієї ж реалії значною мірою зумовлене, на думку лінгвістів, широкими можливостями відбору мотиваційних ознак, що лежать в основі номінації [9, с. 30]. Так, лексема *чуреки*, очевидно, виникла на підставі зовнішньої подібності з пиріжком (пор. тур., крим.-тат. *çözäk* ‘прісний пиріжок’ – Фасм., IV, с. 386). Подібна назва шкіряного взуття у вигляді напівботинок, зшитих із одного прямокутного шматка шкіри, складеного вдвоє – *чарики* – зафіксована в мові Дагестану [4, с. 19]. Номен *опорки*, мотивований дієсловом *одпороти* ‘різати, розрізати’: *опорки* < ‘те, що одпороти’, утворено суфіксальним способом за допомогою суфікса -к-; він є багатозначним (к. 99, 101). Фонетична структура аналізованої лексеми засвідчує скорочення формальної довжини слова внаслідок опускання одного проривного елемента звукосполучення [дл] (преф. *від-* (*од-*) > *о*, пор. ще *об* > *о*: *ошлагу* (к. 32)).

Таким чином, аналіз мікрогруп назв взуття з короткими халявами, виготовленого з кори, та взуття з суцільного шматка шкіри виявляє взаємозв'язки між номінативними одиницями *личаки* і *постоли*: у кількох говірках ці назви перебувають у синонімічних взаємозв'язках, проте в більшості говірок вони вживані з різними значеннями. Лексеми *личаки* і *постоли* перебувають у смислових зв'язках не лише між собою, але й з іншими назвами тієї ж семантичної сфери – як однослівними (*лапт'і*), так і розчленованими (*лапт'і* з *кори*, *лапт'і* з *рогозу*, *постоли* з *кори*). Важливою ознакою функціонування назв *личаки*, *постоли*, *лапт'і* є часткове накладання їхніх семантичних полів: для всіх аналізованих номенів спільною є сема ‘м'яке селянське взуття, виплетене з лика’; сема ‘м'яке селянське взуття з цілого чотирикутного шматка шкіри...’ спільна для назв *постоли* та *лапт'і*.

Багато лексичних відповідників утворюють найменування зав'язки до постолів (к. 101). У назвах реалії простежуємо реалізацію ДО ‘матеріал виготовлення’. Міру продуктивності моделі опозиції сем ‘зав'язка до постолів, виготовлена з кінського волосу чи прядива’: ‘шкіряна зав'язка до постолів’ ілюструють такі лексичні пари: *в'ір'оука* : *обмотка*, *обмотка* : ¹волок(а), *шнурок* : ¹волок(а), *мо(у)тузка* : *рим'ін:е*, *шнурок* : *опорка*, ¹волок(а) : *рем'інец'*, *сиріц'а* : *в'ір'овка*, *мотузка* : *гобмотка*. Лексема *сиріц'а* має додаткове семантичне навантаження – так називали зав'язку до постолів, виготовлену з недубленої шкіри.

У багатьох говірках протиставлення зав'язок до постолів за матеріалом виготовлення відсутнє: $\emptyset$: *рем'інец'*, *шнурок* // *мо(у)тузка* : $\emptyset$, *мотузок* : $\emptyset$, *мотузка* : $\emptyset$, *в'ір'овка* : $\emptyset$, $\emptyset$: *сиріц'а*, $\emptyset$: *опорка*, $\emptyset$: *шнурок* або ж семи-опозити реалізовані однаково: ¹волок(а), (*г*)*обмотка*, *маточка*. Спільність номінації в цьому випадку є наслідком відображення структурно-функціональної нерозчленованості реалій.

Характерна ознака аналізованої мікрогрупи – наявність віддієслівних назв, мотивом номінації яких є спосіб виготовлення реалії: *мо(у)тузок*, *мо(у)тузка* (з псл. *motov ^*zъ*, що утворене з основ дієслів *motati* ‘мотати’ і *vezati* ‘в'язати’ – ЕСУМ, III, с. 524), *в'ір'овка* (можливо, запозичення з російської мови, що своїми коренями сягає іє. *uer ‘в'язати’ – ЕСУМ, I, с. 352), *опорка* (< *одпороти*) чи спосіб її застосування: *обмотка* (< *обмотати*). Для частини номенів-репрезентантів семи ‘зав'язка для постолів’ властива багатозначність. Окрім зазначеного вище, лексема *сиріц'а* має значення ‘недублена шкіра, оброблена жировими речовинами, які роблять її дуже міцною та еластичною’; демінутив *рем'інец'* відомий із семантикою ‘шкіряний чоловічий пояс’ (к. 41), номен *опорка* – зі значенням ‘м'яке селянське взуття з цілого чотирикутного шматка шкіри без пришивної підошви’ (к. 99). Суфіксальне утворення від *шнур* – *шнурок* у досліджуваних говірках вживають також на позначення семи ‘тонкий мотузок, яким прикрашають щонебудь (наприклад, одяг)’. Найширшу семантичну структуру серед назв зав'язок до постолів має номен ¹волок(а), споріднений з дієсловом *волокти* (< псл. *velkti ‘тягти’ –

ЕСУМ, I, с. 420). У говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя виявлено 9 типів семантичної структури лексеми *волока* (к. 102).

Окрему мікрогрупу серед назв шкіряного взуття з короткими халявами утворюють репрезентанти семи ‘черевики, вид невисокого взуття, переважно на шнурках або гудзиках’ (к. 103). У всіх досліджуваних говірках її маніфестує лексема *че(и)ре(и)вики* в різних фонетичних варіантах. Походження назви пов’язують з *červī ‘шкіра з живота тварини’ (Фасм., IV, с. 336); за свідченнями І. І. Срезневського, у давньоруській мові слово *черевий* мало варіанти *чръвие* та *черевикъ* (Срезн., III, с. 1536, 1500). У говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя виявлено компактні ареали, у яких на номінацію реалії вплинули різні ДО: “призначення” (західна зона) та “матеріал виготовлення” (східна зона). Так, опозиція сем ‘чоловічі черевики’ : ‘жіночі черевики’ репрезентована номенами *че(и)ре(и)вики* : *боти* (к. 103). Протиставлення реалій за матеріалом виготовлення спричинило виникнення опозиції ‘черевики з натуральної шкіри’ : ‘черевики із замінишки шкіри; брезенту’. Перший компонент протиставлення маніфестований лексемою *черевики* чи її фонетичним варіантом *чиривики*. Репрезентантами другого компонента аналізованої опозиції сем є як однослівні найменування (*чун’і*), так і багатокомпонентні назви, у яких маркуюча ознака вказує на матеріал виготовлення реалії: *чиривики з кирзи*, *лант’і з кирзи* (к. 103).

Семантичну структуру лексеми *боти* не вичерпує зв’язок із одним денотатом; вона містить семи: ‘чоботи з короткими халявами’, ‘старі чоботи з відрізними халявами’, ‘гумове зимове взуття, всередині утеплене, яке носять поверх черевиків’, ‘жіноче взуття з невисокими халявами, переважно на шнурках або гудзиках’, ‘шкіряне взуття з довгими халявами на шнурках чи гудзиках’. Загалом у досліджуваних говірках виявлено 8 типів семантичної структури назви *боти*, найпоширенішими з них є I та II типи (к. 104). Жодне з виявлених значень не виходить за межі семантичного простору ‘взуття’, при цьому домінантною є семема ‘чоботи’. Динаміка семантичної структури лексеми *боти* зумовлена передусім подібністю, близькістю, розвитком іменованих реалій, що є характерним для лексико-граматичного класу іменників [6, с. 165].

Лексико-семантична мікрогрупа назв, об’єднаних семою ‘туфлі, взуття, що закриває ногу не вище кісточок’, у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя представлена лексемою *туфл’і* та її фонетичним варіантом *тухл’і* (фонетична зміна /ф/ > /х/ характерна також для інших лексем – див. к. 17, 54, 56, 57, 64, 65). Назву *туфл’і* фіксують писемні пам’ятки з 1714 р.; її вважають запозиченням з німецької мови (КЭСРЯ, с. 344; Фасм., IV, с. 127). У частині говірок сему ‘загальна назва взуття, що закриває ногу не вище кісточок’ репрезентують лексичні дублети *туф(х)л’і* / *чиривики* (к. 105).

Спорадично відзначено реалізацію ДО “наявність / відсутність каблуків”, “спосіб виробництва (домашнє / фабричне)”, “матеріал виготовлення” (к. 106, ком. 106). Опозиція сем ‘туфлі з каблуками’ : ‘туфлі без каблуків’ репрезентована назвами *тухл’і* : *бал’етки*, *туфл’і* : *бал’етки*. Номен *бал’етки* та його словотвірний варіант *бал’етки* вважають запозиченням з фр. *ballet*, що походить від іт. *balletto* ‘туфлі’ (ЕСУМ, I, с. 127). Протиставлення ‘туфлі домашнього виробництва’ : ‘туфлі фабричного виробництва’ маніфестують лексеми-опозити *тухл’і* : *тухл’і забазарн’і*, *тухл’і* : *лодочки*. У кількох говірках аналізовану опозицію ускладнюють репрезентанти, що реалізують ДО “матеріал виготовлення”: шкіряне взуття і домашнього, і фабричного виробництва має назву *тухл’і*; сема ‘фабричні туфлі з парусини’ репрезентована лексемами *т’рен’і*, *бути*. Номен *т’рен’і*, можливо, запозичено через німецьку (нім. *Treppe*, *Trippe* “сандали”) і чеську мови (ч. *trepku* “домашнє взуття”) (ЕСУМ, т. 5, с. 631). Назва відома також у бойківських говірках – *т’ренки* ‘дерев’яне взуття’ (Онишк., II, с. 300), західнополіських – *т’рени* (*т’ремпи*, *т’ранпи*) ‘взуття з дерев’яною підшоною та шкіряним верхом’ [11, с. 47]. Фіксація лексеми *т’рени* з семантикою ‘старі стоптані постолі’ в середньополіських говірках дозволяє вченим припустити зв’язок аналізованого слова з *розтріпаній*, *розтріпати*

[5, с. 170]. Лексему ^бути вважають запозиченням з польської мови; пол. *but* ‘чобіт’ є результатом видозміни старішого *bot* під впливом *ob-uc* ‘взути’, *ob-uty* (ЕСУМ, I, с. 307). У говірці с. Лебедин Шполянського р-ну Черкаської обл. засвідчено назву туфлів з лосячої шкіри – *лос’ови́ки*.

Окрему мікрогрупу утворюють репрезентанти семи ‘легкі домашні туфлі’ (к. 107). У частині досліджуваного ареалу функціонує лексема ^лант’і, поширеним є номен ^комнатн’і. Однак у більшості говірок назви реалії відомі як лексичні паралелі: ^лант’і / ^комнатн’і, ^лант’і / ^бал’етки, ^лант’і / ^тапки, ^лант’і / ^тапочки, ^комнатн’і / ^тапки. У говірці с. Копанки Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. найменування легких домашніх туфель розрізняються за ДО “крій”: ^лант’і – ‘туфлі з закритою п’ятою’, ^виступи́’і (< ступати) – ‘легкі туфлі без задників’. Багато паралельних назв функціонують без семантичної диференціації, що зумовлює витіснення з активного вжитку однієї лексеми іншою. Наприклад, номен ^комнатн’і (південно-східна частина досліджуваних говірок) став домінуючим, витісняючи слово ^тапки. Цьому процесові може сприяти уніфікація тих функцій реалій, які призводили раніше до їхнього лексичного розрізнення. Так, витіснення лексеми ^лант’і з активного вжитку словом ^комнатн’і (південно-західна частина середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя) відбулося внаслідок втрати актуальності поділу реалій за призначенням (спочатку ^комнатн’і ‘туфлі для кімнати’, пізніше – загальна назва легких домашніх туфель).

До складу лексико-семантичної групи назв взуття з короткими халявами входить мікрогрупа назв гумових калош, які одягали переважно на шиті валянки, а іноді (глибокі калоші) носили як окреме взуття під час дощу. Розрізнення реалій за ДО “глибина” (до щиколотки / нижче щиколотки) спричинило виникнення опозиції сем ‘глибокі калоші’ : ‘мілкі калоші’ (к. 108). Репрезентанти першої семи утворюють відносно автономну мікрогрупу, зв’язок якої з іншими сегментами досліджуваної ЛСГ відбувається на понятійному рівні. Характерним для цієї мікрогрупи є співвідношення однослівних назв та назв-словосполучень, у яких маркуючий компонент вказує на спосіб виготовлення чи на рід заняття користувача: ^калош’і, ^буци, ^бахили, ^постоли, ^чун’і, ^самод’елкові ^галош’і, ^шахтарс’к’і ^галош’і, ^калош’і / ^чун’і. Найпоширенішим серед них є номен ^чун’і, що має розширену семантику й позначає різні види взуття (див. к. 99, 103). Етимологи припускають, що лексема ^чун’і запозичена з тюркських мов (Фасм., IV, с. 383). Назву ^бахили пов’язують із тюркським *бах* ‘зв’язувати, з’єднувати’, латинським *bacle* ‘вид жіночого взуття’ (ЕСУМ, I, с. 152). За свідченнями інформантів, ^бахили ‘глибокі калоші’ в говірках середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя спочатку вживали на позначення жіночого взуття, а вже пізніше – і чоловічого.

Мотивом номінації номена ^буци, очевидно, став зовнішній вигляд реалії. Корінь ^буц-, що має кілька похідних, засвідчених у досліджуваних говірках (^буц ‘круглий, опецькуватий (про людину)’, ‘невдалий, глевкий хліб’) та в інших діалектах (^буц ‘товста, гладка людина’, ‘жирний вгодований кінь’, ^бу\ценуки ‘невдало спечені хлібці’), в інших мовах (пол. *rysa* ‘повне обличчя’, ч. *busek* ‘опецьок’) вважають запозиченням з німецької мови (*butze* ‘брила, грудка, обрубаний шматок’) (ЕСУМ, I, с. 312, 313).

Репрезентанти другого компонента опозиції сем ‘глибокі калоші’ : ‘мілкі калоші’ мінімально лексично здиференційовані. У говірках середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя на позначення мілких калош засвідчено номен ^калош’і та його фонетичний варіант ^галош’і. Лексема відома в багатьох слов’янських мовах і є запозиченням з німецької мови. Етимологія слова не з’ясована остаточно, але пов’язування ^галош’і з лат. (*solla*) *gallica* ‘(сандаля) галльська’ (вид взуття в галлів) (ЕСУМ, II, с. 354) нам видається слушним. У багатьох досліджуваних говірках опозиція відсутня, що зумовлено структурою реалемного світу (носили лише глибокі чи лише мілкі калоші), семему ‘гумові

калоші' репрезентує назва *галош-і* чи *калош-і*.

Таким чином, ЛСГ назв взуття з короткими халявами становить складну цілість; єдність її складників зумовлена наявністю спільних лексичних одиниць і твірних основ, накладанням елементів мікропарадигм. Компоненти досліджуваної лексико-семантичної групи в кожній говірці утворюють своєрідну мікросистему, протиставляючись за властивими їм ДО, зумовленими наявністю конкретної реалії. Це спричиняє вільне переміщення лексем у просторі модельованої мікросистеми. Для аналізованого об'єднання характерні специфічні принципи номінації й набір мотиваційних ознак – за матеріалом виготовлення. Чимало номенів аналізованої ЛСГ – полісемічні, при цьому більшість значень не виходить за межі семантичного простору “взуття”. Окремі назви взуття є індивідуальними, оскільки вони засвідчені в мовленні одного представника говірки й відсутні в слововжитку інших.

Представлене дослідження не є вичерпним, зокрема перспективним може бути ретельний аналіз шляхів виникнення назв взуття в говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березовська Г. Лексико-семантична група назв шийних прикрас у східноподільських говірках / Г. Березовська // Мовознавчий вісник : збірник наукових праць МОН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького; відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2010. – Вип. 10. – С. 109–113.
2. Войтів Г. Назви жіночих шийних прикрас у гуцульському говорі / Г. Войтів // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження ; відп. ред. Я. Закревська – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – С. 149–156.
3. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис : В 2 т. / О. Воропай // Відп. за вип. С. І. Білокінь. – Репринт. вид. – К. : Оберіг. – Т. 1. – 1991. – 455 с., Т. 2. – 1991. – 447 с.
4. Гаджиева С. Ш. Одежда народов Дагестана. XIX–начало XX в. / С. Ш. Гаджиева. – М. : Наука, 1981. – 149 с., ил.
5. Гримашевич Г. І. Номінація одягу та взуття в середньополіському діалекті : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Г. І. Гримашевич. – К., 2003. – 532 с.
6. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990. – 272 с.
7. Коваленко О. О. Назви взуття у говорах Миколаївщини / О. О. Коваленко // Проблеми української діалектології на сучасному етапі : тези доповідей і повідомлень XVI Респ. діал. наради. – Житомир, 1990. – С. 200–201.
8. Миронова Г. М. Загальні назви одягу в давньоруській мові / Г. М. Миронова // Мовознавство, 1977. – № 1. – С. 50–59.
9. Павел В. К. Лексическая номинация (на материале молдавских народных говоров) / В. К. Павел. – Кишинев : Штиинца, 1983. – 231 с.
10. Пашкова Н. І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика) : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. І. Пашкова. – К., 1999. – 227 с.
11. Пономар Л. Назви одягу Західного Полісся / Л. Пономар. – К., 1997. – 182 с.
12. Щербина Т. В. Середньонадніпряньсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізогос : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Т. В. Щербина. – К., 2003. – 534 с.

ДЖЕРЕЛА

- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Редкол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982 – 2002. – Т. 1–4.
- КЭСРЯ – Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка / [Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская]. – М. : Просвещение, 1975. – 644 с.
- Онишк. – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1. А–Н. – 495 с., Ч. 2. О–Я. – 515 с.
- Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – М., 1893–1912. – Т. 1–3.
- Фасм. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / М. Фасмер // [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]; Под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – 2-е изд., стереотип. – М. : Прогресс, 1986 – 1987. – Т. 1–4.

Tatyana Scherbina

Names of low-heeled footwear in the dialects of the mid-upper-Dnieper and Steppe border

The article focuses on the structural analysis of lexico-semantic group of footwear names in the dialects of mid-upper-Dnieper border. It analyzes the repertoire, structural organization of nomens within micro paradigms; motivation of footwear names in the border dialects is singled out.

Key words: dialects of mid-upper-Dnieper and Steppe border, subject group of lexis, lexico-semantic group, differential trait, principle of nomination.

Любов Ріднева

НАРОДНІ МЕДИЧНІ НАЙМЕНУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Стаття присвячена аналізу народних медичних найменувань шкірної патології в українській і російській мовах. Досліджено походження народних найменувань, їх функціонування в близькоспоріднених мовах, з'ясовано системні відношення в тематичній групі позначень хвороб, обґрунтовано принципи номінації.

Ключові слова: народна медична лексика, структурно-семантичний аналіз, принципи номінації.

Медична лексика становить одну з найдавніших термінологічних систем. Її складником є лексика народної медицини, зокрема й діалектні та просторічні назви, а також загальноновживані слова, які в бібліографічних джерелах засвідчено з позначкою «розмовне». Досліджуючи структурно-семантичні й функціональні аспекти цього мовного шару, можна простежити шляхи словотворення, розвитку й удосконалення термінів, реалізацію семантичних процесів, установлення тенденцій, способів і засобів номінації.

Лінгвістичне осмислення народної медичної лексики останнім часом помітно зросло. Окремі аспекти дослідження зазначеного лексичного шару відображено в працях В. М. Меркулової, Т. В. Олещук, В. М. Мойсієнка, О. Б. Петрової [2, 4, 3, 5] та інших. Однак залишається актуальним системне вивчення народних медичних найменувань, їх зіставлення в близькоспоріднених мовах.

Стаття презентує структурно-семантичний аналіз однієї з тематичних груп народної медичної лексики – позначення шкірної патології, яка виявляється у формі висипу – в українській та російській мовах.

Різноманітні зміни шкіри і слизових оболонок, які складаються з окремих, іноді злитих одне з одним елементів (плям, пухирців, гноячок і т. ін) у фаховій літературі відомі як *висип* або *висипка* (9, с. 425) (пор. рос. *сыпь*). У народній медичній лексиці їхніми відповідниками є синоніми укр. *огник, вогник, вочник*; рос. *взвар, взварица, высыпка, высыпушка, гостец, жегуха, крапивница, летячка*.

Російська фахова назва *сыпь* за походженням є народною, що дуже рано термінологізувалась і закріпилась за медичною сферою. Утворилась вона від дієслова *syр-ati → *сурь [2, с. 144]. Численні народні назви походять від цього дієслова та його префіксальних утворень (*высыпать, осыпать*): *сыпуха, сыпушка, высыпка, высыпушка, осыпь, осыпи, восып*. Подібні назви засвідчено і в інших східнослов'янських мовах: блр. *сып* ч. р., *высыпка* ж. р. (10, т. II, с. 464), укр. *вусіпка, осипка, восипка* [3, с. 36]. Найменування зумовлені характером появи та зовнішнім виглядом ураження – наявністю великої кількості патологічних елементів, розташованих (ніби розсипаних) на поверхні тіла. У російській мові (літературній формі) лексема *высыпка* є полісемантом, оскільки, крім медичного, має інші значення: 1) “процес викладання чого-небудь шляхом сипання”; 2) *спец. термін* “викинуті на поверхню ґрунту частки глини, піску і т. д.”; 3) “все, що висипано”; укр. і рос. “раптовий приліт у великій кількості пернатої дичини” (14, т. II, с. 1262). Характерно, що діалектні *сыпуха, сыпушка* означають “будь-яку шкірну хворобу з даною симптоматикою” (1, т. IV, с. 375), тобто мають узагальнений характер.

Лексеми укр. *огник, вогник, огнік, вогнік* – ще один приклад багатозначності народної назви, яку використовують для позначення багатьох шкірних хвороб. Подібні назви засвідчено і в російській мові: *вогник, вочник, огник*. В обох мовах ці слова номінують пухирцевий висип на обличчі, зокрема на губах і коло носа. Напр.: 1. “На щоці [в Солохи]

огник” (5, с. 212). 2. “Огник обметал губы” (13, вип. 22, с. 329).

У фаховій термінології лексема *вогник* за одними джерелами має відповідник *impetigo* (від лат. *impeto* – нападати, вражати) [5, с. 171], за іншими – *ѿгерес* (від гр. *ѿгеро* – повзти) (11, с. 11), що зумовлено подібністю патогенезу двох захворювань. Крім того, під назвою *огник* (південно-російські говори) в народі розуміють: 1) лихоманку (підвищення температури, що викликає жар – “вогонь”); 2) хворобу пітницю; мокрий лишай; 3) “гнійний нарив, чиряк” (13, вип. 22, с. 329–330). У білоруській мові *вогник* означає “струп на обличчі” (8, т. I, с. 638). У російських діалектах (Ворон.) значення “струп”, “кірочка” репрезентують слова *огника* та *огница* – деривати, утворені флексійним способом від *огник* (13, вип. 22, с. 330). Сама назва *огник* є зменшувальною формою від *огонь*. Форма *вочник* (Тамб., Арх) – очевидно, утворилась від *вогник* у результаті субституції [г]/[ч]. Ці назви вмотивовані, по-перше, больовими відчуттями, які нагадують опік вогнем: “На всем теле прыщики, *огник* все тело жжет, чешется” (13, вип. 22, с. 329); по-друге, зовнішнім виглядом шкіри – почервонінням. Використання лексеми *вогонь* (*вогник*) на позначення хвороби має і світоглядне підґрунтя. У назві відобразилось міфологічне мислення народу, для якого вогонь був могутньою священною стихією. Тому здавна до вогню ставились обережно, з повагою: хрестили кожен раз, коли запалювали; забороняли кидати у вогонь брудне, плювати. Звідси й пояснення появи хвороби, а разом з тим і мотивація назви *огник*: 1. “На вогонь не можна плювати, бо поприщить губу, *вогники* будуть і буде довго гнити” (2, с. 9); 2. “Не плюй в огонь, а то *огники* на губах будут” (13, вип. 22, с. 329).

Назва *вогник* (*огник*) широко представлена в східнослов'янських замовляннях. Напр.: “Ішла баба чорною дорогою... Та не руба ні дуба, ні явора, ні берези, тільки руба *огник*” (16, с. 119). Причина хвороби та спосіб її передачі зафіксовані також у словосполученні *летучий* (*летячий*) *огонь* – багатозначній назві, що вживається в російській мові на позначення таких захворювань, як золотуха, гангрена, короста, лихоманка, віспа-вітрянка, а також *impetigo* (13, вип. 17, с. 26–27). В останньому значенні (“*impetigo*”) із цим словосполученням співвідносяться однослівні назви *летячка* “висипка, прищі на губах” (Влад.) (13, вип. 17, с. 27); *летючка* “віспа” (Забайкал.), “віспа-вітрянка” (Іван.); *летуха* “назва будь-якої хвороби, що передається повітрям” [перелітає] (Волог.) (13, вип. 17, с. 26). Можливо, однослівні назви є семантичним конденсатом найменування-словосполучення.

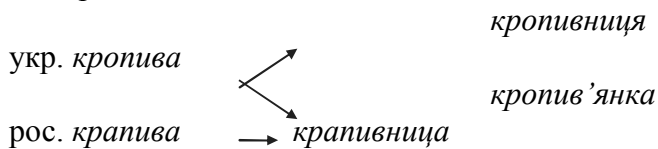
Той самий вогонь, що став причиною недуги, у народі використовують як засіб боротьби з нею: лікують *огник* іскрами, що висікають з кресала, вуглиною, попелом, супроводжуючи ці дії замовлянням, у якому звертаються до вогню: “Огонь, огонь, возьми свой огник” (1, т. II, с. 645). Лексема *огник* функціонує в українській мові і як народна ботанічна назва на позначення меландрію червоного (*Melandrium rubrum*). У ній реалізується схожість денотатів за зовнішньою ознакою: назва рослини зумовлена яскраво-червоним забарвленням квітки (4, т. I, с. 413).

Таким чином, семантична структура лексеми *огник* та її варіантів у всіх своїх значеннях містить сему ‘червоний’ або ‘пекучий’. Тобто номінація відбувається за зовнішньою ознакою або за суб’єктивним відчуттям, викликаним хворобою.

Табуїстична назва укр. *гостець* (пор. рос. *гостец*) засвідчена в багатьох слов'янських мовах: п. *goscice*, чеськ. *ѿostec*, слц. *ѿosces*. Походить вона від псл. *gostьсь*, зменшене від *gostь* (4, т. I, с. 575). Очевидно, саме табуїстичність зумовила полісемантизм цієї назви, оскільки в народі вважалося, що *гостець* – це особливий злий дух, який живе в різних місцях і може перейти в людину різними шляхами. Він буває чоловічої та жіночої статі й оселяється в різних частинах людського тіла: очах, шиї, серці і под. (3, с. 40–41). У різних мовах (укр., рос., п., чеськ., слц.) у більшості випадків *гостец* означає “ревматизм”: “Тепер він старий, *гостець* по костях ходить” (18, с. 413). Однак це слово уживається і в значенні “висипка”: “У мене на руках висипався *остець*” (12, с. 24). В українській та російській мовах іменник *гостець* / *гостец* зафіксовано ще й у значенні “ковтун” – хвороба волосся (17, т. I, с. 447), [1, с. 260] та укр. “карієс” (6, с. 11). Очевидно, поширення

назви *гостець* (*остець*) на зовсім різні за походженням і протіканням хвороби (інфекційні, обмінного характеру) пояснюється відсутністю в назві, внаслідок табуїстичності, мотиваційних ознак, у результаті чого в ній актуалізувалась родова сема 'хвороба' і вона почала вживатися на позначення будь-якого захворювання.

Раптове швидке висипання на різних ділянках тіла пухирів, схожих на опіки кропивою, що супроводжується сильним свербінням, має фахову назву укр. *кропивниця*, *кропив'янка* (15, т. V, с. 366), рос. *крапивница* (7, с. 500), діал. *жегуха*. В усіх назвах ясно простежується семантичний зв'язок з тим самим денотатом – кропивою, рослиною, що викликає на тілі людини характерне подразнення. Семантичний зв'язок відобразився і в деривації:

Не є винятком щодо цього й назва *жегуха* (північні говори), оскільки одне з її значень – “вид кропиви” (пор. варіанти *жегучка*, *жегушка* “т.с.”) (13, вип. 9, с. 99). Семантична структура лексеми *жегуха* містить сему, яка вказує на характер подразнення, що нагадує опік, викликаний тим самим предметом (*жегуха* – від *жечь*).

Російські назви *взвар* (Астрах.), *взварица* (Терек.) (13, вип. 4, с. 247) відрізняються від попередніх найменувань кропивниці тим, що позначають особливий її вид, який виникає в літню спеку, а саме в “просяне жниво” (середина – кінець липня). Вони споріднені з іменником *вар* – багатозначною лексемою, що функціонує в укр. і рос. мовах у кількох значеннях: 1) “сильна спека”, “жара, духота”; 2) “кипляча вода, окріп”; 3) спец. “згущена варінням смола” (15, т. I, с. 291; 14, т. II, с. 49). Семантично одиниці *взвар*, *взварица* найчастіше пов'язані з лексемою *вар* у першому значенні. Тому їхня структура містить сему, яка водночас вказує на причину висипу (‘висока температура, спека’) і темпоральний чинник (‘літо, його середина і кінець’). В. А. Меркулова виводить іменник *взвар* від діалектного дієслова *вреть* “сильно потіти”, яке, своєю чергою, стало твірною основою для *взвреть* [2, с. 200]. У другому значенні (“окріп”) *вар* є твірною основою для російської назви опіку паром, гарячою водою: *вар* – *вара* (Іркут.) (13, вип. 4, с. 40).

Лексема *взвар* (13, вип. 4, с. 246) полісемантична – охоплює шість значень. Однак, на відміну від попередніх багатозначних назв, до значень медичної сфери належить лише два: 1) “висип” (кропивниця) (Астрах.); 2) “настій, відвар для лікування шкірних хвороб” (Перм.). Інші значення (“гов'яжий відвар”; “суп, юшка”; “пиво”; “компот”) пов'язані із семою ‘те, що виникло під дією високої температури, виготовлене з допомогою вогню’.

Аналіз тематичної групи на позначення висипу в українській та російській мовах показав, що з погляду походження назви представлені споконвічними елементами: спільнослов'янськими та східнослов'янськими; серед народних назв засвідчено як загальноновживані, так і діалектні; багатозначність є їхньою типовою семантичною ознакою; з погляду номінації назви утворено за зовнішньою ознакою (*огник*), за причиною та способом утворення (*вусіпка*), за темпоральним чинником (*взвар*).

Обсяг статті обмежує аналіз одиниць зазначеної тематичної групи, подальше їх дослідження видається доцільним та перспективним, оскільки в народних назвах відображено уявлення про навколишній світ, зокрема про хвороби та їхню етіологію, у них зафіксовано поєднання елементів досвіду й фантастики, раціонального й ілюзорного. Тому дослідження народної медичної лексики є важливим джерелом для розуміння духовного життя народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булашев Г. О. Украинский народ в своих легендах, религиозных воззрениях и верованиях / Г. О. Булашев. – К., 1909. – 515 с.
2. Меркулова В. А. Народные названия болезней, II : (на материале русского языка) / В. А. Меркулова // Этимология. 1970. – М. : Наука, 1972. – С. 143–206.

3. Мойсієнко В. М. Номінація в поліській народній медицині та лікувальній магії : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / В. М. Мойсієнко; Житомир. держ. пед. ін-т. – Житомир, 1994. – 409 с.
4. Олещук Т. В. Медицинская лексика в древнерусском книжно-письменном языке : (наименования болезней и болезненных состояний) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Т. В. Олещук; Киевск. гос. пед. ин-т. – К., 1985. – 227 с.
5. Петрова О. Б. Структурно-семантична характеристика медичної термінології та народних найменувань шкірних хвороб в українській мові : дис. канд. філол. наук : 10.02.02 / О. Б. Петрова. – Х., 1994. – 226 с.

ДЖЕРЕЛА

1. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Т. 1–4 / Владимир Даль. – М. : Русский язык, 1989–1991.
2. Дмитренко М. К. Народні повір'я / М. К. Дмитренко. – К., 1994. – 67 с.
3. Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы / свод М. Драгоманова. – К. : Изд. Юго-западного отдела имп. Русского географического общества, 1876. – Т. XXV. – 436 с.
4. Етимологічний словник української мови : в 7 т. – К. : Наукова думка, 1983–1989. – Т. 1–3.
5. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Твори : в 6 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – Держлітвидав, 1956. – Т. 2. – 496 с.
6. Курило О. Російсько-український словничок медичної термінології / Олена Курило. – К. : Видання Українських медичних вістей, 1918. – 31 с.
7. Популярная медицинская энциклопедия / гл. ред. А. Н. Бакулев, Ф. Н. Петров. – Изд. 4-е, перер. и доп. – М. : Советская энциклопедия, 1961. – 1253 с.
8. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка : в 2 т. / А. Г. Преображенский. – М. : Изд. иностр. и нац. словарей, 1959.
9. Присяжнюк М. С. Російсько-український медичний словник професійної мови фахівців з внутрішніх хвороб : (із тлумаченням термінів) / М. С. Присяжнюк. – К. : Академія, 1995. – 504 с.
10. Русско-белорусский словарь : в 2 т. / АН БССР, Ин-т языкознания им. Я. Коласа; ред. К. К. Атрахович. – 2-е изд., доп. и перер. – Минск : Белор. Сов. Энциклопедия, 1982. – Т. 1–2.
11. Російсько-український медичний словник : матеріали до української медичної термінології – К., 1920. – 144 с.
12. Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини : навч. посібник / А. Т. Сизько; ДДУ ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією. – Дніпропетровськ, 1990. – 100 с.
13. Словарь русских народных говоров / АН СССР. Ин-т русского языка. – Л. : Наука, Ленингр. отд., 1965–1991. – Вып. 1–26.
14. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1948–1965.
15. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; ред. кол. І. К. Білодід (голова), А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
16. Українські замовляння / упор. М. Н. Москаленко; авт. передм. М. О. Новикова. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.
17. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стереот. – М. : Прогресс, 1987.
18. Франко І. Я. Твори : в 20 т. / І. Я. Франко. – К. : Держлітвидав, 1950. – Т. 4. – 543 с.

Lyubov Ridneva

Folk medical names of the Ukrainian and Russian Languages

The article deals with the analysis of the Ukrainian and Russian medical folk names on the example of skin pathology names. It examines the origin of folk names, their functioning in the cognate languages; systemic relation within the group illnesses names is found out, the principles of the nomination are determined.

Key words: folk medical lexics, structural-semantic analysis, principles of the nomination.

Віктор Дворянкін

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД НОМІНАЦІЄЮ ЗОВНІШНІХ ЯКОСТЕЙ І ФІЗИЧНОГО СТАНУ ЛЮДИНИ (на матеріалі українських східностепових говірок

Південної Донеччини)

У статті здійснено опис лексико-семантичних груп „Назви худої людини”, „Назви, які вказують на зріст і одночасно особливості фігури людини”, „Назви, які, крім ознаки зросту, містять вказівку на ступінь фізичної сили людини” на матеріалі українських східностепових говірок Південної Донеччини. З’ясовано мотиви номінації окремих рис людини.

Ключові слова: українські східностепові говірки, тематична група лексики, лексико-семантична група, найменування рис людини, мотив номінації.

Одним із важливих завдань сучасної лінгвістики є ґрунтовний опис лексичних систем українських говірок, адже на сьогодні чимало тематичних груп лексики (ТГЛ) діалектної мови або зовсім не досліджено, або не дістало максимально повної характеристики. Досить цінною для лінгвістів вважаємо інформацію про лексику, пов’язану з найменуванням рис людини. В українському мовознавстві цій ТГЛ присвячено діалектологічні праці І. О. Варченка [2], Г. Ю. Пастернак [6], З. М. Бичка [1, с. 158–165], В. В. Леснової [4] та ін. ТГЛ „Риси людини” в українському східностеповому континуумі залишилася не дослідженою, що визначає актуальність пропонуваної розвідки.

Мета статті – подати опис складу лексико-семантичних груп (ЛСГ) „Назви худої людини”, „Назви, які вказують на зріст і одночасно особливості фігури людини”, „Назви, які, крім ознаки зросту, містять вказівку на ступінь фізичної сили людини” на матеріалі українських східностепових говірок Південної Донеччини; висвітлити мотиви номінації окремих рис людини. До ЛСГ „Назви худої людини” зараховуємо репрезентанти 4 сем.

Сема ‘худий’ представлена загальноновживаним прикметником *худиї* (94 фіксації: н. пп. 1–94), а також синонімічними утвореннями, до яких належать: 1) деминутив *худен’киї* (2 н. пп.: 4, 48); 2) прикметники (серед яких наявні й різні деривати): *худош’ч’авиї* (5 н. пп.: 9, 13, 28, 63, 73), *худош’уш’ч’иї* (3 н. пп.: 22, 60, 76), *худош’уч’иї* (2 н. пп.: 50, 77), *худоребриї* (1 н. п.: 13), *худорл’авиї* (16 н. пп.: 13, 20, 27, 28, 30, 41, 47, 51, 53, 56, 59, 60, 67, 70, 90, 91), *к’істл’авиї* (11 н. пп.: 19, 21, 59, 60, 70, 71, 74, 76, 80, 87, 90), *сухиї* (12 н. пп.: 28, 31, 47, 53, 54, 57, 61, 62, 67, 87, 91, 93), *сухорл’авиї* (5 н. пп.: 8, 41, 60, 70, 90), *сухопариї* (2 н. п.: 37, 87), *сухомослиї* (1 н. п.: 78), *тонкії* (7 н. пп.: 14, 25, 28, 40, 50, 69, 77), *ш’ч’уплиї* (2 н. пп.: 92, 93), *тош’ч’иї* (1 н. п.: 54), вторинні номени *дзв’інкії* (1 н. п.: 63) (мотив номінації ‘подібність до звукової характеристики предмета’), *прозрач’ниї* (1 н. п.: 14) (мотив номінації ‘подібність до фізичної характеристики предмета’); 3) діеприкметник *висуше’ниї* (1 н. п.: 35); 4) стійкі порівняння: *сухиї йак старе дерево* (1 н. п.: 31), *худиї йак сп’ич’ка* (2 н. пп.: 27, 76); 5) фразеологічні звороти: *не’ риба не’ м’ясо* (1 н. п.: 69), *не’ уму не’ серц’у* (1 н. п.: 69), *висмаже’ниї на гр’і’б’і’нец’* (1 н. п.: 63), *к’іст’ки будуть’ торох’т’ім’* (1 н. п.: 39).

Для семи ‘дуже худий чоловік’ характерні іменники *худор’ба* (68 н. пп.: 1–12, 14–20, 23–25, 28, 29, 32–39, 41–48, 50, 53–60, 62, 64–66, 68, 69, 72–77, 80, 82, 84, 89, 91–93), *худош’ак* (1 н. п.: 13), *з’дихл’а* (2 н. пп.: 87, 88), субстантивовані прикметники *худиї* (9 н. пп.: 1, 22, 49, 52, 61, 63, 78, 79, 86), *худош’ч’авиї* (1 н. п.: 63), стійкі порівняння *йак ш’ч’епка* (9 н. пп.: 21, 27, 30, 31, 70, 71, 81, 85, 90), *йак кош’ч’еї бе’с’мертнії* (і *кош’ч’еї бе’с’мертнії*) (4 н. пп.: 2, 17, 72, 82), *йак ск’і’л’ет* (2 н. пп.: 26, 67), *худиї йак палка* (1 н. п.: 19), *худиї йак смерт’* (1 н. п.: 19), *йак бубон буде ви’би’ват’* (1 н. п.: 39), вторинні номени *сухар* (9 н. пп.: 9, 50, 53, 54, 57, 67, 90, 93, 94) (і *сухар’* – 3 н. пп.: 28, 40, 91), *шило* (1 н. п.: 87), *т’р’іска* (1 н. п.: 51), *ске’летина* (1 н. п.: 83), *каш’ч’еї* (1 н. п.: 14), *дзв’інкії* (1 н. п.: 63).

Розгляд маніфестантів цієї семи дає можливість виділити такі чотири мотиви номінації дуже худого чоловіка: 1) ‘подібність до предметів побуту’ (*сухар*, *сухар’*, *шило*, *т’р’іска*, *йак ш’ч’епка*, *худиї йак палка*); 2) ‘подібність до міфічних істот’ (*йак кош’ч’еї бе’с’мертнії*, *кош’ч’еї бе’с’мертнії*, *каш’ч’еї*, *худиї йак смерт’*); 3) ‘подібність до

скелета людини' (*ске^ллетина*, *йак ск^л'ел'ет*); 4) 'подібність до звукових характеристик предметів' (*дзв'ін^ккй*, *йак бубон^б буде ви^еби^еват[']*).

Семі 'дуже худа жінка' притаманні іменники *худор^бба* (68 н. пп.: 1–12, 14–20, 23–25, 28, 29, 32–39, 41–48, 50, 53–60, 62, 64–66, 68, 69, 72–77, 80, 82, 84, 89, 91–93), *здихл^л'а* (2 н. пп.: 87, 88), *шкл^л'авот'іна* (2 н. пп.: 4, 64), субстантивовані прикметники *худа* (9 н. пп.: 1, 22, 49, 52, 61, 63, 78, 79, 86), *худош^ч'ава* (1 н. п.: 63), стійкі порівняння *худа йак би^елина* (1 н. п.: 35), *худа йак хворостина* (1 н. п.: 24), *тонка йак ве^р'ба* (*ве^р'бина*) (1 н. п.: 69), *тонка йак гад'ука* (1 н. п.: 77), *висохла йак с[']ел'од^мка* (і стягнений варіант – *с[']ел'од^мка*) (1 н. п.: 35), *йак кл'ач'а* (і *кл'ач'а*) (2 н. пп.: 13, 40), *йак ш^ч'епка* (9 н. пп.: 21, 27, 30, 31, 70, 71, 81, 85, 90), *йак ск[']ел'ет* (2 н. пп.: 26, 67), *йак барабан^б буде ви^еби^еват[']* (1 н. п.: 39), вторинні номени *та^ранка* (9 н. пп.: 13, 26, 30, 31, 36, 37, 67, 87, 90), *вобла* (3 н. пп.: 21, 27, 78), *с[']ел'од^мка* (2 н. пп.: 4, 25), *ч'ахон'* (1 н. п.: 60), *ш^вабра* (3 н. пп.: 51, 80, 89), *т^р'іска* (2 н. пп.: 51, 94), *трос^тинка* (1 н. п.: 73), *дос^кка* (1 н. п.: 37), *ске^ллетина* (1 н. п.: 83), *дзв'ін^кка* (1 н. п.: 63).

Для номінації дуже худої жінки в досліджуваних говірках характерні такі п'ять мотивів: 1) 'подібність до тварин' (*та^ранка*, *вобла*, *ч'ахон'*, *тонка йак гад'ука*, *висохла йак с[']ел'од^мка*, *с[']ел'од^мка*, *йак кл'ач'а*, *кл'ач'а*); 2) 'подібність до рослин або їх частин' (*трос^тинка*, *худа йак би^елина*, *худа йак хворостина*, *тонка йак ве^р'ба* (*ве^р'бина*)); 3) 'подібність до предметів побуту' (*ш^вабра*, *т^р'іска*, *дос^кка*, *йак ш^ч'епка*); 4) 'подібність до скелета людини' (*ске^ллетина*, *йак ск[']ел'ет*); 5) 'подібність до звукових характеристик предметів' (*дзв'ін^кка*, *йак барабан^б буде ви^еби^еват[']*).

Серед репрезентантів згаданих вище сем домінуючим є лише іменник спільного роду *худор^бба*, відомий і в сусідніх східнословобожанських говірках з аналогічним значенням – 'дуже худа людина' (ЛС, с. 60). Інші маніфестанти в досліджуваному обширі вживаються спорадично.

Сема 'схудлий' представлена дієприкметниками *схудлий* (11 н. пп.: 1, 2, 9, 17, 28, 40, 56, 81, 84, 87, 89), *схудалий* (6 н. пп.: 62, 70, 80, 82, 85, 94), *похудалий* (1 н. п.: 19), *висохлий* (9 н. пп.: 35, 39, 41, 44, 52, 58, 67, 72, 73), *висохлий* (4 н. пп.: 30, 59, 78, 90), *змар'нілий* (2 н. пп.: 57, 93), *висуше^н'ий* (1 н. п.: 87), *за^с'уше^н'ий* (1 н. п.: 13), прикметниками *сухий* (34 н. пп.: 6, 7, 10–13, 15, 16, 18, 23, 26, 29, 32–34, 36, 38, 42, 43, 45–49, 51, 55, 61, 66, 68, 74–76, 88, 92), *худор^л'авий* (6 н. пп.: 2, 20, 24, 54, 83, 91), *сухор^л'авий* (5 н. пп.: 8, 25, 27, 70, 86), *сухо^жилий* (1 н. п.: 14), дієсловами *пихуда^у*, *~ла* (6 н. пп.: 3–5, 69, 71, 79), *схуд*, *~ла* (5 н. пп.: 37, 53, 60, 63, 65), *схуд^а*, *~ла* (1 н. п.: 64), *ісхудор^л'а^у*, *~ла* (1 н. п.: 65), *висох*, *~ла* (6 н. пп.: 22, 31, 35, 50, 65, 77), стійкими порівняннями *йак хорт* (1 н. п.: 21), *іс:охс'а йак йаблуко су^хе* (1 н. п.: 13). Із поданого фактичного матеріалу видно, що дієприкметники як відповідники названої семи в східнословобожанських говірках Південної Донеччини не відзначаються високою функціональною активністю (35 н. пп.). Замість них діалектоносії вживають найчастіше прикметники, рідше – дієслова й компаративи.

До ЛСГ „Назви, які вказують на зріст і одночасно особливості фігури людини” належать маніфестанти 6 сем. Сема 'низькоросла людина' виражена іменниками *карлик* (35 н. пп.: 3, 4, 6, 7, 10, 11, 15–18, 20, 25, 29, 32–34, 38, 40, 43, 45, 49, 51, 55, 57, 61, 66, 68, 72, 77, 78, 80, 81, 89, 92, 94), *л'іл'інут* (20 н. пп.: 5, 12, 23, 30, 37, 47, 54, 60, 62, 67, 69, 71, 73–75, 82, 86, 90, 91, 93), *не^ддоросток* (12 н. пп.: 1, 8, 39, 45, 46, 50, 59, 63, 78, 79, 83, 88) (і акцентним варіантом *не^ддоросток* – 1 н. п.: 69), *малоросток* (1 н. п.: 14), *шпендик* (8 н. пп.: 24, 27, 44, 56, 58, 67, 85, 94), *шпінгал'ет* (5 н. пп.: 26, 70, 76, 84, 90), *пупс'ік* (1 н. п.: 5), *карапуз^с* (1 н. п.: 28), *не^ддоробок* (1 н. п.: 65), *коротун* (1 н. п.: 60), *коротиш* (2 н. пп.: 9, 67) (і дериватом *коротишка* – 2 н. пп.: 21, 93), субстантивованими прикметниками-опозитами *ни^ез'киї* : *ни^ез'ка* (3 н. пп.: 36, 41, 87), *ни^ез'ко^рослий* : *ни^ез'ко^росла* (2 н. пп.: 2, 19), *ма^лий* : *мала* (3 н. пп.: 14, 52, 87), *короткий* : *коротка* (3 н. пп.: 13, 53, 60), *куцен'киї* : *куцен'ка* (1 н. п.: 31), субстантивованими прикметниками середнього роду *мале* (3 н. пп.: 22, 35, 42), *не^ддоросле* (2 н. пп.: 13, 22), словосполученням *малий^р ростом* (1 н. п.: 65), стійкими порівняннями *л'удина абсол'утно ни^езен'ка йак*

соба^чатко (1 н. п.: 72), *ма^лий йак кара^нет* (1 н. п.: 19), *ма^лий йак шп^нга^лет* (і стягненим варіантом – *шп^нга^лет*) (1 н. п.: 64), *ма^лен^кий йак клубок* (1 н. п.: 48), *ко^роткий йак пен^н* (1 н. п.: 13), *ко^роткий йак м^іс^ац^і л^утий* (1 н. п.: 13) та пропозитивною номінацією *р^іст метр с^кепкоюу / йак по^мір^ат* (1 н. п.: 13), яка в сусідніх нижньонаддніпряньських говірках має синонімічні відповідники, пор.: *два вершк^а од горшк^а разом із картузом* ‘дуже малий на зріст’, *метир двадцять із шапкою* ‘іронічно про низьку на зріст людину’ (ЧФ, с. 34, 76); подібний варіант (фразеологізм *аршин с шапкою*) спостережено й у російських говірках Ярославської області (зі значеннями ‘неповнолітній чоловік’, ‘низькорослий, щуплий чоловік’; останнє подано з ремаркою ‘зневажливе’) та Сибіру (із семантикою ‘неповнолітній; підліток’) (АБЛ, с. 23, 28). Яскраве емоційно-експресивне забарвлення притаманне найменуванням *л^іл^ітут* (модель номінації ‘назва літературного персонажа’ > ‘назва низькорослої людини’), *шп^нга^лет*, *пунс^ік* (‘назва предмета побуту’ > ‘назва низькорослої людини’), *не^доробок* (‘назва чогось недоробленого, незакінченого’ > ‘назва низькорослої людини’), *кара^пуз^с* (‘назва маленького хлопчика’ > ‘назва низькорослої людини’), які відносимо до вторинних; останній номен є тюркським запозиченням, що зафіксоване також у східнословобожанському й поліському континуумах із тим самим значенням (ЛС, с. 27; ЛПГ, с. 91; ЄР, с. 69), у подільському обширі – із семантикою ‘дитина-товстун, тварина-товстун’ (БПГ, с. 48). У більшості досліджуваних говірок (78 н. п.) засвідчено по одній номінативній одиниці. Синоніми трапляються зрідка: у 13 н. п. виявлено два маніфестанти зазначеної семи, у 2 н. п. – три, і лише в 1 н. п. – п’ять.

Сему ‘високий худий чоловік’ репрезентують іменник *дилда* (68 н. п.: 1, 3, 4, 6–12, 15–20, 23–25, 28, 29, 31–38, 40, 42–57, 60–62, 66–68, 70, 72, 73, 75, 76, 78–81, 84, 85, 89, 91–94), субстантивований прикметник *доўго^тлесі^і* (1 н. п.: 2), стійкі порівняння *висох йак де^ревіна* (1 н. п.: 65), *йак де^ревіна* (1 н. п.: 86), *йак же^рдина* (5 н. п.: 41, 59, 60, 76, 87), *йак коноп^лина* (1 н. п.: 77), *йак сон^ашник* (1 н. п.: 13), *йак с^іл^аўка* (1 н. п.: 39), *йак ф^іт^іл^і* (і стягнений варіант – *ф^іт^іл^і*) (2 н. п.: 51, 64), *йак стро^пило* (1 н. п.: 26), *йак гвоз^д* (1 н. п.: 13), *йак т^іл^іграфній стоўн* (1 н. п.: 22), *йак кош^чей бе^с:мертній* (і *кош^чей бе^с:мертній*) (1 н. п.: 69), *йак д^ад^а с^топа* (1 н. п.: 82), вторинні номени *стро^пило* (7 н. п.: 5, 21, 46, 58, 60, 74, 85), *калан^ча* (7 н. п.: 13, 24, 37, 38, 60, 70, 94), *ш^пала* (4 н. п.: 30, 83, 88, 90), *д^істроф^ік* (5 н. п.: 14, 27, 36, 64, 85) (і фонетичний варіант *ди^строф^ік* – 1 н. п.: 89), *сухостої* (1 н. п.: 71), *ви^сока хлудина* (1 н. п.: 26), *двохме^троўка* (1 н. п.: 63), *бе^зраз^мерній* (1 н. п.: 13).

Аналіз маніфестантів семи уповажнює на виділення таких сімох мотивів номінації високого худого чоловіка: 1) ‘подібність до предметів побуту’ (*ш^пала*, *йак стро^пило*, *стро^пило*, *йак ф^іт^іл^і*, *ф^іт^іл^і*, *йак гвоз^д*, *йак же^рдина*, *йак т^іл^іграфній стоўн*); 2) ‘подібність до рослин або їхніх частин’ (*сухостої*, *висох йак де^ревіна*, *йак де^ревіна*, *йак коноп^лина*, *йак сон^ашник*, *ви^сока хлудина*); 3) ‘подібність до міфічної істоти або літературного героя’ (*йак кош^чей бе^с:мертній*, *кош^чей бе^с:мертній*, *йак д^ад^а с^топа*); 4) ‘подібність до розміру предмета’ (метафоричний перенос ‘просторова характеристика предмета’ > ‘назва на позначення фізичної риси людини’: *двохме^троўка*, *бе^зраз^мерній*); 5) ‘подібність до будівлі (споруди)’ (*калан^ча*); 6) ‘подібність до хворої людини’ (*ди^строф^ік*, *д^істроф^ік*); 7) ‘подібність до тварини’ (*йак с^іл^аўка*).

Сема ‘висока худа жінка’ репрезентована іменником *дилда* (68 н. п.: 1, 3, 4, 6–12, 15–20, 23–25, 28, 29, 31–38, 40, 42–57, 60–62, 66–68, 70, 72, 73, 75, 76, 78–81, 84, 85, 89, 91–94), субстантивованими прикметниками *доўго^тлеса* (1 н. п.: 2), *доўга* (1 н. п.: 19), *ви^сока* (1 н. п.: 14), описовою формою зі сполучником *та* – *худа та ви^сока* (1 н. п.: 22), стійкими порівняннями *йак кош^чейка бе^с:мертна* (і стягненим варіантом – *кош^чейка бе^с:мертна*) (1 н. п.: 69), *йак жи^срафа* (і *жи^срафа*) – 3 н. п.: 5, 28, 64 (фонетичними варіантами *йак жи^срахва* і *жи^срахва* – 1 н. п.: 49), *йак с^іл^аўка* (1 н. п.: 39), *висохла йак де^ревіна* (1 н. п.: 65), *йак де^ревіна* (1 н. п.: 86), *йак ве^рба* (2 н. п.: 59, 78), *йак же^рдина* (5 н. п.: 41, 59, 60, 76, 87), *йак же^рде^лина* (1 н. п.: 82), *йак ве^рства* (2 н. п.: 59, 78).

71, 76), *йак коноплина* (1 н. п.: 77), *тонка йак стропіла* (1 н. п.: 14), *йак стропило* (1 н. п.: 26), *йак м'ітла* (1 н. п.: 13), *йак в'ір'оўка* (1 н. п.: 13), вторинними номенами *швабра* (9 н. пп.: 8, 21, 27, 47, 58, 60, 88, 91, 93), *шпала* (6 н. пп.: 30, 60, 74, 83, 88, 90), *драбина* (1 н. п.: 25), *же^рдина* (1 н. п.: 80), *с^піца* (1 н. п.: 87), *вобла* (1 н. п.: 87), *дрохва* (1 н. п.: 5), *двохм^троўка* (1 н. п.: 63), *ви^есока хлудина* (1 н. п.: 26). У н. п. 64 також зафіксовано вторинні номінації, що властиві мовленню представників молодшого покоління: *т'іл'ібаин'а*, *т'іл'івишка*.

Для номінації високої худой жінки в досліджуваних говірках характерні такі шість мотивів: 1) 'подібність до предметів побуту' (*швабра*, *шпала*, *драбина*, *с^піца*, *же^рдина*, *йак же^рдина*, *йак же^рделина*, *тонка йак стропіла*, *йак стропило*, *йак м'ітла*, *йак в'ір'оўка*, *йак ве^рства*); 2) 'подібність до рослин або їхніх частин' (*йак коноплина*, *висохла йак де^ревина*, *йак де^ревина*, *йак ве^рба*, *ви^есока хлудина*); 3) 'подібність до тварин' (*дрохва*, *вобла*, *йак жи^ерафа*, *жи^ерафа*, *йак жи^ерахва*, *жи^ерахва*, *йак с'іл'аўка*); 4) 'подібність до будівлі (споруди)' (*т'іл'ібаин'а*, *т'іл'івишка*); 5) 'подібність до міфічної істоти' (*йак кош'ч'ейка бе^с:мертна*, *кош'ч'ейка бе^с:мертна*); 6) 'подібність до розміру предмета' (метафоричний перенос 'просторова характеристика предмета' > 'назва на позначення фізичної риси людини': *двохм^троўка*).

Серед поданих маніфестантів згаданих вище сем найчастотнішим є іменник спільного роду *дилда*, який побутує також у західнополіських (ЄР, с. 59) і східнослов'янських (ЛС, с. 19) говірках з аналогічною семантикою (щоправда, в останніх він ще передає значення 'людина високого росту й міцної будови'). СУМ подає цю лексему зі стилістичною позначкою „фамільярне” як синонім до розмовного номена *здоровіло* 'людина, що відзначається силою, міцною будовою й переважно високим зростом' (СУМ, II, с. 276; III, с. 547). Інші номінативні одиниці не характеризуються високим ступенем уживання.

Сема 'невисокий на зріст, кремезний' виражена прикметниками *коре^ннастий* (54 н. пп.: 3–8, 10–12, 15–18, 21, 23, 26, 28–34, 39, 43, 44, 47, 51, 55, 56, 61, 63–69, 72–75, 77–80, 82–85, 87, 88, 92, 94) (фонетичним варіантом *кор'інастий* – 7 н. пп.: 25, 35, 38, 41, 45, 46, 90), *де^белій* (24 н. пп.: 1, 2, 9, 17, 19, 20, 22, 24, 27, 36, 37, 40, 42, 48, 52, 54, 59, 62, 70, 76, 81, 86, 89, 90), *при^езе^мкуватий* (2 н. пп.: 57, 93) (дериватом *при^еземли^естий* – 1 н. п.: 91), *кр'ін'кий* (1 н. п.: 13), *м'іцний* (1 н. п.: 53), іменниками *кр'ін'ін'* (1 н. п.: 13), *кр'ін'ши* (1 н. п.: 71), стійкими порівняннями *йак колобок* (і універбом *колобок*) (2 н. пп.: 4, 14), *йак кулак* (1 н. п.: 13), вторинними номенами *карапуз^с* (1 н. п.: 49), *гор'ішок* (1 н. п.: 50), *колмоч'ок* (1 н. п.: 50), *натоптаний* (1 н. п.: 13), *збитий* (1 н. п.: 58). Крім того, виявлено й демінутиви *де^белен'кий* (1 н. п.: 60) і *кр'ін'кен'кий* (1 н. п.: 13), у яких зменшувально-пестливий суфікс *-ен'к-* безпосередньо вказує на невисоку на зріст людину.

Сема 'кремезний, міцної будови тіла' реалізована прикметниками *де^белій* (52 н. пп.: 3–8, 10–13, 15, 16, 18, 23, 29–36, 38, 43–46, 49, 52, 54–57, 61, 62, 64–66, 68, 69, 71, 74–76, 80–82, 84–86, 89, 91), *ши^ерокоплеч'ий* (15 н. пп.: 2, 20, 21, 26, 39, 47, 53, 58–60, 63, 70, 76, 78, 93), *кре^мезний* (10 н. пп.: 24, 37, 40, 42, 48, 83, 87, 88, 92, 90), *здоровий* (7 н. пп.: 14, 25, 27, 40, 50, 77, 79), *кр'ін'кий* (5 н. пп.: 1, 9, 17, 63, 65) (і акцентним варіантом *кр'ін'кий* – 3 н. пп.: 63, 65, 73), *г'рубий* (2 н. пп.: 28, 93), *кор'інастий* (1 н. п.: 41), *м'іцний* (1 н. п.: 19) (і фонетичним варіантом *моцний* – 1 н. п.: 51), *мускулистий* (1 н. п.: 67), діеприкметником-вторинним номеном *збитий* (1 н. п.: 94), компаративами *йак набитий* (1 н. п.: 22), *сила с'ілен:а йак слон* (1 н. п.: 72).

Для семи 'невисокий, але товстий, незграбний на вигляд' характерні прикметники *не^зграбний* (48 н. пп.: 1, 2, 6–8, 10–20, 23, 25–27, 29, 32–34, 39, 40, 42, 46, 48, 51, 52, 55, 56, 66, 68, 71, 75, 79, 81, 82, 85, 87–89, 91–94), *вайлуватий* (14 н. пп.: 3, 4, 36, 43, 53, 60, 61, 64, 70, 73, 76, 77, 83, 90) (і дериват *вайлакуватий* – 11 н. пп.: 22, 28, 30, 31, 50, 62–64, 74, 84, 90), *не^укл'ужий* (3 н. пп.: 65, 69, 72), *о'пец'куватий* (2 н. пп.: 44, 45) (і акцентний варіант *о'пец'куватий* – 2 н. пп.: 76, 86), *валахуватий* (1 н. п.: 38), описова форма *малій*

пу^затиї (2 н. пп.: 35, 67), стійкі порівняння *йак на^топтаниї* (3 н. пп.: 5, 41, 49), *йак вал^анок* (1 н. п.: 21), *ходе йак о^пец^око* (1 н. п.: 86), іменник (розмовний елемент) *о^пец^ок* (3 н. пп.: 24, 47, 57), іменники-вторинні номени *коло^ббок* (4 н. пп.: 37, 45, 58, 59) (мотив номінації ‘подібність до казкового героя’), *о^пудало* (2 н. пп.: 9, 64), *хо^мак* (1 н. п.: 54), *гарбуз^с* (1 н. п.: 80), *кара^пуз^с* (1 н. п.: 78).

Зауважимо, що серед маніфестантів, які формують ЛСГ „Назви, які вказують на зріст і одночасно особливості фігури людини”, виявлено чимало порівняльних фразеологізмів, у яких „якнайкраще відображена спостережливість народу, здатність тонко підмітити всі наявні (об’єктивні й суб’єктивні) вади, а також уміння дати точну, хоч і не завжди приємну, оцінку” [3, с. 96].

ЛСГ „Назви, які, крім ознаки зросту, містять указівку на ступінь фізичної сили людини” включає репрезентанти 2 сем. Сема ‘здоровило’ представлена іменниками *здо^ровило* (60 н. пп.: 1, 3–8, 10–12, 15, 16, 18–21, 24, 25, 29, 32–39, 41, 43, 46, 49–52, 55–59, 61, 64–68, 71–76, 78–85, 89, 92) (і дериватами *здо^роу^йага* – 12 н. пп.: 14, 26, 30, 31, 40, 47, 53, 54, 60, 62, 90, 94; *здо^рован[’]* – 2 н. пп.: 88, 93; *здо^роу^йак* – 1 н. п.: 70; фонетичним варіантом *здо^ров^вак* – 1 н. п.: 91), *ве^лли^кан* (3 н. пп.: 2, 17, 77) (і варіантом *ве^лл[’]і^кан* – 3 н. пп.: 9, 13, 65), субстантивованим прикметником *здо^ровий* (9 н. пп.: 22, 23, 27, 28, 42, 45, 69, 77, 86), стійкими порівняннями *йак веле^тте^н’* (3 н. пп.: 13, 44, 48), *йак бу^гай* (і *бу^гай*) (1 н. п.: 63), *кр[’]ип^кий йак дуб^н* (1 н. п.: 13), *здо^ровий йак ве^ршина* (1 н. п.: 86), вторинним номеном *дуб^н* (1 н. п.: 87). У н. п. 63 компаратив *йак бу^гай* та універбат *бу^гай* уживаються зі значеннями ‘здоровило’ і ‘зневажлива назва для здоровила’.

Сема ‘зневажлива назва для здоровила’ маніфестована одинадцятьма іменниками, серед яких перші вісім лексем є вторинними номінаціями, – *бик* (11 н. пп.: 4, 35, 39, 40, 50, 69, 77, 80, 84, 89, 94), *бу^йвол* (1 н. п.: 22), *бу^гай* (1 н. п.: 22), *слон* (2 н. пп.: 13, 60), *одо^робло* (2 н. пп.: 26, 91), *одо^робало* (2 н. пп.: 24, 92), *гро^мило* (2 н. пп.: 25, 93), *гру^зило* (1 н. п.: 13), *ве^ргило* (6 н. пп.: 8, 9, 46, 47, 71, 76), *ве^рзило* (5 н. пп.: 27, 38, 70, 72, 87), *ам^бал* (5 н. пп.: 13, 41, 56, 58, 74), одним словосполученням (вторинною назвою) *вол^ач^а сила* (1 н. п.: 2), вісьмома стійкими порівняннями (окремі з них можуть стягуватися до вторинних номенів) – *йак бик* (і *бик*) (45 н. пп.: 3, 5–7, 10–12, 14–16, 18, 20, 23, 28–34, 36, 37, 42–45, 48, 52, 53, 55, 57–59, 61, 62, 64, 66–68, 75, 79, 81, 83, 85, 88), *йак бу^гай* (і *бу^гай*) (7 н. пп.: 1, 51, 60, 63, 64, 65, 82), *йак бу^йвол* (і *бу^йвол*) (4 н. пп.: 21, 73, 86, 90), *йак бе^тге^тмот* (2 н. пп.: 17, 54), *йак ве^дм[’]ід[’]* (1 н. п.: 13), *йак го^рила* (1 н. п.: 78), *здо^ровий, ~а йак ве^рбл[’]уд* (1 н. п.: 49), *здо^ровий, ~а йак бу^йвол* (і *бу^йвол*) (1 н. п.: 19). Зазначимо, що в н. п. 65, крім компаратива *йак бу^гай* та універба *бу^гай*, діалектоносії вживають ще лексему *здо^ровило*, яку вважають певною мірою зневажливою. У 4 говірках виявлено також номінативні одиниці молодіжного жаргонного мовлення: *би^еч[’]ара* (н. пп. 64, 74, 88), *бро^йл[’]ер*, *ко^ров[’]иш[’]ч[’]е* (н. п. 64), *ко^била* (н. пп. 24, 64). Останні дві лексеми служать для найменування жінки (дівчини) високого зросту й міцної будови. Зауважимо, що одним з основних джерел оновлення фразеологічної системи східнослобожанських і східностепових говірок є жаргонно-просторічна мовна стихія; значне місце посідають субстандартні фразеологічні одиниці арготичного, жаргонного (загальномолодіжного) мовлення, професійної (особливо гірницької) субмови [5, с. 13].

Отже, в українських східностепових говірках Південної Донеччини на матеріалі розглянутих вище ЛСГ виявлено різні типи номінативних одиниць. До найбільш частотних належать однослівні найменування (непохідні слова, афіксальні деривати, вторинні назви) та компаративи; словосполучення й пропозитивні номени засвідчено зрідка. Серед виділених мотивів номінації найпоширенішими є такі: ‘подібність до предметів побуту’, ‘подібність до тварин’, ‘подібність до рослин або їхніх частин’. У подальшому заплановано здійснити ареалогічне дослідження мотивів номінації рис людини.

СПИСОК ОБСТЕЖЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

(усі населені пункти розташовані в Донецькій обл.)

1. с. Іскра Великоновосілківського р-ну;
2. с. Червона Зірка Великоновосілківського р-ну;
3. с. Новоукраїнка Великоновосілківського р-ну;
4. с. Олексіївка Великоновосілківського р-ну;

5. с. Андріївка Великоновосілківського р-ну; 6. м. Курахово Мар'їнського р-ну; 7. смт Старомихайлівка Мар'їнського р-ну; 8. с. Комар Великоновосілківського р-ну; 9. с. Федорівка Великоновосілківського р-ну; 10. с. Успенівка Мар'їнського р-ну; 11. с-ще Грабське Амвросіївського р-ну; 12. с. Благодатне Амвросіївського р-ну; 13. с. Катеринівка Мар'їнського р-ну; 14. с-ще Новомиколаївка Волноваського р-ну; 15. с. Обільне Старобешівського р-ну; 16. с-ще Родники Амвросіївського р-ну; 17. смт Велика Новосілка; 18. с-ще Новоукраїнка Мар'їнського р-ну; 19. смт Оленівка Волноваського р-ну; 20. с. Времівка Великоновосілківського р-ну; 21. с. Микільське Волноваського р-ну; 22. смт Старобешево; 23. смт Войковський Амвросіївського р-ну; 24. с-ще Урожайне Великоновосілківського р-ну; 25. с. Новомайорське Великоновосілківського р-ну; 26. смт Новотроїцьке Волноваського р-ну; 27. с. Старомлинівка Великоновосілківського р-ну; 28. м. Комсомольське Старобешівського р-ну; 29. с. Василівка Амвросіївського р-ну; 30. с. Новопетриківка Великоновосілківського р-ну; 31. с-ще Степне Волноваського р-ну; 32. с. Кирилівка Волноваського р-ну; 33. с. Петрівське Старобешівського р-ну; 34. с. Кумачове Старобешівського р-ну; 35. с. Рибинське Волноваського р-ну; 36. с. Красна Поляна Великоновосілківського р-ну; 37. с. Старогнатівка Тельманівського р-ну; 38. с. Вершинівка Тельманівського р-ну; 39. с-ще Хлібодарівка Волноваського р-ну; 40. с. Калініне Волноваського р-ну; 41. смт Андріївка Тельманівського р-ну; 42. с. Гранітне Тельманівського р-ну; 43. с. Мічуріне Тельманівського р-ну; 44. с. Черевківське Тельманівського р-ну; 45. с. Кузнецово-Михайлівка Тельманівського р-ну; 46. с. Котлярівське Тельманівського р-ну; 47. с. Краснівка Волноваського р-ну; 48. с. Старомар'ївка Тельманівського р-ну; 49. с. Нова Мар'ївка Тельманівського р-ну; 50. с-ще Труженка Володарського р-ну; 51. с-ще Привільне Волноваського р-ну; 52. с. Кальчинівка Володарського р-ну; 53. с. Малоянисоль Володарського р-ну; 54. с. Назарівка Володарського р-ну; 55. с. Кирилівка Володарського р-ну; 56. с. Чермалик Тельманівського р-ну; 57. с. Приморське Новоазовського р-ну; 58. с. Свободне Тельманівського р-ну; 59. с. Конькове Тельманівського р-ну; 60. с. Новокрасівка Володарського р-ну; 61. с. Новоянисоль Володарського р-ну; 62. с. Старченкове Володарського р-ну; 63. с. Ксенівка Володарського р-ну; 64. с. Сергіївка Володарського р-ну; 65. с. Республіка Володарського р-ну; 66. с. Октябр Новоазовського р-ну; 67. с. Красноармійське Новоазовського р-ну; 68. с. Козацьке Новоазовського р-ну; 69. с. Лугове Володарського р-ну; 70. с. Панивка Володарського р-ну; 71. с. Новогригорівка Володарського р-ну; 72. смт Володарське; 73. с. Гнутове м. Маріуполя; 74. с. Заїченко Новоазовського р-ну; 75. с. Митьково-Качкарі Новоазовського р-ну; 76. с. Захарівка Першотравневого р-ну; 77. с. Суженка Володарського р-ну; 78. с. Бойове Володарського р-ну; 79. смт Старий Крим м. Маріуполя; 80. с. Стародубівка Першотравневого р-ну; 81. с. Бердянське Першотравневого р-ну; 82. с-ще Агробаза Першотравневого р-ну; 83. с. Широкине Новоазовського р-ну; 84. с. Безіменне Новоазовського р-ну; 85. м. Новоазовськ; 86. с. Комишувате Першотравневого р-ну; 87. с-ще Дем'янівка Першотравневого р-ну; 88. смт Мангуш (Першотравневе); 89. с. Іллічівське Першотравневого р-ну; 90. смт Седове Новоазовського р-ну; 91. с-ще Бабах-Тарама Першотравневого р-ну; 92. с. Урзуф Першотравневого р-ну; 93. смт Ялта Першотравневого р-ну; 94. с. Мелекине Першотравневого р-ну.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бичко З. М. Діалектна лексика наддністрянського говору : [монографія] / З. М. Бичко. – Тернопіль : Лідер, 2000. – 280 с.
2. Варченко И. Существительные, характеризующие человека по личным чертам, в украинских диалектах / И. Варченко // Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу (Ленинград, 26–30 сентября 1972 г.) : тез. докл. – М., 1972. – С. 73–76.
3. Доброльожа Г. Як ходить переяславський індик? (З досвіду використання фразеологізмів для мовленнєвого та естетичного розвитку учнів) / Г. Доброльожа // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2000. – № 5. – С. 93–98.
4. Леснова В. В. Номінація рис людини в українських східнослов'янських говірках : [монографія] / В. В. Леснова. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – 193 с.
5. Міняйло Р. В. Активні процеси в ареальній фразеології сходу України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Р. В. Міняйло. – Донецьк, 2001. – 19 с.
6. Пастернак Г. Ю. До характеристики емоційно-оцінної лексики на позначення особистих рис людини в діалектах / Г. Ю. Пастернак // Семасіологія і словотвір : зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 19–23.

ДЖЕРЕЛА ТА ЇХНІ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АБЛ – Алексеенко М. А. Человек в русской диалектной фразеологии : словарь / М. А. Алексеенко, Т. П. Белоусова, О. И. Литвинникова. – М. : ООО „ИТИ Технологии”, 2004. – 238 с.
- БПГ – Брилінський Д. М. Словник подільських говірок / Д. М. Брилінський. – Хмельницький : Ред.-

вид. відділ, 1991. – 116 с.

СР – Євтушок О. М. Короткий словник говірок Рівненщини // Вивчення лексики говірок Рівненщини / О. М. Євтушок. – Рівне, 1997. – С. 38–138.

ЛПГ – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.

ЛС – Леснова В. В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини : Людина та її риси / В. В. Леснова. – Луганськ : Шлях, 1999. – 76 с.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

ЧФ – Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В. Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.

Victor Dvoryankin

From the observation of external features of man's physical state (based on Ukrainian eastern steppe dialects of Southern Donetsk region)

The article deals with description of lexico-semantic groups "Names of a skinny man", "Names that indicate the height and peculiarities of man's body", "Names specifying the extent of man's physical strength" based on Ukrainian eastern steppe dialects of Southern Donetsk region. The author also considers the nomination reasons for man's inner features.

Key words: Ukrainian eastern steppe dialects, thematic lexical group, lexico-semantic group, names of man's inner features, reasons for nomination.

Валентина Розгон

**ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ НОМІНАЦІЇ ЛЮДИНИ
У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ**

У статті репрезентовано фразеологізми східноpodільських говірок на позначення якісних ознак людини. Установлено семантичні особливості фразеологізмів тематичного поля "Людина".

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна одиниця, фразеологічна номінація, ареальна фразеологія, східноpodільські говірки, тематичне поле.

Системне вивчення діалектних мовних засобів номінації особи (осіб) неможливе без ґрунтового вивчення фразеології, оскільки саме вони (фразеологічні одиниці – далі ФО) є продуктом народного мовлення і “виникають на основі образного уявлення про дійсність, яке відображає побутово-емпіричний, історичний, духовний досвід мовного колективу, пов’язаний з його культурними традиціями” [4, с. 302]. Фразеологізми є надзвичайно оригінальним, емоційно-експресивним та влучним інструментом мовлення, що не тільки називає, але й характеризує об’єкт. Специфіка ФО, на відміну від лексичних одиниць, полягає саме в тому, що вони як мовні засоби вторинної номінації не тільки називають, а й дають предмету оцінку, виділяючи найхарактерніші ознаки, властивості, риси тощо через суб’єктивно-модальну позицію мовця. Фразеологізми співвідносні з лексичними одиницями й за певної комунікативної ситуації можуть заступати їх, маніфестуючи наявність синонімічних відношень.

Загальною рисою фразеологізмів мови є те, що вони – знаки антропометричні, оскільки кваліфікація об’єкта дійсності, названого ФО, завжди співвідноситься з властивостями людини. І, напевно, тому, більшість фразеологізмів зосереджена на характеристиці особи, на подіях, пов’язаних із національним виявленням цих властивостей у поведінці, у ментальності, почуттях, соціальному стані тощо. “Людина – це найбільш важливий і водночас найбільш “багатоаспектний” об’єкт дійсності” [2, с. 210]. І ця багатоаспектність пов’язана з тим, що “людина мислиться в мовній картині світу ... передовсім як динамічна, активна істота” [1, с. 39]. Об’єктивація у фразеологізмі почуттів, думок, настроїв, уявлень, внутрішніх переживань виступає на передній план, вибудовує безкінечність фразеоструктур, мікроструктур, пронизує не тільки поверхневий рівень духовного життя людини, а й проникає в глибину сенсорних відчуттів, вибудовує її менталітет, прагматичне поле. Фразеотворча система стає виявом глибинної діяльності

духу, активізуючи попередній досвід людини [7, с. 44].

Останнім часом активізувалися дослідження діалектної фразеології як способу емоційно-експресивного осмислення дійсності й відбиття фактора суб'єктивності в мові, що засвідчують праці Л. Авксентьєва, М. Алефіренка, А. Івченка, В. Леснової, М. Олійник, Ю. Прадіда, В. Ужченка, Н. Щербакової, Р. Ярцева та ін.

Однак сьогодні ще не можна однозначно стверджувати про достатнє вивчення ФО як східноподільського континууму, так й українського загалом. Важливість вивчення різних аспектів ареальної фразеології окремих говірок є очевидною, оскільки це сприятиме дослідженню українського діалектного континууму й відродженню усного образного мовлення, допоможе простежити зв'язки національної фразеології в східнослов'янському та слов'янському мегаконтинуумі.

Дослідження фразеологічної номінації людини в східноподільських говірках у світлі сучасного розуміння природи й сутності ФО мови є метою статті.

Матеріалом дослідження стали фразеологізми, зафіксовані в говірковому мовленні жителів Христинівського району.

ФО досліджуваних говірок використовують для різнопланової характеристики людини, зокрема, фразеологізми є засобом номінації розумових здібностей, вікових особливостей, рис характеру, вдачі, моральних якостей, зовнішнього вигляду, фізіологічних властивостей тощо.

Досліджуваний матеріал засвідчує значну перевагу фразеологізмів з пейоративною семантикою, що зумовлено особливостями сприйняття людиною навколишнього світу, і відповідає загальній тенденції функціонування ареальної фразеології.

Серед фразеологізмів, вживаних для номінації розумових здібностей людини, найбільшу активність мають одиниці, що репрезентують семантику “дурний”, наприклад: *не всі вдома, без клепки (одної) в голові, Валік ліщинівський, як пень (пеньок), дурний як сало без хліба, як сніп дурний, дурний як теля, курячі мозги*. Семантично протиставляються їм фразеологізми, що характеризують людину, яка має освіту, посідає певне місце в суспільстві: *вибився (вибилася) в люди, став (стала) людиною*.

Особливої уваги заслуговують ФО, які вживаються в мовленні на позначення стосунку людини до праці, до якої по-особливому ставляться сільські жителі. Працьовиту людину характеризують такі фразеологізми: *як віл (працює), зрання до смеркання не розгинає спину, зранку до вечора спину не розгинає, як бджілка*. Семантично протилежними є фразеологізми *за холодну воду не береться (не візьметься), лежить зранку до вечора*. ФО, які вживаються на позначення ледачої людини, відзначаються в усному мовленні особливою інтонацією, за допомогою якої підкреслена зневага до такої категорії людей.

Вікові особливості особи репрезентовано в східноподільських говірках фразеологізмами *молоко на губах не обсохло, молоде та зелене* – “молодий”; *старий як пеньок, аж тирса сиплеться, старий лис, стара лисиця, стара карга, старий чорт* – “старий”.

Особливості характеру особи мовці визначають за допомогою активновживаних у говірковому мовленні синонімічних ФО. Так, семантичний ряд “впертий” репрезентують фразеологізми *як бик, як осел, хоч кіл (кілля) теши на голові, як баран*; семантичний ряд “хитрий” – *як лисиця, як лис, Лис Микита*; “скупий” – *снігу зимою не випросиш, снігу зимою не дасть, як собака на снізі*; “добрий” – *хоч до рани прикладай, з душею*; “боязкий” – *як заєць, заяча душа, заяча кров*; “байдужий” – *ні риба ні м'ясо, ні те ні се, і за вухом не свербить, і вухом не веде*; “жорстокий” – *як гестаповець, як собака кидається, як пантера*; “сердитий” – *як сич (надувся), як середа на п'ятницю, дивиться боком, з очей іскри летять*.

Фізіологічні особливості людини мовці передають невеликою кількістю фразеологізмів з виразною експресивністю, наприклад: “вродливий” – *хоч (з лиця) води напийся, хоч з лиця воду пий*; “високий” – *як тичка, як стропило, до бантини достає*; “худий” – *наче з хреста знятий, одні кістки, ребра знати, аж світиться*; “товстий” – як

свиня, як кабан, як корова, у двері не пролазить, гудзики не сходяться, “голодний” – вола (вовка, собаку) з’їв би, кишки мари грають, живіт присох до спини.

На позначення щасливої людини зафіксовано вживання одного фразеологізму у сорочці родився.

Людину, яка потрапила під дощ, представлено фразеологізмами, що входять до семантичного ряду “мокрый” – *до нитки (до ниточки), як хлющ, як (мокра) курка.*

Синонімічні фразеологізми з посиленою експресією як *свиня, як чорт, наче з комина, тільки очі блищать, по самі (самісінькі) вуха, очей не видно* входять до семантичного ряду “брудний” і часто функціонують у говірковому мовленні, підсилюючи лексичні одиниці, якими називають особу, що має неохайний вигляд.

Соціальний стан людини представлено кількома семантичними рядами, зокрема, “бідний” – *як церковна миш (миша), ні кола ні двора, вітер у кишенях, без роду і плем’я, одна сорочка, грошей кіт наплакав, не має куска хліба; “багатий” – грошей кури не клюють, гроші лопатою горне (загрібає), живе як у Бога за дверима (за пазухою), живе як вареник у маслі.*

Активним вживанням у мовленні відзначено ФО семантичного ряду “п’яний” – *лика не в’яже, іде в три дорозі (дороги), дим і нитка, язик не повертається, у двері не попадає, на ногах не стоїть, ледве на ногах тримається, рачки лізе.*

Досить часто мовці називають зовнішні ознаки (як правило, дітей) за допомогою фразеологізмів *викапаний батько (дід); пішов (пішла) у матір (у бабу); кістки позбирав*, підкреслюючи схожість із відповідним об’єктом.

Вибір мовцем фразеологізму з ряду семантично співвідносних має суб’єктивний характер і залежить від певних чинників, зокрема, мовної свідомості діалектоносія, морально-етичних норм, ставлення до денотата, комунікативної ситуації тощо. Однак найчастіше мовець використовує в усному мовленні, особливо, коли характеризує денотата опосередковано, фразеологізми негативної семантики, що засвідчують інформатори.

В обстежених говірках фразеологізми функціонують в усному мовленні як своєрідні синонімічні одиниці до однослівних лексичних найменувань, однак їх характеризує більш виражене емоційно-експресивне забарвлення.

Досліджувані ареальні фразеологізми утворюють досить чисельну групу одиниць, що належать до тематичного поля “Людина” і характеризуються різною структурою та емоційно-експресивним забарвленням. Предметом подальших досліджень можуть стати інші тематичні групи фразеологізмів східноpodільських говірок. Особливої уваги заслуговує також моделювання ареальної фразеології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67.
2. Бацевич Ф. С. Очерки по функциональной лексикологии / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда. – Львов : Свит, 1997. – 392 с.
3. Леснова В. В. Номінація рис людини в українських східнословобожанських говірках : монографія В. В. Леснова. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – 193 с.
4. Телия В. Н. Русская фразеология : Семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты / В. Н. Телия. – М. : Шк. “Языки русской культуры”, 1996. – 288 с.
5. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Х. : Основа, 1990. – 167 с.
6. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму / В. Д. Ужченко. – К. : Радянська школа, 1988. – 278 с.
7. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посібник / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

Valentina Rozgon

Phraseological means of a person nomination in the dialects of Eastern-Podillya

This article is represented by idioms of Eastern-Podillya to indicate the qualitative characteristics of a

person. Semantic peculiarities of idioms are determined in the thematic field «A Person».

Key words: idiom, phraseological unit, phraseological nomination, areal phraseology, Eastern-Podillya dialects, thematic field.

Тетяна Кукса

НАЗВИ ЛІЛІЙНИХ (ЦИБУЛЕВИХ) РОСЛИН В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ КРИМУ

У статті здійснено системний опис назв лілійних рослин у новостворених українських говірках Криму. У ній проаналізовано репертуар, структурну організацію флорономенів у межах мікропарадигм.

Ключові слова: гетерогенні українські говірки Криму, сільськогосподарська лексика, лексико-семантична група, диференційна ознака.

Одним із пріоритетних завдань сучасної діалектології є збір, фіксація, систематизація, вичерпна й усебічна характеристика діалектної лексики. Вивчення цілісних фрагментів системи притаманне багатьом дослідженням лексики різних тематичних груп, зокрема сільськогосподарської, яка була предметом різнопланових студій Й. О. Дзензелівського [5], Я. В. Закревської [6], Г. О. Козачук [8], Ф. Й. Бабія [2], П. Ю. Гриценка [3], М. В. Никончука [10], І. В. Сабадоша [11] та ін. Назви лілійних (цибулевих) рослин у складі городніх культур характеризували Ю. А. Карпенко [7], О. А. Малахівська [9], А. О. Скорофатова [12]. Однак ботанічну лексику українських говірок Криму ще не досліджено, її фрагментарне представлення маємо лише в Атласі української мови (АУМ, 3, к. 98–108, 110–114), назви цибулевих рослин також не були предметом спеціального аналізу, що й становить новизну й актуальність нашої розвідки.

Мета статті – з'ясування складу, особливостей системної організації, функціонування назв цибулевих рослин в українських говірках Криму. Об'єктом дослідження є лексика на позначення цибулевих рослин, зібрана за спеціальним питальником у 51 українській говірці Криму впродовж 2004–2010 років.

Родина лілійних (цибулевих) *Liliaceae* налічує більш як 4000 видів цінних сільськогосподарських рослин, поширених майже по всій земній кулі. Рослини об'єднано в родину на основі схожості будови: квітка цих рослин лілієподібна, усі рослини родини мають підземне утворення стебла – цибулину. Наукове найменування походить від назви типового представника родини лілії, що з давнього кельтського означає «білизна» [4, с. 31]. Лексема *цибулев'ї* й назви цибулевих відображають родо-видові зв'язки репрезентантів.

Лексико-семантична група назв цибулевих рослин в українських говірках Криму об'єднує дві мікрогрупи лексем, що репрезентують семема 'цибуля городня', 'часник'. Їх об'єднано в ЛСГ за гіперо-гіпонімічними відношеннями компонентів, наявністю зон семантичного синкретизму, словотвірних зв'язків, які детерміновані насамперед спільністю елементів реалемного плану за особливостями зовнішньої будови рослин: будова квітки, наявність цибулини.

Репрезентанти семи 'цибуля городня (*Allium* сера L.)' утворюють мікрогрупу назв, на формування якої вплинули диференційні ознаки (ДО) "колір цибулини", "смак цибулини", "кількість цибулин", "форма цибулини", "походження рослини", "призначення рослини", а також їх поєднання: "колір цибулини й походження рослини", "смак і колір цибулини", "походження рослини й смак цибулини", "призначення рослини й колір цибулини", що стали мотиваційними ознаками для творення номенів.

На позначення загальної назви рослини в більшості досліджених говірок зафіксовано лексему: *цибул'а* (1, 5, 6, 7, 8, 9.2, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 49), що є загальноукраїнською назвою й літературною нормою; в одній говірці засвідчено словотвірний варіант *цибул'ка* (9.1);

у кількох говірках дублетні назви *лук* // *цибул'а* (2, 3, 10, 21, 24, 50, 51) *цибул'а* // *лук* (15, 31, 42). Назва рослини цибуля відома в усіх українських говірках Криму, але в деяких із них вона стала елементом пасивного шару лексики. Фітонім за походженням є германізмом, що прийшов в українську мову через польське посередництво [11, с. 140]. У декількох говірках засвідчено лексему *лук* (4, 27, 28, 37, 47, 48), і, хоча сама назва *лукъ* відома ще з праслов'янської доби [11, с. 10], функціонування її в українських говірках Криму, на нашу думку, зумовлене впливом російської мови.

У багатьох говірках виявлено диференціацію за ДО “колір цибулини”: *біла цибул'а*, *син'а цибул'а* (1), *син'а цибул'а* (10), *цибул'а жовта*, *цибул'а к'расна* (31), *цибул'а біла*, *цибул'а син'а*, *цибул'а жовта* (33), *цибул'а жовта* (40), *цибул'а біла*, *син'а* (44), *цибул'а син'а*, *лук син'ий*, *лук жовтий* (42), *лук білий*, *цибул'а білайя* (2), *лук білий*, *син'ий*, *жовтий* // *цибул'а біла*, *син'а*, *жовта* (24), *лук б'елий*, *лук син'ий* (13), *лук к'расний*, *лук жовтий*, *лук б'ілий* (27), *лук син'ий* (47), *білий лук*, *син'ий лук* (31). У кількох говірках засвідчено лексико-семантичну мікропарадигму за ДО “смак цибулини”: ‘солodka цибуля’ : ‘гірка цибуля’: *сладка цибул'а* : *горка цибул'а* (24), *цибул'а сладка* : *цибул'а г'ірка* (44), *лук сладкий* : *лук горкий* (28); в одній говірці за цією ДО зафіксовано лише двослівну назву *лук сладкий* (47). У декількох говірках назви цибулі диференціюють за походженням: *йалтинс'ка цибул'а* (3), *лук йалтинс'кий* (4, 42), *лук йалт'инський* (28), *корейс'ка цибул'а* (33) та за призначенням: *лук дл'а салату* (27), *лук столовий* (27). У трьох говірках спостерігаємо опозицію сем за ДО “форма цибулини”: *цибул'а спл'ушчена* : *цибул'а продовгувата* (9.1), *цибул'а кругла* : *цибул'а продовгувата* (33), *цибул'а дл'іна* : *цибул'а кругла* (44), в одній говірці засвідчено атрибутивне словосполучення *лук спл'уснутий* (47). За подібністю до іншої рослини виокремлено двослівні назви: *лук р'епчатий* (27), *цибул'а ріпчана* (51). У декількох говірках зафіксовано розрізнення назв за кількома ДО: “колір цибулини” й „походження рослини”: *біла йалтин'с'ка цибул'а*, *цибул'а че'рвона йалт'інс'ка* (43); “смак” і „колір цибулини”: *сладкайя к'расная цибул'а* (3), *лук син'ий вострий* : *лук білий сладкий* (31), *чорна сладка цибул'а* (33), *цибул'а б'ела сладкайя*, *цибул'а син'а гор'ка* (40); “походження рослини” й „смак цибулини”: *йалтин'с'ка солodka цибул'а* (9.1); за ДО “призначення” та „колір цибулини”: *лук столовий б'елий* (27). За ДО “кількість цибулин” виокремлено сему ‘цибуля, що росте кущем’, яку в українських говірках Криму реалізують такі номени: *с'ем'ейна* (3, 33, 34), *с'ем'ейная* (2, 28), *с'ем'ейка* (9.1), *с'ем'ейна*, *кусто'ва* (44), *с'ім'ейний лук* / *с'ім'яя вироста* (9.2), *с'ем'ейний лук* (27, 42), *куш'чиста* (31), *куш'човка* (47), *куш'човка*, *с'ем'ейка*, *мно'говка* (1), *куш'човка*, *с'ем'ейний* (4), *кор'чушка*, *с'ем'ейка* (43), *корит'частайя* (46). Як бачимо, серед маніфестантів цієї семи – субстантивовані прикметники, назви, утворені шляхом універбізації, пропозитивні структури.

Розширюють мікрогрупу назв цибулі номени, що репрезентують сему ‘цибуля, яка виросла з сіянки’: *арпа'чок* (28, 37, 48), *арпа'ч'ік* (2, 4, 27, 33.1, 34, 42), *арпа'чочек* (50), *лук'чок* // *арпа'чок* (3), *лук-с'ійанка* (47), *р'іпа'чок* (31), *цибул'а-с'ійанка* // *арпа'ч'ік* (1), *цибул'ка* (39), *цибул'а із с'ем'єнов* (1), *ди'мовка*, *ма'лен'ка*, *арпа'ч'ік* (16), *довгу'нець* (33.2), *чор'нушка* (46), *чор'нушка* // *арпа'ч'ік* (42), *с'ійанка* // *чор'нушка* (44), *п'ід:имка ма'лен'ка* (43). Лексему *с'ійанка* в кількох говірках (2, 3, 27, 33, 42) використовують у значенні «насіння».

Сему ‘часник (*Allium sativum* L.)’ у більшості українських говірок Криму репрезентує лексема *час'ник* (2, 3, 4, 5, 9.1, 9.2, 10, 16, 21, 27, 31, 33.2, 37, 39, 42, 43, 44, 45, 47, 50, 51), яка є загальноукраїнською назвою рослини. Номен часник успадкований із праслов'янської мови, у давньоруських пам'ятках його засвідчено в різних варіантах [11, с. 94]. У декількох говірках має варіанти: фонетичний *час'нок* (1, 28, 40, 48) та словотворчий *часни'чок* (24, 33.1).

У декількох говірках на лексичну реалізацію вплинула ДО ‘час посіву’: опозицію

сем ‘часник, посаджений навесні’ : ‘часник, посаджений восени’ репрезентують атрибутивні сполуки та пропозитивні структури – *майс'кий часник* : *часник на ос'ін* (31), *часник на весно* : *часник на зиму* (5), *йарий часник* : *озимий часник* (2, 9.2, 28, 39), *часник ве^лс'ін* : *ій* : *часник озимий* (6).

Розширюють ЛСГ назв лілійних репрезентанти сем, що позначають назви частин рослини. У кількох говірках на позначення опозиції сем ‘листя цибулі’ : ‘листя часнику’ засвідчено окрему лексико-семантичну мікропарадигму: *пе^ро* : *циба^хи* // *ст^рома* (1), *п'і^рія* : *степ^р'іє* (2), *п'ер'ія* : *цибу^ки* (3), *п'ер'ія* : *лист'а* (4), *лист'а*, *п'і^рія* : *паг'ін* (9.1), *листок* : *п'і^рія* (9.2), *цибки* : *п'ер'ія* (10), *гичка* // *лист'а* : *п'ер'ія* (31), *п'і^р'а*, *цибу^лин':а* : *часни^кове лист'а* (44), *чип'і^р'ія* : *лист'а* (46), *п'ер'ія*, *зелен'* : *п'ер'ія* (47), *цибу^л'а з зеленими рост'ками* : *лист'а* (51), проте в інших говірках листя цих рослин номінують однаково: *п'ер'ія* (13, 24, 27, 28,) *п'і^рія* (5, 16, 21, 33, 40, 43, 47,50), *лист'ія* (48). Окремі з названих лексем є полісемантичними, репрезентуючи обидві семи, чи виявляють дериваційні зв'язки з іншими мікрогрупами фітономів.

На позначення назв частини рослини стрілки цибулі або часника зафіксовано такі лексеми: *ст^р'ілка* (9.1, 21, 27, 33.2, 43, 44), *ст^р'елка* (2, 13, 16, 27, 28, 33.1, 37, 40, 42, 50, 51), *ст^р'ілки* (5, 9.2, 10, 31, 47), *ст^р'елки* (4, 24, 28, 48), *ст^р'ілка*, *ст^р'іла* (34), *ст^р'іл'айє цибу^л'а* (3), *у ст^р'елку* (46), *в ст^р'елку*, *в стовбур*, *стовбурина* (39). Зазначені номени засвідчують системні зв'язки із компонентами інших тематичних груп лексики.

Засвідчена лексика на позначення цибулевих об'єднана на основі близькості загальної будови рослини й спільності семантики компонентів, а протиставляється за диференційними ознаками. Особливістю ЛСГ назв лілійних (цибулевих) рослин є тісна закріпленість номена за однією реалією. У більшості говірок для номінації загальної назви рослин родини цибулевих уживають лексеми *цибу^л'а* і *часник*, які також є компонентами складних найменувань їхніх різновидів за ДО “колір цибулини”, “смак цибулини”, “кількість цибулин”, “форма цибулини”, “походження рослини”, “призначення рослини”, а також їх поєднання. Серед засвідчених репрезентантів – однослівні назви, атрибутивні й субстантивні словосполучення та пропозитивні структури; останні свідчать про незавершеність процесів номінації.

Значну лексичну варіативність демонструють назви листя молоді цибулі й часнику: *пе^ро* (1), *п'і^рія* (2), *степ^р'іє* (2), *чип'і^р'ія* (46), *паг'ін* (9.1), *циба^хи* (1), *цибу^ки* (3), *цибки* (10), *лист'а* (4, 9, 31, 44, 46, 48, 51), *гичка* (31), *цибу^лин':а* (44), *зелен'* (47); назви цибулі, що росте кущем: *с'ем'ейна* (3, 33, 34), *с'ем'ейка* (9.1), *кустова* (44), *куш'чиста* (31), *куш'човка* (47), *мно^говка* (1), *кор'чушка* (43), *корит'частайа* (46), та назви цибулі, що виросла з насіння: *арпа'чок* (28, 37, 48), *лучок* (3), *лук-с'ійанка* (47), *р'іпа'чок* (31), *цибу^л'а-с'ійанка* (1), *цибу^л'ка* (39), *димовка*, *мален'ка* (16), *довгу^нец'* (33.2), *чорнушка* (46, 42), *п'ід:имка* (43).

Для назв рослин родини лілійних в українських говірках Криму характерне багатство словотворчих структур. Здебільшого мовці використовують суфікси, характерні для української мови: -к-: *цибу^л'ка*; -ок-: *часничок*, *арпа'чок*, -ин-: *стовбурина*; деякі з них зазнали фонетичної модифікації унаслідок білінгвізму: -ік-: *арпа'ч'ік* -ек-: *арпа'чокек*. Засвідчено випадки, коли демінутивні суфікси використано з нейтральним значенням: ‘загальна назва рослини’ – *цибу^л'ка* (9.1), *часни'чок* (24, 33.1), *арпа'чокек* (50) і зі значенням зменшеності: ‘цибуля, яка виросла із сіянки’ – *цибу^л'ка* (39). Кілька лексем утворилися шляхом переходу прикметника в іменник: *куш'човка*, *с'ем'ейка*, *мно^говка* чи універбізації: *довгу^нец'*, *чорнушка*, *п'ід:имка*.

Зафіксовано також граматичні відмінності, зокрема щодо реалізації категорії числа: *ст^р'ілка* (9.1, 21, 27, 33.2, 43, 44), *ст^р'елка* (2, 13, 16, 27, 28, 33.1, 37, 40, 42, 50, 51), *ст^р'ілки* (5, 9.2, 10, 31, 47), *ст^р'елки* (4, 24, 28, 48).

Найбільше фонетичних варіантів зафіксовано у видових назвах цибулі: *цибу^л'а б'іла* (44), *цибу^л'а б'ела* (40), *лук б'елий* (13), *б'ілий* (27, 31), *цибу^л'а сладка* (24, 33, 44), *цибу^л'а солодка* (9.1), *цибу^л'а г'ір'ка* (44), *цибу^л'а гор'ка* (24), *цибу^л'а гор'ка* (28), *лук йалтинс'кий* (4, 42), *лук йалт'інський* (28) тощо.

Таким чином, спільність номінації та дериваційні зв'язки між окремими

компонентами ЛСГ назв лілійних (цибулевих) є відображенням структурної й зовнішньої схожості реалій. Їм також властива значна лексична, словотвірна, граматична й фонетична варіативність, зумовлена гетерогенним характером досліджуваних говірок та контактами діалектоносіїв із різномовним оточенням.

Перспективним вважаємо вивчення інших лексико-семантичних груп народної ботанічної номенклатури, що дасть змогу глибше осягнути системний характер досліджуваного фрагмента лексичної системи українських говірок Криму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови: У 3-х т. – Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 2001.
2. Бабій Ф. Й. Еволюція сільськогосподарської термінології в говірках горянського / Ф. Й. Бабій // Полісся // Науково-технічний прогрес і мова. – Житомир, 1976. – С. 10–11.
3. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики : Монографія / П. Ю. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 73 – 78.
4. Декоративные растения СССР / Б. Н. Головкин, Л. А. Китаева, Э. П. Немченко – М. : Мысль, 1986. – 320 с., 48 л. илл.
5. Дзендзелівський Й. О. Сільськогосподарська лексика говорів Закарпаття / Й. О. Дзендзелівський // Studia slavica. – Budapest, 1964. – t. X, f.1 – 2. – S. 33–97.
6. Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті : Монографія / Я. В. Закревська. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 105–138.
7. Карпенко Ю. А. Лексика огородництва в буковинських говорах / Ю. А. Карпенко // Тезиси докладов XIII отчетной научной сессии профессорско-преподавательского состава Черновицкого гос. ун-та. – Черновцы, 1957. – С. 241–244.
8. Козачук А. А. Сельскохозяйственная лексика говорів Волини : автореф. дис...канд. філол. наук : 10.661 / А. А. Козачук. – К., 1971. – 19 с.
9. Малахівська О. А. Назви городніх рослин / О. А. Малахівська // Говірки Чорнобильської зони: системний опис / [П. Ю. Гриценко, Г. В. Воронич, Л. І. Дорошенко та ін.]. – К. : Довіра, 1999. – С. 125–134.
10. Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся / М. В. Никончук. – К. : Наук. думка, 1985. – 312 с. [Матеріали до лексичного атласу української мови / М. В. Никончук].
11. Сабадош І. В. Формування української ботанічної номенклатури : Монографія / І. В. Сабадош. – Ужгород, 1996. – 192 с.
12. Скорофатова А. О. Ономазіологія та лінгвогеографія фітономенів в українських східнослобожанських говірках : Монографія / А. О. Скорофатова. – Луганськ : Елтон-2, 2009. – 369 с.

Цифрові позначення говірок

1. Ішунь Красноперекопського р-ну; 2. Магазинка Красноперекопського р-ну; 3. Тургеневе Джанкойського р-ну; 4. Медведівка Джанкойського р-ну; 5. Воронцівка Красноперекопського р-ну; 6. Славне Роздольненського р-ну; 7. Комишне Роздольненського р-ну; 8. Дніпровка Джанкойського р-ну (8.1 – полтавська; 8.2 – поліська); 9. Слов'янське Джанкойського р-ну (9.1 – середньополіська; 9.2 – сумська); 10. Водопійне Чорноморського р-ну (10.1 – полтавська; 10.2 – київська); 11. Гришине Первомайського р-ну; 12. Калініне Красногвардійського р-ну; 13. Новосільцеве Джанкойського р-ну; 14. Чорноморське Чорноморського р-ну; 15. Панфілівка Первомайського р-ну; 16. Олександрівка Красногвардійського р-ну; 17. Петрівка Красногвардійського р-ну; 18. Митрофанівка Нижньогірського р-ну; 19. Дмитрівка Советського р-ну; 20. Оленівка Чорноморського р-ну; 21. Велике Сакського р-ну; 22. Лебединка Советського р-ну; 23. Краснофлотське Советського р-ну; 24. Калинівка Ленінського р-ну; 25. Новомиколаївка Ленінського р-ну (25.1 – тернопільська, 25.2 – чернігівська); 26. Багерове Ленінського р-ну; 27. Осовини Ленінський р-ну; 28. Молочне Сакський р-ну; 29. Шовковичне Сакський р-ну; 30. Мельники Білогірського р-ну; 31. Пушкіне Советського р-ну; 32. Красногорка Ленінського р-ну; 33. Ленінське Ленінського р-ну (32.1 – чернігівська, 32.2 – черкаська); 34. Марфівка Ленінського р-ну; 35. Шкільне Симферопольського р-ну; 36. Мазанка Симферопольського р-ну; 37. Біла Скеля Білогорського р-ну; 38. Василівка Білогірського р-ну; 39. Видне Кіровського р-ну (39.1 – львівська; 39.2 – черкаська); 40. Заветне Ленінського р-ну; 41. Миколаївка Симферопольського р-ну; 42. Багате Білогірського р-ну; 43. Грушівка Судацького р-ну; 44. Самохвалове Бахчисарайського р-ну; 45. Веселе Судацького р-ну; 46. Красний Мак Бахчисарайського р-ну; 47. Лучисте Алуштинської міськради; 48. Кудрине Бахчисарайського р-ну; 49. Малий Мак Алуштинської міськради; 50. Соколине Бахчисарайського р-ну; 51. Орлине Севастопольської міськради.

Tetyana Kuksa

Names lily (bulbous) female plants in the Crimean Ukrainian dialects

The article represents the systematic description in the names lily (bulbous) female plants of the newly-

formed Crimean Ukrainian dialects. It analyzes the repertoire and structural organization of flouromenemes within possible microparadigms.

Key words: heterogeneous Crimean Ukrainian dialects, agricultural lexical, lexico-semantic group, differentiating peculiarity.

Леся Поліщук

НОМІНАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ПРИМІЩЕНЬ ДЛЯ УТРИМУВАННЯ ТВАРИН У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті розглянуто лексико-семантичну групу назв господарських приміщень для утримування тварин у східноподільських говірках, з'ясовано зв'язок цієї лексичної групи з відповідниками в інших українських говорах, визначено динаміку досліджуваної східноподільської будівельної лексики через зіставлення сучасних діалектних назв з їхніми відповідниками, зафіксованими в пам'ятках української мови.

Ключові слова: лексико-семантична група, назви господарських приміщень, східноподільські говірки, номінація, приміщення для утримування тварин.

Вивченню лексики на позначення житлових та господарських приміщень, її структурно-семантичної організації та географії присвячені дослідження К. Д. Глуховцевої [1], О. М. Євтушка [4], Л. І. Дорошенко [3], Л. М. Тищенко [8], М. В. і О. М. Никончуків [6]. Назви окремих реалій зафіксовані в діалектних лексикографічних працях. Репрезентанти цієї лексико-семантичної групи в східноподільському ареалі досі системно не вивчені, що й визначає актуальність дослідження. Предметом нашого опису є назви господарських приміщень для утримування тварин у двадцяти трьох східноподільських говірках, локалізованих на території західної Черкащини, східної Вінниччини, північно-західної Кіровоградщини.

У лексико-семантичній групі на позначення господарських приміщень за диференційною ознакою 'призначення' виділяємо такі мікрогрупи: назви приміщень для реманенту, назви загального приміщення, де утримують різні види свійських тварин, назви приміщення для корів, назви приміщення для свиней, назви приміщення для овець, назви приміщення для курей, назви приміщення для коней. Спільними для репрезентації названих сем є лексеми *хл'їў*, *шона*, *сарай*.

У більшості випадків на Поділлі приміщення для свійських тварин будували під одним дахом із житлом. У старіших будовах він був безпосередньо за сінями чи коморою, а в будовах кінця ХІХ – початку ХХ століття його розташування переносили на кінець будівлі – за стодолю. Напр.: *Колис' ст'ройїли хл'їви разом с хатою // оце та'ко / ў іїдні хат'і л'уди сїд'їли / а через с'їни скотина стоїала / ў другїй хат'і // а п'їзн'їше ўже ст'ройїли хл'їви гот'д'ельно / подал'ше в ід хати* (Черп.). Лексему *хл'їў* фіксують пам'ятки української мови з ХVІ ст. (Срезневський ІІІ, с. 1776). Вона покриває весь східноподільський ареал, вступаючи в синонімічні зв'язки з лексемами *шона*, *сарай*, *повітка*. Назва *хл'їў*, згідно з АУМ (І, к. 284), вживана в північних та значній частині південно-західних говорів. Лексикографічні матеріали доповнюють свідчення АУМ. У бойківських говірках номен *хл'їў* позначає приміщення для свиней, а також іншої худоби (Онишкевич, ІІ, с. 340); у гуцульських – приміщення для овець, приміщення для корів, приміщення для коней, приміщення для свиней, приміщення для худоби (Ястремська, с. 139).

У досліджуваних східноподільських говірках лексема *хл'їў* має ще ширшу семантичну структуру, оскільки вона репрезентує кілька значень: приміщення для реманенту, коней, свиней, корів, курей, для зберігання вугілля, дров, зерна, снопів, полови і таке інше.

Лексема *шона* відома в українській мові від ХVІІ століття (Ястремська, с. 140) зі значенням 'навіс, сарай'. У Словнику за редакцією Б. Грінченка лексема кодифікована зі значенням 'навіс, сарай, з двома, рідко трьома стінками для возів і господарських знарядь' (Грінченко, ІV, с. 508). Словник української мови реєструє лексему *шона* зі

значенням ‘покрівля, накриття на опорах для захисту чого-небудь від сонця, дощу і т. ін.’ (СУМ, XI, с. 509). М. Фасмер вказує на те, що лексема була запозичена з німецької мови через польське посередництво (Фасмер, IV, с. 466). У східноподільських говірках (ВС, Йос., Росош., Трид., Родн., Од., Пал., Лукаш., Дуб., КГ., Каз.) лексема *шона* набула диференційної ознаки ‘наявність стін’ і має розгалужену семантичну структуру, нею мовці номінують різні реалії, зокрема: приміщення для реманенту, приміщення для свиней, корів, коней, приміщення для зберігання снопів, сіна, полови, кукурудзи, приміщення для дров, вугілля, навіс і т. ін. Ізогласи лексеми *шона* продовжуються в багатьох говірках південно-західного та поліського наріч, зокрема з такою, як у східноподільських, чи подібною семантикою назва поширена в гуцульських говірках – ‘приміщення для худоби (корів чи овець) із трьома стінами та дахом’ (ГГ, с. 218; Негрич, с. 189), ‘приміщення для зберігання сільськогосподарського реманенту’ (ГГ, с. 218), ‘накриття, піддашся для худоби від дощу та снігу’ (Грицак, с. 223), ‘приміщення на пасовиську для худоби’ (Ястремська, с. 218), наддністрянських – ‘місце, де складають дрова, дровітня’ (Шило, с. 281), у закарпатських – ‘приміщення для дров, знаряддя, дровітню’ (Сабадош, с. 147), бойківських – ‘повітка’, ‘приміщення для сільськогосподарського реманенту’ (Онишкевич, II, с. 386), західнополіських – ‘великий хлів для зберігання снопів і реманенту’, ‘тимчасове накриття для весільних гостей’ (Аркушин, с. 273), західноволинських – приміщення для зберігання грубих кормів і реманенту (Корзонюк, с. 262), (АУМ, I, к. 284; II, к. 280). У більшості досліджуваних говірок лексема *шона* вступає у синонімічні відношення з лексемами *сарай* та *хл’їу*, які активно витісняють її на периферію лексико-семантичної групи.

Лексема *сарай* у східноподільських говірках є менш уживаною і в окремих говірках (ВС, Йос., Лук., Росош., Трид., Родн.) зафіксована паралельно з лексемою *хл’їу*. На думку укладачів ЕСУМ, назву *сарай* запозичено з тюркських мов, де лексема позначала ‘будинок’, ‘палац’, ‘кімната для житла’, ‘стійло’, ‘сарай для возів’ (ЕСУМ, V, с. 180). У «Словнику української мови» лексема кодифікована зі значенням ‘господарське приміщення для зберігання різного майна’ (СУМ, IX, с. 57). У східноподільських говірках лексема *сарай* має широке номінативне поле, нею іменують, крім загального приміщення для свійських тварин, приміщення для реманенту, збіжжя, приміщення для утримування свиней, неприбрану кімнату, неохайну хату.

Респонденти підкреслюють, що відмінності у вживанні назв *сарай* та *хл’їу* пов’язані з функціональним призначенням реалій або використаним для їхнього будівництва матеріалом: *хл’їу* – *приміщення для тварин / з глини або з лози / сарай – б’їл’иш но’в’їша буд’їул’а с цегли / сама’ну / ракуш’н’ака для с’їл’с’когос’подар’кого ре’маненту* (ВС). У більшості досліджуваних говірок мовці послідовно вживають лексему *хл’їу* на позначення всіх додаткових приміщень: *їа ни зна’їу слова шона // хл’їу та’їс’о // їс’о ї нас три’мают у хл’ївах // сарай ї нас то’же ни кажут* (Черп.).

Спорадично в окремих східних говірках (Зв., Лук., Баб., Вишн.), які межують із середньонаддніпрянськими, на позначення загальної будівлі для тварин зафіксовано лексему *пов’їтка*, що етимологічно споріднена з лексемою *хл’їу* і походить від праслов’янського *rověť* ‘накриття’ (ЕСУМ, IV, с. 469). Словник української мови кодифікує лексему *пов’їтка* зі значенням ‘господарське приміщення для утримання домашніх тварин або зберігання сільськогосподарського реманенту та різного майна’ та ‘покрівля на опорах для захисту від сонця чи дощу, накриття’ (СУМ, VI, с. 676). Зі значенням ‘будівля для сільськогосподарського реманенту’ слово відоме багатьом говіркам української мови (АУМ, I, к. 288), у поліських лексема зафіксована на позначення семи ‘приміщення для сільськогосподарського реманенту, дров та ін.’ (Лисенко, с. 148).

Мовці зазначають, що в приватному господарстві корів, свиней, коня, кіз, курей, як правило, тримали в загальній будівлі для всіх тварин. Тому спеціальних назв для позначення господарського приміщення для окремих тварин у домашніх умовах обмежена кількість. В основному це лексеми, похідні від назв тварини чи птиці: *ко’з’атник* (Лук.,

Баб., Вишн., Кібл., Йос., Пал., Рос., Черп., Трид., Од.), *к'ізник* (Вишн., Трид., Дм., Дуб.) ‘підсобне приміщення в господарстві для утримування кіз’, *кр'іл'чатник* (Циб., Коч., КГ), *крол'їунник* (КГ, Каз., Гор., Гайв.), *корол'атник* (внп), *крол'атник* (внп), ‘дерев'яна будівля для утримування кролів’, *курник*, *курничок* (внп) ‘окрема будівля для утримання курей в умовах домашнього господарства’, *к'ін:ик* (Кібл., Рос.) ‘приміщення для коней’. До спеціальних найменувань зарахуємо також лексеми *маточник* ‘підсобне приміщення для утримування свиней взимку’ (Пал., Черп., Родн.) (очевидно, похідне від *матка* ‘свиноматка’), *саж* ‘підсобне дерев'яне приміщення для утримування свиней’ (Циб., Дм., Гайв., Вишн., ВС, Черп., Коч., КГ), *шалаш* ‘літня загорода для утримування кіз’ (Апол., Дуб., КГ, Каз.), *куча* ‘підсобне приміщення для утримування свиней взимку’ (Вишн., ВС, Гайв., Пал.), ‘підсобне приміщення в господарстві для утримування кіз’ (Родн., Йос.), ‘дерев'яне приміщення для свиней’ (Коч., Гор., Кібл., Гайв., Циб., Гор., Вишн.): *куча – це робили сп'ї'їал'но для сви'їнеї таке при'їм'їшчен':а / ї нас на'приклад / було / таке во'но / ква'дратне / на та'к'ї ве'їлик'ї г'їруб'ї слупи за'копувало'с'а / і во'на полу'чалася та'ка їак на 'ношках / та'ко ви'со'чен'ко // робилас'а во'на з 'досок / їак хто ма'ї / то закла'да'ї у па'зи у слуп'ї т'ї 'доски / і пол. / а п'їд ни'зом у нас та'ко була в'їд зе'їм'їл'ї / була площ'їадка / там 'їаму ви'копували / шоб туди ст'їкало в'їд сви'їнеї / і ви'чи'шчали пе'їр'їодично // у нас во'на та'ка була з'борно-розбор'їна / шо оз'до ї нас сто'їала ї од'їм 'їмест'ї / а там 'їшос' ни п'їд'їїшла / ми 'їїї роз'їбрали та 'ї пе'їре'їнесли ї д'їруге 'їїсце // оце та'ке 'їбуло там при'їм'їшче'їн':а дл'а сви'їнеї // а хто не'ї ма'ї та'кої 'їкуч'ї / то ї хл'їв 'ї три'їма'ї (Коч.).*

У СУМ лексема *куча* кодифікована лише зі значенням ‘приміщення для птахів і тварин’ (СУМ, IV, с. 421). Загальноприйнятої етимології немає. Найбільш ймовірно, лексема *куча* є дериватом питомої лексеми *кутати* чи *кут* (ЕСУМ, III, с. 167), що зумовило широке її функціонування на всьому слов'янському ареалі. Лексема *куча* відома подільським говіркам зі значенням ‘підсобне приміщення для свиней’ (Брилінський, с. 54), поліським – ‘приміщення для свійських тварин’ (Лисенко, с. 111), ‘клітка для відгодівлі гусей на м'ясо’ (Лисенко, с. 111), західнополіським – ‘підпіччя для дров’, ‘відгороджене місце в хліві для теляти’, ‘відгороджене місце в хліві для свиней’, ‘буда для дворового собаки’ (Аркушин, I, с. 274), бойківським – ‘хлів для кількох свиней’, ‘приміщення для овець’, *кучка* ‘хлівець для свиней’ (Онишкевич, I, с. 399–400), степовим – ‘саж, свинарник’ (Москаленко, с. 47), гуцульським – ‘приміщення для свиней’ (ГГ, с. 108), західноволинським – ‘невеликий хлівець для поросят чи птиці’ (Корзонюк, с. 151), буковинським – ‘приміщення для свиней в індивідуальному господарстві’ (СБГ, с. 245).

Лексема *саж*, похідне утворення від питомого *садити* (ЕСУМ, V, с. 162), утворює у досліджуваних говірках незначні ареали (Циб., Дм., Гайв., Вишн., ВС, Черп., Коч., КГ). У СУМ лексема зареєстрована зі значенням ‘рублений хлів, у якому відгодовують свиней’, ‘такий хлів, що використовується для тимчасового ув'язнення’, ‘місце в хліві, клітка, де відгодовують птицю’, ‘сплетений овальної форми кошик, де зберігають впійману рибу’ (СУМ, IX, с. 14). У говірках Східного Поділля лексему використовують лише для позначення літнього дерев'яного приміщення для свиней.

У загальних підсобних приміщеннях для тварин господарі виділяють окреме місце, на позначення якого використовують загальнонародні лексеми, зафіксовані в усіх досліджуваних нами говірках, *кл'їтка*, *м'їсце*, віддієслівні деривати *загорода*, *с'їтайн'а*, *с'їт'їїло* (Лукаш., КГ, Коч., ВС), *с'їт'їїло* (Дм., Каз., Циб., Вишн.), *с'їтоїло* (Кібл., Йос.) ‘місце для однієї корови у сараї’. В окремих говірках вживають загальні назви приміщення для номінації їхніх частин: *ко'їр'їунник* (Йос., Гор., Вишн., ВС, Родн., Пал., Рос., Трид., Баб.), *хл'її* (внп), *хл'їїчик* (Трид., Баб., Лук., Йос., Од.) ‘місце для однієї корови у сараї’, *хл'їївец'* ‘приміщення для кози’ (Йос., Од.), інколи вводячи лексему до атрибутивного словосполучення із залежним словом, похідним від назви тварини: *хл'її коро'їїачий* (Од.) ‘місце для однієї корови у сараї’.

Під логіко-понятійним кутом зору в лексико-семантичній групі на позначення приміщень для тварин розглядаємо мікрогрупу назв громадських приміщень для тварин. У свідомості мовців чітко відображено опозиція сем 'підсобне приміщення для тварин у господарстві одного власника': 'громадське приміщення для тварин': *одну ко́рову ў хл'і́в'і́ трима́ють л'уди / а йак ба́гато / то це ф'ерма назива́йці́'а / і ко́р'і́ўники там / мо́же ни о́дин / а де́к і́лька / мо́же бу́ти і́ три / і чо́тири / йак де ў́ ко́го // це до́уже та́ке при́м'і́щин:'а / там з в'і́д:'і́ле"н':ами дл'а ко́жної ко́рови / ро́биці́'а та́ке / шо́б і́йі́ при́ўй'а́зати там мо́жна бу́ло / шо́б во́на й'і́ла ў́ жо́луб'і́ / шо́б пи́ла там во́ду / во́да ту́ди по́ступала // це ў́же по́том ми́хан'і́зац'і́йа бу́ла // о́це там по́сто'йан:'о сто'йали ко́рови* (Черп.). Репрезентанти обох сем часто взаємозамінюються, чим зумовлюють семантичний синкретизм лексем: *сви́нарн'а* 'громадська будівля для утримування свиней' і 'підсобне приміщення в господарстві для утримування свиней' (Кібл., Гор., Трид.), *ко́н'у́шн'а* 'підсобне приміщення в господарстві для утримування коней' і 'громадська будівля для утримування коней' (Кібл., Гор., Трид., Дм., КГ, Коч.): *це йакшо́ удо́ма ко́лис' мали там о́дного чи дво́йе ко́не"ї́ / то мо́гли то́же назива́ти ко́н'у́шн'а / а мо́гли пр'осто́ там тр'имати́ у с'тайн'і́ чи ў́ са́райі́ ко́н'а // а це ў́же ко́н'у́шн'а бу́ла йак ў́ ко́л'госп'і́ / тр'имали́ там ба́гац'ко́ ко́не"ї́ / то там бу́ли та́к'і́ ви́лик'і́ при́м'і́ще"н': а // о́це й'і́х назива́ли ко́н'у́шн'ами* (Дм.).

Спільною для репрезентації сем 'громадська будівля для утримування корів', 'громадська будівля для утримування свиней' та 'громадська будівля для утримування овець' у всіх східнопадільських говірках є лексема *ф'ерма*. Репрезентанти сем 'громадська будівля для утримування корів', 'громадська будівля для утримування телят до шести місяців', 'громадська будівля для утримування свиней' та 'громадська будівля для утримування коней' утворені за однаковими моделями: назва тварини + суфікс *-ник* чи *-н'*: *ко́р'і́ўник* (Дм., Каз., КГ, Коч., Циб., ВС, Гайв., Гор., Лукаш.), *ко́роўн'і́к* (Дуб., Трид.), *ко́роўник* (Баб., Вишн., Черп.), *ти́л'атник* (внп), *ко́р'і́ўн'а* (Трид., Рос.); назва людини, яка працює біля тварини + суфікс *-ник* чи *-н'*: *ко́ро'варник* (Кібл., Гор., Трид.), *в'і́ў'чарник* (Дм., Каз., КГ, Коч., Циб., ВС, Гайв., Гор., Лукаш., Кібл., Трид.), *оў'чарник* / *оў'чарн'і́к* (Дуб., Трид.), *сви́нарник* (внп), *ко́н'у́шник* (Трид., Дуб.), *ко́н'у́шн'а* (внп), *ко́ро'варн'а*, *сви́нарн'а* (внп), *в'і́ў'чарн'а* (Дм., Каз., КГ, Коч., Циб., ВС, Гайв., Гор., Лукаш., Кібл., Гор., Трид.), *оў'чарн'а*, *оў'ч'арн'а* (Дуб., Трид.). Композити з частиною *ф'ерма* мовці утворюють лише на позначення громадської будівлі для утримування свиней, кролів та птиці: *свино'ф'ерма*, *кроле"ф'ерма*, *птахо'ф'ерма* (внп) чи на позначення великої кількості тварин у підсобному господарстві: *зави́ли тут свино'ф'ерму* (Баб.). Інколи на позначення громадської будівлі для утримування корів використовують лексеми *хл'і́ва*, *хл'і́ви* у множині (Родн., Йос., Кібл., Черп., Апол.). Не всі лексеми однаково активні в мовленні респондентів, що зумовлено позамовними чинниками: *ти́пер в'і́ў'чарник'і́ў ни ст'ро́ят / бо ни тр'има́ють о'вець' // а йакшо́ там дер'жат дво́йе чи тро́йе йаг'ня́т / то ў́ хл'і́в'і́* (Гор.).

Отже, досліджувана лексико-семантична група становить складну цілість. Ядро лексико-семантичної групи складають загальноновживані лексеми та лексеми, відомі в інших говірках української мови. Відмінності у вживанні лексем на позначення господарських приміщень для утримування тварин у східнопадільських говірках пов'язані з функціональним призначенням реалій або використаним для будівництва матеріалом. Головною мотиваційною моделлю, за якою утворено спеціальні назви господарських приміщень для свійських тварин, є «назва тварини» → «назва приміщення». Вивчення репрезентантів досліджуваної лексико-семантичної групи в інших говірках східнопадільського ареалу дасть змогу конкретизувати дані АУМ та виявити сучасні діалектотворчі процеси.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глуховцева К. Д. Лексика народного побуту українських східнослов'янських говірок: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 / Катерина Дмитрівна Глуховцева. – К., 1992. – 423 с. : машинопис.

2. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990. – 272 с.
3. Дорошенко Л. І. Ареалогія будівельної лексики східнополіського діалекту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. І. Дорошенко. – К., 1999. – 19 с.
4. Евтушок А. Н. Лексика сільського строительства в українських западнополіських говорах : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Український язык» / А. Н. Евтушок. – К., 1989. – 19 с.
5. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Рад. шк., 1966. – 355 с.
6. Никончук М. В. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов / М. В. Никончук, О. М. Никончук. – Житомир, 1990. – 369 с.
7. Поділля. Історико-етнографічне дослідження. – К. : Доля, 1994. – 499 с.
8. Тищенко Л. М. Структурна організація і динаміка побутової лексики південно-слобожанських говірок : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / Лариса Миколаївна Тищенко. – К., 2002. – 410 с.
9. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – К. : Либідь, 1993. – С. 142–143.

ДЖЕРЕЛА

- Аркушин – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1–2.
- АУМ – Атлас української мови : в 3-х т. / ред. кол. : І. Г. Матвіяс (голова), Я. В. Закревська та ін. – К. : Наук. думка, 1984 – 2001.
- Брилінський – Брилінський Д. М. Словник подільських говірок / Д. М. Брилінський. – Хмельницький : Редак.-видав. відділ, 1991. – 115 с.
- ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 232 с.
- Грінченко – Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1–4.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982 – 2006. – Т. 1 – 5.
- Корзонюк – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика : зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62–267.
- Лисенко – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
- Москаленко – Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської обл. – Одеса : Вид-во Одес. пед. ін-ту, 1958. – 78 с.
- Негрнич – Негрнич М. Скарби гуцульського говору: Березови. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с. – (Серія «Діалектологічна скриня»).
- Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1 : А–Н. – 495 с.; Ч. 2 : О–Я. – 515 с.
- СБГ – Словник буковинських говірок / за ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
- Срезневський – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – М., 1893–1912. – Т. 1–3.
- СУМ – Словник української мови : в 11-ти т. / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
- Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – 2-е изд., стереотип. – М. : Прогресс, 1986 – 1987. – Т. 1–4.
- Шило – Шило Г. Словник наддністрянських говірок / Гаврило Шило. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с. – (Серія «Діалектологічна скриня»).
- Ястремська – Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування / Тетяна Ястремська. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 424 с. – (Серія «Діалектологічна скриня»).

Список обстежених населених пунктів та їх скорочень

Апол. – Аполянка Уманський Ч., Баб. – Бабанка Уманський Ч., ВС – Велика Севастіянівка Христинівський Ч., Вишн. – Вишнопіль Тальнівський Ч., Гайв. – Гайворон Гайворонський К., Гор. – Гордашівка Тальнівський Ч., Дм. – Дмитрушки Уманський Ч., Дуб. – Дубиново Савранський О., Зв. – Звенигородка Звенигородський Ч., Йос. – Йосипівка Уляновський К., Каз. – Казавчин Гайворонський К., Кібл. – Кіблич Гайсинський В., КГ – Кузьмина Гребля Христинівський Ч., Коч. – Кочержинці Уманський Ч., Лук. – Луківка Катеринопільський Ч., Лукаш. – Лукашівка Тростянецький В., Од. – Одай Жашківський Ч., Пал. – Паланка Уманський Ч., Рос. – Росоша Теплицький В., Родн. – Родниківка Уманський Ч., Трид. – Тридуби Кривоозерський М., Циб. – Цибулів Монастирищенський Ч., Черп. – Черповоди Уманський Ч., Скорочення назв областей: Ч. – Черкаська, В. – Вінницька, К. – Кіровоградська, М. – Миколаївська.

*Lesya Polishchuk****The Names Of Proprietary Buildings For Keeping Animals In The Dialects Of Eastern Podillya***

The article deals with lexical and semantic group of the names of proprietary buildings for keeping animals in the dialects of Eastern Podillya; the connection of this group of names with the appropriate names in other Ukrainian dialects is analyzed; the dynamics of the investigated names of proprietary buildings is elucidated by means of the comparison of modern dialectal names with their appropriate names in Ukrainian monuments.

Key words: lexical and semantic group, names of proprietary buildings, dialects of Eastern Podillya, nomination, buildings for keeping animals

Наталія Жуган**ВАРІАТИВНІСТЬ ТКАЦЬКОЇ ЛЕКСИКИ В СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ**

У статті проаналізовано варіативність ткацької лексики, з'ясовано особливості функціонування лексичних, семантичних, фонетичних, морфологічних варіантів.

Ключові слова: лексема, репрезентант, номен, середньонаддніпрянська говірка, варіативність.

В останні десятиріччя в українському мовознавстві актуалізувалося вивчення лексики говірок, аналіз їхньої структурної організації, семантики, номінативних процесів. У лексемах знаходять відображені особливості діалектів на різних структурних рівнях, що дає змогу комплексного дослідження лексичного, фонетичного, граматичного складу говіркового мовлення.

Проблема варіативності слів завжди привертала увагу багатьох дослідників, але це питання й дотепер залишається малодослідженим, зокрема на діалектному рівні. Варіативність слова та її теоретичне підґрунтя вперше з'ясував В. В. Виноградов на матеріалі російської мови, виділивши два різновиди варіативності слова: фонеморфологічний та етимологічний, зазначивши при цьому, що для них властиві різні відтінки (стилістичні й експресивні) [2, с. 40]. О. С. Ахманова характеризує в російській мові лише два варіанти слів: фонетичний і морфологічний, включивши до останнього словотворчий [1, с. 192–252].

Теоретичні проблеми варіювання в говорах української мови на наддіалектному рівні ґрунтовно розглянуто в праці П. Ю. Гриценка, який визначив, що змінам, заступленню підлягають як голосні, так і приголосні фонем. Дослідник виділяє два різновиди змін звукового складу тих самих морфем у різних говірках за зовнішніми характеристиками: 1) зміни, що відбуваються в межах сталої звукової довжини слова; 2) зміни, що поєднуються з подовженням чи скороченням слова. Відмінності говірок на словотвірному рівні дають підстави виділити такі їхні різновиди: а) фонетико-словотвірний, що виник унаслідок фонетичних змін морфеми; б) різновид, зумовлений неоднаковою продуктивністю словотворчих моделей у різних говірках; в) різновид, викликаний протиставленням наявності / відсутності словотворчої структури в говірках [3, с. 56].

Чимало дослідників народної мови приділяли увагу варіюванню діалектних одиниць, аналізуючи матеріал різних структурних рівнів. Так, А. М. Залеський, вивчаючи вокалізм південно-західних говорів, більше уваги приділяв синтагматичному аспекту реалізації окремих протиставлень голосних фонем, що зумовило зміни їхньої репрезентації [6, с. 4–8]. Фонетичну систему говірок західної Черкащини в складі полтавсько-київського діалекту вивчав А. П. Могила, зазначивши, що варіативність фонем залежить від позиції в слові, асимілятивно-дисимілятивних явищ, стягнення звуків [11, с. 84]. В. А. Чабаненко спробував поділити паралельні форми за частотою вживання: а) паралелі, де одна форма переважає над іншою; б) рівноправні, однаково активні варіанти форми [див.: 5, с. 4–15]. О. М. Шляхов розглянув фонетичні й словотвірні варіанти слів побутової лексики Прикарпаття [13, с. 68]. Л. П. Денисенко досліджувала фонетичні й словотвірні варіанти

слова в говірках Нижньої Наддніпрянщини [див.: 5]. Н. А. Грозовська звернула увагу на розмаїття термінології весільного обряду Середньої Наддніпрянщини, що репрезентують лексичні, граматичні, словотворчі засоби говіркового мовлення [4, с. 14]. Дослідниця східностепових говірок Донеччини Н. Б. Клименко виявила вплив різних за походженням говірок на лексичну систему цього континууму, що спричинило формування такої риси, як варіативність, визначила фонетичні, словотворчі, граматичні варіанти слів [7, с. 15]. Т. П. Кукса дослідила варіативність ботанічної лексики в говірках Криму, зумовлену їхнім гетерогенним походженням [8, с. 216].

Лексичну, фонетичну, граматичну варіативність лексики середньонаддніпрянських говірок досліджено лише на матеріалі окремих тематичних груп: Г. І. Мартинова в складі побутової лексики (назви меблів, хатніх речей, посуду й кухонного начиння в говірках правобережної Черкащини) [10, с. 13–16]; Т. В. Щербина (назви одягу, взуття, головних уборів та прикрас у говірках середньонаддніпрянсько-степового діалектного порубіжжя) [10, с. 17–21]; Т. М. Тищенко – у говірках подільсько-середньонаддніпрянської діалектної межі [10, с. 25–26]. Однак варіативність лексики ткацтва середньонаддніпрянського діалекту ще не вивчено, тому її аналіз залишається актуальним, зокрема лексичне, фонетичне, граматичне оформлення компонентів цієї тематичної групи.

Метою статті є виявити варіативність ткацької лексики, з'ясувати можливі чинники її постання, особливості функціонування лексичних, семантичних, словотвірних, фонетичних, морфологічних варіантів.

Аналіз ткацької лексики, зафіксованої в 16 середньонаддніпрянських говірках, дає підстави виокремити лексичні, семантичні, словотвірні, фонетичні, морфологічні варіанти номенів.

Варіювання на лексичному рівні засвідчують такі лексеми: *'коники* (ВБ, Глм) – *кач'ки* (Вр, Хл, Мл) ‘один із чотирьох стоячків, що вкладаються в дірочки на кінцях перехрестя витушки, на які поміщають міток’; *ж'мен'а* (Мл) – *ру'чайка* (Кз) – *жмут'ки* (Бб) – *по'в'ісмо* (Бб) ‘ручайка, жмут вичесеного і сплетеного конопляного чи лляного волокна найкращого гатунку з одного сніпка’; *п'руг* (Вр) – *ру'бец'* (ВБ, Лз) ‘поздовжній край полотна’; *к'лоч':а* (Мд, Хл, Глм) – *о'т'іпи* (Гл) ‘непотрібні залишки від перепряденого клоччя’; *о'денки* (Вр, Хл) – *'досв'ітки* (Вр, Зв, Кн, Лп) ‘збір дівчат (жінок), щоб прясти’; *ва'л'ака* (Дм) – *л'і'нива* (Лз) ‘людина, яка не вмє або лінується ткати’; *к'л'учка* (Гл) – *кру'чок* (Кр) ‘крючок для протягування ниток через начиння і блят’; *ст'р'ічка* (ВБ) – *с'муж'ка* (Вр) – *п'іт'кан':а* (Мд) – *пе'р'етинка* (Глм) – *'п'іт:ичка* (Лз) ‘кольорова смужка в тканині’; *шма'ток* (Хл, Гл, Лп, Мл) – *к'линик* (Мд) – *ко'лода* (Кр); *'горстка* (ВБ, Мд) – *'копи* (ВБ) – *'кулики* (Глм) – *'кучка* (Мд) ‘сніп (горстка) конопель’; *вал* (Гл, Мд, Мл) – *пе'р'епр'ади* (Гл) ‘непотрібні залишки від перепряденого клоччя’; *бл'ат* (Вр) – *'л'ада* (Вр, ВБ, Мд, Хл) ‘рухома рама в ткацькому верстаті, у яку вкладається бердо і за допомогою якої прививається піткання’; *'дошка* (Мл, Кн) – *'лавка* (Мд) – *си'д'ін':а* (Гл) ‘дошка у ткацькому станку, на якому сидить ткаля’; *п'іт'кан':а* (Мд) – *р'ад'но* (Мл) ‘товста тканина’; *'важка* (Кн) – *'важ'іль* (Мд) – *ка'мінчик* (Лз) – *'гирка* (Лз) ‘спеціальний тяганець, за допомогою якого утворюються в певному положенні нитки’; *п'лоск'ін'* (в усіх н.с.) – *пу'стоц'в'іт* (Мд) ‘чоловічі стебла конопель’; *'паличка* (Гл, Лп) – *шп'ін'* (Кн) – *сват* (Лп) ‘прутик, на якому крутиться цівка в ткацькому човнику’.

В аналізованій термінолексичній часті фіксуємо номени вторинного походження, які виникли за функціональною схожістю об'єкта номінацій до уже відомих предметів [12, с. 96]. Так, лексеми *'л'ада*, *вал*, *п'р'адиво*, *'куж'іль*, *ос'нова* мають складну семантичну структуру, репрезентуючи в досліджуваних говірках різні семи, зокрема лексема *'л'ада* репрезентує дві семи ‘спускні дверці на горище, у погребі та ін.’ (Мд, Мл), *'л'ада* ‘частина ткацького станка, через яку проходять нитки основи’ (Мд, Гл, Кн, Мл); *вал* ‘грубі товсті нитки з конопель’ (Бб, Хл); *вал* ‘товста тканина’, *вал* ‘нитка валу’ (Мд, Мл, Кз, Лп), *вал* (Бб, Лп) ‘нитка для ткання веретена’; *п'р'адив'о* ‘волокно конопель, льону тощо’ (Мл) та *п'р'адив'о* ‘пряжа, нитки’ (Мл, Гл, Кн, Кр); *'куж'іль* ‘палиця і навите на неї волокно’ (Мл, Гл), *'куж'іл'* ‘саме прядиво, навите на палицю’ (Мл); *ос'нова* ‘основана пряжа’ (Лз, Дм,

Лп), *ос'нова* 'поздовжні нитки, між якими лягає спіткання' (Лз), *ос'нова* 'те, що на снівниці' (Лп); *кол'іщата* (Гл, Кн) – *'коник* (Мд) 'блочки у ткацькому верстаті, по яких рухаються шнури, прив'язані до верхніх рейок начиння'; *'жабки* (Гл, Кн) 'частина ткацького станка, яка складається з двох дерев'яних пластинок, що розташовані паралельно', *'жабки* 'укріплення на нижній задній поперечниці шарнірів, з якими сполучаються задні кінці підніжки ткацького верстата'; *'в'ічко* (Гл) 'одна з петель начиння, через кожную з яких пропускається нитка основи', *'в'ічко* (Гл) 'недолік на полотні, зумовлений тим, що одна нитка основи зведена в два начиння', *'в'ічко* (Гл, Хл) 'недолік на полотні, зумовлений тим, що в начинні порвалася петля'; *сват* (Лп) 'прутик, на якому крутиться цівка в ткацькому човнику'. Ці назви утворені шляхом семантичної деривації.

Засвідчені лексичні й семантичні варіанти, на нашу думку, могли виникнути як унаслідок номінативних процесів, що відбувалися в говірках у процесі активного словотворення мовців на власному ґрунті, так і зумовлені впливом інших діалектних систем у результаті міграційних рухів.

У межах словотвірних варіантів виокремимо такі, що відрізняються словотвірною структурою: *'ледар* (Гл) – *'ле^uдац'уга* (Зв, Мд) – *'лидаш'чиц'а* (Кз) 'людина, яка не вмє або лінується ткати'; *ве^uч'ірка* (Гл) – *ве^uчор'ринки* (Лз) – *ве^uчор'ниці*'і (Мд, ВБ, Кн, Хл) 'збір дівчат (жінок) зимовими вечорами, щоб прясти, а в свята також розважатись'; *пруг* (Вр) – *пруг'івка* (Гл) 'поздовжній край полотна'; *'зуби* (Гл, Мл) – *'зуб'ц'і* (Кар) – *'зубчи^eки* (Мд, Лз, Гл, Зв, Хл) 'поперечна частина риток'; *к'лоч'а* (Мд, Хл, Глм) – *к'лоч'ки* (Мд, Глм) 'непотрібні залишки від перепряденого клоччя'; *кол'іща* (Кон) – *кол'іщата* (Гл, Кн) – *кол'іщатка* (Мд) 'блочки у ткацькому верстаті, по яких рухаються шнури, прив'язані до верхніх рейок начиння'; *'важка* (Кн) – *'важ'іль*' (Мд) 'спеціальний тягач, за допомогою якого підтримуються в певному положенні нитки'; *сн'ін* (Лз) – *сно'почки* (Лз) 'сніп (горстка) конопель'; *шмат* (Мд) – *шма'ток* (Мл) 'шматок полотна'; *р'ад'но* (Бб) – *р'адд'вина* (Лп) 'домоткана груба тканина із валу'. Утворені ці слова суфіксальним способом. Деякі нові репрезентанти утворилися префіксальним та суфіксально-префіксальним способами: *'вал* (Гл, Мд, Мл) – *пе^uре^uвал* (Кн) – *пе^uревалки* (Бб) 'непотрібні залишки від перепряденого клоччя'. Окремі словотвірні варіанти репрезентують гендерну диференціацію назв: *ткач* (Зв) – *т'кал'а* (Зв, Мд) – *тка'чиха* (Зв) 'ткач (загальна назва)'; *ткач* (Зв) – *т'каля* (Мд, Зв, Леп) 'людина, яка займається тканням'; *тка'ч'ихи* (родовий відмінок однини) (Лз) – *тка'ч'ова* (Зав) 'той (те), що належить ткачеві'. Це похідні слова, утворені за допомогою суфіксів *-л(я)*, *-их(а)*, від основи дієслова *т'кати* та іменника *ткач*.

Фонетичні зміни виявлено в таких лексемах *'вибіл'ане* (ВБ, Лз) – *'вибілі^eне* (Вр) 'вибілене полотно'; *с'новниці'а* (Мд) – *с'н'івниці'а* (Хл, Глм) 'снувальниця, прилад, на якому снують (намотують із клубків) основу для ткання'; *на'в'ій* (Вр, Лз, Мл) – *навой* (Гл, Кн) 'вал у ткацькому станку'; *к'лоч'ки* (Мд, Глм) – *к'лоч'кі* (Мл) 'непотрібні залишки від перепряденого клоччя'; *в'денки* (Мд) – *го'денки* (Лз) – *'денки* (Мд) 'збір дівчат (жінок), щоб прясти'; *'ледар* (Гл) – *'ледар'* (Хл) 'людина, яка не вмє або лінується ткати'; *'купи* (Мл) – *'копи* (ВБ) 'в'язка з 5–10 горсток конопель, підготовлена для вимочування'. Зазначені вище лексеми дають змогу спостерігати варіативність у межах довжини слова, зокрема, це чергування [i] з [o] зумовлене збереженням у частині говірок давнього [o] у закритому складі. Засвідчено також кілька найменувань, де відбувається звуження звука [и] до [i]: *'кучки* (Мд) – *куч'кі* (Мл) 'кілька горсток конопель, зв'язаних перед вимочуванням', *н'р'адиво* (Мд) – *н'р'ад'иво* (Мл) 'пряжа, нитки'; *тка'ч'ихи* (Лз) – *тка'ч'ихи* (Мд, Хл) 'той (те), що належить ткачеві'; розширення звука [и] до [a] *бу'тел'н'а* (Мл, Зв) – *бу^aтел'н'а* (Лз) 'пристрій для первинної обробки конопель', що характерно для різних зон середньоадніпряньського континууму [9, с. 7–12]. В одній говірці засвідчено лексему з приставним [г] – *го'денки* (Лз), причому в іншій говірці цей варіант зазнав гіперкорекції, унаслідок чого відкинуто початковий склад [го] – *'денки* (Мд).

На граматичному рівні спостерігаємо варіативність щодо категорії роду, числа. Зокрема, різна родова належність іменників *ве^uр'с'тат* (чол. р.) (Зв) – *ве^uр'с'тат'* (жін. р.) (ВБ, Вр, Кн, Лп) 'ткацький верстат'. Категорія числа диференційована у варіантах

'горстка (одн.) (ВБ) – *горст'ки* (мн.) (ВБ, Хл) ‘сніп (горстка) конопель’; *к'ін'* (одн.) (Мл) – *'кон'і* (мн.) (Мд) ‘один із чотирьох стоячків, що вкладаються в дірочки на кінця перехрестя витушки, на які поміщують міток’; *зу'бок* (одн.) (Лп) – *зуб'ки* (мн.) (Мл) ‘поперечна частина риток’. Кілька варіантів репрезентують граматичну варіативність, зумовлену різною словотвірною структурою: *с'н'ін* (Лз) – *сно'почки* (Лз) – ‘сніп (горстка) конопель’; *пере'''вал* (Кн) – *пе'''ревалки* (Бб) ‘непотрібні залишки від перепряденого клоччя’. У багатьох випадках при цьому відбувається переміщення наголосу.

Таким чином, дослідження ткацької лексики окремих середньонаддніпрянських говірок дало змогу зафіксувати її лексичну, семантичну, словотвірну, фонетичну, граматичну варіативність. Вона зумовлена як внутрішніми чинниками історичного розвитку системи говірки, так і зовнішніми впливами унаслідок міграційних рухів населення. Розширення ареалу дослідження, поглиблення методики структурно-семантичного й ареалогічного аналізу ткацької лексики дасть змогу поглибити й удокладнити попередні висновки.

Умовні позначення говірок у тексті

Зв – Завадівка Корсунь-Шевченківського р-ну; ВБ – Велика Бурімка Чорнобаївського р-ну; Врш – Вершачі Чигиринського р-ну; Глм – Гельмязів Золотоніського р-ну; Лз – Лозоватка Шполянського р-ну; Гл – Глушки Корсунь-Шевченківського р-ну; Кр – Карапиші Миронівського р-ну; Мд – Медведівка Чигиринського р-ну; Хл – Хлистуївка Городищенського р-ну; Кз – Козаровка Канівського р-ну; Кн – Кононча Канівського р-ну; Бб – Бобрися Канівського р-ну; Лп – Ліпляве Канівського р-ну; Дм – Дем'янці Переяслав-Хмельницького р-ну.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии [Текст] научно-популярная литература / О. С. Ахманова. – М. : Учпедгиз, 1957. – 295 с.
2. Виноградов В. В. О формах слова / В. В. Виноградов // Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М. : Наука, 1975. – С. 33–50.
3. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко / відп. ред. І. Г. Матвіяс – К. : Наукова думка, 1990. – 249 с.
4. Грозовська Н. А. Термінологія весільного обряду середньонаддніпрянського регіону (Київська, Полтавська, Черкаська області) : автореферат дис. ... канд. філол. наук 10.02.01 / Н. А. Грозовська; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1998. – 17 с.
5. Денисенко Л. П. Фонетичні і словотвірні варіанти слова в говірках нижньої Наддніпрянщини : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Л. П. Денисенко. – Запоріжжя, 1994. – 177 с.
6. Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови / А. М. Залеський. – К. : Наукова думка, 1973. – 156 с.
7. Клименко Н. Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини : автореферат дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. Б. Клименко; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 19 с.
8. Кукса Т. Ботанічна лексика в українських говірках Криму / Т. Кукса // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. / МОН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького; відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – Вип. 1. – С. 213–217.
9. Мартинова Г. І. Середньонаддніпрянський діалект. Фонетика. Фонологія : монографія [відп. ред. П. Ю. Гриценко]. – Черкаси : Тясмин, 2003. – 367 с.
10. Мартинова Г. І. Середньонаддніпрянський діалект : аналітико-бібліографічний огляд / Г. І. Мартинова, Т. М. Тищенко, Т. В. Щербина; відп. ред. : Г. І. Мартинова. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2007. – 73 с.
11. Могила А. П. Говірки західної Черкащини в складі полтавсько-київського діалекту : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / А. П. Могила. – К., 1956. – 300 с.
12. Николаенко І. О. Лексика традиційного ткацтва в українських східнословобожанських говірках : монографія / І. О. Николаенко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 147 с.
13. Шляхов О. М. Спостереження над варіантністю побутової лексики говорів Прикарпаття / О. М. Шляхов // Українське мовознавство : Республ. міжвід. наук. зб. – К., 1979. – Вип. 7 – С. 63–69.

Nataliya Zhugan

Structural peculiarities and variation of weaver's lexis in the mid-upper- Dnieper dialects

The variation of weaver's lexis is analyzed in the article, the functional peculiarity of lexical, semantic, phonetic, morphological variants are defined.

Key words: lexeme, representer, nomen, the mid-upper- Dnieper dialect, variation.

Марина Делюсто

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ІМЕННИКА В ДІАЛЕКТНИХ ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКОЇ НАДДУНАЙСЬКОЇ ГОВІРКИ

У статті проаналізовано граматичні категорії роду, числа та відмінка іменника в діалектних текстах з української наддунайської говірки; використання останніх як прийому дослідження дало можливість авторові відзначити нові особливості реалізації субстантивних граматичних категорій у діалектному мовленні.

Ключові слова: говірка, діалектний текст, іменник, граматична категорія, граматична форма.

Наразі існує чимала кількість досліджень, присвячених діалектній морфології іменника. Так, зіставну характеристику діалектної й літературної іменникової словозміни подав І. Г. Матвіяс [12], особливості відмінювання субстантивів в українських говірках вивчали А. П. Могила [13], М. Павлюк та І. Робчук [17], В. А. Чабаненко [22] та ін. На засадах системності іменникову словозміну в бойківських говірках описала М. І. Зубрицька [9], а в говірках центральнополісько-середньонаддніпрянської суміжності – Л. В. Рябець [19]. Граматичну аналогію в субстантивній парадигматиці в українських говірках усіх трьох наріч дослідила Н. Б. Бекеш [2]; категорію збірності діалектного субстантива у говорах карпатського регіону описала Н. Д. Черкес [23]. Проте Ф. Т. Жилко справедливо відзначав, що нові діалектні матеріали морфологічного рівня слід збирати на основі сучасних уявлень про мову, сучасних досягнень мовознавчої науки [8, с. 4]. Сьогодні ж значна увага лінгвістів прикута до тексту як об'єкта вивчення і, хоча існують різні підходи в його розумінні, безсумнівно є те, що формування корпусу текстів уможливило використання статистичних методик у дослідженні структурних рівнів говірок [4, с. 12]; тільки на підставі свідчень тексту можна висвітлити лакуни, наявні в діалектній граматичній системі – нульову реалізацію грамем, словоформи, за присутності їх у інваріантній моделі-матриці, створеної на базі граматик літературної мови та відомої інформації діалектологічних описів. Дослідити ці явища морфології говірок методом анкетування неможливо, оскільки програми заздалегідь передбачають відповіді, які респондент так чи інакше обирає. Тому вважаємо доцільним описати граматичні категорії (ГК) іменника в опорі на свідчення діалектних текстів.

Мета пропонованої студії – виявити особливості реалізації субстантивних ГК роду, числа та відмінка в діалектних текстах обсягом 59 787 слововживань, записаних від носіїв степової наддунайської говірки с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл. Відзначимо, що, хоча в цьому ареалі й наявна взаємодія українських говірок із російськими говірками старообрядців, з болгарськими, гагаузькими говірками, все ж її урівноважують тенденції до збереження автентичності кожної говірки.

Системний аналіз ГК роду, числа та відмінка іменника в діалектних текстах, окрім властивих літературному стандарту та багатьом іншим діалектам явищ, дав можливість сформулювати подані нижче положення.

Класифікаційна категорія роду іменника в говірці представлена протиставленням трьох класів слів – чоловічого (з'ам', д'іл), жіночого (супруга, хата) та середнього роду (порос'а, в'ікно). Найуживанішими в говірці, як це засвідчують тексти, є іменники жіночого роду – 48, 7% (5859 словоформ); іменники чоловічого роду становлять 42, 8% (5149 словоформ), найменш представлені субстантиви середнього роду – 8, 5% (1023 словоформи).

Розподіл іменників за родами описуємо з орієнтацією на форму наз. в. однини, хоча не всі іменники в текстах представлені всіма словозмінними формами, зокрема й назв у відновленні форми назв однини допомагає інваріантна модель-матриця.

До жіночого роду належать більшість іменників з флексією *-a* (*се^uстра, ма^uшина*); частина іменників з нульовою флексією (*с^lіл', н^lіч*) та іменник *мати*. До чоловічого роду зараховують більшість іменників з нульовим закінченням (*чолов^lік, м^lіс^lац'*), низку іменників із закінченням *-a* із семантикою особи чоловічої статі (*с^lтароста, М^lіша*) та деякі іменники з флексією *-o* (*бат^l'ко, д^l'ад^l'ко*). Середній рід мають іменники з флексіями *-o, -e* (*се^uло, дит^o'о, поле*), частина іменників, що мають закінчення *-a* після подовження (*нас^l'ін^l'а, лужин^l'а*), та іменники – назви малят тварин (*те^uл^l'а, йаг^l'н^l'а*). Іменники спільного (чоловічо-жіночого) роду можуть вказувати на особу чоловічої або жіночої статі; реальна віднесеність до граматичного роду в мовленні реалізована синтагматично (*в^lін сам бу^u сирота; йа осталас^l' у^lже сиротойу*). Іменники на *-o* типу *ледащо, незнайко*, на *-иш^u'e* типу *вовчище*, властиві літературному стандарту, у досліджуваній говірці не зафіксовано. Маловживаність слів з цим суфіксом відзначали й інші дослідники наддунайських говірок, зокрема Г. М. Муқан [15, с. 168].

Реалізації категорії роду іменника в говірці с. Шевченкове притаманні: хитання в роді; належність іменників до іншого граматичного роду порівняно з літературною мовою та іншими діалектами; вияв в окремих непрямих відмінках роду, відмінного від того, що виявляється у наз. в.

Хитання в граматичному роді, що в українських говірках і літературній мові докладно проілюстровано І. Г. Матвіясом, почасти зумовлює «тенденція до уніфікації типів словозміни іменників» [3, с. 265]. Цей процес у говірці стосується іменників чоловічого роду на приголосний та жіночого роду з флексією *-a* (*надо іти в плавн^l'і та ко^lмиш рубати / нарубали комишу – йак комиша чи пап^l'ора була чи воно там старни^lки; і садовл^l'ат' йіх за с^l'т^lіл – все зробили / згорнули столу; а ме^uн^l'і багацтва майу / не^u нада н^l'і грами – гет' не інт^u'е^uр'есно н^l'і грама*). Подібні дублетні форми відомі багатьом говіркам, зокрема, іншим степовим [11, с. 32–33], [14, с. 192], поліським [16, к. 47], закарпатським [20, с. 2–3], середньонадніпряньським [10, с. 27], подільським [3, с. 265].

У говірці як дублетні виявлено й форми іменників чоловічого роду з кінцевим приголосним основи та жіночого роду з кінцевим приголосним основи (*у нас така роск^l'іш шо ви чис^l'т^l'і – не було такого роскошу; то бу^u Сиб^l'ір – у Сиб^l'ір^l'і / ну в С^l'іб^l'ір^l'і / ну туди / Оре^uн^lбурз^u'койі облас^l'т^l'і; ну це не наша влас^l'т' – такий в нас влас^l'т'; не схот^l'іли та пішли другою пут^l'ойу – хай вони соб^l'і йдут' своїм пут^l'ом*). Варіант *пут'* (ч. р.), що є колишнім давньоруським іменником чоловічого роду *-ї*- основи, зафіксовано й у південно-західних говорах [3, с. 270]. Основною причиною хитання цих іменників у роді, що спостережено і в інших говірках південно-східного наріччя, зокрема степових, полтавських, середньонадніпряньських, слобожанських, а також у окремих діалектах південно-західного наріччя, називають «збіг називного відмінка однини» [3, с. 270].

Деякі іменники досліджуваної говірки виявляють родову належність, відмінну від літературної мови; зокрема, іменники *негр, параліч, курінь* належать не до чоловічого роду, *прізвисько, крижмо* – не до середнього роду, як у літературному стандарті, а функціонують як субстантиви жіночого роду (*прийіде йакас^l' н^l'егра; жениш^l'іну парал^l'іч біла; бо нада ше йакус^l' кур^l'ін' зробит'; така призв^l'іс^l'ка була; берут' крижму*); останнє спостерігала в поліських говірках Т. В. Назарова [16, к. 47]. Регулярність набуття ознак жіночого роду іменниками інших родів свідчить про домінування в іменниковій підсистемі говірки саме іменників жіночого роду I відміни. Зворотний процес – перехід іменника жіночого роду до парадигми чоловічого роду – відзначено в поодиноких випадках (*скарлат^l'ін бу^u і д^l'ихтир^l'ім*); таке явище відоме

закарпатським та степовим говіркам [20, с. 3; 17, с. 57].

Вияв роду, відмінного від того, що виявляється у наз. в., спостерігаємо у формах знах. в. та місц. в. Так, іменники середнього роду з флексією *-e* в наз. в. *морозе^uне, йе^vангелⁱйе* в зазначених непрямих відмінках приймають флексії, типові для іменників жіночого роду (*квас на^hчали при^vозит^h / морозе^uне; пⁱшла купⁱла морозе^uну / а воⁿа с черва^kком; ми пⁱде^uмо купⁱл^hайемо і морозе^uну і воду солод^mку; читай^u йе^vангелⁱйу; на^uчилас^a по йе^vангелⁱйі чит^hат^h*). Відзначені випадки пов'язаних із родом міжпарадигматичних переходів, що виявляються завдяки послідовному зіставленню усіх відбитих у текстах форм з інваріантною моделлю-матрицею, посідають периферійне місце в системі говірки, попри свою виразну маркованість.

Субстантивна категорія числа в говірці представлена передусім формами однини (9708 словоформ) й множини (3237 словоформ), частково – двоїни (47 словоформ). Морфологічно її разом з іншими ГК іменника виражає флексія. Зокрема, у наз. в. множини іменники жіночого роду мають закінчення *-и, -і*, іменники чоловічого роду – *-и, -і, -а*, середнього роду – *-а*; наголос, синтаксичні зв'язки та морфемна структура сприяють розрізненню форм род. в. однини та наз. в. множини, пор.: *пол^hа* (род. в. одн.) – *пол^hа* (наз. в. мн.); *молода дⁱўка тан^hц^uйе* – *молодⁱ дⁱўки тан^hц^uйут^h*; *дитина* – *дⁱти*. Форми двоїни зафіксовано в поєднанні з числівниками *два, три, чотири* в наз. в. іменника жіночого роду (*двⁱ сⁱстрⁱ*) та у знах. в. іменників чоловічого роду (*три дн^hа, чотирⁱ ча^sа*), що властиво багатьом українським говіркам [1, т. 3, ч. 4, с. 180–181].

У мовленні діалектоносіїв наявні й субстантиви, для яких у літературній мові та інших діалектах характерна неповна числова парадигма – *singularia tantum* (*радⁱс^tм^h, б^rинза*) та *pluralia tantum* (*хре^uстⁱни, д^vерⁱ*).

Однак тексти засвідчують вирівнювання числової парадигми таких іменників – набуття одинними форм множини, а множинними – форм однини. Зокрема, спостережено поодинокі випадки функціонування форм множини абстрактних іменників, які в літературній мові належать до одинних (*на о^uцⁱх транспорт^hах; у о^uцⁱ гу^lнⁱ по^kуда пере^uгу^lайімо*), а також набуття числових корелятивних форм речовинними іменниками (*л^hуди / б^oл^hйіут^h о^uцими хⁱмⁱйіами; коли це були асвал^tти отаме^uчки; заби^rа^u же^uнⁱх з усⁱми приданими н^eв^eсту до^dому*). Збірні іменники, яким властива семантика нерозчленованої сукупної множинності, у діалектному мовленні хоча й мають лише одинні форми (*бⁱдно^tа, молод^hаж, рⁱдн^hа*), однак виявляють особливості в синтагматиці. Деякі з тих, що мають семантику сукупності, координуються з дієслівним присудком у формі множини (*не^u слухай^uц^uа молод^hож; потан^hц^uували молод^hож; ох^rана стоⁱят^h*). Такі синтаксичні конструкції логічного узгодження присудка в множині «з іменниками збірного значення» фіксував у нижньонадністрянських говірках Й. О. Дзензелівський [5, с. 12]; відомі вони й іншим українським говорам [18, с. 179], хоча й належать до периферії граматичної структури як окремих говірок, так і діалектної мови загалом.

У текстах зафіксовано антропоніми, які мають корелятивні форми й значення числа (*Гречко^vсⁱй – Гречко^vсⁱйі; Саша – Са^hшⁱ*), а також випадки функціонування того самого оніма у формі множини й однини (*Пома^hзан – Пома^hзани; Дра^hгул^hа – Дра^hгул^hі*). Останнє відзначали й інші дослідники говірок межиріччя Дністра й Дунаю, зокрема В. П. Дроздовський [7, с. 14].

Функціональний розподіл граем категорії відмінка іменника в говірці виявляється виразно, що дає підстави розглядати їх у термінах ядра – периферії. Найуживанішими, а отже ядерними, у текстах виявилися форми наз. в. (5132 сл. – 39, 5%) та знах. в. (2962 сл. – 22, 8%), напівцентр утворюють форми род. в. (2391 сл. – 18, 4%), напівпериферію – форми

місц. в. (1377 сл. – 10, 6%), периферію – грамеми оруд. в. (610 сл. – 4, 7%), кличн. в. (312 сл. – 2, 4%), дав. в. (208 сл. – 1, 6%). Слабке навантаження грамеми дав. в., ймовірно, пов'язано з тим, що семантична необхідність передавати інформацію за допомогою форм дав. в. є сама по собі низькою, а тому превалюють інші – семантично зумовлені й потрібні форми. Форми оруд. в. у мовленні носіїв заступають, зокрема, прийменниково-іменникові сполуки *за, на* + знах. в. іменника.

Форми наз. в. виражають насамперед суб'єктне значення (*мама померла у сорок третім*), рідше предикативне (*в ін тоже такий раб / йак і ми*). Периферійним для форм наз. в. у говірці є значення порівняння (*йак в'їд'ма йде в чорнил'і*) та атрибутивне, коли іменник функціонує як прикладка (*ручка - перо; грош'і - пере'вод*). Зафіксовано випадок заміни форми наз. в. формою кличн. в. при збереженні функції наз. в. – позначення суб'єкта дії (*і оце було мамо кажут*). Таку формальну субституцію спостережено також у степових надбужьких говірках Первомайського р-ну Миколаївської обл. [18, с. 177].

Форми род. в. вживають в атрибутивному значенні (*к'їсточки жер'дел'*), суб'єктному (*жен'їха хлопц'і йдут*), об'єктному (*коли це йа хл'їба найімс'а;*) та обставинних: часу (*пос н'їдали і до вечора робити*) і місця (*прац'увала в колхоз'і коло сви'ней*), має й семантику частини від цілого (*т'їки хл'їба кусочок осталос*). У позиції форм род. в. зрідка функціонують форми наз. в. (*йа тан'ц'і не знала*), дав. в. (*а мам'ї не нада пи'тат'*; *л'їш би не прот'їу Бого'в'ї*) та місц. в. (*свад'бу робили у йї'ї бат'ках; у нас у сус'їдах тоже оди'нока ж'їнка*); заміна форм род. в. формами дав. в. засвідчена і в південно-західних говорах [24, с. 82].

Форми дав. в. зафіксовано насамперед зі значенням об'єкта – адресата дії (*зламу'їут' жен'їхов'ї й н'ев'єст'ї дару'їут*), зрідка – із суб'єктним значенням (*сил'но л'уд'ам т'рудно було*).

Форми знах. в. виражають значення: об'єкта дії (*вс'ї бе'ремо лож'ками і йї'мо кут'у*), часу дії (*на стар'їс'т' рост'агли колхоз*), місця дії (*хоче'мо ў клуб ут'їкти*), атрибута (*нас оставила п'їате'ро на муку*). Зрідка типові позиції знах. в. заступають форми наз. в. (*оштрафу'вали мати таме'чки на трудод'н'ах*), род. в. (*пи'тай ба'би; дайте кох'точки*) та місц. в. (*постави'т' банки на ногах*).

Форми оруд. в. у структурі речень виражають переважно значення зняряддя дії (*ми копали зем'ну лопатами*) та предикативної ознаки суб'єкта дії (*йа робила до'їаркою*). Також форми оруд. в. мають часове значення (*пере'д ранком йїх попере'в'їазує рушниками*); семантику об'єкта дії (*в ін управл'аў колхозом*), соціативну (*бе'ре ц'у вже молодиц'у із дитинкою*); атрибутивне значення (*йа прац'увала просто з радос'т'їю*), посередника дії (*в ін В'їт'ойу пере'даў*), засобу пересування (*при'їхаў волами*). Як бачимо, незважаючи на низьку частотність, грамема оруд. в. виражає в говірці найбільшу кількість значень, а отже їй притаманна значна семантико-функціональна валентність. Тексти відтворюють ситуації, коли в значеннях, типових для форм оруд. в., функціонують форми знах. в. іменника з прийменником *за*: *у чотирнац'ат' год йа п'їшла за те'л'атниц'у* (предикативне значення); *їїздила аж в Западну за кусок хл'їба* (значення причини) та з прийменником *на*: *стали шит' на машинку* (інструментальне значення); остання функція властива й місц. в., пор.: *шити на машинці*. Прийменниково-відмінкові конструкції *за* + знах. в. предикативний, *за* + знах. в. причини як продуктивні відзначають дослідники в південнокарпатських говірках [6, с. 44].

Форми місц. в. мають такі значення: статичної локалізації (*не долж'на по вулиц'ї ходит'*; *а тепер дивл'ус'а по газетах*); динамічної локалізації – засобу пересування (*їїхала в поїзд'ї*); часової детермінації дії (*ми у д'єцтв'ї ходили в школу; йак було / ох при Брежн'єв'ї*); міри (*може по стаканчику вина вип'їем*); атрибута (*йа вам не могу по ш'оту сказат'*).

Іменники чоловічого і жіночого роду – назви істот – мають кличн. в. (*Мамо! д'їду! с'ваше'чку! Наталко!*). У дослідженнях говірок межиріччя Дністра й Дунаю поширене явище заміни кличного відмінка називним у позиції звертання. На підставі текстів можемо стверджувати, що така заміна має не абсолютний характер, хоча відбувається часто (*Кирилоўна! баба!*). Зауважимо, що форму вокатива неоднаковою мірою втрачають іменники, що називають осіб за спорідненістю й антропонімами. Зафіксовано 29 випадків заміни кличн. в. називним серед антропонімів і лише 7 серед іменників, що називають родичів. Ці результати корелюють із висновками інших дослідників говірок Одещини: «не всі іменники в однаковій мірі піддаються такій заміні. Досить стійко зберігають кличну форму найбільш вживані іменники на означення родинних стосунків...» [21, с. 167].

Отже, аналіз ГК іменника говірки с. Шевченкове в опорі на діалектні тексти уможливив: 1) виявлення ядра іменникової підсистеми говірки – це форми жіночого та чоловічого родів, обчислюваних корелятивних іменників, форми наз. в. та знах. в.; 2) виявлення її периферії – це форми середнього роду, двоїни, дав. в.; 3) визначення специфіки функціонування ГК: а) родових форм (функціонування дублетів; форм, відмінних від літературної мови взагалі або лише від її форми наз. в.); б) числових форм (наявність залишків двоїни та утворення опозитивних форм іменниками, що в літературній мові та інших говірках є *singularia tantum* та *pluralia tantum*); в) відмінкових форм (семантична і формальна взаємодія наз. в. і клич. в., род. в. і наз. в., дав. в., місц. в.; знах. в. і наз. в., род. в. та місц. в.; оруд. в. і знах. в. прийменникового; місц. в. і знах. в.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови: [в 3 т.]. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі / [ред. тому І. Г. Матвіяс]. – К. : Наукова думка, 1984. – 498 с. – (391 карта); Т. 2. Волинь, Наддністрянина, Закарпаття і суміжні землі / [ред. тому Я. В. Закревська]. – К. : Наукова думка, 1988. – 520 с.; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі / [ред. тому А. М. Залеський, І. Г. Матвіяс]. – К. : Наукова думка, 2001. – 266 с. – (206 карт).
2. Бекеш Н. Б. Граматична аналогія в говорах української мови (словозміна іменників) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Українська мова» / Н. Б. Бекеш. – Львів, 1994. – 25 с.
3. Воронич Г. Вплив родової диференціації на формування типів словозміни іменників в українських говорах / Г. Воронич, І. Матвіяс // Проблеми сучасної ареалогії. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 265–274.
4. Гриценко П. Ю. Текст як простір вияву діалектних явищ / П. Ю. Гриценко // Збірник лінгвістичних праць : до 60-річчя проф. О. А. Колесникова. – Ізмаїл : ІДП, 2000. – С. 9–15.
5. Дзензелевский И. А. Украинские говоры нижнего Поднестровья : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. филол. наук : спец. 661 «Языки народов СССР (украинский язык)» / И. А. Дзензелевский. – Одесса, 1952. – 15 с.
6. Добош В. І. Синтаксис південнокарпатських українських говорів (прийменникові конструкції). [Текст лекцій] / В. І. Добош. – Ужгород : Ужг. держ. ун-т, 1977. – 48 с.
7. Дроздовский В. П. Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратского, Татарбунарского и Белгород-Днестровского районов Одесской области) : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. филол. наук : спец. 661 «Языки народов СССР (украинский язык)» / В. П. Дроздовский. – К., 1962. – 27 с.
8. Жилко Ф. Т. Передмова / Ф. Т. Жилко // Українська діалектна морфологія. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 3–4.
9. Зубрицька М. І. Бойківська іменникова словозміна : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.02 / Зубрицька Марія Іванівна – К., 1992. – 313 с.
10. Лисенко П. С. Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини / П. С. Лисенко // Середньонаддніпрянські говори. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 22–44.
11. Логвин В. П. Морфологічна система говірок нижньої правобережної Наддністрянини / В. П. Логвин // Територіальні діалекти і власні назви. – К. : Наукова думка, 1965. – С. 32–43.
12. Матвіяс І. Г. Діалектна основа словозміни в українській мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 52–65.
13. Могила А. П. Словозміна в говірках середньої Черкащини / А. П. Могила // Середньонаддніпрянські говори : Збірник статей. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 44–64.
14. Муқан А. М. Варіантність форм у деяких новостворених говорах української мови / А. М. Муқан // Українська діалектна морфологія. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 191–199.

15. Муқан А. М. Словотвір українських наддунайських говірок / А. М. Муқан // Праці Х республіканської діалектологічної наради. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 156–168.
16. Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті / Т. В. Назарова. – К. : Наукова думка, 1985. – 136 с. (107 карт).
17. Павлюк М. Українські говори Румунії. Діалектні тексти / М. Павлюк, І. Робчук. – Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – XVI, 784 с.
18. Пелих Г. Ф. Деякі синтаксичні особливості надбузьких говірок на Первомайщині / Г. Ф. Пелих // Праці Х Республіканської діалектологічної наради. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 176–184.
19. Рябець Л. В. Словозміна іменника в говірках центральнополісько-середньонадніпрянської суміжності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Рябець. – К., 1999. – 17, [1] с.
20. Сюсько М. І. Система именных частей речи украинских говоров Закарпатской области : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. філол. наук : спец. 661 «Языки народов СССР (украинский язык)» / М. І. Сюсько. – Львов, 1968. – 22 с.
21. Терешко Л. С. Клична форма в українських говірках Одещини / Л. С. Терешко // Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – Одеса: Вид-во Одеськ. держ. ун-ту, 1957. – Т. 147. – Вип. 6. – С. 163–169.
22. Чабаненко В. А. Особливості відмінювання іменників у степових говірках долини р. Кінської / В. А. Чабаненко // Українська лінгвістична географія. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 95–102.
23. Черкес Н. Д. Категорія збірності у говорах Карпатського регіону : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філол. наук : спец. 10.02.02 «Українська мова» / Н. Д. Черкес. – Львів, 1994. – 24 с.
24. Шило Г. Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра / Г. Ф. Шило. – Львів : Вид-во Львів. пед. ін-ту, 1957. – 254 с.

Marina Delyusto

Grammatical Categories of Noun in the Dialectal Texts of the Ukrainian higher Danube Dialect

The article deals with a description of noun's grammatical categories of an individual Ukrainian dialect based on the dialectal texts. The author establishes the peculiarities of realization of substantive grammatical categories of gender, number and case in the dialectal texts in comparison with other tools of their investigation.

Key words: dialect, dialectal text, noun, grammatical category, grammatical form.

Тетяна Гаврилова, Зоя Денисенко

МІКРОТОПОНІМІЯ СМІЛЯНЩИНИ В НАРОДНИХ ОПОВІДЯХ, ПЕРЕКАЗАХ, ЛЕГЕНДАХ (фрагмент «Словника мікротопонімії Черкащини»)

Стаття репрезентує зафіксовані в укладеному авторами словнику оповіді, перекази, легенди, у яких представлено народні тлумачення мікротопонімів одного з регіонів Черкаського краю – Смілянщини.

Ключові слова: номен, мікротопонім, народні тлумачення, регіон, говірка.

Власні назви здавна привертала увагу (й залишаються об'єктом зацікавлення) не лише фахівців-ономатологів, але й пересічних громадян, будь-кого з носіїв мови. Особливо ваблять своєю «загадковістю» географічні пропріативи: чи то назва населеного пункту та його частин, водойми, гори або, навпаки, долини, а також поля чи лісу, шляху або площі тощо.

Установити істинну етимологію топоніма – нелегке завдання навіть для спеціаліста, адже це потребує копінткого порівняльно-історичного аналізу та інших методів, залучення свідчень історії, географії, етнографії тощо. Тому й існує чимало ще «білих плям», численних гіпотез у царині топонімії, особливо – мікротопонімії. Відсутність наукових тлумачень багатьох місцевих географічних номенів пояснюємо передовсім їхньою корпоративністю – обмеженістю території функціонування (а отже, й малим ступенем відомості загалу), незначною кількістю їхніх носіїв, тим, що мікротопоніми є атрибутом говірки й рідко стають надбанням літературної мови. Їм властивий високий динамізм: утрачаються зі зникненням об'єкта чи відходом старшого покоління мешканців,

змінюються, їх замінюють іншими, новими тощо. Це актуалізує наукові дослідження й робить необхідним звертатися здебільшого до народної інтерпретації мікротопонімів. Адже в кожному куточку нашого краю місцеві жителі перекажуть вам легенду й про назву свого села, і про найменування річки чи ставу, болота, степу, яру, гаю тощо. Отже, існують численні народні тлумачення власних назв. Вважають, що саме з міфів, легенд, казок починалася ономастика як наука в Стародавньому Світі. Їх варто збирати, вивчати, укладати спеціальні словники (один із яких і фіксує представлені в статті народні розповіді). Злободенність такої роботи вбачаємо в тому, що 1) без місцевої топонімії не може бути укладено загальний Словник топонімів України (як це є в більшості країн); 2) будь-яке наукове дослідження має здійснюватися на великому фактажі (саме таким є зібрання мікротопонімів); 3) місцеві географічні номени здебільшого зберігають свою мотивованість, тому народна етимологія нерідко сприяє науковим розвідкам, оскільки саме старожили можуть розповісти, наприклад, про те, хто розчистив за селом джерело й викопав криницю, названу односельцями за його іменем, чи з якого промислу живуть жителі певного кутка, що також відображено в його назві тощо; 4) водночас легенди й перекази дуже своєрідно можуть пояснити непояснене – і в цьому їхня цінність, оскільки це пам'ять народна [5, с. 5]; 5) живомовні назви та їхня народна інтерпретація – важливий матеріал для діалектолога; 6) деякі мікротопоніми сягають найдавнішої доби, тому цінні для історії, а отже, мають і лінгвістичну вартість; 7) існуючі збірки народних казок, переказів, пісень та інших фольклорних жанрів, на жаль, не фіксують тополегенди.

Записані авторами статті народні тлумачення диференціюємо за величиною: від лаконічних, кількаслівних – до розгорнутих зв'язних розповідей. За ступенем достовірності градуюємо оповіді, перекази, легенди. В оповідях фігурують реальні люди, наведено дійсні факти. Переказам властиві такі характеристики: «час менш давній порівняно з легендами; локально прикріплені до певного географічного пункту; надприродні персонажі й події відсутні; оповідач знаходиться на зовнішній щодо зображуваного позиції, як правило, указується джерело чи походження розповіді» [6, с. 198]. У легендах ступінь достовірності найнижчий. Вони ґрунтуються на народній етимології. В енциклопедії «Українська мова» подано таке визначення народної етимології: «хибне розуміння походження чи значення мовної одиниці, коли їй на основі випадкової формальної подібності або тотожності з іншою одиницею, знайомішою мовцеві, помилково приписуються і значення чи мотивація, аналогічні цій останній... Народні міркування про походження тих чи інших топонімів можуть породжувати цілі легенди» [8, с. 371].

Народна етимологія привертала увагу багатьох мовознавців-дослідників, серед них І. Я. Франко [9], Л. А. Булаховський [1]; Й. О. Дзендзелівський [2]; Ю. О. Карпенко [4]; Є. С. Отін [7] та ін.

Народна етимологія пояснює топоніми через близькозвучні, подібні слова, які, як правило, не мають між собою нічого спільного, можуть бути паронімами [8, с. 371]. Отже, здебільшого власна географічна назва (її форма) породжує відповідну легенду, стає її мотиватором.

Пропонуємо деякі топонімічні оповіді, перекази та легенди, записані з уст жителів Смілянського р-ну Черкаської обл. Вибір регіону зумовлено насамперед його багатством на історичні події (боротьба з татаро-монгольською навалою, визвольна війна проти польських поневолювачів під проводом Б. Хмельницького, осердя Коліївщини, пізніше – мужність і героїзм нашого народу у Великій Вітчизняній війні тощо) та видатні постаті, передовсім Т. Г. Шевченка. Все це не могло не закарбуватися в топонімічних оповідях, переказах та легендах.

Смілянський р-н розташований у центральній частині лісостепової зони України в південно-східній частині Черкаської обл. Районний центр – м. Сміла. Місто обласного підпорядкування розміщене на берегах р. Тясмину (при впадінні в неї р. Сріблянки). Район утворено в 1923 р. Він розташований у межах Центральної лісостепової частини Придніпровської височини, у Тясминсько-Вільшанському фізико-географічному районі.

Більшість території рівнинна, північно-східна частина горбиста, розчленована ярами, балками та прохідними долинами [3, с. 483].

Фіксуєючи народні оповіді, перекази, легенди, автори статті намагалися якнайповніше репрезентувати говірки Смілянщини, які, як відомо, належать до середньонаддніпряньського говору південно-східного наріччя.

Балаклея, -і – с., Сміл.

[Балаклея]: [оце так називайц'я наше си́ло // ну / коли воно поймавилос'я / йа́ точно ни зна́ю // а колис' мин'і казала мо́я ба́бка / що це точно ни наше назван'їе // колис' давно // коли на наше си́ло на́пала татарва́ / то тут жив йі́хн'їй на́чал'н'їк / його назива́ют' / по́мойему ханом // да / точно / хан // так от / ц'ого хана звали Балаклай / а так йак в'ін тут жив / то наше си́ло назвав свої́м і́міне"м // оце таке йа зна́ю //]

Барабашиха, -и – яр, м. Сміла

[Барабашиха]: [там / кажут' / буц'імто ко́зак Барабаш із в'ї́с'ком сид'ів //]

Бобринська, -ої – алея парку, м. Сміла

[Бобринська]: [до ривол'уц'ї́ї тут жив грахв Бобринс'кий / і стан'ц'ї́я Шивч'енка була Бобринс'кою / й але́я / по йак'ї́й в'ін йї́здив / назива́йц'я́ Бобринс'ка //]

Гроші (кон.), -ей – урочище, с. Самгородок.

[Гроші]:

а) [за лигендойу / в н'ї́ч на Івана Купала одному хлопце"в'ї / йа́кий дуже хот'ів розбага́ти і мр'ї́ав про гроші́ / сказали пі́ти на одну́ гору в ц'ому́ урочишч'ї́ / бо там росте па́порот' / з'ї́рват' йї́ї і йти в'ід т'ї́єї гори і ни огл'ада́ц'я́ / то то́д'ї збуду́ц'я́ його́ мр'ї́ї // та ни́чистий пов'ї́в його́ в глиби́ну урочишч'я́ / де гор'ї́ли вогни́ки / хлопи́ц' подумав / щч'о то́ золото бли́шчит' на м'ї́с'ац'ї́ / пі́шов туди́ та там і згор'ї́в // с тих пі́р це урочишч'е́ назива́ют' Гроші́ //];

б) [це го́ра б'ї́л'я л'ї́су / де / буц'ім / були́ закопа́н'ї́ па́нами гроші́ //]

Дорога (-и) Смерті (заст.) – дорога, м. Сміла

[Дорога Смерті]: [во́на проходила́ по ву́лиц'ї́ Жовт'нев'ї́ до ву́лиц'ї́ Павлова́ // пі́д час в'ї́їни́ не́ю во́дили л'у́дей у конц'ла́гир' //]

Западня, -і – к., с. Балаклея

[Запад'н'я]: [ко́лис' на ц'ому́ м'ї́с'т'ї́ був пусти́р / і от / коли́ би́лис'я ко́заки з монго́лами чи татара́ми / ни зна́ю / чи ше́ з йа́кимис' вра́гами / то тут йі́х оку́жили ко́заки / і во́ни опи́нили́с' йак у запа́д'н'ї́ / то так зго́дом і поч'а́ли ка́зат' / Запа́д'н'я́ / то цей ку́ток так і зали́шивс'я Запа́д'н'я́ //]

Зозулиха (кон.), -и – к., с. Мале Старосілля

[Зозулиха]: [йак го́вор'ат' ста́р'ї́ л'уди́ / коли́ навис'н'ї́ почи́на́ют' ку́ват' зо́зул'ї́ / то обов'язко́во са́мий перши́й го́лос зо́зул'ї́ ч'у́т' на ц'ому́ ку́тку //]

Кабани, -ів – поле, с. Ташлик

[Кабани]: [л'уди́ пи́риказу́ют' / що на ц'ї́й пус'ц'ї́ во́ди́лос' ба́гато каба́н'ів / з л'ї́су при́б'ї́гали / було́ / що на л'у́дей на́пада́ли / йі́х одс'т'р'ї́лува́ли // йа́кос' о́дин мо́лодий хло́пиц' ви́гнав ко́рову па́сти туди́ / аж тут ка́бан / то той хло́пиц' ни розгу́бивс'я́ / та його́ ба́тогом / то той ка́бан ле́дві вт'ї́к // а пі́з'н'ї́ше / коли́ вже поч'а́ли тут о́рат' / тра́ктори гу́ли / то каба́ни вже ни при́б'ї́гали / х'ї́ба що ко́лис' о́дин йа́кийс' заб'ї́жит' / вси́дно́ поле зали́ши́лос' Каба́ни //]

Канючиха (кон.), -и – гора, с. Балаклея

[Кан'учиха]:

а) [у на́шому си́л'ї́ нахо́ди́ц'я́ о́дна го́ра / но во́на гли́н'ана і́ кажут' / що та гли́на дуже́ л'ї́ч'єбна́ // ц'а́ го́ра назива́йц'я́́ Ка́н'учиха́ // йа́ зна́ю дв'ї́ ли́генди́ / йа́к'ї́ об'ї́яс'н'а́ют' ч'о́го ц'а́ го́ра так назива́йц'я́́ // о́дна ли́генда́ го́ворит' / що на го́р'ї́ ко́лис' жи́ли ви́лик' і́ пти́ц'ї́ / по́хожі́ на орл'ї́в / во́ни назива́лис'я́ кан'у́ки // во́ни жи́ли тут кругли́й го́д / а л'ї́том ви́води́ли пташи́н'ат // от за назван'ї́ем пти́ц'ї́ і́ го́ра поч'а́ла назива́ц'я́́ Ка́н'учиха́ //];

б) [за дру́гою ли́гендойу́ го́во́ри́лос'я́ / що коли́ у цих кра́йах́ була́ па́н'шчина́ / то

на ц'їй гор'ї жив пан // л'уди приходили до н'ого / щоб попросит' глини / д'л'а того щоб помазат' свої мазанки // вони кан'учили в пана ц'у глину // от ч'ого гору назвали Кан'учихойу // може / були іше йак'іс' лигенди / йак'і обяс'н'али назван'їе го'ри / но йа йїх ни знайу //]

Карнавух, -а – ліс, с. Попівка

[Карна'вух]: [ч'ого точ'но так назива'ють / ни знайу // там у л'іс'ї колис' були парубоч'ї кринич'ки / де хлопц'ї збиралис'а // кажут' / йакос' була між ними б'їйка / то одному хлопцив'ї вухо од'ірвали / може / того й л'іс назива'єц'а Карна'вух //]

Клюшниця, -і – к., с. Попівка

[Кл'ушниц'а]: [д'ід був / кл'уч'ї од'пан'с'кого майетка були йому до в'їрин'ї //]

Кури, -ів – став, с. Балаклея

[Кури]: [цей ставок так само названий кл'іч'койу ч'олов'їка / йак'ий л'убив ка'зат' кури / кури // в'ін його викопав і роз'водив там рибу //]

Маркотети (кон.), -ів – гори, с. Попівка

[Марко'тети]: [колис' д'івчина жила шипил'ава / вийде за сило / де гори / і гука'є свого хлопц'а / Марко / те ти //]

Мельниківка, -и – с., Сміл.

[Мил'ник'івка]: [там жив один ч'олов'їк / і в н'ого був млин / в'ін моллов' борошно л'уд'ам з ус'їх сус'їд'н'їх с'їл // і так йак в'ін був самим ізв'есним ч'олов'їком у сил'ї / то сило назвали Мил'ник'івкойу / за роботою мел'ника //]

Мідянка (Медянка), -и – р., с. Балаклея

[М'їд'анка], [Мид'анка]: [од'н'ї кажут' / що р'їчка так назива'єц'а / бо колис' у н'їй лижало багато м'їдних коп'їюк / йак'ї кидали пирихож'ї // а ін'ш'ї / що в н'їй багато водиц'а зм'їй м'їд'анок // зараз це нивилич'кий струмок / що влива'єц'а в Ср'їбл'анку і разом з нейу впада'є в Т'асмин // а трет'ї / що на йїй биригах росте багато кв'їток / з йак'их б'їоли нос'ат' мед //]

Перцівська, -ої – криниця, с. Попівка

[Пирц'ївс'ка]: [вона при вїїз'д'ї в сило / так назива'ють / бо жила там баба / йак'у прозвали Пирчиха / вона страшно лайалас' // то на нейї і казали / що г'їрка йак периц' //]

Погорілий, -ого – к., с. Самгородок

[Погор'їлий]: [хто хутором / а хто кутком його назива'є / а кутк'ів у нашому сил'ї т'їки два / один це Погор'їлий // вже п'їсл'а войни / коли л'уди поч'али нормал'но жит' / л'їгом була велика жара і / мабут' / хтос' чи с'їрника кинув / чи / може / воно в'їд природи з'д'їй'н'авс'а сил'ний по'жар / гор'їло все / і с'їно / і городи / і хати / все // в тей жи ч'ас ни було ішч'є та'ких по'жарник'ів / то л'уди сам'ї тушили той вогон' / але ни все спасли / ото п'їсл'а того випадку й назвали той куток Погор'їлим //]

Самгородок, -а – с., Сміл.

[Самгородок]: [з'ї с'л'ів шч'є мо'їейі прабаби / шч'є в давн'ї ч'аси / перид в'їїнойу / засилivs'а ос' на ц'ому клапт'ї зимл'ї один ч'олов'їк // йак його звали / н'їхто ц'ого ни зна'є // засилivs'а і поч'ав тут будуватис' / побудував в'ін соб'ї хату / обгородивс'а / і в'їд того / шч'о в'ін сам соб'ї обгородивс'а / п'їшла назва Самгородок // так вона збириглас'а і до с'о'год'н'їшн'ого д'н'а //]

Орел (кон.), -а – кладовище, м. Сміла

[Орел]: [роз'казу'ють / шч'о там колис' був пам'ятник / на йак'ому був н'їбито золотий орел / це шч'є до ривол'уц'її / за цар'с'ких ч'ас'ів //]

Пані Ал'їбраншї (невідм.) – могила, с. Самгородок

[Пан'ї Ал'їбран'ш'ї]: [у нас за Цинтрал'нойу вулицейу в самому бериз'їе могила // колис' на ц'їй могил'ї був збудований замок і ал'танка грахвин'ї пан'ї Ал'їбран'ш'ї і йїїї грахва // ос' саме в ал'танц'ї грахвин'а з грахвом проводили р'їзн'ї гул'ан'а / але в повойен'ї ч'аси йїїї зруйнували і залишивс'а лише такий насип зимл'ї / йак'ий і назива'ють Могила пан'ї Ал'їбран'ш'ї // йїїї колис' хот'їли с'унути / але ни дозволили //]

Пастирське, -ого – с., Сміл.

[Пастирс'ке]: [с'уди колис' давно прийшли пастир'ї прос'в'їшч'ати л'удей і принесли христ'їан'с'ку в'їру //]

Попівка, -и – с., Сміл.

[Попівка]: [точ'но ни знайу / мат' / заснував сило п'іп // посилилис'а за Шовкович'ками / та в'ін бистро загинув / а ж'інка його сама осталас'а //]

Скарбовий, -ого – став, с. Пастирське.

[Скарбовий]: [стар'і л'уди говор'ат' / шчо колис' тут прот'ікала р'ічка / і плив йакос' по н'ій човин з награбованим скарбом / та затонув / йакраз / де зараз ставок //]

Сміла, -и; (-ої) – м.

[С'м'іла]:

а) [коли татари / йак ч'орна хмара / насунули на нашу земл'у / то свої намети поставили в л'ісі над Т'асмином // з'ібрав один хоробрий кн'аз' в йіс'ко / та ни знав / йак нипом'ітно об'ійти ворог'ів / та тут підходе одна гарна д'івчина / але б'ідна / зовс'ім молод'ус'ін'ка / й каже / йа можу провисти тайною стешкою чериз болото / йійі б'іл'ше н'іх'то ни знає // пішли за нейу по т'ій стешц'і войіни / зниац'ка напали на татар і побили йіх ус'іх / та одна стр'іла татарс'ка попала д'івчин'і в саме серце / і вона померла / а л'уди ни вс'п'іли даже імин'і йійі спитат' / то говорили про нейі / с'м'іла д'івчина / а пот'ім тут заложили м'істо на гор'і і назвали С'м'іла //];

б) [а щч'є йе така лигенда / давно тут жили л'уди / на гор'і / де зараз район:а бол'ниц'а було городишч'є з високим забором / а щч'є л'уди сишилис'а на Загребл'і / і де зараз Йурова гора // та одного разу напали на цих л'удей монголотатари / все чисто позабирали / а пот'ім знов прийшли по здобич' / молодих д'івч'ат забрали в полон // л'уди ни витримали й пожал'ілис'а кн'аз'у і просили / шоб захистив // сини кн'азив' і ни захо'тіли прийти на доп'омогу / але сама мен'ша доч'ка р'ішила помогти // вона сказала л'уд'ам / шоб наварили медупива і вгостили ворог'ів // упившис' / вороги м'ічно поснули / то л'уди позабирали в них зброю і побили йіх / а в чес'т' с'м'ілої д'івчини це м'істо назвали С'м'ілою //];

в) [роз'казуєт' / щч'о дуже давно / коли нападали татари / то вони забирали в полон красивих д'івч'ат / кажут' / брали йасир // і ос' одна зовс'ім молода д'івчина йакос' сховалас' / а пот'ім р'ішила одмстит' татарам за своїх двох старших сестер і других д'івч'ат / йакіх забрали в полон татари // коли т'і знову прийшли в сило / то вона сама вийшла до них з вином / сказала / щч'о хоче йіх угостит' / а сама підсипала туди з'іл'а // то татари вс'і понапивалис' і зразу крепко поснули // тоді житил'і сила йіх повкидали в р'ічку / і т'і потонули // а д'івчину прозвали С'м'ілою / а коли вона постар'іла і померла / то в йійі пам'ят' сило назвали С'м'іла //];

г) [мін'і щч'є баба роз'казували / щч'о / йак напали на м'істо татари / то вс'і ч'олов'іки пішли в л'іс за Ч'орнойу р'ічкою / щч'об там викуват' соб'і шабл'і / нож'і // рос'ержин'і татари хот'іли спалит' м'істо / та до них вийшла гарна д'івчина і сказала / щч'о може провисти йіх чериз болото до л'ісу / де були наш'і хлопц'і // т'іл'ки щч'об вони ни палили м'істо / та завила татар у болото / і йіх воно засмоктало // хитрий хан ухопивс'а за довгу косу д'івчини / щч'об вил'ізти / та пот'агнув і йійі в болото // так вона загинула // то житил'і назвали м'істо в чес'ц' с'м'ілої д'івчини С'м'іла //];

д) [колис' С'м'іла була в руках пол'с'ких пан'ів // волод'іли нейу Лубомирс'к'і / Потоц'к'і й ін'ші вил'мож'і // козаки нивпин'о вили з ними в йіну за м'істо // важк'і були бої / пол'акам удавалос' його в'ідбиват' // козаки поч'али вже занипадат' духом / та ос' до них у таб'ір прийшла низнайомка / козач'ка / молода / красива і в'ідважна // вона поч'ала закликат' козак'ів стават' до бою / і першойу кинулас' на приступ хвортец'і // козаки вс'і / йак один / підн'алис' за нейу // п'ісл'а короткої сутички пол'аки були розгромлин'і / а замок був в'з'ятий / у бою д'івчина загинула / йійі знайшли з'і стр'ілою в груд'ах і похоронили / але так йак йійі ім'я н'іх'то ни знав / то м'істо назвали С'м'ілою / бо молода козач'ка була с'м'іливою // даже у нас на гирб'і зображина д'івчина / йака ламає стр'ілу //];

е) [п'ісл'а куп'івл'і слободи Т'асмин пол'с'ким паном Кониц'пол'с'ким одного разу на нейі напали кримс'к'і ордин'ц'і // вони захопили у нивол'у багато чолов'ік'ів // одна ж'інок вир'ішила визволити бран'ц'ів / під йійі кир'івництвом було вчинино

ниспод'івний напад на татарську охорону / щч'о супроводила нив'ілівників // бранців визволили // за відважний вчинок ц'у жінку прозвали см'іливою / а містечко / слободу / де вона жила / С'м'ілою //];

е) [йа чула / що вчен'і пояснюють ц'у назву йак балт'ійську / то'му щч'о політовські см'іла означ'ає пісок // отож / С'м'іла це значить пішч'ана //]

Сріблянка, -и – р., м. Сміла

[С'р'ібл'анка]:

а) [розповідають / щч'о йїхала багата пан'і / побачила чисту річку і захотіла вмитис'а / та коли нагнулася / то йїї с'р'ібне намісто розірвалося і попадало //];

б) [була легенда / щч'о в н'ій затонули ч'овни татарські і з с'р'іблом / йаке вони награвували й визли в Крим //]

Ташлик, -а – с., Сміл.

[Ташлик]:

а) [кажуть / що назва татарська / і потатарському означ'ає кам'янисте місце // і річка звет'а Ташлик // на н'ій йе кам'яні пороги // то / мабут' / сило назвали в ід річки / бо в сил'і кам'ін'а так ни видно //];

б) [у народ'і розказують таку легенду / ішли татари навалою на Київ / потомилися та й зголодніли сил'но / зупинилися на гарн'ій місцині / поснули / а на ранок поч'ули дуже звабливий запах шашлика // так один с'турків йак закричить' / – шашлик! //

і післ'а того так ц'а назва й прижилас'а до нашого краю / т'іки пізніше стали казат' ни Шашлик / а Ташлик //]

Теклине (Текліно), -ого – с., Сміл.

[Теклине], [Текліно]: [йе таке українське ім'я дівчини / йак Текл'а // так от один пан ім'ев нивиліке сило // у н'ого була дуже гарна дочка // і от на ч'ес'т' своїей дочки пан назвав сило Текліним // так воно і осталося називац'а //]

Тясмин, -а, **Тясминець**, -я (заст.) – колишня назва м. Сміла

[Т'асмин], [Т'асминець]: [бо лижала С'м'іла і лижит' на ріц'і Т'асмин //]

Тясмин, -а – р., м. Сміла

[Т'асмин]:

а) [бо вона нач'е л'ента / т'ас'ма така / що обвиває сушу / починаюц'а в одному місц'і і впадає пошт'і там же у Дніпро //];

б) [т'асма / кажуть / щч'е означ'ає мижа / границ'а // за Т'асмином починаюц'а вже стипи //]

Харкогузівка (кон.) (заст.), -и – усномовна варіативна назва м-ну Велика Яблунівка, м. Сміла

[Харкогузівка]: [так зневажливо називали нашу Малу Яблунівку щч'е при мойій молодос'т'і / бо споч'атку ми були лише робочим пос'олком / а наших баб'ів і д'ідів грахв Бобринський вимін'ав у харківського пана на собак // так ми тут і вкор'їнилися / а нас звуть старожили харкогузами //]

Холодне, -ого – м-р, м. Сміла

[Холодне]: [бо в ін'б'іл'а ставка Холодне / на його д'ні б'є див'яноста два холодних кл'уч'і //]

Цигановий, -ого – яр, с. Пастирське

[Цигановий]: [роскажу таку легенду / на окраїн'і / на Паланц'і / ниподал'ік в ід л'ісу жили багаті пани / і був у них син йєдиний // багаті були пани / страх // сина вони Н'ікол'а звали / Микола понашому // в ін' такий красивий був / високий // йакос' чериз сіло йїхали цигани / та й зупинилися біл'а л'ісу // і була з ними дівчина циганка / то така вже красива / хоч картини з неї мал'уй // йак побачив йїї Микола / то так покохав / щч'о жити биз неї ни м'іг // і циганка його пол'убила сил'но / та ни могла пі'їти проти вол'і бат'ка і всіх циган // а хлопец' прийшов додому й каже /

– мати й бат'ку / благослов'їт' мене / жинитис'а на циганц'і хочу //

та бат'ки заборонили й думати про таке / а циганам наказали заборонитися гет' // та ни послушали парубок бат'ків / а циганка таб'ір / і почали т'ікат' / а за ними погон'а / наздогнали їх коло глибокого йару // та закохан'і р'ішили краще вмерти / чим розлучитися / і стрибнули в йар // з того часу йар звет' Цигановим // там завжди повно води / кажут' / шчо то с'л'ози бат'ків Миколи //

Чорна, -ої – р., м. Сміла

[Чорна]:

а) [ше мо'я баба розказували / ч'о'го р'іч'ку звет' Чорною // це було дуже / дуже давно / ше йак татар'ва нашу земл'у накрила // довго наш'і рус'кі богатир'і ни могли їх розбит' / бо в них / у татар'ів були дуже м'іц'ні й бис'т'р'і кон'і // та от з'ібралис'а силами наш'і войни і погнали татар'ів туди / в той б'ік / де був п'іонерс'кий лагир // аж ос' на шл'аху ворог'ів р'іч'ка / ниширока / то вони думали й'ї чи вбр'ід пирийти або пр'амо пирискочит' к'ін'ми / а вони ни з'нали / шо вона дуже глибока й бириги обривис'т'і / то вс'і так і п'ірнули разом з к'ін'ми / вс'і й погибли / а в'ід них вода в р'іч'і стала чорна / то й р'іч'ку поч'али називат' Чорна //];

б) [з давн'іх давен у Дн'іпра було с'ім рукав'ів / і один із них прот'ікав б'іл'а С'мілі / де тепер Ірдин'с'кі болота // на Йуров'ій гор'і жив кн'аз Йур'ій / сам кн'аз пішов у пох'ід / а вдома осталас'а кн'ажна з мален'ким си'ноч'ком / надумала кн'ажна покатац'а в ч'овн'і р'іч'кою / коли впливла вона на сиридину р'іч'ки / налит'ів шалений в'ітир / темно все навколо стало / і ч'овен пирикинуло / потонув мален'кий кн'ажич // кн'аз повирнувс'а з походу / узнав про горе і звил'ів покрит' чорним полотном м'ісце / де загинув син / а р'іч'ку стали називат' с тих п'ір Чорною //];

в) [ц'а р'іч'ка м'іж комишами високими тич'е й вербами / вони зат'ін'айут' воду / то вода кажиц'а чорною //]

Юрма, -и – усномовна варіативна назва м-ну Мала Яблінівка, м. Сміла

[Йурма]: [так називайут' нашу Малу Яблун'івку / колис' давно так прозивали в молодос'т'і ч'олов'іка / сикритар'а нашого ул'кому / йе'врейї з центра / вони казали / пішли до Йурми гул'ат' // от ц'а назва вже год п'яад'ис'ат за нашим кутком і водиц'а //]

Юрова, -ої – гора, м. Сміла

[Йурова]:

а) [Йурова гора на вийз'д'і з'і С'мілі // кажут' / на гор'і колис' був високий с тр'ома баштами замок // у замку жив кн'аз Йур'ій // а з ним дв'і його систри / Домка і Мотрона // пот'ім тут поч'али зводити свої замки ін'ш'і кн'аз'і й пани // кажут' / саме з Йуров'ій гори починала стройтис' С'міла //];

б) [оце зараз Йурова гора // було у йакогос' пана тройе д'ітей / то син Йурас' збудував соб'і замок на Йуров'ій гор'і / шч'е й дос'і с'л'ід знат' / а одна доч'ка / Домна / гребл'у С'міл'ан'с'ку сипала / а друга / Мотр'а / Мотронин монастир збудувала //];

в) [лигенда про кн'ажих д'ітей / Йур'іа / Мотрону та Домну говорить / шч'о жили вони на Йуров'ій гор'і і мали будинок / ни будинок / а нав'іт' ц'ілий замок диривіаний / укр'іплиний зимл'аними валами і ровами / називавс'а в'ін Кулд'ур'ів // Кулд'урином волод'ів хан Кулд'ур / а Йур'ій / Мотрона і Домна були кн'аз'івс'кими д'іт'ми // кажут' / шч'о Кулд'ур одруживс'а на м'ісцев'ій д'івчин'і / йака і народила йому д'ітей / Йур'іа / Мотрону / Домну //];

г) [Йурова гора стоїт' б'іл'а самого Ірдин'с'кого болота / там був рукав Дн'іпра / по йакому в т'і ч'аси ходили корабл'і // і от одного разу пішов Йур'ій з в'ійс'ком в пох'ід проти половц'ів по Дн'іпру / і побив їх // а шоб йакос' розважитис' і в'ідс'ваткуват' сво'ю пиримогу / звил'ів в'ійс'ку пирирд'агнутис'а в од'аг ч'ужин'ц'ів і сам пирирд'агнувс'а // на корабл'ях попливли вони додому / Мотрона / йак побачила / шч'о ч'ужин'ц'і п'ідход'ат' все ближч'е і ближч'е / звил'іла подати йй лук і стр'ілу / і вистрилила Мотрона / і влучила в'оружого хана // а згодом / йак д'із'налас' / шч'о то ни хан був / а й'ї брат Йур'ій / постриглас'а в монашки і збудувала Мотронин'с'кий монастир в Холодному Йару // хоч'а йе верс'іа / шч'о вона ни пішла в монастир /

а господар'увала в крайу до самого Батийа //];

д) [під С'м'ілоу знаходилося старе р'ічишч'є Д'н'іпра / а підвишчин'а було пристан'у Йур'іа Долгорукого //];

е) [з ім'ям Богдана Хмил'ницького пов'язана С'м'іла / в'ін войував тут / на биригах Т'асмину / с пол'аками // на ч'єс'т' його сина Йур'іа називали вкриту дубовим л'ісом Гору //]

Отже, народна етимологія місцевих топонімів дає змогу зрозуміти живомовні засади їхньої мотивації й творення загалом, а також репрезентує мовленнєві особливості досліджуваних говірок. Перспективою студій є подальша фіксація й аналіз народних тлумачень мікротопонімів Черкаського краю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. – Т. 1 : Загальне мовознавство / Л. А. Булаховський. – К : Наукова думка, 1975. – 496 с.
2. Дзензелівський Й. О. Із спостережень над народною етимологією в українській мові / Й. О. Дзензелівський // Українське і слов'янське мовознавство : Збірник наукових праць. – Львів : Наукове товариство імені Т. Шевченка, 1996. – С. 53–77.
3. Історія міст і сіл Української РСР : У 26-т. – Черкаська обл. / Редколегія : О. Л. Стешенко (голова) та ін. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1972 р. – 788 с.
4. Карпенко Ю. Топонімія центральних районів Чернівецької області : Конспект лекцій / Ю. Карпенко. – Чернівці, 1965. – 76 с.
5. Коваль А. П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 301 с.
6. Колесник Н., Марусяк С. Топонімі легенди та перекази як об'єкт вивчення ономастики / Н. Колесник, С. Марусяк // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. – Чернівці : „Рута”, 2007. – Вип. 356–359 : Слов'янська філологія. – С. 197–199.
7. Отін С. Є. Різні типи паронімного вирівнювання слів в апелятивній та ономастичній лексиці / С. Є. Отін // Мовознавство. – 1973. – № 2. – С. 63–73.
8. Українська мова : Енциклопедія / Редк. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко / співголова / М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
9. Франко І. Я. Причинки до української ономастики / І. Я. Франко // Збір. тв. : У 50 т. – К : Наука, 1982. – Т. 3. – 647 с.

Tatiana Gavrilova, Zoya Denisova

Microtoponymy of Smilyanschyna in folk stories, narrations, legends (fragment of “Microtoponymy dictionary of Cherkaschyna”)

The article focuses on the stories, narrations, legends witnessed in the compiled dictionary of authors. Folk interpretations of microtoponymies in one of the areas of Cherkassy district – Smilyanschyna are represented in this dictionary.

Key words: nomen, microtoponym, folk interpretations, district, dialect

Ігор Погрібний

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЧЕРКАСЬКИХ ПРІЗВИЩ З РЕЧОВИННОЮ СЕМАНТИКОЮ

У статті проаналізовано прізвища, утворені шляхом ономастизації матеріально-речовинних іменників, встановлено відносні кількісні характеристики цих прізвищ, визначено та проаналізовано родові назви жителів Черкас за окремими тематичними групами.

Ключові слова: апелятив, антропонім, прізвище, мотивація прізвища, словотвірний афікс.

Антропоніми, або власні особові назви, становлять своєрідну й дуже важливу частину словникового складу української мови. Процеси становлення і розвитку антропонімів тісно пов'язані зі звичаями та особливостями не тільки духовної, а й матеріальної культури народу, його історією. Система творення власного найменування людини складалася протягом тривалого часу: від початкового імені, пізніше прізвища,

патроніма, андроніма і вже до сучасного прізвища. Ці лексеми відображають суспільну, господарську, культурну й мовну діяльність народу на різних історичних етапах. Саме тому антропоніми, зокрема прізвища людей, є важливим джерелом для дослідження не тільки мовних явищ, але й історії, матеріальної й духовної культури народу. На думку Г. Передрій, «вони є неоціненним матеріалом для дослідження лексичних, словотворчих та фонетичних особливостей мови на певних етапах її розвитку і одночасно джерелом вивчення історії етносу, суспільної та виробничої діяльності українців, особливостей їх світогляду, духовної та матеріальної культури» [3, с. 92].

В українському мовознавстві є ціла низка наукових досліджень, де проаналізовано походження, національні риси, семантика, словотвірні особливості прізвищ (Г. Бачинська, Н. Булава, В. Леснова, Р. Осташ, Г. Передрій, Ю. Редько, В. Сімович, П. Чучка та ін.).

Сучасні українські прізвища утворені від основ слів найрізноманітніших лексико-семантичних груп. Зауважимо, що прізвища, утворені від матеріально-речовинних іменників (МРІ), не були предметом спеціального вивчення, що, власне, і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Об'єктом нашого дослідження обрано сучасні прізвища черкащан з ознаками матеріально-речовинної семантики, зафіксовані серед жителів Черкас. Мета статті – проаналізувати лексико-семантичні особливості сучасних українських прізвищ мешканців обласного центру, в основі творення яких лежить речовинна мотивація.

У лексичній і граматичній системах мови поняття речовинності можна передати трьома близькими за змістом словами: речовина, матеріал, маса. Вони семантично протиставлені таким словам, як предмет, річ (будь-яке матеріальне явище, окремий предмет, виріб тощо). Розглядаючи речовинне значення як особливий тип предметного значення, що має певний змістовий об'єм, специфічні зв'язки з граматичними категоріями, необхідно зважати на компонентний склад кожної лексеми (що особливо важливо стосовно багатозначних слів). Найчастіше речовинне значення розглядають у двох аспектах:

1) речовинне значення як компонент змістової структури (під змістовою структурою розуміємо одне значення слова), наприклад, поняття речовини є спільним компонентом значення в таких випадках: срібло (метал), срібло (виріб зі срібла), срібло (дрібні гроші, срібні монети), срібний (зроблений зі срібла);

2) речовинне значення як лексичне значення, як окрема змістова структура, наприклад, лисиця (хутро такого звіра), лисиця (хижий ссавець родини собачих з цінним рудим або сріблястим хутром).

Формування категорії речовинності в мові пов'язане з процесом розвитку мислення людини, поступового переходу від конкретно предметного сприймання навколишнього матеріального світу до здатності людського інтелекту робити узагальнення, висновки. Значення речовинності полягає в неперервності, неподільності, суцільності, хоч відповідні референти й можуть поділятися на частини чи об'єднуватися в більш складні одиниці. Та при цьому вони якісно залишаються незмінними: у міліграмі золота чи свинцю зберігаються ті самі природні (фізичні, хімічні) властивості, що і в кілограмі, тонні того чи іншого металу.

Ми класифікуємо матеріально-речовинні іменники на кілька тематичних груп:

1) назви хімічних речовин (хімічні елементи, прості та складні неорганічні речовини, складні органічні сполуки);

2) корисні копалини (грунти, гірські та морські породи, мінерали, руди, сланці);

3) речовинні назви рослинного світу (дерева, кущі, трав'янисті рослини, сільськогосподарські культури, назви рослинних тканин, продукти переробки рослин);

4) речовинні назви тваринного світу (звірі, птахи, риби, комахи, клітини, тканини, структурні компоненти організму, продукти виділення та життєдіяльності організму);

5) різні види промислової продукції (лаки, фарби, барвники, добрива, лікувальні препарати, парфумерні та косметичні продукти, текстильні матеріали, будівельні матеріали і под.);

- 6) назви продуктів харчування, трав і напоїв;
- 7) відходи (залишки) виробництва та життєдіяльності людини;
- 8) назви атмосферних явищ, опадів [5, с. 96].

Значна частина матеріально-речовинних іменників була підгрунтям для утворення спадкових родових назв українців – прізвищ. Звичайно, вони втратили своє первинне лексичне значення в процесі переходу апелювальної назви в антропоніми, але прізвища все ж зберігають семантичні зв'язки зі словами-донорами і несуть певні відомості про типово українську природу, побут українського народу, його культуру. Дослідник українських прізвищ П. Чучка мотивує утворення особових назв відповіддю на питання: чиїм сином був засновник роду; яким він був за зовнішністю чи внутрішніми ознаками; звідки він був родом; ким він був за родом діяльності або професією; чим володів або не володів; до якого соціального стану належав; ким він був у сім'ї; яку пригоду пережив.

Серед аналізованих прізвищ можна виявити зв'язок практично з усіма тематичними групами матеріально-речовинних іменників. Досить небагато лексем МРІ першої групи слугували основою для творення таких назв, які, очевидно, характеризували людину за родом її діяльності: *Мідник, Золотаренко, Золотар, Золотарьов, Золотило, Золотоверхий, Золотовський, Золотько*.

Окрему підгрупу, також кількісно невелику, складають спадкові родові найменування, у яких віддзеркалюються географічні особливості Середнього Подніпров'я, склад ґрунту, місцеві корисні копалини: *Вапняр, Водяний, Водоп'ян, Водоп'янов, Глина, Глинка, Глинський, Глиняний, Глинянов, Мелов, Пісоцький, Пісчаний, Пісчанський, Угле, Угленко, Углецов, Углін*.

Найчисельнішу групу прізвищ жителів Черкас складають родові назви, що мотивуються МРІ – назвами рослинного світу. Такі слова-мотиватори зумовлені рослинністю нашого краю, що оточувала людей від народження. Враховуючи ознаки первинності або вторинності категорії речовинності в семантиці таких лексем, можна виділити ще окремі підгрупи прізвищ, в основу творення яких покладено: назви дерев та їх частин: *Береза, Березань, Березенко, Березієнко, Березка, Березний, Березницький, Березнюк, Березняк, Березовець, Березовий, Березовський, Березюк, Берьозін, Бузина, Бузиновський, Вишня, Вишневський, Вишневецький, Вишняков, Вишник, Вишникін, Вишницький, Вишняускас, Вільховий, Вільховченко, В'язовкін, В'язовський, Граб, Грабов, Грабовецький, Грабовий, Грабовський, Груша, Грушевий, Грушевський, Грушка, Грушко, Грушницький, Грушовецький, Дуб, Дубенок, Дубенюк, Дубик, Дубина, Дубиневич, Дубинець, Дубинка, Дубинський, Дубинчук, Дубицький, Дубич, Дубівка, Дубінін, Дубко, Дубляков, Дубовий, Дубовик, Дубовицький, Дубович, Дубовський, Дубовцев, Дубчак, Кислиця, Кислицин, Кислицький, Кисличенко, Липовий, Липоватий, Липовець, Липовецький, Липовченко, Липпа, Липський, Ольховий, Ольховський, Ольшанніков, Ольшанський, Ольшевський, Слива, Сливенко, Сливинська, Сливка, Сливко, Сливний, Сливченко. Частина прізвищ мотивовано назвами кущових та лозових рослин, їх тканин: *Виноград, Виноградин, Виноградов, Виноградський, Глод, Кора, Лико, Ликов, Личов, Личак, Лоза, Лозенко, Лозин, Лозинський, Лозівський, Лознєв, Лозниця, Лозовий, Лозовенко, Лозовицький, Лозовиков, Лозовой, Лох, Луб, Лубко, Малина, Малинкін, Малиновський, Малиночка, Піддубний, Плющ, Плющай, Рогоза, Рогозинський, Рогозюк, Тернавський, Терновий, Терновський. Засвідчено серед прізвищ черкашан похідні утворення від назв дикорослих трав'янистих рослин: *Барвінок, Будяк, Будяков, Лобода, Лободенко, Лободюк, Табак, Табакін, Табаков, Табацький, Табаченко, Табачний, Фоц, Фоцій, Хміль, Хмелевий, Хмелевський, Хмелінін, Хмельковський, Хмельницький. Найменування городніх рослин, овочів, злаків стали основою для утворення прізвищ *Буряк, Бураков, Буряков, Бурячок, Гарбуз, Гарбузенко, Гарбузюк, Горох, Горохов, Гороховський, Горошинський, Горошкін, Горошко, Гречка, Гречаний, Гречанов, Гречановський, Гречанок, Гречанюк, Гречишкін, Гречкін, Гречко, Гречуха, Гречушкін, Гречкосій, Житков, Житник, Житников, Житницький, Житнич, Конопля, Коноплин, Коноплянникова, Конопльов, Мак, Маковенко, Маковецький,****

Маковоз, Маковський, Перець, Перцюк, Перцев, Перцевой, Пиеничний, Пиешинюк, Пиенко, Пиенковський, Пшеченко, Редька, Редькін, Редько, Редьков, Репка, Ріпа, Ріпка.

Окрему групу складають родові найменування, утворені від назв речовин промислового виробництва: *Вакса, Дігтяренко, Діхтяр, Діхтяренко, Железняк, Железняков, Жир, Жирко, Жирков, Жирний, Жиров, Жирніхін, Жиряков, Кристальов, Хрустальов, Миленко, Милин, Перга, Пергатий, Порох, Порохненко, Порохницький, Порохнін, Порохно, Порохнюк, Порохняк, Порохов, Пороховатий, Порошин, Пух, Пуха, Пухальський, Пухний, Пуховецький, Пуш, Пушенко, Смолик, Смолинський, Смоличев, Смоліков, Смолін, Смолон, Смолоний, Смолюк, Смоляков, Смолянінов, Смолянський, Смоляр, Смолярченко, Смолярчук, Смолькін, Смольніков, Смольський.*

У межах черкаських прізвищ цієї тематичної групи можна виокремити лексеми, мотивовані назвами тканин (*Оксамитний, Рядно, Ряднина, Рядняний*), відходів виробництва й життєдіяльності людини (*Гнойовий, Нагнійний, Нагній, Об'єдков, Пиллюк, Пиллюченко, Пиллюшина, Пильник, Пильчук, Половко*), назвами тканин живих організмів (*Кожан, Кожанов, Кожевніков, Кожедуб, Кожемяка, Коженевський, Кожечкін, Кожин, Кожум'яка, Слинченко, Слинко, Слюнько, Слюнявчиков*).

Особливий інтерес становлять українські прізвища – похідні від назв страв і продуктів харчування. Такими є, зокрема, офіційні спадкові імена *Борис, Борщенко, Борцов, Вареник, Вареников, Варениченко, Вискварка, Галушка, Галушкевич, Гречаник, Драник, Кисіль, Кисельов, Кисилenko, Кисилишин, Кисильов, Кисляк, Кисляков, Кисляченко, Книш, Ковбаса, Ковбасенко, Ковбаско, Ковбасюк, Коврига, Коврижкін, Корж, Корженко, Коржньов, Коржов, Коржовський, Крохмаль, Крохмалюк, Крупенко, Крупко, Кулеш, Кулеше, Кулешов, Куліш, Кулішенко, Кулішов, Лапшин, Лапишинов, Лапишов, Лапишук, Локишина, Макуха, Макухін, Макушенко, Макушин, Масло, Маслов, Масловський, Маслюк, Маслюков, Маслюченко, Масляев, Масляний, Масляніков, Маслянко, Мединський, Медовий, Медушевський, Медушівський, Медяний, Медяник, Медьков, Мука, Мукач, Мукачський, Муковоз, Муковозчик, Мукомела, Олівеський, Олійник, Опара, Опаренко, Опарін, Паляниця, Паляничко, Пиріг, Пиріжок, Сало, Салов, Салін, Салюк, Салько, Сальков, Сальний, Сальник, Сальницький, Сальніков, Саламаха, Сироватський, Сировітник, Сироїд, Сметана, Сметанін, Сметанський, Супик.*

Серед черкаських прізвищ засвідчено номени, утворені від назв напоїв: *Брага, Брагін, Брагінець, Бражник, Бражніков, Винарський, Винарчук, Виняр, Винярський, Кифір, Молоков, Молокоєдов, Молочко, Молошняк, Пивовар, Пивоваренко, Пивоваров, Солод, Солодкий, Солоденко, Солодаренко, Солодилов.*

Отже, сучасні черкаські прізвища – це надзвичайно цікавий матеріал не тільки для їхнього лінгвістичного вивчення, а й для розв'язання окремих проблемних питань історії, культурології, етнопсихології тощо. Не вдаючись з огляду на обмежений обсяг статті до більш докладної характеристики прізвищ, що постали на основі матеріально-речовинних іменників і похідних основ, усвідомлено закладаємо подальшу перспективу розвитку цієї теми з погляду розширення і формування регіонального іменника, способів творення лексем, їх продуктивності та специфіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинська Г. В. Антропонімікон переселенців з Польщі на Тернопільщину : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. В. Бачинська. – Івано-Франківськ, 2001. – 19 с.
2. Леснова В. В. Лексико-семантичні особливості сучасних прізвищ Луганщини / В. В. Леснова // Лінгвістика : Збірник наукових праць. – № 3(21). – Ч. 1. – 2010. – С. 165–172.
3. Новицка Ю. М. Семантико-словотвірна структура прізвищ Центральної і Східної Донеччини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Ю. М. Новицка. – Одеса, 2008. – 19 с.
4. Передрій Г. Р. Українські прізвища і національна кухня / Г. Р. Передрій // Лінгвалізація світу : Теоретичні та методичні аспекти : Зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. ; 25–26 трав., 2006 р. – Черкаси : Брама–Україна, 2007. – С. 92–102.

5. Погрібний І. І. Матеріально-речовинні іменники: проблема лексико-семантичного аналізу // Вісник Черкаського університету. Випуск 7. – Черкаси, 1998. – С. 92–99.
6. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
7. Словник української мови : в 11-ти томах / редкол. І. К. Білодід (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 2. – 550 с.
8. Тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. Л. П. Коврига, Т. В. Ковальова, В. Д. Пономаренко; за ред. доктора філол. наук, проф. В. С. Калашника]. – Х. : Белкар-книга, 2005. – 800 с.
9. Чучка П. Глобальні, національні та регіональні ознаки прізвищ українців / Павло Чучка // Дивослово. – 2003. – № 10. – С. 23–25.

Igor Pogribnyy

Structural and semantic peculiarities of surnames with substantial semantics of Cherkasy

The article analyzes surnames formed by means of optimization of material and substantial nouns, relative and quantitative features of these surnames are established, family names of Cherkasy are determined and analyzed due to specific thematic groups.

Key words: appellative, personal name, surname, surname motivation, word building affix.

ГРАМАТИКА

Микола Калько

УКРАЇНСЬКА АСПЕКТОЛОГІЧНА ДУМКА ОСТАННЬОГО ПІВСТОЛІТТЯ:
ОСНОВНІ ЗДОБУТКИ І ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ

У статті подано короткий аналітичний огляд лінгвоукраїністичних праць середини ХХ–початку ХХІ століть, у яких порушено проблеми виду й аспектуальності, та окреслено один із можливих векторів розвитку аспектологічної думки.

Ключові слова: дієслово, вид, аспектуальність, аспектологія, аспектуальний клас, комплексна аспектуальна діагностика.

Упродовж своєї еволюції теорія аспектуальності поступово вивільнялася від делегованих їй дослідниками значень зовнішнього часу та численних лексичних відтінків, виокремлюючись з органічного сплаву зі своїм лексико-семантичним підґрунтям. Незгасний науковий інтерес до виду й аспектуальності є цілком умотивованим: „Власне кажучи, конфлікт між „індивідуалізмом” лексики і „всеосяжністю” граматики – неодмінний наслідок обов’язкового характеру граматичних протиставлень, але, ймовірно, саме аспект (через його найбільшу семантичність) доводить цей конфлікт до найбільшої гостроти” [13, с. 30].

Об’єднавши велику когорту лінгвістів, стимулювавши виокремлення спеціальної царини – аспектології, праці з якої сформували б солідну бібліотеку, слов’янський вид, на жаль, так і залишився „загадковою” категорією – породженням не менш загадкової слов’янської ментальності, незручною як із теоретичного погляду – для дослідників, так і з практичного – для осягнення в процесі вивчення української та інших слов’янських мов іноземцями-неслов’янами. Тому актуальність аспектологічних студій на ґрунті української мови не викликає сумніву в обох згаданих вище сенсах.

Мета нашого короткого історіографічного екскурсу – виокремити основні риси та особливості української аспектологічної традиції, зокрема поглядів на вид і аспектуальність у роботах провідних граматистів другої половини ХХ – початку ХХІ століть і окреслити деякі перспективи подальших лінгвоукраїністичних досліджень у цій царині.

Зародження нового, сучасного етапу української аспектології засвідчила опублікована в 1959 році робота В. М. Русанівського „Значення і взаємозв’язок граматичних категорій виду і часу в українській мові ХVІ–ХVІІ століття” [14], ідеї якої пізніше розвинено в авторському розділі „Дієслово” академічної граматики [15], працях „Структура українського дієслова” [16] та „Дієслово – рух, дія, образ” [17].

Категорія виду постає в працях ученого як одна з наймолодших категорій у структурі слов’янських мов, що об’єднала в собі низку інших, менш абстрактних лексико-морфологічних категорій, тісно пов’язаних із семантикою слів, до яких, зокрема, належать означеність і неозначеність дієслів (*бігти* – *бігати*), однократність дієслів (*стукнути*, *писнути*) тощо. Весь хід історичного розвитку дієслівної системи засвідчує те, що вид дієслова – це граматична категорія, утворена як наслідок абстрагування від лексичних значень конкретних дієслів. Її кристалізація тривала поряд зі збагаченням словникового складу за рахунок нових, ускладнених дієслів, однак у царині протиставлення похідних префіксальних утворень доконаного виду з твірними дієсловами недоконаного виду процес виокремлення виду в окрему граматичну категорію ще не досяг свого завершення. Хоч окремі префікси в переважній більшості випадків граматикалізувалися, проте вони нерідко зберігають свій лексико-семантичний відтінок. Якщо у видових протиставленнях дієслів *думати* – *подумати*, *бачити* – *побачити* ми вбачаємо лише граматичну різницю, то в опозиції *мислити* – *помислити* відчутний семантичний відтінок частковості дії, а в *бігти* – *побігти* відтінок напрямку дії [14].

Як зауважує В. М. Русанівський, кожна дієслівна форма в певному контексті виражає значення доконаного чи недоконаного виду, у яких утілено найсуттєвішу рису

дієслівності – вираження динамічної ознаки або в процесі її розгортання, становлення, або як цілісного комплексу, повністю реалізованого чи спрямованого на вичерпне здійснення [16, с. 216–217]. На думку дослідника, категорія виду відображає одну з найхарактерніших структурно-семантичних особливостей слов'янських мов, із формально-граматичного погляду ґрунтуючись на взаємному протиставленні форм доконаного і недоконаного виду в межах дієслівної лексики. Водночас мовознавець не заперечує діаметрально протилежних поглядів на статус категорії виду, покликаючись на працю Л. А. Булаховського [3], де вид постає як словотвірна категорія [16, с. 217–218]. Із огляду на специфіку вияву категорії виду, В. М. Русанівський розмежує: 1) дієслова, вживані в обох видових формах; 2) дієслова з морфологічно не вираженою видовою ознакою, або двовидові; 3) дієслова, вживані в одній видовій формі, або одновидові. Серед одновидових дієслів виокремлено два різновиди: 1) дієслова, що не мають у складі своєї морфологічної структури спеціальних показників для вираження їхньої належності до певної семантичної групи; 2) дієслова, що мають показники (суфікси, префікси, афікс *-ся*) семантично споріднених і морфологічно однотипних лексико-морфологічних розрядів – родів дії: аугментативного, сатуративного, інгресивного, делімітативного, цесативного, дистрибутивного, ітеративного, регулярної повторюваності тощо [16, с. 219–237]. Отже, вчений започатковує лінгвоукраїністичну традицію вивчення родів дії, що ґрунтується на диференційному підході, який, на відміну від інтеграційного, визнає лише морфемно характеризовані роди дії. З його роботами пов'язане утвердження аспектологічної метамови та терміносистеми, зокрема й ілюстрація можливості використання інтернаціональних термінів, запропонованих у роботах зі слов'янської аспектології.

Привертаючи увагу до проблеми тісного взаємозв'язку категорії виду й лексичного значення українського дієслова, дослідник демонструє можливість безпрефіксного дієслова недоконаного виду співвідноситися з кількома відмінними за змістом префіксальними дієсловами доконаного виду. Так, дієслово *лити* можна вважати формою недоконаного виду кількох споріднених, але різних дієслів: *влити*, *залити*, *вилити* тощо, які водночас мають суфіксальні відповідники: *вливати*, *заливати*, *випливати* з яскравою додатковою семантичною характеристикою, проте їхня значеннєва відмінність тісно пов'язана з семантичною багатогранністю самого дієслова *лити*, залежною від його валентності, мети повідомлення тощо [17, с. 69–70].

Констатуючи тісний взаємозв'язок категорій виду й часу, В. М. Русанівський зауважує, що вони обидві характеризують перебіг дії в часі, але з різних боків. Якщо визначальна ознака категорії часу – суспільно усвідомлений момент мовлення, то основна значеннєва риса виду – вказівка на характер перебігу дії в часі, яка може бути виражена як результативність – нерезультативність дії або її внутрішня обмеженість – необмеженість. Поряд із цими морфологічними за способом вираження значеннями, форми недоконаного виду в певному контексті можуть виражати й синтаксичні значення, зокрема повторюваність або неповторюваність дії. Вияв таких значень залежить не так від форми дієслова, як від синтаксичної ситуації [14, с. 87]. Хоч загалом праці аспектолога належать до формально-граматичної парадигми, у них відчутно помітний крок у бік функціонально-категорійної.

Не зупиняючись детально на інших дослідженнях, відзначимо лише, що до кінця 80-х років минулого століття в українській науці про вид беззастережно домінували аспектологічні ідеї В. М. Русанівського. „Прорив” у нову, функціонально-категорійну парадигму, зокрема й у царині аспектологічної думки, засвідчили колективні й індивідуальні праці провідних українських лінгвістів: М. А. Жовтобрюха, І. Р. Вихованця, А. П. Грищенко, К. Г. Городенської, В. М. Русанівського та ін. [4; 7; 18; 19], а також дослідження кінця ХХ – початку ХХІ століття, передусім А. П. Загнітка [8; 9], О. І. Бондаря [1; 2], С. О. Соколової [20] та ін.

У відповідних авторських розділах колективних праць із граматики української мови [18; 19] В. М. Русанівський розмежує категорії аспектуальності й виду як ціле

й частину, загальне й конкретне. Категорія аспектуальності постає як загальнодієслівна категорія, яка, охоплюючи всі дієслівні утворення, ґрунтується на семантико-словотвірній ознаці – протиставленні дієслівних форм за значенням необмеженості й обмеженості дії або стану. Суть категорії аспектуальності визначає видова пара, у якій протиставленим формам притаманні відповідно ознаки обмеженості – необмеженості дії. У разі тотожності лексичної семантики обох форм йдеться про форми – доконану й недоконану – категорії виду, якщо ж лексична семантика похідної форми порівняно з вихідною модифікована, це один із виявів категорії родів дії. Як граматична категорія виду, так і лексико-граматична категорія родів дії, підпорядковані загальнодієслівній категорії аспектуальності. Суто граматичним, або власне-видовим, лінгвіст вважає лише протиставлення дієслів із тотожною лексичною семантикою, зауважуючи водночас, що формальне вираження виду може бути морфологічним і контекстуальним. Морфологічне вираження – це співвідносність основ у межах семантичної єдності, що має різний морфемний склад здебільшого внаслідок чергування суфіксів, наявності – відсутності префіксів, рідше різнокореневості чи різнонаголошеності. Контекстуальне видове співвідношення, на думку вченого, перебуває на межі між формо- й словотворенням, виявляючись у тому, що замість префіксальної недоконаної форми в контексті постає її дублет – безпрефіксна недоконана, так само співвіднесена з префіксальною формою доконаного виду [18, с. 191–196]. В. М. Русанівський характеризує вид як одну з найскладніших категорій, оскільки вона належить водночас і до граматичного, і до словотвірного рівнів мови. Переплетіння у видовій парі взаємозалежності словотвору й морфології засвідчує незавершеність процесу граматикизації виду [18, с. 193–194].

Поглибленню лінгвоукраїністичної теорії виду, дальшому осягненню його функціонально-категорійної природи значною мірою сприяло утвердження граматичної концепції І. Р. Вихованця, зокрема його праця „Частини мови в семантико-граматичному аспекті” [4]. Разом із часом і способом дослідник зараховує вид до визначальних для дієслова та найтісніше пов’язаних із його семантикою власне-дієслівних категорій, у внутрішній структурі яких наявне рангове співвідношення: центр становлять взаємопов’язані категорії часу й способу, периферію – категорія виду, оскільки лише їй притаманна транспозиція в інші частини мови. Видові грами тісно пов’язані з іншими компонентами семантичної структури дієслова. Мінливий спектр видової семантики, переплетеної з лексичним значенням дієслова, часовими й модальними характеристиками, засвідчує наявність у грами виду первинних і вторинних функцій [4, с. 91–100]. Окреслюючи діапазон видових функцій, учений зауважує, що узагальнені значення цілісності й нецілісності дії конкретизуються у відповідному частковому значенні залежно від контексту, лексичної семантики й способу дії дієслова. До семантичних функцій недоконаного виду зараховано функції процесності, узагальненої фактичності, необмеженої тривалості, обмеженої тривалості, багатократності, обмеженої повторності тощо. Опис функціональної специфіки недоконаного виду був би неповний без з’ясування механізму явищ нейтралізації як контекстуального знебарвлення видового протиставлення та транспозиції як заміщення доконаного виду недоконаним, зокрема в контексті теперішнього історичного [4, с. 101].

І. Р. Вихованець кваліфікує категорію виду як класифікаційну, а не словозмінну, оскільки семантичний зміст видової опозиції не реалізований у межах тієї самої лексеми. Характеризуючи взаємодію виду й часу, мовознавець, хоч і не вживає терміна „аспектуальність”, але виходить за межі розуміння терміна „вид” лише як граматичної категорії, розширено трактуючи семантичну видову ознаку, по суті, як аспектуальну, тобто „внутрішній час процесуальної ознаки”: „У видових значеннях ідея часу виявляється не як зовнішня орієнтація, а як внутрішня властивість позначуваної дії або стану. Отже, часові значення формуються на зовнішніх координатах, тоді як видові значення відображають внутрішню сутність дії або стану” [4, с. 102].

Розвиваючи аспектологічні ідеї попередників, А. П. Загнітко визнає вид центрально-периферійною дієслівною категорією змішаного типу, почасти словозмінною, почасти класифікаційною, пов'язаною з внутрішньою темпоральністю дії, вираженням внутрішньої сутності дії або стану щодо їхньої цілісності – нецілісності, граничності – неграничності [10, с. 210–212]. Лінгвіст називає вид віртуально закріпленою й семантично мотивованою категорією, вважаючи її поняттєво-функціональним еквівалентом мовно-поняттєву категорію аспектуальності, яку, крім виду як ядерного компонента, репрезентують різноманітні акціональні значення і т. з. аспектуальний контекст [10, с. 216–217]. Описуючи специфіку реалізації категорії акціональності, дослідник пропонує систему аспектів дії, до якої належать не тільки характеризовані, тобто марковані словотвірними засобами, а й нехарактеризовані аспекти, семантика яких не фіксована спеціальними формантами. Аналіз міжрівневої взаємодії виду й акціональності розкриває механізм функціонування макрокатегорії аспектуальності. „Розмежування аспектів дії, – наголошує А. П. Загнітко, – особливо важливе для функціональної граматики, у межах якої стає реальним аналіз реалізації загальнопоняттєвих категорій” [10, с. 224].

О. І. Бондар, утверджуючи основні ідеї теорії функціональної граматики О. В. Бондарка та його послідовників, репрезентує аспектуальність як функціонально-семантичне поле, яке разом із полями часової локалізованості, дейкисної темпоральності, таксису і датування утворює систему вираження темпоральних відношень сучасної української літературної мови. Єдине функціонально-семантичне поле аспектуальності диференційовано на субполя лімітативності, фазовості, кратності, тривалості, результативності, акціональності, стательності, реляційності. Дослідник визнає й наявність „чисто” видового значення, виокремлюючи субполе термінативності, реалізоване насамперед у категорії виду, а також збагачує ідею функціонально-семантичних полів положеннями про взаємопов'язаність видових функцій із певним типами предикатів, які їх задають [1, с. 2–13]. Перетворення предикатів дії в предикати стану кваліфіковано в широкому сенсі як початкову, глибинну роль поля аспектуальності. Синтезуючи темпоральний, або хронотипний, підхід до аспектуальності як реалізатора ідеї „внутрішнього часу” дії та структурно-предикатний підхід як до модифікатора властивостей предикатів, О. І. Бондар вважає, що найзагальніша аспектуальна семантика полягає в кваліфікації суб'єктом (мовцем) переходу однієї ситуації в іншу та розгортання цього переходу на часовій осі [2, с. 90–91].

Поглибленню лінгвоукраїністичної теорії виду слугують роботи початку ХХІ ст., зокрема дослідження С. О. Соколової [20], вагомість якого полягає в скрупульозному вивченні взаємодії аспектуальних і словотвірних значень у сфері префіксальної деривації українського дієслова, дальшому розробленню інтеграційної системи аспектуальних розрядів, що об'єднує характеризовані та нехарактеризовані роди дієслівної дії. Цінним внеском роботи є збагачення української аспектологічної думки положеннями, присвяченими з'ясуванню значущості для аспектуальності та виду поняття граничності. Дослідниця, з урахуванням провідних ідей теорії функціональної граматики, трактує аспектуальність як ознаку дії, що вказує на особливості її перебігу та розподілу в часі, є неодмінним складником семантики кожного дієслова, має категорійний характер, хоч і не вкладається в межі граматичної категорії, знаходить своє мовне відображення в лексичному значенні слів, на граматичному (категорія виду) та словотвірному (категорія родів дії) рівнях [20, с. 63–151].

На особливу увагу заслуговує фундаментальна праця І. Р. Вихованця та К. Г. Городенської „Теоретична морфологія української мови” [5], яку А. П. Загнітко образно назвав „світом категорійної граматики” [10, с. 100], оскільки в ній описано морфологічну систему й структуру сучасної української літературної мови з позицій функціонально-категорійної парадигми. К. Г. Городенська, автор розділу „Дієслово”, підсумовує як українську граматичну традицію, що ґрунтується на функціонально-

синтаксичних засадах, загалом, так і основні здобутки української аспектології зосібна. Вона кваліфікує вид як центрально-периферійну власне-дієслівну категорію мішаного типу, семантичну структуру якої визначають дві протилежні ознаки – цілісність і нецілісність дії чи стану, що формують привативне протиставлення грамам доконаного (маркований член опозиції) і недоконаного (немаркований член) виду. Розмежовано два видотворчі процеси: перфективацію та імперфективацію. Залежно від реалізації виду дієслова української мови диференційовано на три групи: 1) парновидові (парні, співвідносні за видовою ознакою в межах видової пари); 2) одновидові, або непарновидові, (непарні, неспіввідносні за видовою ознакою); 3) двовидові. Зауважено, що лише близько третини дієслівних лексем мають видові пари, визначальним чинником корелятивної спроможності визнано семантичну категорію граничності / неграничності. З огляду на різний характер лексико-семантичних співвідношень між дієсловами доконаного й недоконаного виду, чітко розмежовано видові пари, яким притаманна тотожність лексичної семантики, і протиставлення за родами дії, у яких похідне дієслово відрізняється від твірного безпрефіксного формально вираженим семантичним зрушенням. На підставі того, що морфологічна однотипність і семантична спільність родів дієслівної дії має словотворчі виражальні засоби, їх скваліфіковано як морфолого-словотвірні категорії [6, с. 224–242].

Аналіз лінгвоукраїністичних здобутків у царині аспектології засвідчує наявність цілого спектру дослідницьких перспектив, однією з пріоритетних серед яких, на наш погляд, є якнайдетальніше лінгвістичне вивчення механізму взаємодії граматики й словника в царині виду українського дієслова, проблеми залежності аспектуальної поведінки дієслів від особливостей їхньої лексичної семантики, а отже, і відображених у ній об'єктивних особливостей позамовних ситуацій. На часі аспектологічні студії, спрямовані на створення інтеграційної моделі категорії аспектуальності, репрезентація її як багаторівневої єдності, динамічне функціонування якої забезпечує тісна взаємодія граматичної категорії виду, аспектуально вагомих компонентів лексичної семантики загалом і лексико-граматичної категорії граничності зосібна, морфолого-словотвірної категорії родів дієслівної дії, релевантних для вияву видової специфіки елементів контексту з урахуванням впливу інших категорійних складників відображуваної ситуації: темпоральних, локативних тощо.

„Об'єкт вивчення морфології – слово, – зауважує І. Р. Вихованець, – але у плані граматичної будови й функціонування. Нещодавно, якесь десятиріччя-два тому, лінгвісти-теоретики вважали проблематику морфології традиційною, а отже, незначущою. Тепер морфологія здобуває гідне місце в теоретичних зацікавленнях мовознавців, тому що в ній укарбовано розмаїття й неповторні вияви мовної структури. Вона стає випробовуванням нових граматичних концепцій і творчих пошуків” [5, с. 6].

Пропонована нами концепція категорії аспектуальності, ґрунтується на інтеграції, з одного боку, лінгвоукраїністичної традиції вивчення виду, зокрема: 1) утвердження теорії виду в граматиці першої половини ХХ ст.: Є. К. Тимченка, С. Й. Смал-Стоцького та Ф. Гартнера, В. І. Сімовича, П. Ф. Залозного, започаткованої в працях М. Смотрицького, О. О. Потебні, К. П. Михальчука та ін.; 2) аспектологічного доробку української формально-граматичної думки середини ХХ ст., найбільш вагомо представленого в дослідженнях В. М. Русанівського; 3) теоретичних здобутків української функціонально-категорійної граматики (як загальнотеоретичних, так і в царині дієслівного виду), репрезентованих у працях І. Р. Вихованця, А. П. Грищенко, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, С. О. Соколової, О. І. Бондаря та ін., а з іншого – досягнень зарубіжної аспектології, зокрема: 1) лінгвістичної концепції аспектуальних класів Ю. С. Маслова та лінгвофілософської теорії дієслівних класів З. Вендлера; 2) двокомпонентної теорії виду (В. Брой, М. Гіро-Вебер, А. А. Залізник, Б. Комрі, Ф. Леманн, Х. Р. Меліг, О. В. Падучева, А. Г. Пазельська, Г. Рудден, С. Г. Татевосов та ін.); 3) загальнонаукової теорії взаємодії

системи й середовища та її лінгвістичної інтерпретації; 4) теорії функціонально-семантичних полів загалом та поля аспектуальності зосібна, розвинутої в працях О. В. Бондарка, М. О. Шелякіна та представників школи функціональної граматики; 5) аспектуально орієнтованих класифікацій дієслівних предикатів (Т. В. Булигіна, О. М. Селіверстова, О. Д. Шмельов та ін.); 6) традиційних теорій поля у поєднанні з нетрадиційними, зокрема з теорією поля візуального сприйняття Р. Арнгейма [11].

Інтерпретація категорії аспектуальності як динамічного багатопланового феномена, що слугує функції лінгвального відображення внутрішнього часу позамовних процесуальних виявів буття, позначуваних дієсловами, об'єднує чинники різних рівнів: екстралінгвального, онтологічного, прихованограматичного, парадигматичного, синтагматичного, прагматичного, епідигматичного та граматичного. Одним із чільних засадничих принципів, на які спирається репрезентована модель, є об'єктивістський підхід до опису аспектуальності, що неодмінно передбачає розмежування граматичного аспекту (категорії виду) та лексичного аспекту (аспектуальних класів) [12].

Головний дослідницький імператив об'єктивістського підходу – потреба аспектологічного аналізу всього спектру значень і контекстуальних вживань відповідного дієслова, оскільки належність до того чи того аспектуального класу: здійсненників (термінативів), діяльників (активітивів), подійників (евентивів), станівників (стативів) чи відновників (елятивів) не є однозначною аспектуальною кваліфікацією всієї лексеми, а швидше параметром, або форматом реалізації, який у різних значеннях однієї лексеми може бути різним. Аспектуальні класи не існують у вигляді закінчених дієслівних реєстрів, оскільки зорієнтовані не на всю дієслівну лексему, а на кожен її конкретний лексико-семантичний варіант, конкретну реалізацію валентнісного потенціалу предиката, семантичні ролі аргументів, передовсім суб'єкта та об'єкта, зрештою, широкий контекст. Неврахування цього чинника, на нашу думку, є чи не основною причиною гострої полеміки навколо багатьох аспектологічних проблем, породжених намаганням втиснути вид у певні жорсткі категорійні рамки без урахування впливу на видову поведінку дієслова різнорівневих факторів. Інструментом вивчення аспектуальних класів та їхнього впливу на категорію виду є комплексна аспектуальна діагностика [11, с. 95–147].

На наш погляд, саме комплексне дослідження закономірностей категоризації аспектуальної семантики на засадах функціональної граматики відкриває перспективи для багатопланового аналізу аспектуальності й виду, а застосування комплексної аспектуальної діагностики уможливило виявлення всієї гами аспектуальних характеристик дієслівної лексеми й найтонших нюансів її аспектуальної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові : система засобів вираження / О. І. Бондар. – Одеса : Астропринт, 1996. – 192 с.
2. Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові : функціонально-ономасіологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. І. Бондар. – К., 1998. – 32 с.
3. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка / Л. А. Булаховский. – [5-е изд., перераб.]. – К. : Радянська школа, 1952. – Т. 1. – 446 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.
6. Городенська К. Г. Дієслово / Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – С. 217–298.
7. Грищенко А. П. Дієслово / А. П. Грищенко // Вихованець І. Р. Граматики української мови / Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. – К. : Радянська школа, 1982. – С. 98–118.
8. Загнітко А. П. Основи функціональної морфології української мови / А. П. Загнітко. – К. : Вища школа, 1991. – 77 с.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.

10. Загнітко А. У світі категорійної граматики / Анатолій Загнітко // Українська мова. – 2004. – № 4. – С. 100–111.
11. Калько М. І. Аспектуальність : категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові : [монографія] / М. І. Калько. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.
12. Калько М. І. Аспектуальні класи українського дієслова на тлі класів З. Вендлера / М. І. Калько // Українська мова. – 2009. – № 3. – С. 17–27.
13. Плуноян В. А. Грамматические категории, их аналоги и заместители : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.19 „Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика” / В. А. Плуноян. – М., 1998. – 48 с.
14. Русанівський В. М. Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI – XVII століття / В. М. Русанівський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 100 с.
15. Русанівський В. М. Дієслово / В. М. Русанівський // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 296–429.
16. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.
17. Русанівський В. М. Дієслово – рух, дія, образ / В. М. Русанівський. – К. : Радянська школа, 1977. – 111 с.
18. Русанівський В. М. Дієслово / В. М. Русанівський // Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : [підручник] / Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. – К. : Либідь, 1993. – С. 157–243.
19. Русановский В. М. Глагольные категории / В. М. Русановский // Украинская грамматика / [Русановский В. М., Жовтобрюх М. А., Городенская Е. Г., Грищенко А. А.; отв. ред. В. М. Русановский]. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 85–123.
20. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К. : Наук. думка, 2003. – 284 с.

Mykola Kalko

Ukrainian aspectological theory during the past 50 years: basic achievements and research vectors

The article suggests analytical summary of research work of the Ukrainian grammarians who investigated the category of aspect and aspectuality in the middle of XX – beginning of XXI century. The article provides a possible vector for further development of aspectological theory.

Key words: verb, aspectuality, aspectology, aspectual class, complex aspectual diagnosis.

Людмила Лонська

**ПРОБЛЕМА БУТТЄВИХ РЕЧЕНЬ У ЛІНГВІСТИЦІ
(АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД)**

У статті подано аналітичний огляд праць вітчизняних і зарубіжних учених, у яких порушено проблему буттєвих речень, та виокремлено основні риси українських двоскладних буттєвих речень, описано їхні структурно-семантичні різновиди.

Ключові слова: буттєве речення, предикати існування, наявності, знаходження, односкладне номінативне речення, двоскладне неповне речення.

У кожній мові існують типи речень, які, маючи відповідні граматичні характеристики й лексичне наповнення, набувають комунікативних ознак. Нашу увагу привернули речення з семантикою буття. У лінгвістиці вони позначені терміном «буттєві». Такі речення мають розгалужену систему синтаксичного варіювання й величезний семантичний потенціал. Їм властива синтаксична рухливість. Досліджуючи буттєві речення російської мови, Н. Арутюнова й Є. Ширяєв зазначають, що, «хоч первинним для них є вираження визначеного логічного значення, вони так різко розгорнули свої комунікативні можливості, що в російській мові існують зв'язні тексти, повністю чи переважно побудовані з буттєвих висловлень» [1, с. 3]. Проблема таких речень була й залишається актуальною проблемою сучасної лінгвістики. Упродовж тривалого часу буттєві речення не мали однозначного трактування: їх розглядали переважно або в межах односкладних номінативних, або вважали двоскладними

неповними, чи одноядерними. Останнім часом з'явилася низка праць, у яких значення буття виражене двоскладними структурами з предикатом існування у функції провідного компонента. Тому науковий інтерес лінгвістів до речень, що повідомляють про буття, існування суб'єктів у довіллі, є цілком зрозумілим і виправданим.

Метою нашого дослідження є подати аналітичний огляд праць вітчизняних і зарубіжних учених, у яких порушено проблему буттєвих речень, та виокремити основні риси українських двоскладних буттєвих речень, описавши їхні структурно-семантичні різновиди.

Традиційно буттєві речення зараховували до одного з різновидів номінативного речення поряд із вказівними, бажальними, оцінними, власне-називними та називним уявленням. Такої думки дотримуються російські вчені: В. Бабайцева, О. Пешковський, Н. Валгіна, автори Граматики-70. Основне значення, на яке вказують лінгвісти, – це ствердження буття предметів чи явищ, на котре можуть нашаровуватися значення вказівне, емоційної оцінки, волевиявлення.

На думку В. Бабайцевої, «до загальної групи номінативних речень ці різновиди належать на основі єдиної форми головного члена й домінуючого значення буття, існування; різняться вони наявністю функціонально зумовлених відтінків у семантиці, своєрідною інтонацією, специфічними конструктивними елементами (синтаксичною функцією головного члена тощо)» [2, с. 126]. Зараховуючи буттєві речення до односкладних, Н. Валгіна підкреслює семантичну ознаку буттєвості: «У формуванні номінативних речень основну роль відіграє семантична природа імені. Це повинні бути слова, що називають явища й предмети, що піддаються наочно-чуттєвому сприйняттю» [3, с. 183]. На думку мовознавця, до буттєвих номінативних слід зараховувати лише ті, у яких головний член – іменник у називному відмінку, решта членів парадигми належить двоскладним структурам [3, с. 122].

О. Шахматов вважає речення з іменником у ролі головного члена на зразок *Ночь* односкладними, оскільки вони передають значення існування в нерозчленованій формі, а речення на зразок *Была ночь* – у розчленованій – двоскладними [22].

Український синтаксист М. Каранська також виділяє буттєві речення як одночленні структури з іменником у називному відмінку в ролі головного члена, які «виражають буття предмета наяву або його образ, що постає в думках, спогадах та уяві» [11, с. 141]. Таким реченням лінгвіст протиставляє двочленні речення, у яких предикативність виражена дієсловом. Безособові структури стають функціонально близькими до буттєвих номінативних, коли виражають стан буття, пор.: *Світає – Світанок*. Номінативні речення, – продовжує мовознавець, – повідомляють буття в «розширеному теперішньому часі, не обмеженому самим тільки моментом мовлення» [11, с. 141].

І. Слинко, дотримуючись вчення О. Потебні про номінативні речення, вважав речення на зразок *Брат є* двоскладними, оскільки вони «утворилися внаслідок занепаду особових форм дієслова *быти*, від яких збереглася тільки 3-я особа (є, есть), що стала незмінною формою. Речення з теперішнім часом дієслова *быти* засвідчені ще давньоруською писемністю [20, с. 36]. Номінативні речення, на думку О. Потебні, трапляються дуже рідко [18, с. 86], і чимало мовознавців припускає, що вони пізнішого походження. Так, наприклад, О. Мельничук вважає, що односкладні речення виникли з двоскладних [14, с. 145].

Дискусійними залишаються питання, пов'язані з визначенням головного члена односкладних буттєвих речень: присудок (О. Потебня, П. Фортунатов, О. Пешковський), підмет (Д. Овсянико-Куликовський, В. Богородицький). О. Шахматов розмежовував підметові й присудкові номінативні речення.

Нерозв'язаним до кінця в лінгвістиці залишається питання про буттєві речення з дієсловом *бути*. Ю. Долін, аналізуючи речення на зразок *Была зима*, розмежовує два рівні: структурно-синтаксичний і комунікативний [7]. Спеціалісти з актуального членування речення кваліфікують їх як комунікативно одночленні, нерозчленовані

висловлювання, яких не мають предмети повідомлення, а містять тільки рему, теми немає, і вона не усвідомлюється.

Викликають суперечки в лінгвістів і буттєві речення, які містять обставини. Двокомпонентні структури в шкільному курсі розглядають як прості двоскладні непоширені, а речення з обставинним компонентом, без дієслова – як двоскладні поширені, але неповні з пропущеним дієслівним присудком. Неповними двоскладними вважають речення з детермінантами автори Граматики-70. Не погоджується з такою думкою Ю. Долін, вважаючи, що в реченні на зразок *На улице тишина* присудок не відсутній, а навпаки «незримо присутній у своїй нульовій формі», тобто такі речення мовознавець вважає двоскладними повними з нульовим дієслівним присудком. Поширювач він називає обставинним детермінантом [7, с. 80].

В. Бабайцева це питання вирішує з комунікативного погляду. На думку лінгвіста, якщо метою повідомлення є констатація буття предметів, то такі речення зближуються з номінативними, тоді обставинні слова інтонаційно послаблені, а логічний наголос падає на іменник в називному відмінку (*Дым над трубами*). З граматичного погляду таким реченням властиве інтонаційне злиття другорядного члена речення з ім'ям у називному відмінку. І від номінативних речень вони відрізняються наявністю потенційного членування, обумовленого використанням слів, які визначають деякі умови буття предмета [2, с. 129].

П. Лекант речення на зразок *В доме шум* розглядає як односкладні особливого типу – «розгорнуті буттєві» [12, с. 36]. На думку О. Шахматова, за своєю граматичною формою – це двоскладні речення зі «спеціально вираженим присудком» [22, с. 78].

Близькими до двоскладних структур вважає номінативні (називні) речення на зразок *Вечір. Настав вечер. Дощ. Йде дощ* З. Іваненко на основі їхньої семантики та сфери використання. Двоскладні речення, – на думку лінгвіста, – передають предикативні відношення, розподіляючи увагу читача між предметом думки і дією чи станом, які йому приписуються в часі та способі. Односкладні речення за допомогою одного лише члена фіксують і предмет думки, і його наявність [10, с. 38].

Порівнюючи односкладні буттєві речення з двоскладними дієслівними, В. Бабайцева називає провідну рису буттєвих речень, які виражають судження існування, – неускладненість додатковими відтінками, тобто вони лише констатують існування явищ, а двоскладні дієслівні речення називають дії й ознаки, які предикативно характеризують названі явища. Оскільки головний член односкладного речення виражений іменником, то, щоб визнати його присудком в буттєвому реченні, недостатньо того, що він виражає логічний предикат. На думку лінгвіста, «нове» може бути виражене як присудком, так і підметом. Однак іменник завдяки своїм лексико-граматичним ознакам виражає поняття про субстанцію, а не ідею існування» [2, с. 127], яка пов'язана з констатуючою інтонацією. Мовознавець розмірковує над тим, що односкладні буттєві речення співвідносяться з двоскладними дієслівними й бездієслівними: пор. *Был сентябрь* і *Сентябрь* та робить висновок: буттєві номінативні речення – це підметові речення з нульовим присудком [2, с. 128].

Суперечливими в лінгвістиці є питання про розмежування односкладних буттєвих речень і суджень. Так, А. Дроздов зазначає: «Судження існування в найзагальнішій формі, без будь-яких вказівок на конкретні властивості, виражають наші знання про те, що відповідний предмет, річ, явище, подія, факт мав місце, існував, існує чи не існує в дійсності» [8, с. 104]. На те, що судження існування може бути виражене двоскладним реченням з дієсловами буття, існування, вказує й І. Попова: «Насправді дієслово *бути* (не зв'язка) має одне основне значення: існувати, бути наявним, мати місце» [17, с. 63].

Неоднозначну думку мають лінгвісти при визначенні лексичного значення дієслова *бути*. І. Слинко вважає, що «якщо *бути* сполучається з особовим займенником, то особові форми зберігаються тільки в майбутньому часі. Якщо дієслово *бути* сполучається з іменником, особові форми зовсім відсутні. Тому в реченні *Гроші є (були, будуть, були б)*

дієслово *бути* функціонує як самостійне дієслово, має час і спосіб, лексичне значення буття існування [20, с. 25]. Вважаючи буття найзагальнішою ознакою речей, О. М. Пешковський зазначає, «занадто абстрактне значення, яке виражає дієслово *бути* при самостійному вживанні, викликає сумніви й хитання [15, с. 217]. Службовим елементом називає *бути* Н. Шведова в реченнях на зразок *Была ночь, Будет ночь*: «Між іменем і дієсловом ... не встановлюється відношення ознаки та його носія, і дієслово є службовим синтаксичним формантом – показником часової віднесеності або часових змін» [6, с. 560].

Зовсім по-іншому розглядають буттєві речення Н. Аругюнова, Є. Ширяєв [1], Г. Володіна [4], В. Тихонова [21] (на матеріалі російської мови), Т. Воронцова [5] (на матеріалі англійської мови) та автор статті [13] (на матеріалі української мови). Названі лінгвісти досліджують структурно-семантичні особливості двоскладних буттєвих речень, основним компонентом семантичної структури яких є дієслівний предикат буття. Це дало їм підстави по-новому трактувати сам термін «буттєве речення». Якщо представники традиційного тлумачення за основу номінації взяли граматичний принцип – головний член речення виражений іменником у формі називного відмінка, то зазначені вище вчені за основу називання взяли передовсім семантичний критерій, тобто існує багато речень, у яких буття позначене дієсловами з семантикою існування.

В. Тихонова, досліджуючи граматичну й семантичну структуру буттєвих двоскладних речень, вперше комплексно описує в структурно-синтаксичному й семантико-синтаксичному аспектах велику групу речень російської мови, структура яких визначена наявністю предикативних відношень між визначеними й визначаючими головними членами в модально-часовому плані та які об'єднані загальним значенням буттєвості [21]. Лінгвіст дослідила, що ядром семантичної структури двоскладних буттєвих речень є пропозиція, представлена за допомогою буттєвого дієслова та його поширювачів. Залежно від ситуації, яка є денотатом двоскладного речення з буттєвим значенням, дослідниця виділяє різновиди семантичної структури, що відображає ситуацію наявності, існування й місцезнаходження. Особливої ваги надає мовознавець предикату, який передає відношення між актантами. Описуючи різновиди буттєвих речень, В. Тихонова окреслює лексико-семантичну групу екзистенційних дієслів, які утворюють ядро групи та периферію. Ці дієслова виконують функцію предиката в реченні. Комплексний аналіз буттєвих речень, здійснений В. Тихоновою, показав, що вони є самостійним структурно-семантичним типом речень. Основою для їхнього виділення є специфічна трикомпонентна структурно-семантична організація й мовленнєве вираження буттєвого значення.

Вивчаючи семантико-синтаксичну структуру буттєвих речень англійської мови, Т. Воронцова розглядає їх як мовне вираження якісно нового за своєю пізнавальною спрямованістю судження, що протилежне звичайному атрибутивному. Це дало їй підстави по-новому інтерпретувати семантико-синтаксичні особливості буттєвих речень [5, с. 3]. Дослідниця пропонує нову семантичну класифікацію буттєвих речень, що ґрунтується на поділі усіх речень на два підкласи: власне буттєві речення й речення з ускладненим значенням буття, представлений контамінованими структурами, у яких предикатне вираження наявності чи предикатне вираження існування вжито в поєднанні з різними включеними предикатами. Мовознавець зазначає, що зміст речень, побудованих на основі вказаної моделі буттєвих речень, представлено як ієрархічно організовану систему, у якій провідну роль виконує значення наявності, при цьому значення існування інтерпретується як генералізація значення наявності. Різні змісти, які виникають при функціонуванні буттєвих речень в мові, розглядає лінгвіст як результат ускладнення буттєвого значення будь-яким іншим, супровідним значенням (дії, події, процесу) [5, с. 3]. Проведений аналіз показав, що семантичний і структурний бік англійських буттєвих речень є асиметричними. Асиметрія буттєвого речення виникає тому, що позицію граматичного суб'єкта в буттєвому реченні займає семантичний об'єкт (ім'я предмета), останній на

логіко-граматичному рівні входить до складу логічного предиката. Новим у дослідженні є й процес варіювання номінацій, де було виявлено залежність семантичного обсягу імені для позначення предмета, що існує, від конкретних умов акту комунікації. Дослідниця розкриває фактори, які впливають на введення локалізатора в буттєве речення. Нею було виявлено, що введення локалізатора до структури буттєвого речення спостерігається при неможливості опори на ситуацію акту мовлення. Послідовний аналіз буттєвого речення в аспектах його логіко-семантичної структури й семантико-синтаксичної організації дало підстави лінгвісту вперше сформулювати висновок про те, що буттєві речення є семантично самостійним типом речення, що не зводиться до комунікативного варіанта речень із предикатами дії, процесу, події, властивості чи відношення.

Терміном «буттєве речення» Г. Володіна називає конструкції з семантикою наявності, яку формують дієслівні предикати *бути, існувати, мати*. У процесі аналізу взаємодії формальної й семантичної побудови речень із названими дієсловами за показник наявності було взято ті змістові релевантні ознаки ситуації, які отримують експліцитне вираження в реченні і визначають його структуру [4, с. 76]. Учений називає особливості ситуації наявності: ознаки учасників ситуації (тобто те, що розглядається); наявність / відсутність між учасниками ситуації функціонального зв'язку (напр., відношень адміністративної підпорядкованості, локальної сумісності, відношень власника й власності, цілого й частини тощо). Лінгвіст виділяє такі закономірності формування структури буттєвих речень у випадках, коли в показника наявності відсутні сильні прислівні зв'язки:

1. Якщо галузь буття розглядається як місце, у межах якого перебуває особа чи предмет, ім'я в позиції цього компонента може вживатися в будь-якій конструкції локального значення, що відповідає на запитання *де?* (*В лесу есть озеро*).

2. Коли учасниками ситуації є предмет і між ними встановлені відношення цілого й частини, галузь буття може позначатися конструкціями *у чого* чи *в/на чому* (*У теплохода имеются подводные крылья; В шкафу есть полки и ящики*).

3. Якщо цілим вважати складну річ, яка включає інші, то буття може позначатися тільки конструкцією *в чому* (*В атмосфере Марса есть незначительное количество водяного пара*).

4. Якщо учасником ситуації є деяка функціональна система (підприємство, організація), то вживати слід конструкцію *у чого* (*У завода есть профилакторий*), тобто, де розміщений об'єкт, не повідомляється. Якщо в ситуації має місце локальна сумісність предмета-посесора й предмета-власності, то вживається конструкція *в / на чому* (*На заводе есть профилакторий – профилакторий розміщений на території заводу* [4, с. 76].

В українській мові конструкції першого типу будуються за схемою: *Хтось / щось має когось / щось*, тобто предикатом таких речень є дієслово *мати*. Друге речення можна трансформувати в таке: *Профілакторий розташований на заводі*.

Називаючи й інші умови функціонування буттєвих речень, Г. І. Володіна приходить до висновку, що розглянуті закономірності взаємодії формального й змістового боку речення переконують у тому, що в разі відсутності в слова в позиції предиката сильних прислівних зв'язків і в разі наявності непередбачуваного зв'язку, ситуація, що відображена у висловленні, має такі експліцитні ознаки, які можуть бути ключем у виборі структури, потрібної для оформлення думки про цей факт [4, с. 77].

Семантичні типи буттєвих двоскладних речень, оснований на логічному принципі, були виділені Н. Аругюною та Є. Ширяєвим: 1) повідомлення про наявність у різних місцях об'єктів відповідних категорій; 2) характеристика людини, опис його зовнішності й одягу; 3) опис природи й стану довкілля; 4) повідомлення про події, що відбуваються в природі й житті людини; 5) повідомлення про внутрішній світ людини [1, с. 13]. Учені також досліджують умови, за яких небуттєве дієслово в певних ситуаціях набуває буттєвого значення. Саме буттєве дієслово формує семантичну структуру буттєвих двоскладних дієслівних речень.

На основі парадигматичного й синтагматичного критерію нами було виділено лексико-семантичну групу буттєвих дієслів української мови, які виконують функцію предиката в реченні. Було вперше в україністиці досліджено, що термін «буттєве речення» слід уживати ширше, тобто до речень, що повідомляють про буття, існування предметів у довкіллі, слід зараховувати й двоскладні структури, сформовані буттєвим предикатом. У процесі аналізу було виділено три групи буттєвих речень: речення існування, сформовані предикатами існування (ядром дієслівних предикатів є *бути*¹, *існувати*, *відбуватися*, *ставатися*, *траплятися*, *жити*), напр.: *Є свята для хіміків і металургів, для шахтарів і рибалок...* (Є. Гудало), *Споконвіку в цьому краї над річкою Тисою і на високих схилах Карпат жили українці* (С. Скляренко), речення наявності й належності, сформовані предикатами *мати*, *бути*², *володіти*, *належати*, напр.: *Просторий, з духом домашньої птиці будинок має сім покоїв* (М. Стельмах), речення локативні, семантичну структуру яких формують локативні предикати, ядро яких становлять *бути*³, *розташовуватися*, *міститися*, *перебувати*, напр.: *Мирно в долині розташувалися подвір'я славних колись кожум'як, гончарів, дігтярів й інших не дуже привілейованих ремісників* (Ю. Яновський) Кожна з груп буттєвих речень поділена на семантичні різновиди залежно від семантики предиката. Так, у межах речень існування існують такі типи: речення з додатковою якісною характеристикою, напр.: *Дощ, мов із цебра, жбухав* (сема сили, інтенсивності вияву буття природи) *на землю* (І. Франко), з темпоральною, напр.: *Дитина дожила тільки до вечора* (І. Нечуй-Левицький), кількісною, напр.: *В столиці світовій, на торжищі ідей... Вони роїлися* (виникали один за одним) *поети і піітки* (М. Зеров), оцінною (позитивною чи негативною), напр.: *Ой важке наше життя! Ми нидіємо та червоніємо отут. Не живемо, а тільки животіємо в цій глуші* (І. Нечуй-Левицький). Речення наявності й належності поділено на типи залежно від змісту повідомлення загалом: висловлювання про наявність у власності чи розпорядженні предмета володіння, напр.: *Всі знали, що Сухобрус мав гроші в банку і що він мав їх доволі і в скрині* (І. Нечуй-Левицький), наявність об'єктів у конкретній частині посесора або на ньому, напр.: *Вона була вбрана в ясну сукню й мала на голові рожі...* (І. Нечуй-Левицький), повідомлення про зовнішні та внутрішні властивості людини, напр.: *Степанида мала лице щиро кийське...* (І. Нечуй-Левицький), *Чіпка мав добру пам'ять* (Панас Мирний), повідомлення про певні стосунки – кровні, родинні, близькі, дружні, напр.: *Мав Дмитро Клумак дружину Варвару* (С. Скляренко). У межах локативних було виділено такі семантичні типи: перебування особи в довкіллі, напр.: *Біля неї був Прокіп* (М. Коцюбинський), розміщення предмета в просторі, напр.: *У найближчому містечку розташувався полк* (О. Гончар), локалізація суб'єктів у певній кількості, напр.: *У східній частині города тулились по ярах убогі хатки* (М. Хвильовий), розташування предметів з темпоральною характеристикою, напр.: *Тиждень вона пролежала в лікарні* (І. Нечуй-Левицький), перебування суб'єкта де-небудь з певною метою чи без мети, напр.: *Віра з невідомо яких причин огиналася біля дверей* (М. Руденко).

Таким чином, аналітичний огляд праць з проблеми трактування буттєвих речень засвідчує, що в українській мові поряд з односкладними номінативними існує значна кількість двоскладних речень, що виражають буття довкілля. Їхню семантичну структуру формує буттєвий дієслівний предикат, навколо якого групуються валентно зумовлені поширювачі. Тому сьогодні є всі підстави вживати термін «буттєве речення» в широкому розумінні, зараховуючи до названого типу двоскладні дієслівні речення. Дослідження проблеми буттєвих речень може бути перспективним у комунікативному плані.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Русское предложение. Бытийный тип (структура и значение) / Н. Д. Арутюнова, Е. Н. Ширяев. – М. : Русский язык, 1983. – 198с.
2. Бабайцева В. В. Односоставные предложения в современном русском языке / В. В. Бабайцева. – М. : Наука, 1968. – 160 с.
3. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка / Н. С. Валгина. – М. : Просвещение, 1973. – С. 170–183.

4. Володина Г. И. Предложения со значением наличия / Г. И. Володина // Русский язык за рубежом. – 1985. – № 6. – С. 74–77.
5. Воронцова Т. В. Семантико-синтаксическая организация бытийного предложения (на мат. совр. англ. языка) / Т. В. Воронцова: автореф. канд. филол. наук. – Л., 1981. – 17 с.
6. Грамматика современного русского литературного языка / Гл. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Изд-во АН СССР, 1970. – 767 с.
7. Долин Ю. Т. О грамматической форме предложений типа *Была зима; На улице тишина* / Ю. Т. Долин // Русский язык в школе. – 1995. – № 4. – С. 77–80.
8. Дроздов А. В. Вопросы классификации суждений / А. В. Дроздов. – Л. : ЛГУ, 1956. – С. 104–108.
9. Золотова Г. А. О структуре простого предложения в русском языке / Г. А. Золотова // Вопросы языкознания. – 1967. – № 6. – С. 90–101.
10. Иваненко З. І. Односкладні речення як синонімічні паралелі двоскладних / З. І. Иваненко // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 8. – С. 38–43.
11. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови / М. У. Каранська. – К. : НМК ВО, 1992. – 400 с.
12. Лекант П. А. Синтаксис простого предложения / П. А. Лекант. – М. : Наука, 1974. – С. 41–49.
13. Лонська Л. І. Структурно-семантичні особливості буттєвих речень в українській мові / Л. І. Лонська: дис. на зд. наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. – К., 2001. – 249 с.
14. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 144–150.
15. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – 7 изд. – М. : Учпедгиз, 1956. – С. 173–176.
16. Попов А. В. Синтаксические исследования / А. В. Попов. – Воронеж, 1981. – С. 31–36.
17. Попова И. А. Неполные предложения в современном русском языке / И. А. Попова // Труды института языкознания АН СССР. – Т. 2. – М., 1953. – С. 63–65.
18. Потенбня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потенбня. – Т. 3. – М. : Просвещение, 1968. – С. 56–186.
19. Сиротинина О. Б. Лекции по синтаксису русского языка / О. Б. Сиротинина. – М. : Высшая школа, 1980. – 143 с.
20. Слинько І. І. Парадигматика простого речення української мови (двоскладне речення) / І. І. Слинько // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 23–31.
21. Тихонова В. В. Грамматическая и семантическая структура двусоставных предложений с бытийным значением / В. В. Тихонова: автореф. канд. филол. наук. – М., 1990. – 16 с.
22. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – Л. : Учпедгиз, 1941. – С. 51–56.

Lyudmila Lonska

Problem of existential sentences in linguistics (analytical overview)

The article analyzes the analytical overview of works of foreign and native scientists where the problem of existential sentences is clarified and the main peculiarities of Ukrainian two-member existential sentences are singled out, their structural and semantic varieties are described.

Key words: existential sentences, predicates of existence, evidence, finding, one-member nominal sentence, two-member incomplete sentences

Раїса Христіанінова

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПРИРЕЧЕННЄВИМИ ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ УМОВИ

У статті розглянуто складнопідрядні речення з приреченнєвими підрядними частинами умови. Обґрунтовано виділення двох їхніх типів: потенційної умови та ірреальної умови. У кожному з цих типів виокремлено власне-умовні й невластне-умовні конструкції, описано їхні семантичні різновиди.

Ключові слова: складнопідрядні речення потенційної умови, складнопідрядні речення ірреальної умови, власне-умовні складнопідрядні речення, невластне-умовні складнопідрядні речення.

Семантико-синтаксичні відношення умови виникають у результаті перетворення двобічних власне-семантичних умовно-наслідкових відношень в однібічні умовні внаслідок комунікативного виділення семантичної функції підрядної частини та

комунікативного послаблення семантичної функції головної частини. Підрядні частини відображають потенційно можливі чи уявні ситуації, які викликають потенційно можливий чи уявлюваний наслідок, зафіксований у головній частині.

Донедавна умовні складнопідрядні речення поділяли на два основні різновиди – реальної та ірреальної умови. До першого різновиду зараховували конструкції, у яких підрядна частина є виразником реальної умови, за якої відбувається дія, позначувана головною частиною [9, с. 230–234; 6, с. 363–364; 5, с. 329–330; 1, с. 325–326 та ін.]. Такі самі дві основні групи складнопідрядних умовних речень виокремлює й М. У. Каранська, хоча й не оперує термінами “реальна умова”, “ірреальна умова” [7, с. 291–297]. Крім того, деякі синтаксисти виділяють складнопідрядні речення умови без супровідних значень (власне-умовні) і з супровідними значеннями (часовим, причиновим, допустовим тощо) [див.: 10, с. 292–303; 6, с. 363–366; 5, с. 329–330]. В. А. Белошапкова поділила складнопідрядні умовні речення на реально-умовні, потенційно-умовні й ірреально-умовні [4, с. 715], а Л. Ю. Максимов – на реальні, нереальні, узагальнені умовні речення й умовні речення невідомої конструкції [8, с. 99–104]. Але вже автори “Русской грамматики” 1980 р. звернули увагу на те, що з трьох можливих кваліфікацій явища: 1) як реального (такого, що відповідає дійсності), 2) як нереального (такого, що не відповідає дійсності) і 3) як потенційного (установлення відповідності й невідповідності дійсності має однакову вірогідність) – умовним реченням притаманні тільки друга й третя [11, с. 563]. У сучасному українському мовознавстві також переглянуто концепцію умовності: умовність тепер співвіднесено лише з гіпотетичними діями, процесами, станами [див.: 12, с. 542; 2, с. 257; 14, с. 310]. Тому вважаємо більш умотивованим виокремлювати складнопідрядні речення потенційної умови та складнопідрядні речення ірреальної умови. З семантичного погляду заявлені складнопідрядні речення дотепер детально не описано.

Метою пропонованої статті є дослідження семантичних різновидів складнопідрядних речень потенційної та ірреальної умови й засобів їхньої репрезентації.

Складнопідрядні речення **потенційної умови** допускають можливість реалізації наслідку, поданого в головній частині, за виконання певної умови, представленої в підрядній частині. Виразниками значення потенційної умови є сполучники *аби лиш (лише), аби тільки, коли, коли вже, коли вже... то, коли тільки, коли тільки... то, коли... то, раз, раз... то, тільки, тільки... то, як, як... так, як тільки, як тільки... то, як... то, якщо, якщо вже... то, якщо тільки, якщо тільки... то, якщо... то*, напр.: *Бог молитву до себе приймає будь-де, **аби** лиш серце було просвітлене* (П. Загребельний); *Ви ж знаєте: коло риби – це коло риби, а не коло гною, тут завжди щось матимеш, **аби тільки** голова на плечах* (Є. Гуцало); *Життя – то рух, **коли** воно не тліє... (В. Калашник); **Коли** вже народився ти поетом, – За все відповідай у цім житті* (Б. Олійник); *Але **коли** вже є кури, **то** треба мати й гарних сусідів* (Є. Гуцало); *Гадаєте, легко вночі заснути, **коли тільки** й думаєш про пташок?* (Є. Гуцало); ***Коли тільки** пощастить купити квитки на матч, **то** запрошу й родичів* (К. Городенська); ***Коли** чоловік старший за жінку на якийсь там десяток з хвостиком, **то** це ще ніякий не дядько* (М. Стельмах); *Посіпака і є посіпака, найліпший для нього притулок – у сирій землі гнити, **раз** із людей знущався* (Є. Гуцало); *Війну, мовляв, ті, що в землі, програли, – **Раз** ми живі, **то** ми перемогли* (Д. Павличко); ***Тільки** скажеш комусь про це, не довірятиму тобі* (К. Городенська); ***Тільки** спробуй не послухатися, **то** я тебе тиждень на вулицю не пускатиму; **Я** вірю, що ніхто нас не уб’є, **як** ми себе в багно не втопчем знову!* (В. Коваленко); ***Як** багач, **так** і рвач* (Укр. прислів’я); ***Як тільки** запізнишся, нарікай на себе: чекати не буду* (К. Городенська); ***Як тільки** запізнишся, **то** нарікай на себе: чекати не буду* (К. Городенська); *Такий продавець настав, що **як** не прикрикнеш, **то** немов із рук не вирвеш* (Г. Тютюнник); *Людина досягає своєї мети, **якщо** чітко усвідомлює, чого хоче* (Освіта України, 5 вересня 2006); ***Якщо** вже, гадаю, голова моя нікуди не годна, **то** треба буде там капустаної розсади посадити,*

якусь користь матиму (Є. Гуцало); **Якщо тільки** встигну дописати статтю, відразу передам до друку (К. Городенська); **Якщо тільки** знайду ліки, **то** неодмінно принесу (К. Городенська); **А якщо** птахам стає тісно на землі, **то** й людям немає на ній притулку (Я. Гоян). Найуживанішими з-поміж названих є сполучники *якщо, коли, коли... то, якщо... то*. К. Г. Городенська подає також умовний сполучник *що* і наводить приклад із української народної пісні: “Нащо мені та корова, що ти сама як ворона” [3, с. 286]. У зібраному нами матеріалі жодного умовного речення зі сполучником *що* не зафіксовано. Це дає підстави стверджувати, що умовний сполучник *що* є застарілим і вже вийшов з ужитку.

Складнопідрядні речення потенційної умови репрезентовані двома типами: власне-умови й невластне-умови.

Підрядні частини **власне-умови** позначають реально можливі умови, за виконання яких можливе здійснення того, про що йде мова в головній частині. Складнопідрядні власне-умовні речення охоплюють кілька семантичних різновидів:

1. Конструкції, у яких одинична неповторювана умова викликає одиничний неповторюваний наслідок: *Справді, твоя любов, мій володарю, буде для мене найбільшим скарбом, якщо лишиться тривалою і коли очі твої не спочиватимуть на інших красунях* (П. Загребельний); *І якщо я помилилася, можеш бути певен, я перша визнаю свою помилку і попрошу в тебе пробачення* (І. Маценко); *Ну а коли вже пообіцяє – то вийде, обманювати не звикла* (Є. Гуцало); *Коли мені не допоможуть вірші, То вже не допоможуть лікарі* (Д. Павличко). Предикати в головній і підрядній частинах зазвичай виражені дієсловами у формах минулого, теперішнього чи майбутнього часу. Рідше в підрядній або головній частині предикат буває у формі інфінітива: *...коли йй і тепер пропустити, вона красти не перестане, зовсім знахабніє* (Є. Гуцало); *Коли Мотря ваша покличе – чом не прийти* (Є. Гуцало). М. О. Шелякін зауважує, що форма інфінітива відносить присудок підрядної частини до плану майбутнього часу [13, с. 320]. Це саме можна сказати і про форму інфінітива в головній частині.

2. Конструкції, які виражають значення повторюваності умови й наслідку або їхньої постійності. Предикати головної і підрядної частин у таких реченнях здебільшого мають граматичне значення недоконаного виду: *Якщо в учительки вистачало терпіння, Зябликові вдавалось-таки згадати весь вірш до кінця* (Є. Гуцало); *...Мартоха моя душею хворіла та світом нудила, коли хтось у неї в боргу не був* (Є. Гуцало); *Якщо пагони густо розміщені, їх проріджують* (С. Власюк). Інколи значення повторюваності можуть передавати речення, у підрядній чи головній частині яких предикати виражені сполукою “дієслово (аналітичне дієслово) модальної семантики необхідності + інфінітив”: *Якщо допомогти треба комусь із товаришів по цукроварні, відгукнеться одразу, не чекаючи потім ніякої віддяки за це* (О. Гончар); *Коли намірювалася зайти в школу на чужий город, то втримати її не могла жодна сила* (Є. Гуцало). У такому разі предикати можуть бути як недоконаного, так і доконаного виду.

3. Конструкції з узагальнювальним значенням, яке формується внаслідок взаємодії обох предикативних частин. Предикат підрядної частини може бути вираженим різними формами (інфінітивом, сполукою “аналітичне дієслово модальної семантики необхідності + інфінітив”, дієсловами у формі теперішнього або майбутнього часу, поєднанням дієслова-зв’язки з іменником, прикметником), але предикат головної частини обов’язково співвіднесений з теперішнім або майбутнім часом: *Якщо вмитися водою, в яку покладеши цей пролісок, – будеш вродливою* (Запорізька правда, 7 квітня 2009); *Життя – це теж важкий обов’язок, якщо ви не самі, якщо маєте доглянути когось* (Є. Гуцало); *...якщо багацько знатимете, то мало спатимете* (Є. Гуцало); *То правда, що коли розуму нема – з кожуха не приточили* (Є. Гуцало).

З-поміж складнопідрядних речень **невластне-умови** виокремлюємо конструкції з семантикою підстави та конструкції з семантикою застереження.

У реченнях з підрядними **підстави** підрядна частина позначає умову, яка дає підстави для виконання / невиконання певних дій або для певних умовиводів, названих у головній частині: *Якщо я забуду твої заповіді, туманом чужої омани повитий, якщо обрубав я спогадів віти, – карай мене, мати, карай!* (М. Нагнибіда); *Ходімо, якщо тобі наших дітей шкода* (Є. Гуцало); *Коли ти мене хоч на пучку поважаєш, то піди в сільраду і заяви на своїх кривдників* (Є. Гуцало); *Та як з тобою в гори лжа пішла, Тобі вуста затиснувши рукою, Кричи!* (Д. Павличко); – *Не водися з попівною, як не вмієш годити!..* (А. Дімаров); *Якщо ж порівняння, зіставлення поглядів здійснювати на рівні суттєвого, віддати перевагу чи Геракліту, чи Демокріту, чи Платону неможливо* (Основи психології); *Коли ж порівнювати українську та, скажімо, польську авторську лексикографію в площині опису мови всієї творчості окремого письменника, то мусимо визнати, що, крім словників мови Т. Шевченка та Г. Квітки-Основ'яненка, ми не маємо більш-менш повного словникарського опрацювання творчого доробку видатних речників красного письменства* (Українська мова, 2010, № 2). У головній частині здебільшого маємо предикат у формі імператива чи предикат, виражений сполукою “дієслово (аналітичне дієслово) модальної семантики можливості / неможливості або необхідності + інфінітив”. Значно рідше в головній частині вживають предикати в часових формах: *Якщо сонячний день [на Великдень] – пишиця вродиться, якщо зірок мало на піднебесі – яєць мало буде* (Запорізька правда, 7 квітня 2009); *Якщо вірити Геродоту, то територія цього державного утворення [Великої Скіфії] була досить великою і мала форму рівностороннього чотирикутника...* (О. Бойко); *Коли не рахувати останніх трьох, то Марія зустріла й провела двадцять шість тисяч двісті п'ятдесят вісім днів* (У. Самчук). Для підкреслення висновку в головній частині можуть бути слова *виходить, звісно, значить, отже*: *А коли по базарах гарцювати – звісно, не розбагатієш* (Є. Гуцало); *Якщо загадала, якщо дорікнула, – значить, важко їй* (Є. Гуцало); – *Слухай, Василю Антоновичу, раз моє ім'я списано в отій Мар'янівці на обеліску, значить, вони й мене поминали* (Є. Гуцало). Автори праці [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994, с. 547] визначають ці слова як кореляти, хоча й зауважують, що “їх не можна чітко відмежувати від вставних слів, особливо якщо вони розташовані на відстані”. На нашу думку, підстав для такого покваліфікування немає.

Якщо головна частина є питальною, то підрядна позначає підставу для того, щоб піддати сумніву певне твердження або ж у формі риторичного запитання ствердити певну думку: *...Якщо Закон вважає лютим злом Добро для всіх, здобує кров'ю й потом, То чи законним є такий Закон?* (Б. Олійник); *Як невимовне віршами не скажеш, чи не німою зробиться душа?!* (Л. Костенко); *Бо коли вже Банко не зуміє по-розумному повернути, то хто ж зуміє?* (Є. Гуцало). Коли в головній частині вжито предикати у формі спонукального чи бажального способів, підрядна частина називає підставу, яка дає змогу висловити певне бажання, зафіксоване в головній частині: *Ганка Волох сказала, що коли не знайдеться мати, то хай би їй віддали [дитину] – вона доглянула б і чотирьох* (Є. Гуцало); *Коли наша любов не зацвітає квіткою-дитинкою, то, може, годилося б у притулку попросити* (Є. Гуцало).

Серед виписаних речень трапилося одне, у якому підрядна частина приєднана до головної за допомогою сполучника *хіба що... то*: – *Хіба що запросять нас на родини чи христини, то можна зодягнутись чи взутись, але й по гостях ми рідко розхожуємо* (Є. Гуцало). Такі підрядні мають значення підстави, яка виникає періодично.

У складнопідрядних реченнях **застереження** підрядна частина позначає ситуацію, якої варто уникати, тому що вона потягне за собою небажаний наслідок, про який повідомляє головна частина: *А коли ще хтось із вашої компанії спробує поткнутись ногою – дістану рушницю з намету* (Є. Гуцало); *І коли не покличете, то образитесь* (Є. Гуцало).

Складнопідрядні речення **ірреальної умови** передають залежність певної ситуації від певної уявленої умови, унаслідок чого й сама ситуація стає нереальною. В означених реченнях вживають сполучники *аби, аби тільки, аби... то, коли б, коли б... то, навіть якби, навіть якби... то, якби, якби лише (лиш); якби лише (лиш)... то; якби тільки, якби тільки... то, якби... то*: *Воно б і нічого проплисти від броду до броду, аби тільки чогось із крижиною не трапилось та мама не дізналась...* (М. Стельмах); *Аби не було його [Стьопочки], то, може, й Оксана не в'їдала б оцим "дядьку"* (М. Стельмах); *Він відповів би йому, коли б не дівчина* (О. Савчук); *Коли б усі одурені прозріли, Коли б усі убиті ожили, То небо, від прокльонів посіріле, Напевно б, репнуло від сорому й хули* (В. Симоненко); *В область я не пішов би, навіть якби висували...* (Є. Гуцало); *Навіть якби хтось зараз ішов за ними, то не почув би* (Є. Гуцало); *Може, мені зрештою і вдалося б прилучитися до лику святих, якби не один випадок* (А. Дімаров); *Якби лиш він виявив бажання здобути вищу освіту, йому б посприяли* (К. Городенська); *Якби лише сторони дійшли згоди у своєму конфлікті, то місцева влада допомогла б їм* (К. Городенська); *Я б і за кілометр, і за два кілометри забігла, якби тільки могла вибігати своє дитинство, а в ньому не ревла війна* (Є. Гуцало); *Якби тільки партнери налагодили надійні зв'язки, то постачальники сировини співпрацювали б з ними* (К. Городенська); *Якби не ті сани, то його батька ніхто й не арештовував би...* (Б. Харчук).

Так само, як і складнопідрядні речення потенційної умови, конструкції ірреальної умови репрезентовано двома типами: речення власне-умови й речення невласне-умови.

У реченнях **власне-умови** зафіксовано такі семантичні різновиди:

1. Речення, у яких і умова, й наслідок є такими, що не відповідають дійсності, подумки протиставлені реальному: *Якби їй [Роксолані] дано було вибирати, вона вибрала б тільки вічне блаженство...* (П. Загребельний) – справді, Роксолані не дано було вибирати, тому ситуація, передана головною частиною, не може стати реальністю; *Якби він був малярюм, то намалював би її з сонцем на плечі* (М. Стельмах); *Розмова про поему П. Тичини була б неповною, коли б я бодай коротко не схарактеризував її з погляду сюжету* (Дивослово, 2010, № 11). У таких реченнях у головній частині предикат має форму умовного способу.

2. Речення, у яких наслідок міг би бути реальним, але цьому суперечить ірреальна умова, тому й наслідок сприймаємо як нереальний: *В цьому було щось розумне, коли б не витирало Домажирове бажання самому захопити ту владу, яка належала князеві* (В. Малик); *Коли йти навпростець, то можна випередити навіть експрес, коли б він ішов річкою* (І. Багрянний); *Якби було вас [ворогів] менше навкруги, – людина може вдаритись в апатію* (Л. Костенко). Предикат головної частини в цих конструкціях виражений формою минулого часу або сполукою "дієслово (аналітичне дієслово) модальної семантики можливості / неможливості + інфінітив".

3) Конструкції, у яких ірреальна умова поєднується з реальним наслідком: *Навіть якби захотів Сава одвести йому однорогу, то вже не відведе: пляшку за неї поставив* (Є. Гуцало); *Не зразу й зауважили ополонку, бо була майже непомітна, якби лось знову не спробував вискочити на лід* (Є. Гуцало). Специфікою означених конструкцій є те, що головна частина завжди містить заперечення.

У **невласне-умовних** реченнях підрядна частина позначає не стільки умову, скільки бажання або підставу, тому з-поміж них можна виокремити речення з підрядними бажання та речення з підрядними підстави.

У першому випадку в підрядній частині названо **бажання**, здійснення якого привело б до наслідку, сформульованого в головній частині: *От якби відшукати широкі гільзи від снарядів, можна було б кухлі з них повіризувати* (Є. Гуцало); *Якби ще чистих кілька тисяч пістрів, він купив би у калуджана-баши галеру, перевіз би свої скарби до Мекки і там спокійно доживав би віку* (Р. Іванчук); *Хоч би вітер віяв, то, може, не було б так самотньо* (Є. Гуцало). Предикат підрядної частини в означених конструкціях має форму бажального способу, а предикат головної – форму умовного способу.

Головна частина складнопідрядних речень з підрядними **підстави** репрезентує умовивід, який впливає з підрядної частини. Вона побудована завжди за однією схемою “хтось не **був** би кимось”, “щось не було б чимось”: *Не я був би, якби не зумів улаштуватись на цю роботу* (Є. Гуцало); *Але не був би я Хомою Прищепою, якби віддався своїй жінці на поталу, якби вона могла мої мізки закрутити, якби могла порядкувати моїми клепками в голові так, як порядкує горщиками в печі* (Є. Гуцало).

Отже, складнопідрядні речення з підрядними умови витворюються внаслідок комунікативного виділення семантичної функції підрядної частини. У сучасних лінгвістичних дослідженнях умовність співвідносять лише з гіпотетичними діями, процесами, станами, що дає підстави складнопідрядні речення умови поділити на два типи: потенційної умови та ірреальної умови. У кожному з цих типів виокремлюємо власне-умовні та невластне-умовні конструкції, які зі свого боку поділяються на кілька семантичних різновидів. Виокремлені семантичні різновиди складнопідрядних речень з приреченневими підрядними частинами умови потребують подальшого наукового опрацювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис [Текст] : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Городенська К. Дієслово / К. Городенська // Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : академічна граматики української мови [Текст] / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – С. 217–297.
3. Городенська К. Граматичний словник української мови: сполучники [Текст] / К. Городенська. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
4. Грамматика современного русского литературного языка [Текст] / [глав. ред. Н. Ю. Шведова]. – М. : Наука, 1970. – 767 с.
5. Грищенко А. А. Синтаксис [Текст] / А. А. Грищенко // Украинская грамматика / [В. М. Русановский, М. А. Жовтобрюх, Е. Г. Городенская, А. А. Грищенко]; отв. ред. В. М. Русановский. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 252–338. – (Академия наук Укр. ССР, Ин-т языковедения им. А. А. Потебни).
6. Кадомцева Л. О. Складнопідрядні речення з підрядними умовними [Текст] / Л. О. Кадомцева // Сучасна українська літературна мова: синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 363–366.
7. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови [Текст] : [навчальний посібник] / М. У. Каранська. – К. : НМК ВО, 1992. – 400 с.
8. Крючков С. Е. Современный русский язык: синтаксис сложного предложения [Текст] / С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов. – М. : Просвещение, 1977. – 192 с.
9. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови [Текст] : у 2-х ч. / Б. М. Кулик. – Ч. 2 : Синтаксис. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Рад. шк., 1965. – 282 (2) с.
10. Курс сучасної української літературної мови [Текст] : [навч. посібник] / [за ред. дійсного члена АН УРСР Л. А. Булаховського]. – Т. 2 : Синтаксис. – К. : Рад. школа, 1951. – 408 с.
11. Русская грамматика [Текст] : в 2-х т. – Т. 2 : Синтаксис. – М. : Наука, 1982. – 709 (2) с.
12. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : проблемні питання [Текст] : [навч. посіб.] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
13. Шелякин М. А. Справочник по русской грамматике [Текст] / М. А. Шелякин. – [2-е изд., исправл.]. – М. : Русский язык, 2000. – 355 с.
14. Шинкарук В. Умовність як один із різновидів диктумних значень у структурі речення [Текст] / В. Шинкарук // Південний архів : філологічні науки : [зб. наук. праць] / Міністерство освіти і науки України, Херсонський державний педагогічний університет. – Випуск XIV. – Херсон : Айлант, 2002. – С. 308–312.

Raisa Khristianinova

Complex sentences with join-to-sentence subordinate parts of condition

The article deals with complex sentences with join-to-sentence subordinate parts of condition. Their two types are substantiated: the potential condition and unreal condition. Self-condition and improper-condition are defined, their semantic types in each of these types are explained.

Key words: complex sentences of potential condition, complex sentences of unreal condition, self-condition of complex sentences, improper-condition of complex sentences.

Олена Кадочнікова

ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ СКЛАДНИКІВ ПОЛІПРЕДИКАТИВНИХ СПОЛУЧНИКОВИХ ОДИНИЦЬ ІЗ ПОЯСНЮВАЛЬНИМИ ВІДНОШЕННЯМИ

Статтю присвячено описові формальної організації складних сполучникових конструкцій із пояснювальними відношеннями між компонентами. У праці проаналізовано конструктивні елементи, що сприяють функціонуванню розглядуваних одиниць як окремих комунікативно цілісних утворень.

Ключові слова: складне речення, пояснювальні відношення, лексичні засоби зв'язку, граматичні засоби зв'язку.

Будь-яка мова за своєю сутністю є впорядкованою, чітко організованою ієрархічною системою, кожен рівень якої має свої засоби вираження. Очевидно, що найскладнішим постає синтаксичний ярус організації мовної тканини, оскільки він є синтезуювальним стосовно решти. Саме речення як головна синтаксична одиниця найяскравіше репрезентує всю різноманітність семантики та граматичних значень мовних одиниць нижчого ярусу. Проте на рівні поліпредикативних структур визначальну роль в оформленні певного різновиду семантичних відношень відіграють граматичні та лексичні засоби зв'язку їхніх складників.

Питання про взаємодію формальної та змістової структур поліпредикативних одиниць неодноразово привертало увагу українських та зарубіжних лінгвістів. У сфері досліджень складних сполучникових речень із пояснювальними відношеннями між компонентами вагомими постають наукові студії В. Белошапкової, В. Летушевої, М. Ляпон, І. Вихованця, І. Слинька, Г. Усіщевої, Г. Уханова, проте на сьогодні ще не існує окремої праці, яка б містила ґрунтовне комплексне вивчення рівня синтаксичної організації розглядуваних одиниць.

Метою пропонованої статті є проаналізувати особливості формально-синтаксичної організації поліпредикативних конструкцій кон'юнктивного типу з пояснювальними відношеннями між компонентами. Її реалізація передбачає розв'язання таких завдань: 1) дослідити граматичні засоби зв'язку предикативних компонентів конструкцій із пояснювальними відношеннями; 2) виявити й описати притаманні таким конструкціям лексичні засоби зв'язку складників; 3) простежити характер взаємодії між формально-синтаксичним та семантико-граматичним рівнями організації поліпредикативних утворень із пояснювальними відношеннями.

Об'єктом дослідження є речення, дібрані з творів художнього стилю. Предметом – формально-граматична організація структур із пояснювальними відношеннями між предикативними компонентами.

Найяскравішим експлікатором граматичного значення складного речення постають сполучні засоби – сполучники та сполучні слова. Характерною особливістю складних структур із пояснювальною семантикою є вживання в другій частині сполучників *тобто* (*цебто* і *себто* – його фонетичні модифікації), *а саме*, *як-от*, які мовознавці виокремлюють у семантичний клас пояснювальних кон'юнктивів. До сьогодні граматисти не дійшли єдиного висновку стосовно функціонального навантаження розглядуваних сполучників: більшість кваліфікують їх як сполучні засоби паратаксису [5, с. 175; 6, с. 13–17; 8, с. 349; 11, с. 630] або як виразники гіпотактичних зв'язків [18, с. 35; 10, с. 25]. У світлі сучасних підходів все більшого поширення набуває думка про синкретичність, перебування на межі сурядності-підрядності таких кон'юнктивів [2; 4]. Крім того, перерозгляд усталених уявлень про цю групу сполучників неминуче призводить до розширення її меж, що відбувається завдяки зростанню функціональних можливостей окремих сполучних одиниць. Так, К. Городенська, крім традиційно виділюваних, до пояснювальних сполучників зараховує зокрема, *як-ось*, *наприклад*, *приміром*, *такі як*, *отже*, *особливо*, *насамперед*, *передусім*, *надто* [4, с. 5], а С. Байдусь переконливо доводить думку про здатність виражати пояснювальні відношення слів на зразок *інакше*, *точніше*, *вірніше*, *власне* та деяких вставних компонентів [1, с. 50–51]. На підставі

потрактуються поліпредикативних одиниць із пояснювальними відношеннями як синкретичних утворень, вважаємо за доцільне визначити пояснювальні сполучники окремою групою перехідних кон'юнктивів.

Незважаючи на належність цих сполучних засобів до однієї лексико-семантичної групи, можемо легко простежити відмінності у їх функціонуванні, або, як зазначає М. Ляпон, відмінності їхніх функціональних профілів [9, с. 83]. З-поміж них чітко диференційовані кон'юнктиви, спеціалізовані для вираження певних відношень та такі, що можуть поєднувати предикативні частини, між якими встановлено різноманітні змістові зв'язки. Найбільш вузьку сферу вживання має сполучник *a same*, що виявляє чітку закріпленість за структурами з невластиво-пояснювальною пояснювально-уточнювальною семантикою; найбільшу універсальність в експлікації змістово-синтаксичних відношень виявляє кон'юнктив *тобто*, який може слугувати для приєднання пояснювальних компонентів із власне-пояснювальним та невластиво-пояснювальним значенням. М. Ляпон характеризує відмінності між уживанням цих сполучників, наводячи таку аналогію: *тобто* з'єднує два „кадри”, дві картинки, які ілюструють ту саму ситуацію в різних ракурсах, *a same* передує набору деталей, що „добудовують” ситуацію, змальовану в загальному вигляді [9, с. 84].

Поліпредикативні утворення з кон'юнктивом *як-от* у сучасній українській літературній мові є маловживаними й не становлять продуктивної моделі. Сфера їхнього поширення обмежена текстами художньо-белетристичного стилю, частіше натрапляємо на ці конструкції в розмовному мовленні. Пояснювальний компонент такої одиниці характеризується змістовим синкретизмом, поєднуючи у своїй структурі елементи власне-пояснення та компаративності, напр.: *А ми знаємо правду слів, промовлених Романом, коли він підвівся над смертю, непіддатний ворожим кулям, як-от і Тиміш у Довженковому „Арсеналі”* (Микола Бажан).

Окрему групу становлять паратактичні розділові сполучники *або* й *чи*, які за своєю синтаксичною функцією можуть наближатися до пояснювальних кон'юнктивів, поєднуючи предикативні компоненти, між якими встановлено семантико-граматичні пояснювально-інтерпретаційні відношення, напр.: *І почалася „карусель”, чи кожен ганявся за ворожим літаком по колу, намагаючись зайти йому у хвіст* (Олександр Довженко); *Вони, кажуть вам, прозябають, або, по-вашому, ростуть, як та капуста на городі* (Тарас Шевченко).

Як і будь-які сполучники, пояснювальні кон'юнктиви слугують засобами зв'язку предикативних частин складного речення і, приєднуючи пояснювальний компонент до опорного, не функціонують у ролі його членів.

Явище синонімії диз'юнктивних і пояснювальних поліпредикативних одиниць можна прокоментувати на підставі способу творення цих значень. М. Ляпон зауважує, що пояснювальні відношення, оформлені за допомогою сполучника *тобто*, є нічим іншим як „альтернативою, ускладненою метамовним навантаженням” [9, с. 82]. Очевидно, якщо йдеться про пояснювально-інтерпретаційні структури, що у своєму складі мають дві однаково можливі, рівноцінні вербалізації того самого явища дійсності, то необхідність вибору найбільш прийнятної форми вираження мовцем чи адресатом справді нагадує альтернативу, яка є підґрунтям для творення розділової семантики.

Спорадично в українській мові натрапляємо на такі утворення з пояснювальними відношеннями, засобом поєднання частин яких є кон'юнктивний елемент *наприклад*. Протягом тривалого часу його аналізували в межах лексико-граматичного класу модальних слів, основна синтаксична функція яких полягає у введенні до реченнєвої структури вставного компонента зі значенням вираження суб'єктивної модальності [3, с. 139; 15, с. 273]. У пізніших розвідках простежено тенденцію до вилучення цієї одиниці зі складу модальних слів, мотивуючи це тим, що в її структурі наявний субстантивний компонент, який не втратив свого лексичного наповнення [7, с. 393; 3, с. 239]. Однозначно потрактовує *наприклад* і „Словник української мови”, який фіксує тільки закріплене за лексемою значення вставності [13, т. 5, с. 160]. Побіжні зауваження

про здатність аналізованого слова функціонувати в ролі сполучного засобу знаходимо в І. Вихованця, Н. Слюсареві, проте без детального аналізу умов кон'юнктивациї [17, с. 513; 14, с. 39].

Проаналізуємо речення *Коли б вона тут опинилася, вона напевно все це б змінила б за своїми смаками, **наприклад**, могла б закрити високу передню стінку великим панно з мотивами її улюбленої символіки народження або інших абстрактно-символічних дивоглядів* (Улас Самчук). Перший предикативний компонент корелює з наступним як гіпотактична кондиціональна предикативна частина, основна семантика якої розкривається завдяки останньому складникові, приєднаному за допомогою детермінантного типу синтаксичного зв'язку й кон'юнктива *наприклад*, що за своїм значенням синонімічний сполучникові *a same*, спеціалізованому для вираження невластиво пояснювальних пояснювально-уточнювальних відношень, пор.: *Коли б вона тут опинилася, вона напевно все це б змінила б за своїми смаками, **a same**: могла б закрити високу передню стінку великим панно з мотивами її улюбленої символіки народження або інших абстрактно-символічних дивоглядів*.

Отже, здатністю до репрезентації пояснювальних відношень володіють не лише спеціалізовані сполучники *тобто*, *a same*, але й сполучні засоби, первинна функція яких полягає у вираженні паратактичних розділових відношень, – *або*, *чи*. Іноді семантика пояснення знаходить вияв у формі кон'юнктивного елемента *наприклад*, який походить із лексико-граматичного класу модальних слів.

Важливим конститутивним елементом складних конструкцій із власне-пояснювальними й невластиво-пояснювальними відношеннями слугує порядок розташування їхніх складників. Особливістю одиниць такого типу є фіксованість, негнучкість їхньої структури, яка полягає у слідуванні пояснювальної частини після опорного компонента. Послідовність зв'язку предикативних елементів залежить від семантико-структурної природи речення загалом. Так, постпозицію пояснювального компонента можна прокоментувати на підставі його змістового навантаження: для здійснення операцій витлумачення, уточнення, узагальнення необхідною є наявність певного вихідного поняття і, як наслідок, – кінцевого; крім того, пояснювальна частина не може передувати опорному елементові, семантику якого вона розкриває, напр.: *Андрій сів, **тобто** його посадили оперативники, на копчик* (Іван Багряний).

Не менш важливим граматичним засобом зв'язку предикативних частин поліпредикативних утворень із пояснювальною семантикою постають видо-часові й модальні плани опорного й пояснювального компонентів, які витворюються переважно завдяки видо-часовим і способовим формам дієслів-присудків. Від їхньої кореляції подекуди залежать ті чи ті значення пояснювальних конструкцій.

У реченнях розчленованої структури з власне- та невластиво-пояснювальними відношеннями співвіднесеність дієслівних форм постає відносно вільною, основні семантико-синтаксичні відношення конструкцій від них не залежать, проте все ж існують певні обмеження щодо поєднання предикатів. Так, найчастіше присудки обох частин мають однакові видо-часові та способові форми, напр.: *Ми спали, **тобто** сестра спала, а я лежав з відкритими очима і думав* (Віталій Коротич). – Пор.: *Ми спимо, **тобто** сестра спить, а я лежати з відкритими очима і думаю; Ми будемо спати, **тобто** сестра спатиме, а я лежатиму з відкритими очима і буду думати; Ми спали б, **тобто** сестра спала б, а я лежав би з відкритими очима і думав; Спімо, **тобто** сестра нехай спить, а я лежатиму з відкритими очима*.

Зараховуючи речення з пояснювальними сполучниками до одиниць із паратактичним чи гіпотактичним типом зв'язку, дослідники часто акцентують увагу на змістовому паралелізмі частин таких конструкцій, проте не завжди визначають їхній структурний паралелізм як один із засобів поєднання складників. Безперечно, що витоки однакового способу граматичного оформлення будови предикативних компонентів перебувають у сфері їхнього змістового навантаження. Найчастіше такий засіб зв'язку наявний у конструкціях із пояснювально-інтерпретаційними семантико-граматичними

відношеннями, напр.: *Ольга не мала ще жодного жениха, **тобто** вона не отримала ще жодної пропозиції* (Юрій Смолич); *Вони можуть зникати непомітно, **тобто** вони пропадають найвідповідальнішої миті* (Олесь Гончар).

Структурний паралелізм компонентів одиниць із пояснювальними відношеннями зумовлений комунікативною функцією таких утворень і, як засіб зв'язку, активно функціонує в конструкціях із власне- та невластиво-пояснювальними відношеннями.

Як засвідчує аналіз ілюстративного матеріалу, конститутивним засобом конструкцій із пояснювальною семантикою часто слугує структурна неповнота пояснювального компонента, яка зазвичай легко компенсується з контексту: еліміновані члени легко відновлюються зі структури опорного компонента, де вони представлені матеріально. Так, найчастіше зазнають усічення такі елементи: підмет, напр.: *Коли добре земля промерзне, **то каменярі** не здіймають її увесь час, а йдуть „углиб”*. *Себто **роблять** глибокі печери, залазять туди, **роздягаються** до сорочки і видобувають камінь* (Улас Самчук); підмет разом із синсемантичним компонентом складеного дієслівного присудка, напр.: *Вглиблюючись фантазією в той образ, **автор силкується** сконцентрувати його, віднайти, відчути його суть, його значення, його зв'язок з цілістю життя, **тобто виключити** з нього все випадкове, а **піднести** те, що в нім є типове, ідейне* (Іван Франко); уся предикативна основа, напр.: *Щоб задурманити публіку, **вони кивають** в наш бік, на всіх радянських людей, **тобто** і на мене також* (Олесь Гончар).

Отже, поява конструкцій із неповними структурними елементами не виявляє залежності від семантичного навантаження пояснювальних одиниць, а постає як явище, детерміноване мовними нормами.

Часто в структурі складного речення з пояснювальними відношеннями одним із засобів зв'язку можуть слугувати певні лексичні елементи. Дослідження таких одиниць доводять, що найпоширенішим засобом зв'язку є займенникові компоненти в другій предикативній частині, які вживаються з метою уникнення тавтології, зайвого дублювання вже відомої інформації, носієм якої постає пояснювана частина конструкції. Найчастіше в ролі анафоричного компонента функціонують особові займенники в різних відмінкових формах, напр.: *Влаштували домашні арешти війтам, **тобто** тримали їх під вартою під час страйку* (Ірина Вільде); *Дорош вирішив не йти ні на прохання, ні на приниження, а вибрав інше: сидіти і терпеливо чекати, що буде далі, **тобто він** робив усю ставку на витримку, бо знав наперед, що після довгого мовчання першим заговорить зам, тому що він оцінить Дорошеве мовчання не як якусь тактику, а як повагу до служебної особи, як намагання не порушувати роздумів відповідального керівника, і що першими словами зама буде нарікання на великі труднощі, які не дозволяють йому задовольнити Дорошеве прохання* (Григорій Тютюнник).

Інший різновид анафоричних елементів – уживання присвійних займенників для вказівки належності певних об'єктів уже відомій зі змісту попередньої частини особи, напр.: *Ніхто не хотів заважати Сашкові, **тобто його** мовчанка більше не гнітила присутніх* (Олександр Довженко).

Поширеним додатковим засобом зв'язку в пояснювальних поліпредикативних утвореннях є повторення того самого слова в обох предикативних компонентах пояснювальної структури, напр.: *І сповниться старе пророцтво: „**Єдине** стадо й **єдин** пастир”. *Себто, ваш світлосте, **єдина** республіка землі й **єдиний** президент її* (Володимир Винниченко); *Він ні на кого не зважав у своєму **прагненні** до перемоги, **тобто** він не визнавав за потрібне допомагати будь-кому, хто міг би стати на перешкоді його **прагненням*** (Олесь Гончар). Для тіснішого об'єднання предикативних частин іноді використовують прийом уживання синонімічних форм слів, фразеологічних одиниць чи словосполучень у пояснюваній і пояснювальній частинах, напр.: *Хлопцеві здавалося, що він відкрив нову сторінку **свого життя**, **тобто** виявив якийсь таємний, нікому, окрім нього, невідомий сенс **свого існування*** (Григорій Тютюнник).*

Поліпредикативні одиниці з пояснювальними відношеннями між компонентами – продуктивні моделі творення нових структур у граматичному ладі української мови. Компенсуючи контекстуально завуальовані чи неадекватні номінації явищ об'єктивної

дійсності, вони втілюють у собі додаткове пояснення вже повідомленої інформації. Часто пояснювальні конструкції оформлюються не як окремі елементарні речення, а входять до складу багатокomпонентних утворень, які постають цілісними структурними компонентами завдяки конститутивним елементам, вираженим на лексичному та синтаксичному рівнях організації речення з пояснювальними відношеннями. Найбільш послідовно у ролі конструктивних елементів функціонують граматичні (спеціалізовані для вираження пояснювальних відношень кон'юнктиви та синонімічні їм інші сполучні засоби, порядок слідування складників, співвіднесеність видо-часових і способових форм предикатів, структурна неповнота і структурний паралелізм частин) та лексичні (функціонування в складі пояснювального компонента анафоричних прономінативів, повтор тієї самої лексичної одиниці чи синонімічної до неї форми) засоби зв'язку. Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні функціонально-стилістичного потенціалу пояснювальних складних речень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Байдусь С. А. Пояснювальні конструкції зі сполучником *тобто* (*цебто*, *себто*) у структурі неелементарного речення / С. А. Байдусь // Наук. часопис нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. – Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць / Відп. ред. М. Я. Плющ. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 3. – С. 86–91.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
3. Волох О. М. Сучасна українська літературна мова / О. М. Волох, М. Т. Чемерисов, Є. І. Чернов. – К. : Вища шк., 1976. – 334 с.
4. Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники / К. Городенська. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
5. Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1970. – 767 с.
6. Доленко М. Т. Сучасна українська мова / М. Т. Доленко, І. І. Дацюк, А. Г. Кващук. – К. : Вища шк., 1974. – 350 с.
7. Жайворонок В. В. Складноприєднувальні конструкції в усному мовленні / В. В. Жайворонок // Укр. мова та літ. в шк. – 1969. – № 2. – С. 13–17.
8. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К. : Вища шк., 1972. – Ч. 1. – 270 с.
9. Летучева В. П. Уточнение и пояснение в современном русском языке / В. П. Летучева // Слово и предложение. – Тамбов, 1971. – С. 151–152.
10. Покусаенко В. К. Синтаксические связи придаточной части сложноподчиненного предложения / В. К. Покусаенко // Рус. яз. в шк. – 1962. – № 1. – С. 22–27.
11. Русская грамматика: В 2 т. / Ред. кол. : Н. Ю. Шведова (гл. ред.) и др. – М. : Наука, 1982. – Т. 2. – 709 с.
12. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: навч. посіб. / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, Н. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.
13. Словник української мови: В 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
14. Слюсарева Н. А. Синтаксис и морфология в свете функционального подхода / Н. А. Слюсарева // Филол. науки. – 1984. – № 5. – С. 36–41.
15. Сучасна українська літературна мова / Керівник авт. колективу А. П. Медушевський. – К. : Вища шк., 1975. – 343 с.
16. Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 2001. – 430 с.
17. Українська мова: Енциклопедія. – К. : Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
18. Уханов Г. П. Пояснительные конструкции с союзами *то есть* / Г. П. Уханов // Рус. яз. в шк. – 1961. – № 2. – С. 31–35.

Olena Kadochnikova

Means of communication of components polypredicative conjunctive sentences with explanatory meaning

This article is devoted to the problem of the syntactical structure of the poly-predicative sentences with explanative meanings. The constructive elements, which cause the using of analyzed sentences as the independent communicative constructions is examined in this research.

Key-words: the poly-predicative sentence, the explanative meanings, the lexical means of connection, the grammar means of connection.

Ганна Ситар

**СТРУКТУРНІ Й СЕМАНТИЧНІ ТИПИ СИНТАКСИЧНИХ
ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Стаття продовжує цикл публікацій, присвячений синтаксичним фразеологізмам української мови. Виділено основні типи синтаксичних фразеологізмів за двома критеріями: частиномовною належністю опорного слова та семантикою речення.

Ключові слова: речення, синтаксичний фразеологізм, фразеологізоване речення, українська мова.

У синтаксичному ладі будь-якої мови можна виділити дві групи речень. Основну й найбільшу групу утворюють традиційні (нефразеологізовані) речення, будова яких підпорядкована чинним у мові синтаксичним правилам:

Хочу я у вас спитати,

Чим колиску полатати?

Чим зашити цю діру? (Іван Багряний).

Меншу за кількістю моделей групу становлять синтаксичні фразеологізми (або фразеологізовані речення), які кваліфікують як відхилення від норми, виняток із правил [7, с. 17; 8, с. 216; 14, с. 85 та ін.]. Специфіка таких синтаксичних одиниць полягає в тому, що їхні компоненти пов'язані ідіоматично, синтаксичні зв'язки і прямі лексичні значення слів послаблені або втрачені, їм властивий фіксований порядок слів [3; 6; 14 та ін.]: *Гляньте на мого парубка – чим не красень?* (Володимир Малик).

Синтаксичні фразеологізми складаються з двох частин – сталої й змінної, пор.: ***Оце так халепа!*** *Проста дорога до замку на зворотному шляху виявилась лабіринтом* (Високий замок. – 03.09.2009); *У Новій Зеландії жінки-парламентарії, які суміщають депутатство з міністерською посадою, не мають права... в'язати під час засідань. Цікаво, що на депутаток-несумісниць ця заборона не поширюється. Оце так «парламентаризм на підборах»!* (Високий замок. – 08. 11. 2007).

З'ясування закономірностей побудови синтаксичних фразеологізмів, визначення структурних, семантичних і прагматичних ознак цього класу одиниць порівняно з нефразеологізованими реченнями поглибить знання про синтаксичні особливості певної мови, що й мотивує актуальність обраної теми дослідження. Водночас варто зазначити, що проблему фразеологізації речення поставлено й докладно досліджено в різних площинах на матеріалі російської мови [2; 3; 13; 14; 15; 17; 19; 20; 21 та ін.]. Окремі групи синтаксичних фразеологізмів описано в англійській [5], іспанській [11], перській [4], марійській [1] мовах, а також у зіставному аспекті (у російській і корейській [6], російській та болгарській [16; 18], російській і германських [12] мовах).

Українські фразеологізовані речення ґрунтовно проаналізувала М. І. Личук [9]. Дослідниця запропонувала класифікацію за ступенем фразеологізації синтаксичних конструкцій. При цьому виокремлення високого, часткового й низького ступенів фразеологізації речення базується на врахуванні двох ознак (синтаксичної злитості компонентів і ролі постійного компонента в організації речення), унаслідок чого розмежовано фразеологізовані речення закритої структури, напівфразеологізовані речення й фразеологізовані речення змішаного типу [9; 10]. Мета ж нашого дослідження – встановити основні структурні й семантичні типи синтаксичних фразеологізмів в українській мові.

Стрижневими компонентами аналізованих моделей є незмінні словоформи, „застиглість” яких і зумовлює процес фразеологізації відповідних конструкцій [3; 14 та ін.], тому цілком умотивовано провідним критерієм класифікації синтаксичних фразеологізмів є частиномовна належність постійних словоформ. Зазначимо, що в багатьох випадках з'ясування статусу стрижневого компонента дискусійне, оскільки на сучасному етапі розвитку мови ці елементи мають послаблені або втрачені зв'язки з вихідною частиною мови. На цьому аспекті проблеми фразеологізації речень наголошували Н. Ю. Шведова, Д. М. Шмельов, М. В. Всеволодова, В. Ю. Мелікян та інші вчені [6; 12; 17; 19; 20; 21].

Загальноновизнаним є виокремлення п'яти класів російських фразеологізованих речень, запропоноване Н. Ю. Шведовою. Дослідниця розмежовує речення зі сполучниками, прийменниками, частками, вигуками і займенниками [14, с. 383].

Аналіз зібраного фактичного матеріалу дав змогу диференціювати такі групи синтаксичних фразеологізмів за первинною частиномовною належністю незмінного компонента в українській мові:

1) речення із займенником:

– *Чуєте, дядьку! Птах обурився.*

– **Який я тобі дядько?** Я – вчений Сич (Василь Бережний);

2) речення із прислівником:

– *Я й сама добре знаю, що я не панич, а панна, і сама собі дам ради й без вас. Вмітиму добре поводитись і без вас. Не так вже неклуйтесь мною та клопочіться, – сказала гордовито Настуся.*

– **Як же нам не піклуватись тобою,** коли в тебе нема матері, коли ти ще така молода й нестатковита, ще й неслухняна та якась неміркована (Іван Нечуй-Левицький);

3) речення зі сполучником:

– *Ви, Михайле Миколайовичу, й самі працюєте над кандидатською дисертацією. Академік Тронько якимось розповідав про свої враження від вашої роботи в архівах.*

– **Була робота, як робота.** Настрій відповідав атмосфері закладу, де зберігається історія. В архіві наче фактично торкаєшся глибини століть. Документи бентежать, дають поживу для роздумів про те, що було, є і буде (День. – 30.11.2005 (№ 221));

4) речення з часткою: **Оце дочекався помочі!** – батько так зиркнув, що мені в очах і під ногами закружляв весь ярмарок (Михайло Стельмах);

5) речення з прийменником: – *Стопився я, Прокопику.* – Позіхнувши, Микола ліг на канані. – **Мені не до гарцювання.** Це трикляте лісництво мене до гробу заганяє. Треба лишати цю мороку. Люди здичавіли. Та прийди, сучий сину, запитай, де рубати, і хай тобі біс. Кінець кінцем совість не дозволяє закривати очі. Ліс скарбовий, а тут знаходяться такі, що готові вбити (Роман Андріяшик) (зазначимо, що в нашому матеріалі в межах цього типу зафіксовано фразеологізовані речення, що включають як незмінну частину поєднання прийменників із часткою не);

6) речення з вигуком: **Ох це холостяцьке життя!..** Затишна квартирка на околиці міста. Живеш собі і у вус не дмеш: ти нікого не чіпаєш, тебе ніхто не сіпає. Та не подумайте, що я вже зовсім холостяк, у мене є мама. Так і живемо (Високий замок. – 03.01.2003);

7) речення з дієсловом (цей різновид є найменш продуктивним серед обстежених фразеологізованих речень): **Знайшов з ким порівняти!** В Бразилії взагалі є стадіони? (football.sport.ua/news/112450); **Знайшов кого жаліти** (www.studentplus.com.ua/pdf40/22-23.pdf).

Подальша дифереціяція в межах виділених типів можлива за критерієм поєднуваності різних частин мови в межах незмінного складника синтаксичного фразеологізму, напр.:

– *Це ж пряме злодійство.*

– **Яке там злодійство!** – повів плечима Заворожений. – Не для себе ж – для колгоспу, значить, теж для держави стараємось. Ну, а війна все спитиє! (Михайло Стельмах) (займенник і прислівник);

– *Вас послали наші одвічні вороги? Ви збиралися вчинити замах на нашого божественного фюрера?.. Відповідайте, якщо хочете лишитись живими!*

– **Що за дурниці!** – обурилася тітка Павлина. – Який фюрер? Який замах? (Анатолій Дімаров) (займенник і прийменник) та ін.

Таке поєднання кількох лексем може мати обов'язковий або факультативний характер. Наприклад, у попередньому реченні комплекс *що за* є стрижневим обов'язковим компонентом у складі синтаксичного фразеологізму, без якого ідіоматичне значення моделі не реалізується. В інших випадках уведення додаткового компонента може бути

факультативним, тобто становити своєрідне розширення моделі, пор.: *Шимпанзе Чарлик несамовито бив у гонг: «Ура герою!»*. *Бурий капуцин Кліпсик – найрозумніша мавпа з Південної Америки – нервував: «Не галасуй! Малюка розбудиш!»*. *23 грудня його подарувала «Казці» Пісня, так зветь маму. Власник і директор зоопарку Олег Зубков був зворушений до сліз – у цей день його старшому сину Святославу виповнилося 12 років. **Оце подарунок!** (День. – 7. 02. 2004); **Оце так гібрид!** *У парламенті «завелася» Комуністична партія Регіонів (Високий замок. – 08. 10. 2010).**

Кожна модель синтаксичного фразеологізму є унікальною, це означає, що вона вимагає окремого аналізу [8]. Попри окремішність кожного «винятку із правил» вважаємо за доцільне здійснити групування синтаксичних фразеологізмів за семантичним принципом. У цьому аспекті ми спираємося на запропонований А. В. Величко поділ російських фразеологізованих речень на шість семантичних класів [3]. Це синтаксичні фразеологізми на позначення:

1) оцінки: *Передача корони відбулася зворушливо: наприкінці студентського шоу «Міс Академія друкарства-2009» Ольга Возняк та новообрана «Міс Академія друкарства-2010» Оксана Секрет кинулися одна одній в обійми. **Оце так передача «влади»!** (Високий замок. – 07. 12. 2010);*

2) згоди, незгоди, ствердження, заперечення:

– *Віддай хліб, ти – есплутатор! Вивчені недоладно, скалічили слово; а сусід відповідає в тон:*

– ***Який я есплутатор?** То – хтось другий: навча неправди і так робить. А я від землі. Дивіться на мої руки: сі в мозолях, і дивіться на чийсь...* (Василь Барка);

3) необхідності, потрібності, непотрібності, неможливості: *Запорожець обернувся і звів на них налякані очі свої: „Перед вами не потаюся, товариші: чи ви знаєте, що моя душа давно вже продана чортові”. „Дивись, яке диво! Кому на своєму віку не доводилось з ними мати мороку? Отут-то й треба гулять, як кажуть, напропале”, „Ех, хлопці! гуляв би, коли ж цієї ночі строк козакові! Гей, браття!” Сказав він і лягнув їх по руках: „Ех, не дайте мене! не спить одну ціюю ніч, не забуду вашої дружби довіку!” **Як же не допомогти чоловікові в такій біді?** Дід так і сказав, що швидше дасть він одрізати оселедець на своїй голові, ніж попустить чортові хоч понюхати мордою його собачою християнської душі (Микола Гоголь);*

4) обмеження, одиничності, множинності: ***Де ми тільки не були** — усі ставлять йому різні діагнози, ніхто не може розібратися, чи то в нього відсутність мовлення, чи то його втрата... (Дзеркало тижня. – 4–10.09.2004);*

5) акцентування: *Хто у Тхорихи вдови вимазав дьогтем ворота? **Не хто, як не Максим...** (Панас Мирний);*

6) логічної зумовленості й обставинної характеристики: – *Я рада жити і на провінції... бо... бо що ж маю робити? **Хочеш не хочеш, а мусиш** (Іван Нечуй-Левицький).*

Отже, спектр фразеологізованих речень в українській мові ємний, він охоплює сім структурних різновидів (речення з незмінним займенником, прислівником, сполучником, часткою, прийменником, вигуком і рідко дієсловом) та шість семантичних типів (речення на позначення оцінки; згоди, незгоди, ствердження, заперечення; необхідності, потрібності, непотрібності, неможливості; обмеження, одиничності, множинності; акцентування; логічної зумовленості й обставинної характеристики). У межах кожної з виділених груп можлива диференціація підгруп, що може стати предметом спеціальних досліджень.

Аналіз синтаксичних фразеологізмів як особливого класу речень має охоплювати різні аспекти їхньої організації, передусім формальні ознаки та семантичні особливості. Подальші етапи дослідження передбачають розмежування їхніх типів за будовою речення, членованістю / нечленованістю, наявністю / відсутністю лексичних обмежень на заповнення обов'язкових позицій, можливістю / неможливістю введення поширювачів, наявністю / відсутністю парадигми речення, структурною / семантичною варіативністю / неваріативністю та іншими ознаками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абукаева Л. А. Синтаксические фразеологизмы в марийском языке : Монография / Л. А. Абукаева; ГОУВПО „Мар. гос. ун-т”. – Йошкар-Ола, 2005. – 191 с.
2. Балобанова Л. А. Семантико-прагматический потенциал синтаксических фразеологизмов и их лексикографическое представление в словаре учебного типа : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Л. А. Балобанова. – М., 2004. – 318 с.
3. Величко А. В. Синтаксическая фразеология для русских и иностранцев: Учебное пособие / А. В. Величко; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1996. – 96 с.
4. Веретенников А. А. О фразеологизованных синтаксических конструкциях в персидском языке / А. А. Веретенников // Вестник Московского университета. Серия 13. Востоковедение. – 1995. – № 1. – С. 46–51.
5. Вершинина Е. В. Фразеологические разряды коммуникем английского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 – теория языка, 10.02.04 – германские языки / Е. В. Вершинина. – Ростов-на-Дону, 2010. – 23 с.
6. Всеволодова М. В. Принципы лингвистического описания синтаксических фразеологизмов: На материале синтаксических фразеологизмов со значением оценки / М. В. Всеволодова, Ён Лим Су. – М. : МАКС Пресс, 2002. – 164 с.
7. Загнітко А. П. Синтаксис і фразеологія: особливості взаємодії і взаємопроникнення / А. П. Загнітко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского : Филология. – Т. 20. – № 6. – 2007. – Симферополь, 2007. – С. 15–25.
8. Иомдин Л. Л. Большие проблемы малого синтаксиса / Л. Л. Иомдин // Труды международной конференции по компьютерной лингвистике и интеллектуальным технологиям Диалог'2003. – М. : Наука, 2003. – С. 216–222.
9. Личук М. І. Ступені фразеологізації речень: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / М. І. Личук; НАН України. – К., 2001. – 16 с.
10. Личук М. І. Ступені фразеологізації речень / М. І. Личук, В. Д. Шинкарук / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2001. – 136 с.
11. Меликян А. В. Системный и функциональный аспекты интерпретации фразеосинтаксических схем с опорным компонентом-вопросительным словом (на материале испанского языка): 10.02.19 – теория языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. В. Меликян. – Ростов-на-Дону, 2007. – 23 с.
12. Меликян В. Ю. Проблема статуса и функционирования коммуникем : Язык и речь : Дисс. ... докт. филол. наук : 10.02.19, 10.02.20 / В. Ю. Меликян. – Ростов-на-Дону, 1999. – 389 с.
13. Меликян В. Ю. Об основных типах нечленяемых предложений в русском языке / В. Ю. Меликян // НДВШ. Филологические науки. – 2001. – № 6. – С. 79–89.
14. Русская грамматика : В 2-х т. – Т. 2. Синтаксис / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Наука, 1980. – 709 с.
15. Хохлина М. Л. Синтаксическая идиоматика русского языка в лингвопрагматическом аспекте : На материале устойчивых моделей простого предложения : Автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / М. Л. Хохлина; Волгогр. гос. пед. ун-т. – Астрахань, 2006. – 23 с.
16. Ченева Вера. Фразеосхемы в структуре русского и болгарского сложных предложений уступительной семантики / В. Ченева // Ежегодные лингвистические чтения. 15 ноября 2003 года. Сборник научных трудов, посвященный 40-летию Великотырновского университета и Кафедры русского языка. – Велико Тырново : Университетское изд-во им. Святых Кирилла и Мефодия, 2004.
17. Шведова Н. Ю. О некоторых типах фразеологизированных конструкций в строе русской разговорной речи / Н. Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1958. – № 2. – С. 93–100.
18. Шепелев Денис. К вопросу о влиянии лексического наполнения на семантику русских и болгарских фразеосхем со значением оценки / Д. Шепелев // Ежегодные лингвистические чтения. 15 ноября 2003 года. Сборник научных трудов, посвященный 40-летию Великотырновского университета и Кафедры русского языка. – Велико Тырново : Университетское изд-во им. Святых Кирилла и Мефодия, 2004.
19. Шмелев Д. Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке / Д. Н. Шмелев. – Изд. 2-е, стереотипное. – М. : КомКнига, 2006. – 152 с.
20. Шмелев Д. Н. Современный русский язык. Лексика / Д. Н. Шмелев. – Изд. 4-е, стереотипное. – М. : КомКнига, 2006. – 336 с.
21. Шмелев Д. Н. О „связанных” синтаксических конструкциях в русском языке / Д. Н. Шмелев // Вопросы языкознания. – 1960. – № 5. – С. 47–60.

Ganna Sytar

Structural and Semantic Types of Syntactic Idioms in the Ukrainian Language

The article continues the cycle of publications devoted to the syntactic idioms of the Ukrainian language. Principal types of syntactic idioms are singled out by two criterions: belonging basic word to some part of speech or sentence semantics.

Key words: sentence, syntactic idiom, phraseological sentence, the Ukrainian language.

Наталія Руденко

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ УМОВНОСТІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

У статті проаналізовано засоби вираження умовного синтаксичного способу в простому реченні з умовною модальністю. Визначено морфологічні форми вираження предикатів з ірреально-умовним значенням, а також морфологічні засоби вираження умовних детермінантів.

Ключові слова: умовна модальність, синтаксичний спосіб, предикати, ірреально-умовні речення, потенційно-умовні речення.

Сучасні лінгвісти значну увагу приділяють питанню модальності речення та засобам її вираження в синтаксичній конструкції. За визначенням синтаксистів, основним виразником модальності речення є синтаксичний спосіб. Проте, як і на модальність, немає однозначного погляду на спосіб дієслова-присудка, що репрезентує предикат. Більшість мовознавців вважає спосіб дієслова, що спрямований на реалізацію реальної / ірреальної дії, суто морфологічною категорією. Однак не можна категорично зараховувати спосіб до морфологічних чи синтаксичних категорій. Правильніше вважати її морфолого-синтаксичною категорією, оскільки спосіб є морфологічною категорією за своєю природою, але синтаксичною за своєю суттю [1, с. 29].

Питання умовності не раз порушено в науковій літературі. Мовознавці І. Р. Вихованець, І. К. Білодід, Н. Є. Лосева, А. М. Кирсанова та ін. у своїх працях аналізували структуру та семантико-синтаксичні особливості простих речень з умовними детермінантами. Однак засоби вираження умовної модальності простої конструкції не були об'єктом дослідження.

Тому метою наукової статті є вивчення, узагальнення та систематизація засобів вираження умовної модальності в конструкціях простого речення сучасної української мови.

Відповідно до мети ставимо такі завдання: обґрунтувати поділ умовних конструкцій на семантико-граматичні типи; проаналізувати прості речення з умовними синтаксемами, дати їм семантико-синтаксичну характеристику; визначити засоби вираження умовності простого речення.

Прості конструкції із вторинними синтаксемами за семантико-синтаксичними ознаками належать до ускладнених конструкцій: крім типових субстанційних відношень, вони мають ще і вторинні відношення предикативного типу (адвербіальні, атрибутивні й модальні). На основі цих відношень вирізняють адвербіальні, атрибутивні та модальні синтаксеми. Серед адвербіальних синтаксем виокремлюють умовні синтаксеми, які є виразниками потенційної чи ірреальної умови, за якої могли б відбутися чи відбуваються події чи явища. Значення умови становлять диференційні ознаки «передування в плані часової перспективи, гіпотетичної і можливої модальності» [1, с. 78].

За співвіднесеністю з моментом мовлення прості конструкції з умовною модальністю, як і складні речення, поділяють на ірреально-умовні та потенційно-умовні. Проте умовне значення синтаксеми не має чітко закріпленого лексичного вираження. Ірреально-умовна модальність у простому реченні виражена предикатами у формі умовного способу і за своїми семантичними характеристиками нічим не відрізняється від ірреально-умовних складних конструкцій. Потенційно-гіпотетичну модальність визначено в простому реченні «морфологічною чи лексико-синтаксичною формою зумовленого компонента, що виражає умовну модальність» [2, с. 57]. Тобто план змісту прогнозує специфіку плану вираження. Отже, умовний детермінант є згорнутим підрядним реченням, яке називають ще «реченнями з вторинними присудками» [1, с. 78], і вони є синонімічними до складнопідрядних конструкцій.

Прості речення з умовними детермінантами номінують і «конструкціями мотивуючого характеру» [3, с. 48], оскільки умовний детермінант визначає можливість чи неможливість здійснення дії, а також те, що стає мотивуванням для свідомої дії. Уживання тих чи тих форм у ролі умовного детермінанта «не визначене семантикою слова, а пов'язане із завданням комунікації: необхідністю передати умовні мотивуючі відношення» [3, с. 89].

Внутрішній зв'язок простого речення з умовними детермінантами передбачає мотивування двох явищ-подій, їх передбачення (гіпотетичність, можливість). Головне для цих конструкцій – наявність альтернативної опозиції. Між предикатом й умовною синтаксею встановлюється підрядний детермінований зв'язок. За типами умовних детермінантів ми виокремлюємо такі типи речень:

- 1) речення з детермінантами із самостійним значенням умови (конструкції з семантичними прийменниками *у разі, за умови, за необхідності, у випадку* і т. ін.);
- 2) речення з детермінантами із ситуативним значенням умови (набуває значення умови лише в певному контексті).

Істотною ознакою умовних детермінантів є їхній найтісніший зв'язок із структурами складного речення, оскільки вони утворені шляхом згортання однієї з частин складнопідрядного чи складносурядного речення. За своїми характеристиками просте речення з умовною модальністю синонімічне до складнопідрядного речення, тому ми розрізняємо такі основні групи простих речень:

- ірреально-умовні речення з умовними предикатами;
- потенційно-умовні речення з ситуативним значенням детермінантів умови;
- потенційно-умовні речення з самостійним значенням детермінантів умови.

До найуживаніших засобів вираження умовної модальності в простому реченні належать дієслово, дієприслівник, дієприслівниковий та дієприкметниковий звороти, прийменникові конструкції.

Основним виразником ірреальної умови як у складному, та і в простому реченні, є дієслово-предикат у формі умовного способу дієслова. Якщо в складному реченні, крім предиката, важливу роль у вираженні ірреальної умовної модальності відіграють і відповідні сполучники, то в простому реченні основне семантичне навантаження має саме предикат у формі умовного способу дієслова, напр.: *Дали б той клунок мені на плечі* (В. О. Симоненко, Злодій. – С. 158). Тому такі речення не набувають ірреально-умовного модального значення, а мають його, воно закладене в самій їхній структурі. «Семантико-синтаксична структура простого речення перебуває в безпосередній залежності від семантичних і валентних характеристик дієслів-предикатів» [2, с. 4]. Саме цією ознакою просте речення з умовним предикатом відрізняється від речень з умовним детермінантом.

Предикат може бути виражений, крім форми умовного способу дієслова, формою інфінітива, напр.: *Вже б покласти кінець всім незгодам* (М. Стельмах, Чотири броди – с. 86); безособовим дієсловом, напр.: *І зовсім забулось би, перемоглось* (О. Гончар, Собор. – С. 114).

Такі конструкції інколи втрачають своє первинне умовне значення і стають фразеологізмами з яскраво вираженим емоційним забарвленням: *На своїй би ти могилі заплакав* (М. Стельмах, Чотири броди. – С. 46).

Потенційні речення відрізняються від ірреальних передусім своєю часовою співвіднесеністю з моментом мовлення та можливістю здійснення умовної дії при дотриманні умов її протікання. Умовні синтаксеми характеризуються залученням до сфери вираження умовної модальності засобів, не спеціалізованих на вираженні умовних семантико-синтаксичних відношень. До найуживаніших засобів вираження

умовної модальності в простому реченні з умовними детермінантами належать дієприслівник, дієприслівниковий та дієприкметниковий звороти, прийменникові конструкції.

Прийменникові конструкції – найпродуктивніший засіб вираження умовної модальності в простому реченні. Структура цих конструкцій має свої особливості, що зумовлено як самими прислівними поширювачами, так і семантичним значенням прийменника, що утворює кожну окрему конструкцію. Прийменник може комбінуватися з іменником, прикметником та займенником.

Наприклад, комбінації іменника з прийменником: *За сталої щільності зарядів на поверхні подвійного електричного шару сила струму буде пропорційною швидкості відносного провертання його обкладок* (К. В. Корсак, Фізика. – С. 243) – *якщо щільність зарядів є сталою, то на поверхні подвійного електричного шару сила струму буде пропорційною швидкості відносного провертання його обкладок*.

У комбінаціях прийменника із займенником найчастіше займенник уточнює значення іменника, напр.:

За таких умов додавання хвиль у певній точці простору не змінюється у часі (К. В. Корсак, Фізика – с. 247) – *якщо такі умови, то додавання хвиль у певній точці простору не змінюється у часі*; *В інший час Мар'ян промовчав би* (М. Стельмах, Чотири броду. – С. 199) – *якщо був би інший час, Мар'ян промовчав би*.

Комбінації прикметника з прийменником трапляються рідко. Найчастіше прикметник є уточненням до іменника, що передає умову дії. Напр.: ... *у випадку криволінійної поверхні призми її дія на паралельний пучок може призвести до зведення його в одну точку...* (К. В. Корсак, Фізика – с. 33) – *якщо поверхня призми криволінійна, її дія на паралельний пучок може призвести до зведення його в одну точку*.

Менш поширеними засобами вираження умовної модальності є дієприслівник, напр.: *Збивай коліна в кров, Упавши – встань...* (А. Малишко, Серпень душі моєї. – С. 18) – *якщо упав, то встань*; дієприкметниковий зворот, напр.: *Тіла, випущені з рук, падають униз, збільшуючи свою швидкість* (К. В. Корсак, Фізика – с. 2) – *якщо тіла випустити з рук, вони падають униз, збільшуючи свою швидкість*; дієприслівниковий зворот: *Знаючи цю енергію, можна точно визначити потенціал початкової точки* (К. В. Корсак, Фізика. – С. 226).

Отже, прості речення з детермінантами умови мають свої особливості вираження умовної модальності, що можна пояснити специфікою їхньої семантико-синтаксичної структури. Більшість цих речень становлять конструкції з потенційною умовою. Ірреально-умовну модальність у простому реченні передають предикати у формі умовного способу, характеризується вона всіма ознаками ірреальної умовності зумовлюваного речення складної конструкції. Для потенційно-умовних речень з умовними детермінантами основними засобами вираження модальності слугують прийменникові конструкції, дієприслівники та дієприслівникові й дієприкметникові звороти.

Умовні прості речення є складовою частиною поля умовності, оскільки характеризуються тими ж ознаками, що й інші конструкції з умовною модальністю, проте мають певні особливості, що відрізняють її від складних умовних конструкцій. Тому це цілком самостійний тип умовних речень, який потребує подальшого детального вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1983. – 367 с.
2. Кирсанова А. М. О некоторых особенностях синтаксического выражения условных отношений в простом предложении / А. М. Кирсанова // Вопросы теории и методики изучения русского языка: уч. записки. – Казань, 1974. – Вып. 135. – С. 47–66.

3. Лосева Н. Е. О синтаксической функции предикатно-падежных форм со значением условия в структуре простого предложения / Н. Е. Лосева // Соотношение структурно-семантических типов предложений в русском языке: межвуз. сб. науч. трудов. – Москва, 1985. – С. 83–93.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Гончар О. Собор / О. Гончар. – К. : Дніпро, 1989. – 385 с.
2. Корсак К. В. Фізика / К. В. Корсак. – К. : Вища школа, 1994. – 368 с.
3. Малишко А. Серпень душі моєї / А. Малишко. – К. : Рад. письменник, 1970. – 365 с.
4. Симоненко В. Берег чекань / В. Симоненко. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – 310 с.
5. Стельмах М. Чотири броди / М. Стельмах. – К. : Дніпро, 1995. – 593 с.

Nataliya Rudenko

Tools of condition expression in simple sentence

The article is devoted to the simple sentence with a conditional modality and actual questions of syntactic modality. The simple sentence with a conditional modality can be potential-conditional or impossible-conditional. The impossible-conditional modality is transferred by predicates expressed by verbs of a conditional inclination. Potential - conditional modality is transferred by adverbial modifier of a condition.

Key words: conventional modality, syntactic way, impossible-conditional sentences, potentially conditional sentence

Надія Мартьянова

ІНТОНАЦІЙНІ ПОКАЗНИКИ ОДИНИЦЬ АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ

У статті розглянуто явище інтонації в аспекті теорії актуального членування речення. Досліджено питання про співвідношення рівнів актуального членування й інтонації в сучасній українській мові. Автор робить спробу просодичного аналізу речення за допомогою інструментального методу.

Ключові слова: тема, рема, інтонація.

Дослідження інтонації – одне з актуальних завдань сучасної лінгвістики. Серед найбільш важливих аспектів вивчення інтонації, який на сьогодні залишається недостатньо висвітленим у лінгвістичній літературі, є питання про роль інтонації в темарематичному членуванні. Актуальність обраної теми зумовлена недостатнім вивченням інтонації спонтанного мовлення та необхідністю отримання нових експериментальних даних, які б розкривали характер співвідношення просодії та актуального членування. Об'єкт дослідження становлять прості двоскладні непоширені речення розчленованої структури. Вибір об'єкта зумовлений тим, що він репрезентує той мінімум, на який можна спиратися в процесі вивчення й аналізу актуального членування. Предметом дослідження є інтонаційні показники теми і реми. Мета статті – виявлення функціонального взаємозв'язку інтонаційних параметрів у темарематичній організації односинтагменого двочленного речення «підмет + присудок».

Зазначена мета потребує розв'язання таких завдань: 1) з'ясування основних підходів до аналізу інтонації в сучасній українській мові; 2) визначення фонетичних маркерів теми і реми; 3) вивчення комунікативної організації двоскладного непоширеного висловлення за критеріями: інтонаційна структура, морфосинтаксична структура й актуальне членування; 4) опис інтонаційної структури розповідного висловлення з огляду на багатокомпонентний інтонаційний аналіз просодичних корелятивів.

Відповідно до поставлених завдань у статті досліджено питання про співвідношення рівнів актуального членування й інтонації в українській мові. Джерелом ілюстративного матеріалу став запис програми «Свобода слова» на телеканалі ICTV. Відбір зразків і їхнє транскрибування відбувалися в ході перцептивного аналізу.

Під час акустичного аналізу мовлення застосовано звуковий редактор Sony Sound Forge Pro 10.0. Для отримання основних фізичних характеристик мовленнєвого сигналу (частота основного тону, амплітуди інтенсивності, час звучання) у кількісних мірах використано комп'ютерну програму Speech analyzer 1.5, яка візуалізує мовленнєвий сигнал.

Аналіз лінгвістичної літератури дає підстави констатувати, що в дослідницькому середовищі немає єдиного погляду на питання інтонації. Усю різноманітність трактувань інтонації можна об'єднати у дві основні групи. Одні дослідники ототожнюють інтонацію з мелодикою. Таке розуміння інтонації поширено в англійській та американській лінгвістиці (Д. Джонс, О'Коннер). Інші трактують інтонацію як складне ціле, що складається з різних компонентів [1; 5; 11; 12 та ін.]. Розуміння інтонації як складної єдності низки компонентів дає можливість тісно пов'язати дослідження цих складників і зробити вивчення зазначеного явища більш повним.

Інтонація (від лат. *intono* – голосно вимовляю) – єдність взаємопов'язаних компонентів: мелодики, інтенсивності, тривалості, темпу мовлення й тембру вимови. Деякі дослідники включають до складу компонентів інтонації паузи. Разом із наголосом інтонація утворює просодичну систему мови. З погляду акустики інтонація – це взаємопов'язані зміни частоти основного тону й інтенсивності, які розгортаються в часі [8, с. 197–198]. Під інтонацією слід розуміти звукову форму висловлення, систему модуляцій висоти, гучності й тембру голосу, організовану за допомогою темпу, ритму і пауз.

Елементами інтонації є: 1) мелодика мовлення, представлена в послідовних підвищеннях і пониженнях голосу (тону); 2) ритм, тобто чергування наголошених і ненаголошених, довгих і коротких складів; 3) фразовий і логічний наголос, що служать засобами виділення окремих слів чи груп слів у фразі; 4) інтенсивність мови, тобто сила чи слабкість голосу, що пов'язані з підсиленням чи послабленням м'язового напруження мовних органів; 5) темп мови, тобто час звучання, різні види тривалості мовних відрізків і зупинок між ними (паузи); 6) тембр голосу, тобто якісний і кількісний склад тонів, які додатково звучать при основному тоні, звукове забарвлення мови, що надає фразі тих чи тих емоційно-експресивних відтінків [4, с. 97].

Отже, із вищесказаного можна зробити висновок про те, що інтонація як багатокомпонентна одиниця голосу є набором певних елементів, які піддаються точним фізичним вимірюванням і, відповідно, аналізу. Інтонацію можна описати за допомогою акустичних параметрів, що доцільно згрупувати так:

- інтенсивна група: пауза, логічний наголос, інтенсивність;
- частотна група: мелодика, діапазонна висота (смуга);
- темпоральна група: темп, емфатична тривалість;
- спектральний елемент: тембр.

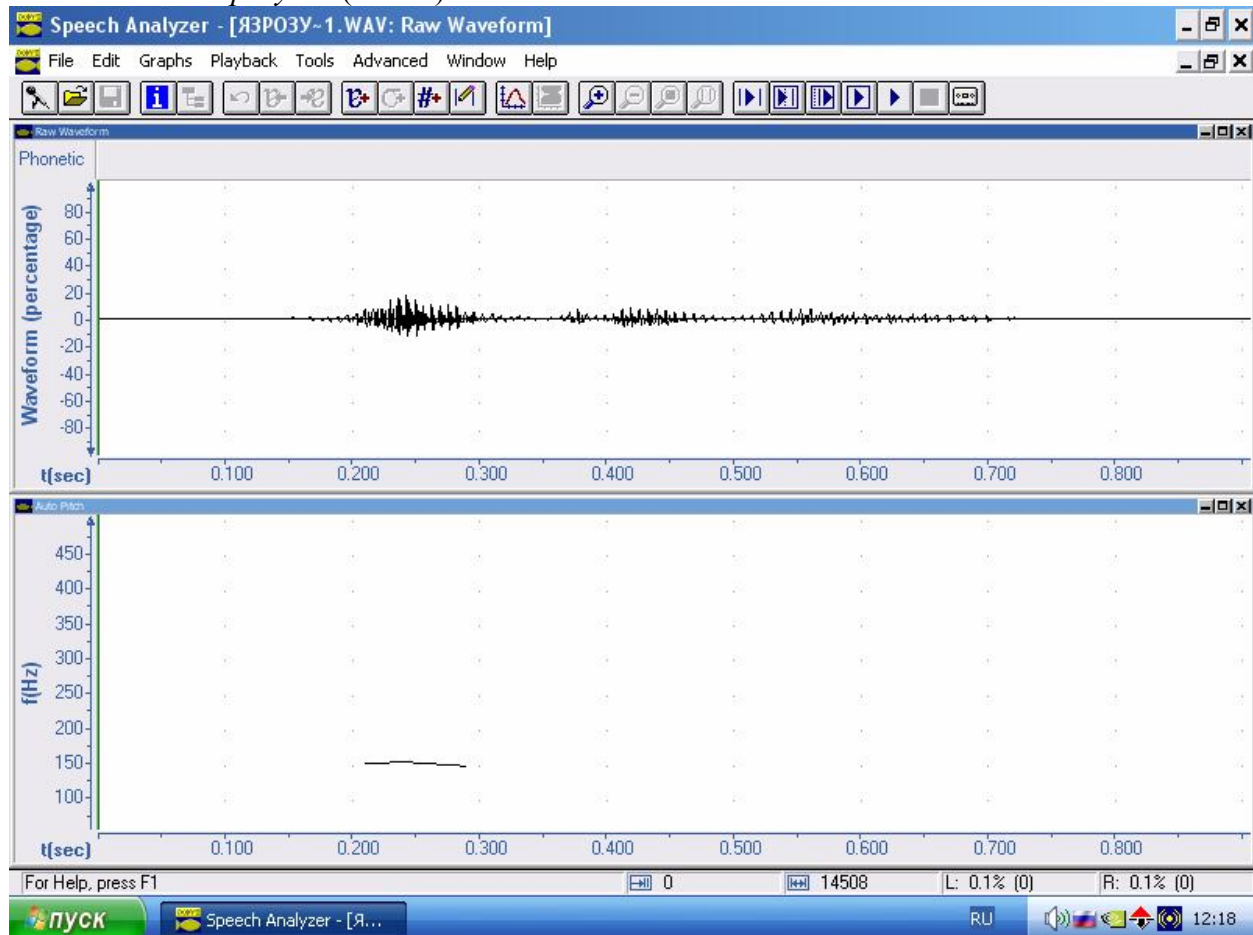
Загальну характеристику інтонації розповідного речення визначає зазвичай спад тону в кінці речення, рух кривої мелодійної лінії вниз, «інтонація крапки» [2, с. 47].

Основними інтонаційними контурами (ІК) речень, запропонованими О. А. Бризгуною [3], є 7 типів інтонаційних конструкцій. Диференційна ознака для всіх типів ІК – рух тону по голосному центру (висхідний або спадний) та співвідношення рівнів тону передцентру – центру – постцентру. Домінантою нашої уваги є інтонаційний ряд ІК-1. У передцентровій частині ІК-1 коливання тону мають

висхідно-спадний напрямок або зосереджені в середній смузі її діапазону. Голосний центру вимовляється зі спадним рухом тону нижче рівня передцентрової частини. ІК-1 вживається при оповіді, у простих реченнях та у складнопідрядних реченнях з препозицією головної частини, синтаксично завершеною, яка стоїть перед підрядною. Ця інтонаційна конструкція виражає власне завершеність, у якій відсутнє смислове протиставлення або зіставлення: *Колеги кивають; Я озвучував; Це замкнуте коло; Я поділюся; Запитання класичне.*

У перцептивному аналізі аудіозапису програми «Свобода слова» загальною тривалістю близько 6 годин зафіксовано 23 конструкції простого двоскладного непоширеного речення розчленованої структури, які відповідають інтонаційному ряду ІК-1. Інтонація є одним з основних виразників актуального членування. Чеський лінгвіст Ф. Данеш вважав, що одна з первинних функцій інтонації – сигналізувати про співвідношення теми і реми, на участь інтонації в реалізації актуального членування вказували також Л. Р. Зіндер, Т. М. Ніколаєва, Н. Д. Світозарова [10, с. 15].

Аналіз наукової літератури засвідчив, що основними фонетичними способами маркування теми і реми постають використання паузи і власне просодичний спосіб, насамперед зміна висоти основного тону. При цьому наявність паузи між темою і ремою є необов'язковим інтонаційним показником. Так, І. І. Ковтунова розрізняє реальну паузу і вираження паузи після теми, що створює перелом тону [6]. Наприклад, інтонограма висловлення *Я зрозумів* (мал. 1).

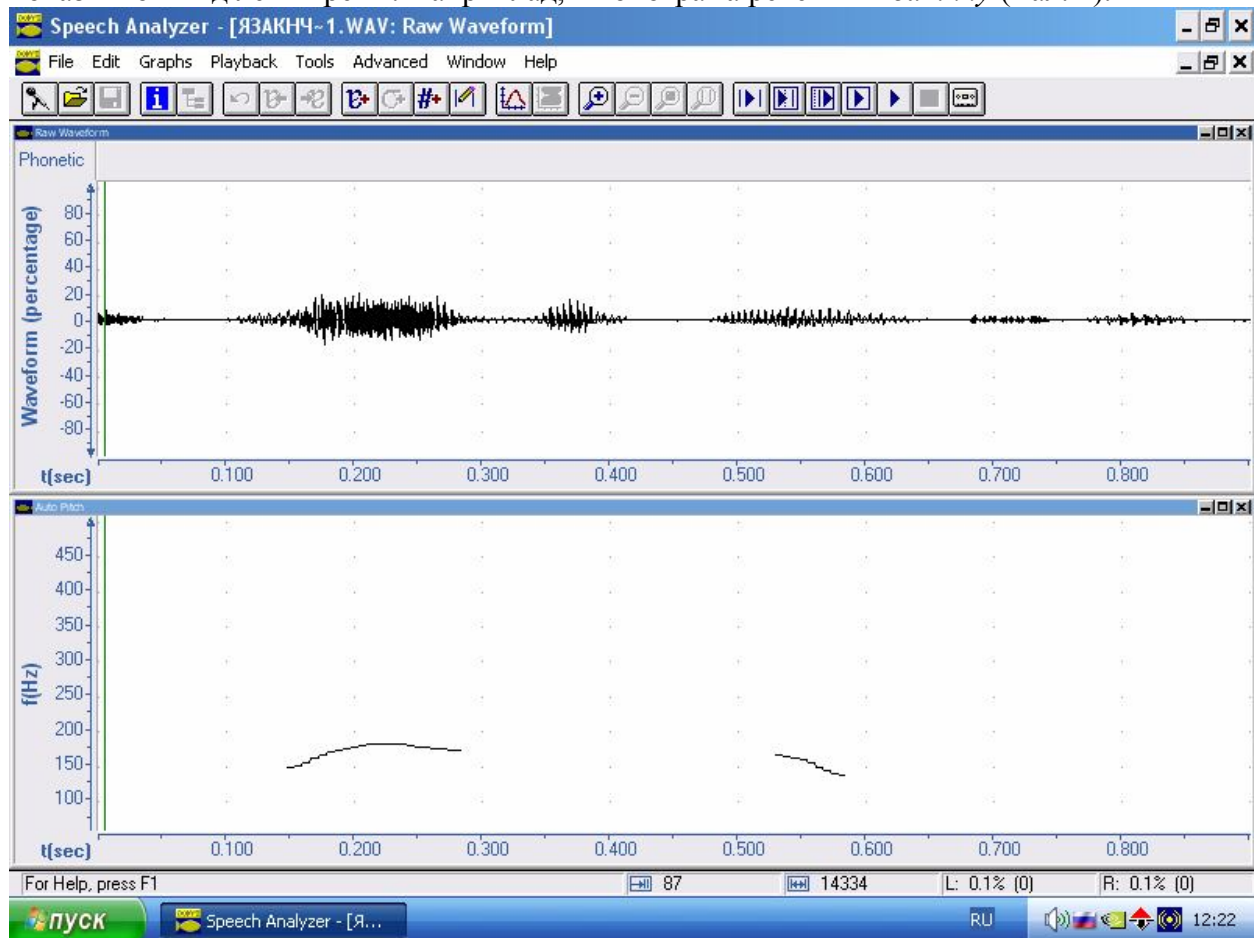

Мал. 1.

Тон постає як інтегральна просодична характеристика [7]. Отже, в основі протиставлення одиниць актуального членування лежить фонологічна опозиція висхідний / спадний тон. Висхідний тон, який співвідноситься з темою, формує маркувальну частину, вказує на незакінченість і включення до змісту того, що йтиме далі.

Спадний тон, який співвідносний із ремою, формує частину, що маркується, та вказує на завершеність і обірваність викладу.

Система інтонації є ієрархічною системою дискретних функціонально значущих тональних одиниць, здатних до вільної сполучуваності. Тональна одиниця відображає лінійну спрямованість інтонації й виражає відношення між двома розчленованими одиницями [9]. Структурним параметром зв'язку тональних одиниць є інтервал «крок униз» [12]. У структурі інтонаційної конструкції розрізняють дві тональні одиниці, співвідносні з одиницями актуального членування (тема і рема) й одиницями морфосинтаксичного поділу. Нейтральній тема-рема-тичній схемі відповідає комбінація акцентів «підйом – спадання». Отже, спад, якщо після нього немає підйому й відсутні лексичні та морфологічні показники інших ілокутивних значень, служить надійним показником виділення реми. Наприклад, інтонограма речення *Я закінчу* (мал. 2).

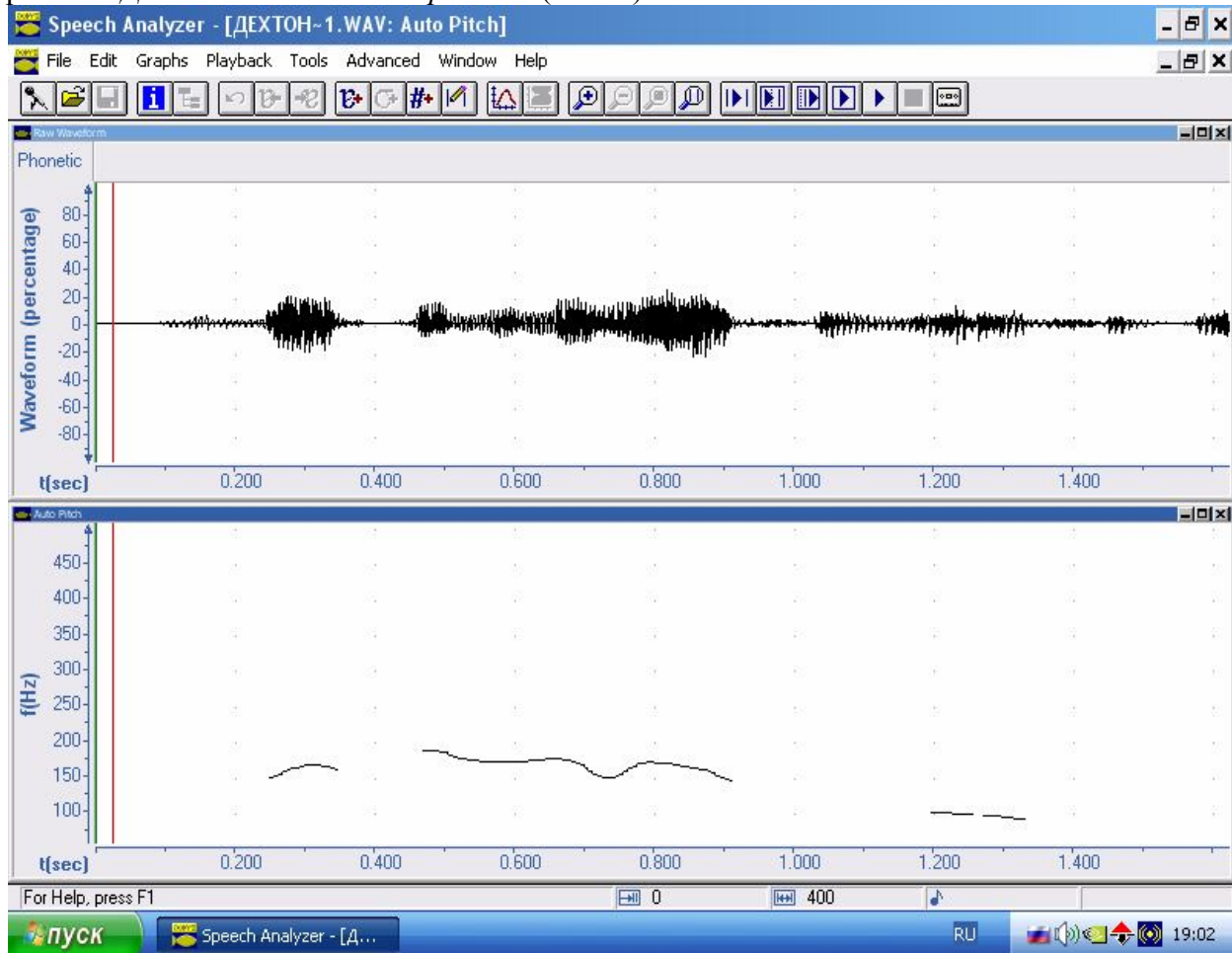

Мал. 2.

Мелодичний рух тону у фразі *Я закінчу* починається в середньому регістрі для цього мовця (чоловік). Спостерігаємо висхідний рух тону першого компонента (тема) в діапазоні середніх частот (150, 7–175 Гц) із максимальним показником 184 Гц і спадний рух тону другого компонента (рема) в діапазоні 168,1–138,0 Гц. За інтонаційною будовою це речення можна вважати типовим – крива основного тону має висхідно-спадний рух, крива інтенсивності досягає найвищого рівня на першому складі речення [ja], спадаючи до кінця речення. Час вимови рівномірний.

Якщо кількість компонентів присудка (реми) у реченні більша ніж один (складений та складний присудок), постає питання про те, де перебуває межа між темою й ремою. Для цього доцільно визначити обсяг кожного з комунікативних компонентів речення з позиції плану вираження. Відомо, що обсяг комунікативного компонента – теми та реми – виражається вибором акцентоносія. Інструментально це можна визначити за допомогою показників зміни руху частоти основного тону. Маркером буде помітне спадання тону на

наголошеному складі, що визначатиме місце фразового наголосу. Наприклад, інтонограма речення *Дехто намагається вирішити* (мал. 3).

Мал. 3.

Рух основного тону на першому компоненті характеризується рівно-зростаючою спрямованістю в ділянці наголошеного складу [де-] у діапазоні частот 150–154 Гц. Крива основного тону демонструє зростання на другому компоненті другого переднаголошеного складу [‘на-] (190 Гц) і різкий спад до 151.7 Гц на наголошеному складі [‘га-], сигналізуючи про місце фразового наголосу. Загальний інтонаційний характер за частотою основного тону й інтенсивністю речення – висхідно-спадний.

Отже, нейтральне бінарне членування на тему й рему супроводжується інтонацією розчленованості, при якій наголошений склад тематичної частини несе висхідний тональний акцент, а наголошений склад рематичної частини – фразовий наголос, при цьому утворюється два ритмотакти. Визначальним параметром фразового наголосу є спадний рух тону на наголошеному складі й подовження наголошеного голосного. Речення характеризуються висхідно-спадним напрямом руху основного тону й інтенсивності, причому інтенсивність початку речення (тема) є вершиною інтенсивності всього речення. Кінець речення (рема), функціонально більш вагомий, визначається мінімальними фізичними характеристиками. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в просодичному аналізі однокомпонентних та двокомпонентних нерозчленованих висловлень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антипова А. М. Ритмическая система английской речи / А. М. Антипова. – М. : Высшая школа, 1984. – 119 с.
2. Багмут А. Й. Інтонаційна будова простого розповідного речення у слов’янських мовах / А. Й. Багмут. – К. : Наукова думка, 1970. – 173 с.
3. Брызгунова Е. А. Практическая фонетика и интонация русского языка: пособие для преподавателей, занимающихся с иностранцами / Е. А. Брызгунова. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1963. – 306 с.

4. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
5. Зиндер Л. Р. Общая фонетика : [Учеб. пособие для филол. фак. ун-тов] / Л. Р. Зиндер. – 2-е изд. – М. : Высш. шк., 1979. – 312 с.
6. Ковтунова И. И. Современный русский язык : Порядок слов и актуальное членение предложения : Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / И. И. Ковтунова. – М. : Просвещение, 1976. – 239 с.
7. Кодзасов С. В. Символика русской интонации : (труды Международного семинара Диалог 2002 по компьютерной лингвистике и ее приложениям) [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.dialog-21.ru/materials/archive.asp?id=7342&y=2002&vol=6077>
8. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – 2-е изд., дополненное. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2002. – 709 с.
9. Николаева Т. М. Фразовая интонация славянских языков / Т. М. Николаева. – М. : Наука, 1977. – 278 с.
10. Светозарова Н. Д. Интонационная система русского языка / Н. Д. Светозарова; Ленинградский гос. ун-т. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1982. – 175 с.
11. Торсуева И. Г. Интонация и смысл высказывания / И. Г. Торсуева ; Акад. наук СССР ; Науч. совет по теории сов. языкознания ; Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1979. – 111 с.
12. Цеплитис Л. К. Анализ речевой интонации / Л. К. Цеплитис. – Рига : Зинатне, 1974. – 272 с.

Nadiya Martyanova

Tonally indicators of units of actual division of the sentence

Article considers a phenomenon of intonation in the aspect of functional sentence perspective. There is investigating the question about correlation of communicative and tonally levels. Author attempts to analyze the prosody of sentences by means of software tool.

Key words: theme, rheme, intonation

Марія Панкова

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПИТАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано морфологічні й неморфологічні засоби вираження питальності, з'ясовано їхню роль та функції в питальному реченні, досліджено різновиди морфологічних засобів вираження питальності: займенники, прислівники, частки, сполучники.

Ключові слова: речення, питальне речення, інтонація, займенники, прислівники, частки, сполучники.

Питальність потрактована нами як категорія, сформована граматичними, лексичними, лексико-граматичними та іншими елементами мови для вираження запиту про невідоме. У дослідженні питальності значну роль відіграють засоби вираження цієї категорії. З огляду на це об'єктом нашого наукового пошуку є засоби вираження категорії питальності, а метою роботи постає аналіз фонетичних і морфологічних засобів вираження питальності та їхня роль у реалізації питальної семантики речення.

Питальні речення слугують для отримання інформації, спонукають співрозмовника дати відповідь. Мовець хоче встановити реальність чи нереальність загального змісту речення, одержати знання щодо предмета думки. Н. С. Валгіна називає такі граматичні засоби вираження питальності: питальна інтонація, порядок слів та питальні слова [2, с. 290–291]. Схожої думки дотримується І. Р. Вихованець і називає такі засоби вираження питальності, як питальну інтонацію, порядок слів, питальні частки та питальні займенники [3, с. 145–146]. Отже, питальна семантика речення в сучасній українській мові виражена інтонацією, порядком слів та морфологічними засобами.

Для всіх питальних речень обов'язковим показником питальності є інтонація, що може мати такі параметри, як інтенсивність, тон, час звучання, що вирізняють ядро питального речення. Як зазначає А. Й. Багмут, у підвищенні тону та інтенсивності звучання реалізується логічний наголос, що визначає ядро висловлювання [1, с. 21]. Ступінь напруження наголосу залежить від емоційно-сислової ваги виділеного мовцем елемента речення. Логічний центр питального речення може змінюватися залежно від

того, на яке слово спрямована увага мовця, при цьому порядок слів залишається без змін, напр.: *Сьогодні відбудеться концерт?*; *Сьогодні відбудеться концерт?*; *Сьогодні відбудеться концерт?* Залежно від позиції слова з логічним наголосом, інтонація в питальному реченні буває висхідною, спадною і висхідно-спадною.

Висхідна інтонація притаманна тим реченням, у яких слово з логічним наголосом перебуває в кінці речення. Часто такий вид інтонації мають займенникові питальні речення, у яких логічний наголос падає на дієслово-присудок, напр.: *Чого б тобі й їхати з Виговським вдвох в таку далечінь?* (І. Нечуй-Левицький, с. 314). Подібні питальні речення передбачають часткову обізнаність мовця.

Якщо слово з логічним наголосом розташоване в середині питального речення, тоді для такого запитання характерна висхідно-спадна або висхідно-низхідна інтонація, напр.: *Оце вас такого в школі вчили?* (О. Гончар, с. 97).

Спадна або низхідна інтонація наявна в тих реченнях, у яких логічно наголошеним є перше слово. При цьому слово з логічним наголосом буде вимовлятися на максимально високому тональному й динамічному рівні, напр.: „...*І навіщо я покинула рідний край? Навіщо я послухала пані Суфчинської?...*” (І. Нечуй-Левицький, с. 183). І. П. Расповов зазначає, що низхідна інтонація питального речення відрізняється від низхідної інтонації розповідного речення дуже високим тоном [6, с. 35].

Власне-питальна інтонація може ускладнюватися різними відтінками емоційного забарвлення: здивування, засмучення, збудження, радості та ін., напр.: *І хіба я один такий? Людина – звучить гордо? Це наш чинодер Лобода звучить гордо? Ха-ха!* (О. Гончар, с. 67)

У займенниковому питальному реченні логічний наголос падає на питальне слово, виражене займенником або іншою частиною мови. Незайменникове питальне речення передбачає відповідь з інформацією, що підтверджує або заперечує запитовані факти, напр.: *Оплати досить?* (О. Гончар, 27).

Відмінність і виразність інтонації питальних речень, безпосередність їхнього адресування до співрозмовника часто спонукають мовців та авторів використовувати їх як засоби активізації читача або слухача, встановлення контакту з ним, як засоби експресивної мови, напр.: *Не знаєте, що там робиться? Не знаєте, що там написано? Не бачили, не читали?* (М. Куліш, с. 108).

Щодо порядку слів, то цей засіб вираження питальності зазвичай передбачає переміщення пов'язаного із запитанням слова на початок речення [4, с. 145] і найчастіше характерний для загальнопитальних речень, напр.: *Чи не та чорнява, що повна шия намиста з хрестами?* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 141), *Чи не дозволяєте, панночко, зі мною шлюб прийняти?* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 103), *Бачив, яка там у Ягора племінниця город поливає?* (О. Гончар, с. 13).

Питальність також може виражатися морфологічними засобами: питальними займенниками, займенниковими питальними прислівниками, питальними частками і сполучниками, іноді для підсилення питальності використовують вигуки.

Морфологічні засоби питальності, або питальні слова, є неконкретизованим виразником невідомого елемента думки. Питальні слова передбачають якийсь конкретний вияв уже відомого факту дійсності. За допомогою питальних слів *скоро, надовго, багато, потрібно* будують питальні речення, мета яких – з'ясувати деякі деталі розмови, зокрема час, міру, ступінь дії та ін.

Для вираження питальності використовують питальні займенники (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*), які вживаються для запитання про предмет думки або ознаку предмета думки. Щоб запитати про особу або предмет, послуговуються займенниками *хто, що*, які в питальних реченнях можуть мати форми непрямих відмінків, напр.: *А хто прибиратиме? Усе ми, жінки? А чому б не вам, Самбісти?* (О. Гончар, с. 49).

Питальний займенник *що (віщо)* після прийменників *за, про, через, для, в* та інших із підсилювальними частками *ж (же), б (би), то* виражає загальне запитання про

предмет, явище, дію і т. ін., напр.: *То за що ж, куме, така мені драма? За віщо?; Що то таке дуель?* (М. Куліш, с. 49). Питальний займенник **що** може вживатися у функції прислівника зі значенням *чому?*, *з якої причини?*, напр.: *За що це таке трапилось?* У виборі питальних слів, як зазначають Н. В. Гуйванюк і С. Т. Шабат, можна спостерігати явище синонімії [5, с. 20]. Так, питальне слово **що**, яке виражає предметне значення, може вживатися в значенні причини, напр.: *Що це Андрія так довго нема?* У питальному реченні займенник **що** можна використовувати у функції прислівника мети зі значенням *для чого?*, *навіщо?*, *з якою метою?* Фразеологізоване поєднання **що це за (що се за)** у структурі питального речення виражає з'ясувальне значення (запитання про особу), напр.: *Що ж воно таке – справжнє почуття, оте, що в піснях його названо коханням?* (О. Гончар, с. 169).

У питальних реченнях слово **що** може функціонувати як частка, уживана на початку речення для вираження здивування, вагання, докору, напр.: *Що, великий подарунок привіз?* (О. Гончар, с. 123).

Питальний займенник **хто (кого, кому, ким, на кому, коло кого)** у питальних реченнях може виражати запитання про статус істоти, предмета чи явища, напр.: *Що то вгорі: місяць чи сонце?* (О. Гончар, с. 22).

Питальний займенник **чому (чом, чим)** часто вживаний на початку речення, у якому міститься запитання про причину або мету чого-небудь. Для підсилення значення питальності при цьому прислівникові можуть бути частки **ж (же)**, **б (би)**, іноді використовується сполучення часток **би, ж**, напр.: *Чого б тобі й їхати з Виговським вдвох в таку далечінь?* (І. Нечуй-Левицький, 314). У значенні прислівника **чому** може функціонувати питальний займенник **чого**, напр.: *Чого це ти скочив, наче обпечений?* (І. Нечуй-Левицький, с. 259).

Зазвичай речення з питальним займенником **який** позначає запитання про ознаку або якість предмета. Частковопитальна функція таких синтаксичних структур виражає повну необізнаність мовця щодо якихось атрибутивних властивостей предмета. Проте питальний займенник **який** може функціонувати і в запитаннях про час дії, напр.: *З якого часу це відбувається?*

Займенник **чий** формулює запитання про належність кого-небудь або чого-небудь комусь, лексеми **котрий, скільки** використовують у запитанні про порядок або кількість предметів при лічбі, упорядкованість часу.

Вираженню питальності слугують займенникові питальні прислівники, які узагальнено позначають те, що мовець хоче з'ясувати. Прислівник **пощо** вживається в запитаннях про мету або причину чого-небудь, напр.: *Оле! пощо я й на світі перебуваю?* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 50). Якщо запитання стосується часу дії, то послуговуються займенниковими питальними прислівниками **коли, доки, поки**. Якщо йдеться про умову реалізації дії, то використовують сполучник **коли**, що має значення **якщо**, напр.: *Коли не ми, то хто?* (О. Гончар, с. 34). Обставинне значення місця з'ясовують за допомогою займенникових прислівників **де, куди, звідки**. Прислівник **де** використовують для запитання про місце дії або місцезнаходження особи чи предмета, при ньому може вживатися частка **ж (же), б (би)**, щоб підсилити значення питальності, напр.: *Де ж то вони є?* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 58).

Питальний займенниковий прислівник **куди** має значення **у яке місце, у який бік** або **для чого**, напр.: *Куди ж підемо?* (О. Гончар, 123). **Звідки** та його варіанти (**звідкіль, звідкіля, відкіля**) вживаються зі значенням **з якого місця, з якого джерела**, напр.: *Звідкіль ясновельможний староста прибіг до нас, так що й вороні твої піною вкрились, як я оце бачу?* (І. Нечуй-Левицький, с. 198). Для вираження запитання про мету дії використовують прислівник **навіщо (нащо)**.

Займенниковий прислівник **як** стосується дії загалом, способу її творення, уживається в питальному реченні зі значенням **яким чином, до якого ступеня, наскільки**, напр.: *Як ви гадаєте?; А як з тобою парубки жартують?* (І. Нечуй-Левицький, с. 215).

Питальні речення з частками особливо багаті на модально-експресивні значення. Н. В. Гуйванюк і С. Т. Шабат зазначають, що загальною функцією всіх модальних часток є передавання ними різноманітних відтінків суб'єктивної модальності, а також вираження волюнтаривного та емоційно-оцінного забарвлення [5, с. 22].

Питальні частки **чи** (**чи ж**, **чи не**, **та чи**, **а чи**), **хіба** (**хіба ж**, **та хіба**), **невже** (**невже ж**, **та невіже**, **невже-таки**) надають питальному реченню значення сумніву, хвилювання, здивування, невпевненості, недовіри, напр.: *Ох, мені лихо! Чи не з очей?* (Г. Квітка-Основ'яненко, 112). Ці частки вказують на те, що запитання викликане невідповідністю між уявленням мовця про ситуацію і тим, що цьому уявленню так чи інакше протиставлено. Частка **чи** стоїть у препозиції й оформляє ті конструкції, які найчастіше вимагають ствердної чи заперечної відповіді, напр.: *Чи знаєте, Іване Остаповичу, що ви мені цієї ночі снились?* (І. Нечуй-Левицький, 203). Частка **чи** вживається в риторичних запитаннях зі значенням **хіба**, а **хіба** в риторичному питальному реченні виражає впевненість, переконання в протилежній відповіді, напр.: *Хіба ж я не Явдоха?* (Г. Квітка-Основ'яненко, 96). Для питальних речень із часткою **невже** характерний спадний тон – від вершини звучання на самій частці і до кінця висловлення. Натомість питальним реченням з іншими частками притаманне виділення ядра питальності.

Частка **чи** (**чи ж**, **чи не**, **та чи**, **чи то**) вживається для підсилення питального характеру речення і перебуває в препозиції. Вона оформляє ті конструкції, які вимагають ствердної чи заперечної відповіді, напр.: *Чи то пану сотникові знать скучно стало, так ви його забавляєте, як малу дитину, що різками порете, неначе кого путнього, вербову колоду?* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 70). У питальному реченні поширене поєднання часток **чи не**, яке виражає модальне значення можливості, бажання, напр.: *Чи не скуцав же ти без мене?* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 79). Іноді до частки **чи** приєднується підсилювальна частка **ж**. Такі питальні конструкції мають відтінки незадоволення, непогодженості. Сполучення часток **чи** і **й** увиразнює питальне речення в плані реалізації значення сумніву, припущення. Препозитивна сполучникова частка **а** з **чи** також надає реченню відтінків припущення, сумніву, хвилювання. Напр.: *А чи не брався ти земну вісь поправити?* (О. Гончар, с. 32).

Для підсилення питальності в кінці речення вживаються частки **а**, **га**, **еге**, які виражають спонування до відповіді, напр.: *Чи любиш мене, га?; А ти таки любиш медяники, га?* (І. Нечуй-Левицький, с. 196). У загальнопитальній функції ці частки нібито повторюють усе запитання, що міститься перед або за ними, напр.: *Ми з тобою себе ще покажемо – наллємо пшеницею отой елеватор по вінця, еге ж?* (О. Гончар, с. 72).

У ролі займенникових часток можуть функціонувати частки займенникового походження **що** і **як**, які характеризують переважно розмовне мовлення. Частка **що** актуалізує увагу співрозмовника, підсилює значення питальності, може надавати реченню відтінків припущення, здогаду, здивування, жарту, напр.: *А що ж покійний панотець з ними робив?* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 54). Частка **як** завжди стоїть на початку речення, яке має емоційне чи інформативне значення, напр.: *Як же нам, пане Ригоровичу, за них узятись, щоб вони вернули дощі і щоб нам не нарobili опісля якої капості?* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 54).

Питальні частки **ну**, **ану** вживані мовцем для підсилення спонукального ефекту (одержання відповіді), напр.: *Ану, котусю, відкрий свої очі і посвіти, чи не вони се йдуть?* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 74). Таким реченням властива інтонація зацікавлення, нетерпіння.

Для підсилення питальності на початку питальних речень можуть використовуватися сполучники **а**, **але**, **то**, **і**, **та**. Сполучники **і**, **та** підсилюють виразність змісту питального речення, напр.: *Та як за тебе і йти такій дівчині?* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 76). Сполучники **а**, **але** виражають несподіваний перехід до іншої думки або теми розмови, напр.: *Але мені що за нужда?* (Г. Квітка-Основ'яненко, 107). З метою пояснення, уточнення, виправлення використовують сполучник **цебто** (**себто**) у значенні *правильніше*, напр.: *Так себто нам усе-таки збиратись до Чернігова?* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 86).

Для альтернативних запитань або запитань вибору характерні розділові сполучники **чи, або**, які можуть бути одномісними й багатомісними, напр.: *Ти отсе мені розказував, що в нас чи дощу нема, чи що?* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 53).

Отже, основним засобом вираження питальності є інтонація. Проте запитання може оформлюватися також морфологічними засобами: питальними займенниками, займенниковими питальними прислівниками, питальними частками й сполучниками, іноді для підсилення питальності використовують вигуки. В українському мовознавстві проблема вивчення засобів вираження питальності недостатньо з'ясована, є багато спірних моментів, що розкриває перед нами певні перспективи в подальшій роботі над проблемою та мотивує актуальність нашого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багмут А. Й. Семантика і інтонація в українській мові / А. Й. Багмут; Відп. ред. Т. М. Ніколаєва; АН УРСР. Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1991. – 168 с.
2. Валгина Н. С. Современный русский язык: [Учеб. для филол. спец. вузов] / Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина. – 5-е изд., перераб. – М. : Высш. шк., 1987. – 480 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови : Синтаксис : Підруч. для студ. філол. фак. вузів / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 365 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець; АН України ; Ін-т укр. мови. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
5. Гуйванюк Н. В. Питальні речення в сучасній українській мові. / Н. В. Гуйванюк, С. Т. Шабат – Чернівці : Рута, 2000. – 66 с.
6. Распопов И. П. Вопросительные предложения / И. П. Распопов // Русский язык в школе. – 1958. – № 1. – С. 34–37.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Гончар О. Т. Собор : [роман] / Олесь Гончар. – К. : Дніпро, 1989. – 272 с.
2. Квітка-Осно'яненко Г. Маруся : [вибрані твори] / Григорій Квітка-Осно'яненко. – К. : Веселка, 1975. – 216 с.
3. Куліш М. П'єси / М. Куліш. – К. : Наукова думка, 1998. – 304 с.
4. Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський : [історичні романи] / Іван Нечуй-Левицький. – К. : Дніпро, 1991. – 511 с.

Mariya Pankova

Means of expression of interrogation in the Ukrainian language

Morphological and non morphological means of expressing interrogation are analyzed, their role and function in the interrogative sentence are clarified, varieties of morphological means of expressing interrogation: pronouns, adverbs, particles, conjunctions are researched.

Key words: sentence, interrogative sentence, intonation, pronouns, adverbs, particles, conjunctions.

Олена Бондаренко, Ольга Радзівська

НЕОЛОГІЗМИ: СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ТА ПЕРЕКЛАДУ

У статті окреслено та проаналізовано проблеми творення неологізмів сучасної англійської мови й обґрунтовано шляхи їх перекладу, доведено співвідношення між типами неологізмів в аспекті міжмовної комунікації та способами їх перекладу.

Ключові слова: неологізми, способи творення, шляхи перекладу, безеквівалентна лексика, фонова лексика, еквівалентна лексика.

У практиці перекладацької роботи помітне місце посідає проблема перекладу неологізмів, тобто нових слів, що з'явилися в мові у зв'язку з розвитком суспільства й виникненням нових понять. Появі неологізмів сприяють мовні й позамовні чинники. До мовних чинників належать насамперед розширення можливостей точнішого відображення об'єктивної реальності, прагнення до подолання номінативної недостатності та до

уніфікації мовних засобів, намагання носіїв мови поповнити, поглибити й розширити уявлення про предмет або явище, удокладнити поняття, ознаки завдяки розмежуванню смислових і функціональних відтінків.

Окрім зазначених вище лінгвістичних чинників, виникнення сучасних неологізмів зумовлене й екстралінгвістичними факторами. Для сучасного етапу розвитку людства характерне безпрецедентне зростання й розширення суспільно-політичних, економічних, наукових і культурних зв'язків між народами, зі свого боку сприяє значному збільшенню обсягу інформації й зростанню темпів міжнародного обміну нею завдяки перекладу.

Дослідження динаміки розвитку словникового складу було і є важливою проблемою лінгвістичної науки. Питанню еволюційних процесів у мові присвячено низку наукових праць, серед яких дослідження В. Д. Б'ялика [1], С. М. Єнікєєвої [5], В. І. Заботкіної [7], Ю. А. Зацного [9], Г. О. Козьмика [11], О. С. Кубрякової [12] та ін. Теоретичні питання про диференціацію понять „власне неологізми”, „новоутворення” та „інновації” висвітлено в дисертації Ю. К. Волошина [3]. Вагомий внесок у розробку питання новоутворень роблять наші вітчизняні науковці. Фундаментальна монографія Ю. А. Зацноо [10] присвячена розвитку словникового складу сучасної англійської мови, зокрема й неологізмів 80–90-х рр. ХХ ст.

Останнім часом усе частіше з'являються нові поняття в таких важливих сферах життя, як політика, інформаційні технології, економіка тощо. Вони потребують термінів та дефініцій, що зумовлює виникнення великої кількості слів-неологізмів, які позначають нові й актуальні явища [13, с. 357]. З погляду теорії неології процеси творення нових слів, причини та передумови їх виникнення досліджено в мовознавстві ще не достатньо, що й становить актуальність нашого пошуку.

Мета статті – визначити способи творення неологізмів сучасної англійської мови та шляхи їх перекладу.

Основна особливість лексики полягає в тому, що вона спрямована безпосередньо на екстралінгвістичну дійсність і реагує на все, що пов'язано з реаліями [8, с. 27]. У лексичному складі мови віддзеркалено всі наші уявлення про будь-які явища екстралінгвістичної дійсності. В. Жайворонок указує на те, що семантична деривація (творення похідних слів від слова-основи) спочатку відбувається в індивідуальному вживанні, а вже потім найбільш „вдалі” утворення потрапляють до мовного вжитку, оскільки вони стають рекурентні (здатні відтворюватися поза межами первісного контексту), пізніше функціонують як оказіоналізми і лише після цього входять у загальні мовні зв'язки, стають мовними фактами, а потім і фактами лексичної системи [6, с. 12].

При перекладі буває важко знайти відповідні слова в іншій мові тому, що соціокультурні та історичні умови життя народу, мовою якого здійснено переклад, не потребували певного слова [2, с. 118]. Це стосується передусім перекладу неологізмів.

Крім неологізмів загальномовних, виділяють неологізми індивідуальні, створені авторами окремих літературних творів із певною стилістичною метою. Це неологізми стилістичні, вони не входять до словникового складу мови, залишаючись у більшості випадків належністю окремого твору певного автора.

З огляду на спосіб творення неологізми поділяють на: фонологічні, запозичення, семантичні, синтаксичні [4, с. 16]. Проаналізуємо докладніше кожний із типів неологізмів та визначимо способи їх перекладу.

Фонологічні неологізми утворені з окремих звуків і являють собою їхні конфігурації. Такі слова інколи називають „штучними”. До групи фонологічних неологізмів лінгвісти умовно зараховують нові слова, утворені від вигуків [9, с. 47]. Наприклад: *Zizz* (британський сленг) – короткий сон (імітація звуків, які видає людина уві сні), нерідко передається в коміксах за допомогою трьох букв *ZZZ*. Або *Sis-bombah* (американський сленг) – видовищні види спорту, особливо футбол (склади цього слова часто застосовували школярі для підбадьорювання гравців); *to zap* – стріляти, вдарити в зуби (у прямому і переносному значенні). Спочатку *zap* використовували як вигук у коміксах

для передачі в графічній формі звука космічної зброї. Або ж *qwerty* – це неофіційна назва клавіатури друкарської машинки, яка утворилася з перших букв верхнього рядка стандартної друкарської машинки Q, W, E, R, T, Y.

Такі неологізми мають найвищий рівень конотації новизни, їх можна вважати „сильними неологізмами”. Високий рівень новизни цих слів зумовлений незвичністю та свіжістю їхніх форм.

Сильними неологізмами вважаємо й запозичення, що як джерело поповнення словникового складу посідають в англійській мові значне місце [15, с. 57]. Їхній аналіз засвідчує, що 52% лексем, тобто трохи більше половини, запозичено з французької, іспанської, італійської, російської, німецької, грецької, португальської та інших європейських мов. Для деяких запозичень характерне вживання в одному, рідше – у двох варіантах англійської мови (британському, канадському, австралійському та ін.). Так, запозичення з німецької мови *patzer* – шахіст-аматор – вживане головно в американському слензі. Словосполучення *numero uno* – номер один (найперший, найкращий, найважливіший) – запозичене з іспанської мови, вживається як в американському, так і в канадському варіантах англійської мови; іменник *duvay* – пухова ковдра – із французької, характерний лише для британського варіанта.

Запозичення як один зі способів творення в англійській мові нових слів і позначень не виявляє тенденції до активізації: у такий спосіб з'явилося близько 5% загальної кількості неологізмів [12, с. 59].

Семантичні неологізми, або переосмислення, є результатом процесу вторинної номінації (нове значення позначається вже відомою формою) [12, с. 25]. Як відомо, для мови характерна дворазова репрезентація об'єктів навколишньої дійсності. Ця властивість є основою здатності мови формувати нескінченну кількість найменувань для характеристики осіб, предметів, явищ. При вторинному використанні слова закономірно виникає смислова модифікація концептуальної структури значення, що призводить до багатозначності мовного знака, який відображає осмислену мовцями дійсність: *bread* – гроші, *drag* – нудьга, *acid* – наркотик, *adventure* – тип комп'ютерної гри, *to ring-fence* – захищати чи гарантувати безпеку, особливо грошових вкладів.

Словотворчі неологізми утворені шляхом комбінації знаків, що існують у мові. Йдеться про такі регулярні словотворчі процеси, як афіксація, конверсія, розширення семантичної структури, словоскладання, скорочення, аналогія [7, с. 65].

Саме ця група неологізмів потребує особливої уваги під час перекладу. Проблеми щодо перекладу неологізмів виникають у процесі добирання відповідників в іншій мові, тому що, як зазначено вище, соціокультурні й історичні умови життя народу, мовою якого здійснено переклад, не потребували певних слів. Труднощі виникають у перекладача, якщо він не володіє англійською мовою, адже більшість сучасних новоутворень, як, наприклад, „слова-ланцюжки”, містять англійські мовні одиниці.

Адекватність перекладу префіксальних неологізмів значною мірою залежить від правильного визначення префікса та знання узагальненого значення лексичної одиниці, до якої цей префікс приєднаний. Такі префікси як частину новоутворень можуть транскрибувати, перекладати або пояснювати.

Серед найбільш продуктивних префіксів слід відзначити: *anti-*, *co-*, *de-*, *non-*, *post-*, *pre-*, *ne-*, *sub-*, *in-*. Найбільшу міру новизни мають одиниці, створені за допомогою нових афіксів та напівафіксів, таких як: *-on*, *-ase*, *-sol*, *-nik*, *-manship*, *-eco*, *-mini*, *-maxi*, *-mega*, *-eine*, *-oholic*, *-dial-a-*, *flexi* і т. ін. Наприклад: *antiviral* – антивірусна програма в комп'ютері; *minidisc* – маленький диск для комп'ютерів, плеєрів; *teleshopping* – покупки за допомогою комп'ютера й телефона; *superscalar* – мікропроцесор комп'ютера, який виконує більше ніж одну інструкцію відразу; *televanking* – фінансова організація, яка дала змогу клієнтові робити банківські операції через комп'ютер.

Серед найбільш продуктивних суфіксів зазначимо: *-ability*, *-able*, *-ac*, *-acy*, *-ance*, *-ant*, *-ative*, *-ed*, *-ee*, *-er\or*, *-ery*, *-ing*, *-ion*, *-ional*, *-ish*, *-ism*, *-ist* та багато інших. В утворенні

нових одиниць активну участь беруть напівсуфікси: *-athon*, *-gate*, *-friendly*, *-a\oholic*, *pedia\paedia* та ін. Наприклад: *wikipedia* – вікіпедія, *kremlinologist* – кремленолог.

У багатьох випадках в англійській мові нові слова утворюються з уже наявних слів без жодних змін їх написання чи вимови. Найбільш поширеним різновидом конверсії є утворення дієслів від іменників: *to acupuncture* – лікувати голками; *to butterfly* – літати безцільно по місту, як метелик, прогулюватися безцільно по місту. Під час перекладу в окремих випадках доводиться застосовувати контекстуальні заміни чи описовий переклад. Більшість нових слів належать до безеквівалентної лексики, а тому виникають труднощі під час передачі їх українською мовою. Опис та роз'яснювальний переклад – поширений спосіб перекладу новоутворень. Часто використовують контекстуальний переклад, який зазвичай протиставляють „словниковому перекладу”, зазначаючи в такий спосіб відповідності, які слово може мати в контексті на відміну від наданих у словнику. Я. І. Рецкер зауважує, що цей засіб перекладу „полягає в заміні словникової відповідності при перекладі контекстуальною, логічно зв'язаною з нею відповідністю” [14, с. 45]. При цьому характерна відсутність будь-яких відповідностей саме слова, що підлягає перекладу, і його зміст передають за допомогою трансформованого відповідним чином контексту.

Під час передавання іншою мовою неологізмів – фонових лексем, значення яких відрізняється в мові оригіналу й мові перекладу, застосовують приблизний переклад. Це означає, що під час перекладу зберігається основне значення слова, проте в мові перекладу слово відрізняється від мови оригіналу лексичним фоном. Наприклад, *nerd* – неприємна, неприваблива людина; *buddy* – друг, товариш; *weeb* – нікчема, *scumbag* – покидьок, *shell* – безпритульний, *wimp* – слабка людина, невдаха. Насправді такий переклад не відтворює повністю лексичного фону слова, однак є допустимим. Цей спосіб також повністю не відповідає вимогам перекладу, оскільки втрачено відтінки значення, конотативні відтінки слова, а з ними – і прагматичний компонент.

Спосіб транслітерації або транскрипції слід використовувати якнайобережніше при перекладі, адже саме він призводить як до втрати цінності слова, так і до співіснування в мові кількох перекладів одного й того ж слова, що є небажаним. Наприклад, *punk* – панк, *ombudsman* – омбудсмен (тут слід зазначити, що першу частину слова перекладено на рівні графем, а другу – на рівні фонем), *skinhead* – скінхед.

Калькування – це спосіб перекладу, який найчастіше застосовують під час перекладу еквівалентних понять у двох мовах або для називання поняття, яке нещодавно з'явилося у мові. Так перекладають переважно еквівалентну лексику. Наприклад, *workaholic* – трудоголік, *antihero* – антигерой.

Жоден зі способів передавання іншомовних новоутворень не є досконалим і не забезпечує абсолютно адекватного перекладу. Особливості перекладу кожного нового слова залежать від того, до якого типу воно належить (терміни, назви, скорочення, синоніми до слів, які вже мають відповідники в українській мові, тощо).

Отже, можна зробити висновок про те, що існує співвідношення між типами неологізмів в аспекті міжмовної комунікації та способами їх перекладу. Безеквівалентну лексику перекладають описовим способом; фонову лексику – найчастіше способом приблизного перекладу; а еквівалентну лексику – способом калькування, якщо існують спільні поняття в мовах, або за допомогою добору еквівалента.

Неологізми важко піддати статистиці: багато з них функціонують недовго й не потрапляють у словники, інші зафіксовані зі значним запізненням. Дуже важко визначити момент, коли слово перестає бути неологізмом і стає загальноживаним. Можливо, це відбувається тоді, коли неологізми перестають сприйматися як дещо нове. Лінгвістичні критерії відмежування неологізмів від загальноживаних слів поки що не розроблені, на що мають бути спрямовані перспективи подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Б'ялик В. Д. Аббревіація як засіб утворення неологізмів / В. Д. Б'ялик, О. В. Візнюк // Актуальні проблеми романо-германської філології в Україні та Болонський процес : матеріали Міжнарод. наук. конфер. (24–25 листопада 2004 р.). – Чернівці : Рута, 2004. – С. 21–23.
2. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая – М. : Языки русской культуры, 1999. – 178 с.
3. Волошин Ю. К. Общий американский сленг: Состав, деривация и функция. Лингвокультурологический аспект / Юрий Константинович Волошин: дис. ... доктора филологических наук : 10.02.19. – Краснодар, 2000. – 341 с.
4. Гак В. Г. Новые слова и новые словари / В. Г. Гак // Новые слова и словари новых слов. – Л. : Наука, 1983. – С. 15–29.
5. Єнікеєва С. М. Системність і розвиток словотвору сучасної англійської мови : монографія / С. М. Єнікеєва. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2006. – 303 с.
6. Жайворонок В. В. Слово в етнологічному контексті / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 12 – 13.
7. Заботкина В. И. Новая лексика современного английского языка / В. И. Заботкина. – М. : Высшая школа, 1989. – 126 с.
8. Зацний Ю. А. Мова і суспільство : Збагачення словникового складу сучасної англійської мови / Ю. А. Зацний, Т. О. Пахомова. – Запоріжжя : ЗДУ, 2001. – 243 с.
9. Зацний Ю. А. Неологізми англійської мови 80–90 років ХХ століття / Зацний Ю. А. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. – 396 с.
10. Зацний Ю. А. Сучасний англомовний світ і збагачення словникового складу / Юрій Антонович Зацний. – Львів : Видавництво «Паїс», 2007. – 228 с.
11. Козьмик Г. О. Світ сучасної людини в контексті мовних змін. Інноваційні процеси у лексичній системі англійської мови на межі ХХ і ХХІ століть / Г. О. Козьмик. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2007. – 111 с.
12. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1986. – 158 с.
13. Огуй О. Д. Лексикологія німецької мови. Lexikologie der deutschen Sprache : Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / О. Д. Огуй. – Вінниця : Нова книга, 2003. – 416 с.
14. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика / Я. И. Рецкер. – М. : Международные отношения, 1974. – С. 45.
15. Gordon E. M. A Grammar of Present-Day English / E. M. Gordon, I. P. Krilova. – М., 1974. – 123 p.

Olena Bondarenko, Olga Radsievska

Neologisms: ways of formation and translation

Problems of neologism formation of modern English are analyzed in the article, the ways of their formation are grounded, correlation among the types of neologisms in the aspect of the interlingual communication and the ways of their translation are proved.

Key words: neologisms, ways of formation, background lexis, equivalent lexis.

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА**Елена Селиванова****МЕХАНИЗМЫ НЕОЛОГИЗАЦИИ В СИНЕРГЕТИКЕ ЯЗЫКА
И ЭТНОСОЗНАНИЯ**

Статья посвящена анализу факторов, детерминирующих процессы неологизации. Неологизация рассматривается как параметр самоорганизации синергетической системы языка. Описаны механизмы создания неолексем, неофразем и новых значений номинативных единиц.

Ключевые слова: неологизация, лингвосинергетика, этносознание, стереотип, импликация.

Парадигмальное пространство современной лингвистики, доминантой которого является когнитивно-дискурсивный вектор исследований языка и его культурно-семиотических продуктов, формирует новые принципы и параметры анализа лексических инноваций. Как справедливо подчеркивает российская исследовательница Е. С. Кубрякова, «вся неология должна быть освещена как наука о средствах и способах языковой фиксации и репрезентации нового опыта познания мира современным человеком, как наука, изучающая принципы концептуализации и категоризации мира (ON-LINE, hic et nunc здесь и сейчас» [2, с. 15]. Цель нашей статьи – охарактеризовать факторы языка и этносознания, детерминирующие процессы неологизации в аспекте лингвосинергетики.

Процессы неологизации в сложной и неравновесной синергетической системе языка служат одним из наиболее весомых параметров самоорганизации, препятствующих деструктивным факторам и способствующих сохранению и развитию этой системы. Синергетика внутриязыковой среды детерминирована извне прежде всего динамикой этносознания как коллективного носителя информации о мире и внутреннем рефлексивном опыте народа, стереотипно и символически отображенных в его культуре. Реализация мощного креативного потенциала человеческого сознания как когнитивная способность к освоению новой информации, к конкретизации и углублению уже познанного, к созданию новых познавательных моделей, к формированию «возможных миров» воображения и фантазии всегда сталкивалась с одним препятствием – ограниченным набором знаковых средств, предоставляемых преимущественно естественным языком, наиболее значимым для хранения и трансляции информации. Способы пополнения знакового массива языка, как известно, также достаточно регламентированы заимствованиями из другого языка, морфологическим и неморфологическим словопроизводством и креацией как «придумыванием» абсолютно новых непроектируемых слов.

Тенденция к устранению данного препятствия изначально заложена в языковой способности человека, универсальными свойствами которой являются комбинаторность, вторичное означивание, компрессия, импликация. Тем самым в языковой системе креативные механизмы сознания поддерживаются прежде всего явлениями словообразовательной производности (мотивированности), отражающей способность человека фиксировать в ономазиологических структурах дериватов, композитов и составных наименований осмысленные этносом реляции различных фрагментов сознания. Пользуясь строительным материалом наличествующих аффиксов и основ, а также языковыми законами их комбинаторики, номинатор создает для обозначения новых реалий или новой категоризации и концептуализации лексические инновации – неолексемы, увеличивая таким способом знаковый массив языка. Комбинаторика лексем способствует формированию неофразем, новых составных наименований. Одним из проявлений комбинаторности языковой компетенции служат процессы контаминации, в значительной мере пополнившие состав фразем и паремий современных языков [см. 4, с. 133–156].

Тенденция к расширению знакового состава сосуществует в языке с тенденцией к расширению смыслового наполнения уже наличествующих языковых знаков, т. е. к вторичному означиванию. Семиотические механизмы вторичной номинации, представленной метонимизацией, метафоризацией, фразеологизацией, онимизацией и апеллятивацией, терминологизацией и детерминологизацией, обусловлены прежде всего ономазиологической структурой знака, а также информационной структурой (концептом), «связанной» этим знаком [5, 6] и имеющей потенциал корреляций с иными концептами на основе процессов аналогизации. Концептуальное содержание знака включает также оценочные, эмотивные и прагматические и культурные компоненты, выступающие подчас доминантами надления готового знака иными значениями. Детерминирующими факторами появления в языке неосемем служат:

1) системные закономерности языка, опосредующие направления семантических и субсистемных сдвигов;

2) объем и организация структуры знаний об обозначаемом, определяющие возможности дальнейшего пополнения спектра его значений;

3) стереотипы этносознания, обеспечивающие регулярность означивания одной предметной области в терминах другой, стандартизирующие переинтерпретацию культурных кодов и концептуальных сфер;

4) принципы профилирования, подготавливающие для неосемемы место в системе категоризации и субкатегоризации этносознания;

5) культурные и психологические архетипы коллективного бессознательного, позволяющие преобразовать знак в символ, создать фразеологический неологизм или его неосемему и т. п.;

6) мифологемы этносознания, апеллирующие к его иррациональным глубинам, характеризующиеся аксиоматичностью и неverifiedируемостью [9, с. 135–136], безоговорочным принятием на веру всем этнокультурным сообществом, которые обычно способствуют; преобразованию коннотативных значений готовых знаков, обеспечивают процессы онимизации и деонимизации, сдвиги в терминсистемах;

7) прецедентные имена, хранящиеся в когнитивной базе человека в виде «инвариантов восприятия» [1, с. 49] и могущие реализовать во вторичных значениях различные стороны своего информационного потенциала, известного всем членам этнокультурного сообщества;

8) тексто-дискурсивные особенности, корректирующие возможности переосмысления знака путем активации прагматических компонентов первичных значений.

Кроме того, в дискурсивной психологии «резервуаром для добавочных значений, производимых практикой артикуляции», считается так называемая «область дискурсивности» [8, с. 49–50], создающая барьеры для ввода новых знаков с вторичной семантикой из другой дискурсивной сферы. Однако практика языков показывает, что, несмотря на определенные дискурсивные ограничения, переинтерпретация знаков обусловлена в большей степени стереотипами этносознания и его динамикой, область дискурсивности не может быть жестко ограничена в пополнении знаковых ресурсов, иначе ее дискурсивная практика очень скоро окажется исчерпанной.

Синкретичным механизмом неологизации служит компрессия (универбация), так как, с одной стороны, с ее помощью создается новая производная форма знака, а с другой – по содержанию неолексема находится в отношениях эквивалентности с ее исходным знаковым генотипом, т. е. как бы является вторичной. Реализуя универсальную тенденцию к избыточности, язык с помощью компрессии предоставляет говорящему возможность экономии речевых усилий путем сокращения числа средств существующего знака. Данный механизм представлен прежде всего аббревиацией, которая, как отмечает Е. С. Кубрякова «(по существу – единственная) множит число немотивированных, холистических) знаков и тем самым противостоит преобладанию в лексике современных

языков лексики производной, охватывающей до 70–75 % всего словарного состава развитых европейских языков» [2, с. 18]. К числу способов компрессии относятся телескопия, иногда рассматриваемая как вид аббревиации, семантическая конденсация, фразеологическая универбация. Компрессия может сочетаться с имеющимися в языке словообразовательными моделями. В русском языке регулярной моделью является создание неолексем на базе суффиксации, обеспечивающей редукцию словосочетаний «прил. + сущ.» (*зарубежная литература – зарубежка, плетеная булка – плетенка* и под.). Морфологические способы нередко поддерживают фразеологическую универбацию при отфразеологическом словопроизводстве *шланговать* от *прикидываться шлангом*.

Редукционистская способность языка реализуется на фоне импликации, базирующейся на интеграции вербальных средств с опытом, фондом знаний коммуникативной и культурной компетенцией говорящих на одном языке [7, с. 17]. Декодирование имплицатур, лежащих в основе порождения неолексем, преимущественно индивидуально-авторских в художественной, масс-медийной, политической и других сферах общения, восстанавливает связи ономаσιологической структуры окказионализма с ее мотивирующей базой – «упорядоченной нелинейной иерархией пропозиций» [3, с. 114], формирующейся в процессе внутреннего программирования знака [6, с. 98–106]. К примеру, в четверостишии А. Вознесенского 1999 года: *В нас Рим и Азия смыкаются. Мы истеричны и странны. Мы стали экономикадзе самоубийственной страны,* – неолексема *экономикадзе*, созданная путем телескопии, базируется на имплицитных пропозициях, вербальными сигналами которых служат знаки *экономика* и *камикадзе*, интегрирующиеся с фоновыми знаниями об экономическом кризисе в России. Нередко декодирование подобных окказионализмов осуществляется с опорой на содержательно-концептуальную информацию целого текста, вербальными сигналами которой может быть ономаσιологическая связность. В стихотворении А. Вознесенского «Женоров» смысл окказионализмов *женоров* и *женорев*, созданных способом композиции на фоне языковой игры (палиндрома слова *Воронеж*, телескопизма *женоров* от *женский* и *норов* – «устар. нрав, характер»), воспринимается исходя из ключевого концепта текста, заложенного в ономаσιологической связности (*А может, это ров, который бабы рыли, защитницы Москвы?*) и паронимической аттракции (*Воронеж – женоров. Нас охраняют бабы от жизни жерновов*).

Импликация опосредует и создание отфразеологической неолексики при наложении фраземы на лексему, сопровождающемся столкновением их стилистических маркеров, денотативными и коннотативными преобразованиями: *анахренархия* от вульгарного фразеологизма *а на хрена* и негативно оценочного в массовом сознании слова *анархия*, что привносит в неолексему особый эмотивный оттенок; *апофигей* от стилистически сниженной, грубой фраземы *по фигу* и нейтральной лексики *апогей*, что формирует у слова новое содержание и коннотативные оттенки.

Создание подобных неолексем демонстрирует не столько креативные механизмы этносознания, сколько динамику оценочного, идеологического и культурного восприятия действительности и круга нереперентных понятий в концептуальной системе. Сдвиги в языковой картине мира являются результатом концептуального переосмысления, детерминированного сменой идеологии, мировоззренческих и методологических принципов, усложнением категоризации эмпирического и внутреннего рефлексивного опыта, доминированием и возрастающей универсализацией научной картины мира и цивилизационной культуры в условиях все более расширяющихся межкультурных связей и усиления процессов глобализации мирового сообщества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика і лінгвокультурологія / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2002. – 283 с.
2. Кубрякова Е. С. Лінгвістическа сутьность номінації: когнітивно-семіотическіє характеристики / Е. С. Кубрякова // *Слово. Текст. Час* VII. Новые средства языковой номинации в Европе. – Szczecin : Wydawnictwo naukowe uniwersytetu Szczecińskiego, 2004. – S. 15–20.
3. Леонтьев А. А. Основы психолінгвістики / А. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 287 с.

4. Мокиенко В. М. Фразеологические неологизмы в славянских языках / В. М. Мокиенко // *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*. – Opole, 2000. – S. 133–156.
5. Никитин М. В. Лексическое значение в слове и словосочетании / М. В. Никитин. – Владимир : Изд-во Владимир, пед. ин-та, 1974. – 280 с.
6. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология / Е. А. Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : терміологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
8. Филлипс Л. Дискурс-анализ. Теория и метод : [пер. с англ.] / Л. Филлипс, М. В. Йоргенсен. – Харьков : Гуманитарный центр, 2004. – 336 с.
9. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса / Е. И. Шейгал. – М. : Гнозис, 2004. – 325 с.

Olena Selivanova

Mechanisms of neologization in the synergetic systems of language and ethnic consciousness

The article focuses on the analysis of a processes of new words creation, and factors of neologization. Neologization is examined as a organizing parameter of language synergetics system.

Key words: neologization, linguistic synergetics, ethnic consciousness, stereotype, implication.

Ирина Литвин

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ И ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ В РУССКОМ АНЕКДОТЕ

Статтю присвячено проблемі російського анекдоту. Проаналізовано лінгвостилістичні та прагматичні прийоми створення комічного ефекту в російському анекдоті.

Ключові слова: анекдот, комічне, синтагматичний рівень, парадигматичний рівень, епідігматичний рівень, зевгма.

Анекдот представляет собой сложный культурный феномен и определяется как «юмористическая миниатюра с неожиданным концом (пуантом), в которой в форме диалога или полилога описывается ситуация или поступки людей, которые носят комический характер или заслуживают осмеяния» [6, с. 3]; как «связный нарративный текст, произносимый адресантом намеренно, со специальной целью рассмешить адресата, ... и связанный интертекстуальными связями с другими анекдотами и стереотипами анекдотического пространства» [12, с. 525].

В научной литературе представлены различные аспекты изучения анекдота: социологический (А. Дмитриев, А. Левинсон), психолингвистический (К. Седов, И. Горелов), лингвистический (О. Переходюк, И. Яковенко, В. Санников), прагматический (О. Смолицкая, В. Руднев, И. Каспэ, Н. Осухова, С. Юринова); изучаются поэтика анекдота (О. Чиркова), взаимодействие анекдота с другими жанрами фольклора и литературы (В. Блажес, А. Матвеев, Е. Курганов, В. Пропп, Л. Пермяков, В. Кривулин), анекдотические сюжеты (Л. Барский, О. Пушкарева, А. Терц), история и принципы создания некоторых анекдотических образов (А. Белоусов, В. Лурье, А. Архипова, О. Чиркова, А. Левинсон, В. Руднев, Е. и А. Шмелевы и др.), анекдот как жанр (Е. и А. Шмелевы, В. Карасик, К. Седов, Е. Курганов, П. Бородин) и т.п. Системное, разноаспектное описание анекдота стало возможным на основании целого ряда научных концепций и школ. Общетеоретической основой современного исследования анекдота стали философские и эстетические концепции комического. А. Болдырева отмечает: «Комическое – продукт работы человеческого мозга» [1, с. 28]; истоки комического П. Дук видит в ментальной сфере [цит. по: 7, с. 56], поэтому актуальны когнитивные подходы к изучению комического. С. Атгардо, В. Раскин разработали теорию источников информации, согласно которой источники кодирования информации в юмористических текстах подразделяются на шесть каналов (источников) информации: 1. Оппозиция

скриптов. Сущность теории оппозиции скриптов, разработанной В. Раскиным, в следующем: в тексте содержится шутка, если удовлетворены два условия: в тексте совмещаются два разных скрипта; скрипты, содержащиеся в тексте, противоположны. В. Раскин определяет скрипт как когнитивную структуру, которая усваивается носителем языка и представляет собой малую часть его знания о каких-либо рутинных, простейших ситуациях, стандартных процедурах. Скрипт содержит «большую часть семантической информации, содержащейся в слове, или ассоциируемой с ним» [цит. по: 7, с. 66]. Анализ включает выявления источника двусмысленности на уровне скриптов; 2. Логические механизмы – это когнитивные механизмы понимания, такие, как омонимия, игра слов, преувеличение, ложная аналогия, параллелизм и др., с помощью которых происходит избавление от двусмысленности; 3. Ситуация. Контекст и его влияние на достижение комического эффекта; 4. Стратегии изложения; 5. Язык. Анализ лингвистических средств выражения комического на текстовом, синтаксическом, лексическом, орфографическом, фонетическом, стилистическом уровнях; 6. Объект – то, на что направлен юмористический текст [цит. по: 7, с. 66 – 67].

По мнению Ю. Савченко, комический эффект в анекдоте основывается на взаимодействии прагмалингвистических факторов и языково-стилистических средств комического [6, с. 4]. Г.Г. Почепцов выделяет два типа юмора: ситуативный и лингвистический юмор [цит. по: 7, с. 204].

В статье предпринята попытка описать создание комического эффекта в анекдотах на различных уровнях языковой системы (синтагматическом, парадигматическом, эпидигматическом).

«Многие из благородных стремлений и достижений человеческого ума тесно связаны со способностью человека – испытать парадокс. Фантазия, игра, юмор... – являются по существу парадоксальными», – отмечают П. Вацлавик, Д. Бивин, Д. Джексон [2, с. 267]. Базовой чертой анекдота В. Самохина называет парадокс, наиболее частым источником которого является неожиданное сравнение, метафора [7, с. 193]. Такие парадоксы Е. Селиванова относит к эпидигматическим: они связаны ассоциативными языковыми механизмами, когнитивно обеспеченные интеграцией различных концептуальных сфер [9, с. 197], а семантически – использованием знаков одной концептуальной сферы для обозначения другой [4, с. 387–415]. Логическая природа заключается в соединении истинной информации с неистинными способами ее обозначения по принципу фиктивности: – *Смотрю на тебя, Серега, и думаю: здоровый ты **шкаф**, а **антресоль**-то пустая.* Для характеристики человека используются знаки концепта МЕБЕЛЬ.

– *Приходит пьяный муж домой. Стучит. Жена спрашивает:*

– *Кто там?*

– *Бревно!*

– *Кто-кто?*

– *Бревно. Открывает. Муж падает навзничь:*

– *А теперь пили.*

Игра слов построена на развернутой диффузной метафоре, при которой уподобляются сценарии концептосфер ЧЕЛОВЕК – АРТЕФАКТ. Гештальтная метафора используется в следующем примере: *Апельсин – это колобок с целлюлитом.*

– *Ну и **дуб** же ты, Василий Иванович.*

– *Да, крепок я еще, Петька.* Сталкиваются два метафорических значения лексемы *дуб*, имеющие различную коннотацию: «глупый, о тупом, нечутком человеке» [5, с. 184] – отрицательная оценка; «крепкий» – положительная. Соединение в одном тексте положительной и отрицательной оценки одного и того же знака способствует возникновению комического эффекта.

Созданию комического эффекта способствует намеренная неоднозначность на синтаксическом уровне: *Вдруг Герман услышал скрип рессор. Это была старая княгиня;*

Кактус упал на kota и взвыл от боли; Муму прижалась к стенке, когда подошла барыня и оскалила зубы.

В анекдотах используется стилистическая фигура речи – зевгма – синтаксически однородное соединение семантически разнородных слов или словосочетаний [10, с. 164]: *На спортсмене был **черный свитер, синие шорты и забинтованное колено**; Крестьянин был зажиточный: он **имел свиней и жену**.*

С. Кодзасов видит в тексте шутки два вида семантических противопоставлений – контраст и противоречие. Противоречие – это синтагматическое противопоставление, т. е. противопоставление содержимого двух разных позиций, связанных какими-то семантическими отношениями. Контраст – это парадигматическое противопоставление, т. е. противопоставление двух разных заполнений одной и той же семантической позиции [3, с. 204].

Возникновение комического на уровне парадигматических отношений, как правило, обусловлено законом асимметрического дуализма языкового знака (Карцевский) – принципом языкового семиозиса, который проявляется в нарушении однозначного соответствия между знаком и его содержанием, то есть наличие в одном знаке двух и более значений (полисемия, омонимия) и наоборот, возможностью обозначения одного содержания несколькими знаками (синонимия). Анекдот строится на каламбуре – алогичном языковом образовании, шутке, построенной на игре слов. В частности, на смысловом соединении в одном контексте или различных значений одного слова, или разных слов (словосочетаний), тождественных или похожих по звучанию, или слов, которые формально являются синонимами или антонимами, по содержанию находящиеся в различных синонимических рядах [10, с. 199].

Полисемия слов и словосочетаний, омонимия различных типов, паронимия, псевдоантонимия, соединение синтаксических псевдодериватов и т. п. являются средствами создания каламбура на уровне парадигматических отношений. Так, многозначность предлога *из-за* (два значения – «места» и «причины» – реализуются одновременно в одном контексте) приводит к комическому эффекту в следующем анекдоте: *У поручика Ржевского спрашивают: – Поручик, вы когда-нибудь **из-за женщины** стрелялись?*

*– Нет, – отвечает тот. – **Из-за дерева** приходилось. **Из-за женщины** нет.*

Комическое возникает в результате полисемии лексемы *язык*, реализующей в тексте два различных значения: «орган человека» и «речь»: *Психиатр: – Мне не нравится ваш **язык!***

Пациент: – Мои соседи говорят то же самое.

К комическому эффекту приводят контекстуальные антонимы:

Сидят два ветерана партии:

*– Вась, помнишь, как мы **зимний** брали?*

*– Да, Федя, **погорячились** мы с тобой!*

Противопоставлены лексемы *зимний* – *погорячились*, которые являются базой игры слов.

*На рынке: – Это у вас картошка **на посадку**? – Нет, **на взлет!***

Намеренно ошибочный выбор ЛСВ лексемы *посадка*: «спуск и приземление летательного аппарата» [5, с. 567] и антонима к нему, вместо ЛСВ от глагола *сажать* – «закапывать корнями в землю или сеять для выращивания» [5, с. 692].

Созданию анекдота способствует энантиосемия – внутрисловная антонимия, которую образуют слова, совмещающие в себе противоположные значения:

*– Рабинович, **одолжите** денег.*

– У кого?

Одолжить – в разговорной речи употребляется в двух противоположных значениях: «дать займы кому-либо» и «взять в долг у кого-либо» [5, с. 447].

Юмористический эффект создается при помощи паронимии (паронимии): *Из сочинения: Гагарин стал **первым проходимцем** в космосе (ср.: *первопроходцем*); Я зашел в **гербарий** (ср.: *планетарий*).*

Часто анекдоты создаются за счет омонимического употребления языкового знака:

Петька спрашивает:

– *Василий Иванович, скоро в бой, у вас есть план?*

Василий Иванович ласково:

– *Для тебя, Петька, я и героин найду!* План – порядок действий; наркотическое вещество.

Каламбур в анекдоте создается также на базе омоформ и омофонов: *Штирлиц бежал вприпрыжку. В Припрыжке его ждали вино и женщины: вприпрыжку* употребляется и как наречие со значением «подпрыгивая», и как предлог *в* с существительным «Припрыжка» – здесь название заведения. *Штирлиц и Шелленберг стреляли по очереди. Очередь быстро редела (по очереди – наречие в значении «один за другим» и существительное очередь – «люди»).*

Чукча глотает таблетку и пицтит.

– *Что это с тобой?*

– *Это я лекарство принимаю. Видишь на коробочке написано: после приема пици.*

Пици – глагол *пицать* – «издавать писк» [5, с. 520] – в повелительном наклонении и существительное *пица* – «еда» – в родительном падеже).

Штирлиц вошел в ресторан и попробовал снять китель. Фрау Китель не снималась. Стилистические омонимы: *снять* в общеупотребительном значении «удалить с тела (надетую одежду), раздеваясь» [5, с. 739] и жаргонное – «завести знакомство». Лексема *китель* – и нарицательное существительное, и имя собственное.

Следующий анекдот построен на межъязыковой омонимии:

– *Что такое горилка?*

– *Это украинская водка.*

– *А вот и нет. Это маленькая обезьянка.*

На логическом уровне описанные высказывания получили название амфиболия – разновидность логической ошибки; высказывание, основой которого является двусмысленность семантики некоторых компонентов, построенное на полисемии или омонимии знаков языка [9, с. 223].

Источником комического является «оживление» внутренней формы слова, в результате чего слово приобретает дополнительный смысл, в той или иной степени отличный от его буквального смысла, что создает своеобразный стереоскопический эффект: *Разговор двух подружек:*

– *Консерватор – это тот, кто делает консервы?*

– *Нет, что ты! Это тот, кто учится в консерватории.*

«Оживление» внутренней формы наблюдается и в следующем тексте: *Мой папа командиром работает. Он все время в командировках.*

В тексте анекдота может просвечиваться сквозь одно другое значение одной и той же лексемы: *Анекдоты о Чернобыле:* – *Ты прекрасно выглядишь на этом фоне.* Одновременно сталкиваются два значения одного знака: *фон* – «общие условия, обстановка, окружение» [5, с. 853] и *фон* – радиационный. На семантико-стилистическом уровне данный прием определяется как мерцающее значение (Хахам) – «семантическое явление актуализации в слове при его употреблении в тексте одновременно двух и более значений, что способствует созданию определенного стилистического эффекта» [10, с. 323]. Мерцающее значение основывается на игре слов:

К Хрущеву подходит мальчик и говорит:

– *Дядя Хрущев, папа мне сказал, что вы запустили не только спутник в космос, но и сельское хозяйство со своей кукурузой.*

– *Передай папе, что у нас не только сеют, но и сажают.*

Игра слов базируется на мерцании омонимических значений лексемы *запустить* – 1. «Заставить взлететь» [5, с. 217]; 2. «Довести до запустения, упадка, расстройтва»

[5, с. 217] и полисемии лексемы *сажать* – 1. «Закапывать корнями в землю или сеять для выращивания» [5, с. 692]; 2. «Кого-то помещать куда-нибудь на длительное время», в данном случае в тюрьму [5, с. 692].

– Почему так долго не сообщали о Чернобыльской катастрофе?

– Не знали *откуда ветер подует*.

Мерцание фразеологического и буквального значения сочетания Е. Селиванова называет прагматическим парадоксом, который образуется на базе непрямого языкового акта – двойной иллокуции речи (эксплицитно-имплицитной), которая возникает путем вербальной игры с фразеологизмом, с его нефразеологическим возможным содержанием [9, с. 200]: *откуда ветер подует* – фразеологическое значение: «на что или кого следует ориентироваться в своих поступках» [11, с. 62]; буквальное: «направление движения воздушных масс», буквальное осложнено отрицательной оценкой, которая содержится в фоновых знаниях: ветер несет радиацию. Прагматический парадокс присутствует и в следующих анекдотах: *Проходя мимо конспиративной квартиры, Штирлиц поднял глаза. Это были глаза Плейшнера; поднять глаза* – фразеологическое значение: «посмотреть вверх» и буквально: *поднять* – «нагнувшись, взять что-либо лежащее внизу, уроненное, брошенное» [5, с. 539]. *Штирлиц упал с 14 этажа. Так широко раскидывать мозгами ему не приходилось*. Фразеологизм *пораскинуть (раскинуть) мозгами* – «Обдумывать, мысленно рассчитывать, прикидывать» [11, с. 384]; *раскидывать* в прямом значении – «занять чем-то какое-то пространство» [5, с. 656]. Сквозь фразеологическое значение просвечивается (мерцает) буквальное и в следующем тексте: *Самогон хвастался, что он прошел огонь, воду и медные трубы*. На логическом уровне этот прием получил название *эквивокация* – «тип логической ошибки, который основывается на многозначности слов, которые употребляются в одном размышлении одновременно в разных значениях» [9, с. 231].

Часто наблюдается соединение различных приемов (на различных уровнях) создания комического: *Женщины как буквы в алфавите. Есть гласные, а есть согласные. Но последних возмутительно мало*. Уподобление сфер ЖЕНЩИНА – АЛФАВИТ, мерцающее значение лексемы (омонимия) *согласный* – акустическая характеристика звука и характеристика человека – «выражающий, дающий согласие на что-либо» [5, с. 742].

Вчера встретил одноклассниц. Они как розы.

– *Что, так расцвели?*

– *Нет, распустились.*

На фоне уподобления сфер ЖЕНЩИНА – ЦВЕТОК игра слов, построенная на синонимии, антонимии, полисемии лексем *расцветать, распускаться*. Комическое, по теории бисоциации А. Кестлера, возникает вследствие резкого переключения хода мыслей из одного ассоциативного контекста в другой, т.е. в результате бисоциативного шока. В результате выброса эмоций рождается смех [цит. по: 7, с. 65].

Рассмотренные нами лингвистические приемы не охватывают всего многообразия приемов создания комического даже в рассмотренных анекдотах. Как сложное многоаспектное явление анекдот требует комплексного подхода, что является перспективой дальнейших исследований в этой области.

ЛИТЕРАТУРА

1. Болдырева А. Е. Когнитивный подход к изучению комического / А. Е. Болдырева // Записки з романо-германської філології. – Одеса : Фенікс, 2007. – С. 21 – 29.
2. Вацлавик П. Прагматика человеческих коммуникаций / П. Вацлавик, Дж. Бивин, Д. Джексон. – М. : Апрель-пресс, 2000. – 320 с.
3. Кодзасов С. В. Интонация контраста и противоречия / С. В. Кодзасов // Логический анализ языка / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Индрик, 2002. – С. 203–212.
4. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 387–416.
5. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : ООО ИТИ Технологии, 2007. – 944 с.

6. Савченко Ю. Є. Прагмалінгвістичні моделі німецького анекдоту : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01. / Ю. Є. Савченко. – Одеса, 1994. – 16 с.
7. Самохина В. А. Современная англоязычная шутка / В. А. Самохина. – Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2008. – 356 с.
8. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология : Монография / Е. А. Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
9. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. – К.–Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К, 2006. – 716 с.
11. Фразеологический словарь русского языка / под ред. А. И. Молоткова. – М. : Русский язык, 1986. – 543 с.
12. Шмелева Е. А. Начало и конец русского анекдота / Е. А. Шмелева // Логический анализ языка / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Индрик, 2002. – С. 523–528.

Irina Litvin

Linguo-stylistic and Pragmatic Techniques in the Russian Joke (Anecdote)

The article deals with the issue of the Russian joke. The author gives account of the linguo-stylistic and pragmatic techniques and means of creating the comical in the Russian joke.

Key words: joke (anecdote), the comical, syntagmatic level, paradigmatic level, epigrammatic level, zeugma.

Валентина Калько

ВЕРБАЛЬНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ ДУША В УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ

У статті проаналізовано особливості мовної репрезентації концепту ДУША в українських пареміях, виявлено основні закономірності його вербалізації, встановлено домінуючі ознаки. Душу розглянуто як вмістище відчуттів і почуттів, як внутрішнє «я» індивіда з притаманним йому комплексом тих самих властивостей, що й її носієві.

Ключові слова: вербалізація, концепт, паремія, прислів'я, душа.

Загальновідомо, що людина – унікальний об'єкт пізнання. Вона зафіксувала в мові свій фізичний образ, внутрішні стани, емоції, ставлення до інших людей, предметного і духовного світу, природи. Як слушно зауважує Н. Д. Арутюнова, «майже в кожному слові можна віднайти сліди людини. Мова наскрізь антропоцентрична» [1, с. 3]. Одним із найсуттєвіших культурних понять, що дозволяє особистості усвідомлювати власну своєрідність, зв'язок зі світом та іншими людьми, є концепт ДУШІ, який певним чином визначає буття індивіда, формує уявлення про життєвий шлях. Аналізуючи психологічний зміст поняття душі, Л. С. Виготський писав: «Людина винайшла ідею душі, намагаючись опанувати свій внутрішній світ, це була перша наукова гіпотеза давньої людини, величезне надбання думки» [4, с. 429].

Проблеми взаємодії мови і культури, впливу культурних, соціальних, етнічних, психічних та інших чинників на мовні процеси привертають до себе пильну увагу дослідників. Проблеми вивчення вербального наповнення концепту ДУША присвячені праці А. Вежбицької, О. В. Урисон, А. Д. Шмельова, М. В. Пименової, С. Є. Нікітіної, І. О. Голубовської, М. В. Скаб та ін. Незважаючи на це, проблема вивчення особливостей вербального наповнення та функціонування концепту ДУША в мовній картині світу не втрачає актуальності і потребує уваги з боку дослідників, оскільки всебічний його аналіз уможливить пояснення процесів категоризації світу, механізмів віддзеркалення в мові внутрішньорефлексивного досвіду народу. Метою нашої статті є комплексний аналіз лінгвокультурного представлення концепту ДУША в паремійному фонді української мови.

У пареміях віддзеркалено культурні цінності етносу, що за своєю суттю є певними соціальними нормами, еталонами поведінки людини в суспільстві. Так, на думку В. М. Телії, мова «не лише відтворює дійсність у наївній картині світу і відображає ставлення до її фрагментів з позицій ціннісної картини світу, а й транслює від покоління до покоління культурно-національні установки і традиції народу» [17, с. 231].

Сучасна лінгвістика переживає «фольклорний бум» [7, с. 14]. Прислів'я глибоко й фундаментально розглянуто у вітчизняному й зарубіжному мовознавстві з огляду на їхню структуру (В. Л. Архангельський, А. Дандіс, В. П. Жуков, Г. Л. Перм'яков, З. К. Тарланов та ін.), семантику і функції (В. П. Анікін, С. Г. Гаврин, А. Крикманн, В. В. Гвоздев, Т. М. Ніколаєва та ін.). Досить продуктивно досліджують паремії в соціокультурному, лінгвокультурному й історичному аспектах (Д. О. Добровольський, О. О. Селіванова, В. М. Телія та ін.), зростає зацікавлення мовознавців зіставним аналізом паремій (З. Г. Коцюба, В. М. Мокієнко та ін.), упродовж останнього десятиріччя побачила світ низка праць, присвячених прагмалінгвістичному вивченню текстотворчих засобів прислів'їв (В. М. Мокієнко, Т. М. Ніколаєва, О. І. Селіверстова, З. К. Тарлаков, В. Д. Ужченко та ін.). Водночас у полі зору лінгвістів – ключові концепти, представлені в паремійному фонді мови (А. М. Архангельська, С. Г. Воркачов, В. І. Кононенко, Т. Г. Нікітіна, Л. Б. Савенкова, Л. В. Ставицька та ін.). Зростає і увага до вивчення специфіки функціонування прислів'їв, приказок і фразеологізмів у мовленні (О. А. Земська, В. Г. Костомаров, Х. Вальтер, В. М. Мокієнко, О. В. Мерзлікіна та ін.).

Вважаємо, що паремії як конденсовані культурні тексти є важливим складником мови культурних концептів, адже, по-перше, цей номінативний масив формувався упродовж усього історичного розвитку мови та еволюції етносу; по-друге, у прислів'ях та приказках відображено весь буттєвий досвід народу, а також його аксіологію та почуття; по-третє, з'ясування їхніх семіотичних особливостей уможлиблює пояснення етнічної своєрідності мовного членування світу, відображення специфіки внутрішнього рефлексивного сприйняття довкілля, досвіду та культури народу, його традицій, звичаїв, міфології; по-четверте, їхнє дослідження дає змогу глибше збагнути як пізнавальні механізми загалом, так і їхні пріоритети в етносвідомості зокрема. У паремійних одиницях сконцентровано певне мовне знання в короткій, стислій формі, яке, розгортаючись у висловленнях морально-повчального характеру, віддзеркалює основні риси народного світогляду, української ментальності.

Найповнішим на сьогодні є інтегративний аспект визначення концепту, якого дотримуються В. М. Телія, О. С. Кубрякова, О. О. Селіванова та ін. Так, В. М. Телія стверджує, що «концепт – це все те, що ми знаємо про об'єкт» [17, с. 97]. Зазначеному аспектові відповідає також концепція О. С. Кубрякової, яка, з огляду на поєднання в концепті вербалізованого та невербалізованого змісту, вважає його «одиницею ментальної інформації різнопланового типу (образи, уявлення, поняття)» [8, с. 143]. За концепцією О. О. Селіванової, концепт – це «інформаційна структура свідомості, різноsubstrатна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості у взаємодії з позасвідомим» [13, с. 292].

Сукупність взаємопов'язаних між собою концептів становить концептуальну картину світу. Їхня класифікація залежить від картин світу, які наповнюють концепти в межах цілісної картини світу, та від використаної під час їхнього формування інформації. Відповідно до картин світу концепти поділяють на універсальні, етнічні, узуальні, індивідуальні (О. О. Селіванова, Т. В. Цив'ян та ін.), наукові, наївні, художні тощо (С. А. Аскольдов, В. А. Кухаренко, В. І. Постовалова та ін.).

Усі картини світу синтезує в цілісну концептосистему царина культури як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством упродовж його історії. Саме вона інтегрує концепти різних картин світу в єдиний концептопростір. Тому, яким би не був концепт – індивідуальним чи узуальним, наївним чи науковим,

повсякденним чи художнім, – його завжди необхідно розглядати з позицій належності до культури. Такий висновок можна зробити на підставі неодноразових тверджень лінгвістів про взаємозв'язок вербалізованих концептів та самого процесу пізнання з культурою. Так, В. З. Дем'янков на підставі аналізу особливостей цього процесу приходять до висновку, що він “організовує в людині смислоутворення та використання значень у межах культури, перетворюючи значення на загальне надбання людей, які належать до цієї культури” [6, с. 25]. Ю. С. Степанов підкреслює, що концепт становить ніби згусток культури (культурного середовища) у свідомості людини і є тією формою, за допомогою якої культура належить до ментального світу людини [16, с. 40]. На думку лінгвіста, з якою важко не погодитися, концепти є фактами культури, і такими їх робить увесь спектр уявлень, понять, знань, асоціацій, що наповнюють зміст концептів, від найдавніших до найсучасніших [16, с. 40].

Усі концепти перебувають у тісних взаємозв'язках та відношеннях (конекціях), формуючи цілісну смислову сітку. Репрезентація концепту здійснюється шляхом “активації та збудження взаємопов'язаних елементів” [12, с. 119]. Завдяки цим взаємозв'язкам можна шляхом концептуального аналізу дослідити й описати концепти, а отже, і ті знання, які вони в собі містять. Суть останнього полягає у характеристиці одних концептів за допомогою інших, що спирається на ґрунт міжконцептуальних зв'язків [12, с. 123].

У нашому дослідженні ми дотримуємося інтегративного підходу і вважаємо, що концепт – це об'єднана одиниця мислення, утворена різними способами формування знань про певний об'єкт зі світу реального чи ідеального. Відповідно об'єкт нашого дослідження – концепт ДУША – розглядаємо як фрагмент української національно-мовної картини світу, факт української культури, відображений у паремійній картині. Концепт ДУША посідає особливе місце в концептуальній системі кожного народу, що дає змогу кваліфікувати його як універсалію. Поняття душі належить до тих етноконцептів, що сформували ядро концептуальної картини світу українців. На думку М. В. Скаб, «концепт ДУША є одним із ключових концептів української культури, що являє собою складну логіко-емоційну сутність, яка оригінально поєднує в собі сакральну та не сакральну частини» [14, с. 469].

Як ключовому концепту, душі притаманний унікальний комплекс словозначень, уявлень, ідей, зумовлених ядерними цінностями усієї етнокультурної спільноти. Як зауважує А. Вежбицька, російські слова «душа» чи «судьба» «схожі на вільний кінець у сплутаному клубку шерсті: потягнувши за нього, ми, ймовірно, зможемо розплутати увесь сплутаний клубок установок, цінностей і очікувань, втілених не лише в словах, а й у словосполученнях, стійких висловленнях, граматичних конструкціях, прислів'ях тощо» [3, с. 284]. Із думками дослідниці суголосні висновки Ю. М. Степанова, який трактує душу як елемент російського повсякденного духовного життя, безсмертну духовну сутність, стрижневу для культури [16, с. 737]. Тому душу, як вважає О. В. Урисон, сприймають у реальному світі як частину тіла, яка займає певне місце, будучи сконцентрованою в грудях [20, с. 15]. У сучасній українській мові лексема «душа» є полісемантичною. У словниках зафіксовано семантику цієї мовної одиниці, у якій відображено філософські, релігійні та народні уявлення про поняття: «1. Внутрішній психічний світ людини з її настроями, переживаннями та почуттями. 2. Сукупність рис, якостей певної особистості. 3. розм. Про людину (найчастіше при визначенні кількості). 4. Основне в чому-небудь, суть чогось. 5. Заглибина в нижній передній частини ший [12, II, с. 445–446], «за релігійними уявленнями – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварин», «людина з прекрасними рисами характеру» [19, с. 211]. Таке саме вербальне представлення концепту ДУША відображено і в структурі українських паремій.

Душа в українській паремійній картині світу функціонує як вмістище виявів усього розмаїття психічного життя людини, сховище суб'єктивного, сакрального, не доступного

на позір для інших: *Не лизь ми з ходаками в душу; Не лизь нікому з постолами в душу* (ПП-90, с. 254); *Без мила в душу лізе* (ПП-90, с. 253); *В душу не влізеш; Ніхто другому в душу не влізе; У чужу душу не влізеш; Я йому в душу не влізу* (ПП-90, с. 253); *Невчене око загляне їм в саму душу глибоко-глибоко* (ПП-90, с. 238); *В душу в'ється, а в кишеню лізе* (ПП-90, с. 253); *З душі ніхто не вийме* (ПП-90, с. 254). Передовсім у наївній картині світу українського етносу душа є вмістищем почуттів. Серед позитивних почуттів фіксуємо: радість: *Серце співає – і душа радується* (ПП-90, с. 252); *Як окраєць на столі, так і душі веселій* (НС, с. 53); любов: *Як не бачу – душа мре, а побачу – з душі пре* (НС, с. 115); *Любила його так, що в ньому душі не чула* (ПП-90, с. 56); *Так го любить, що й душу за нього віддала б* (ПП-90, с. 58); У душі також можуть міститися негативні почуття: переляк: *Душа в нього в п'яти сховалась* (ПП-90, с. 253); горе: *Як є горе на душі – то зі сну жахаєшся* (УНП, с. 36). Аналізований матеріал підтверджує думку А. Вежицької про те, що душа є органом глибоких, чистих, морально й духовно насиченіших почуттів, аніж серце [3, с. 50].

Психічна діяльність, зокрема та, що пов'язана з пізнанням і сприйняттям довкілля, в паремійній картині світу також представлена як духовна сутність, пор.: *Очі без душі сліпі, вуха без серця глухі* (ПП-90, с. 239). У прислів'ях і приказках відображено розуміння душі як життєвої сили, її зв'язку з фізичним здоров'ям, самим життям. Переважно в таких пареміях душа є символом життя і безпосередньо пов'язана з долею людини, Божою волею. Водночас крізь текст паремій часто прозирає дисгармонія душі і тіла, що суперечить Божому задумові: *Уклав бог душу, як у пня; Утеревив бог душу, як у пень, та й кається; Дав бог душу та стромив у пень* (ПП-90, с. 253). Втрата душі означає смерть тіла, напр.: *Тягни, поки бог душу витягне* (ПП-90, с. 254).

Прислів'я як репрезентанти наївної картини світу, фіксують, що властивості душі мають вияв через очі, обличчя, вираз яких може дати уявлення одному індивідові про внутрішню, духовну сутність іншого. У таких пареміях концепт душа взаємодіє із архетипом дзеркала, як одним із найдавніших виразників бінарності, напр.: *Обличчя єсть дзеркало душі* (ПП-90, с. 235); *Очі – дзеркало душі* (ПП-90, с. 239).

Українська паремійна картина світу віддзеркалює передовсім пріоритетність духовних цінностей над суто матеріальними, проте водночас репрезентує їхню діалектичну єдність. Цінності духовні (істина, добро, краса, любов) – це цінності, пов'язані з розумовими, емоційними й вольовими властивостями душі, пор.: *Бідний той, що душі не має* (ПП-90, с. 253); *Горда душа в убогій тілі* (ПП-90, с. 253); *Красиву душу здалека видно* (ПП-90, с. 254); *Великі душі мають силу волі, а слабодухі гинуть у неволі* (ПП-90, с. 253). Цінності матеріальні (їжа, гроші, одяг), тобто цінності повсякденних потреб, становлять підґрунтя для розвитку душі, вони є необхідною передумовою для реалізації духовних потреб індивіда. Тому в наївній картині світу представлено такі семантично полярні прислів'я, напр.: *Бідна душа без гроша* (ПП-90, с. 253); *Не віддаси душу до некла, не будеш багатим* (ПП-90, с. 252); *Велика душа, як є міх гроша* (ПП-90, с. 253); *Аби душа сита та тіло не наго* (ПП-90, с. 253). Ці прислів'я найзагальніше відображають діалектику народних цінностей різної природи: їхню єдність у їхній протилежності.

Підґрунтям характеристики душі слугує типова опозиція «своє – чуже», яка безпосередньо пов'язана з актуалізацією уявлень: внутрішній простір – свій, зазвичай сприйнятий позитивно, зовнішній – чужий, маркований негативно. Внутрішній простір душі, на нашу думку, ідентичний особистості, пор.: *Щоб і моя душа не в пні* (ПП-90, с. 254); *Моя душа кривая – усе приймає* (ПП-90, с. 254); *Моя душа прийма і з ковша* (ПП-90, с. 254). Душа – особливе місце, в якому зберігаються всі приховані від чужого ока думки, почуття, переживання; порушення меж внутрішнього світу завжди має негативну оцінку, напр.: *Чужа душа – темний ліс* (ПП-90, с. 254).

Ще одним культурно маркованим і концептуально вагомим протиставленням є опозиція «верх – низ». Міфологічні картини світу відображають довкілля переважно вертикально [10, с. 233], підтвердження цієї думки представлено в українських прислів'ях: *З переляку душа в п'ятки утекла* (НС, с. 111); *Душа в п'ятки втекла; Душа в п'ятки сховалась; Душа в нього в п'ятки сховалась; Душа в п'ятки заховалась; Пішла душа в п'ятки* (ПП-90,

с. 253). Щодо зазначеного вище варто зауважити, що душу в наївній анатомії розглядають як орган, локалізований десь у грудях, який відповідає за внутрішнє життя людини [20, с. 11; 2, с. 527]. Таке розташування сприймають як еталонне, за допомогою якого можна вербалізувати різні оцінки, пор.: *Вся сім'я вмісті – так і душа на місці* (НС, с. 110). Вертикальне пересування душі можливе лише або вгору, або вниз. Відповідно до християнської традиції рух вгору пов'язаний із позитивною оцінкою, а вниз – із негативною.

У паремійній картині світу українського етносу регулярну репрезентацію має поняття душі, яка, на відміну від інших органів людини, що мають досить вузьке призначення (голова – «думати», пам'ять – запам'ятовувати, розум – «думати, розуміти», серце – «відчувати»), є осередком усього внутрішнього життя. Її роль не обмежена функціонуванням як вмістища почуттів [2, с. 315] – «душа – у народній мові – і відчуває, і мислить» [10, с. 17]. Ототожнюючись із особистістю, з її внутрішнім «я», з її сутністю [21, с. 4], душа легко займає позицію цілісного суб'єкта внутрішнього стану. В українських прислів'ях душі притаманна властивість функціонувати незалежно від волі суб'єкта, пор.: *Ів би очима, та душа не приймає* (ПП-90, с. 238); *Очі бажать, та душа не приймає* (ПП-90, с. 239); *Чує щось душа, та мені не каже* (ПП-90, с. 254).

В українських пареміях душа уподібнена до людини, маючи здатність: споживати їжу і питво: *Наша душа наїється і з ковша* (ПП-90, с. 254); *Душа міру знає* (Номис, с. 503); говорити: *От уже сього душа не скаже, що в пню жила* (ПП-90, с. 254); бажати веселощів, розваг: *Гуляй, душа, без кунтуша* (НС, с. 97); *Гуляй, душа, в тілі, поки кості цілі* (Номис, с. 548).

Цілком погоджуємося із думкою М. В. Скаб, що атрибутивні характеристики душі передовсім оцінні й окреслюють два полюси – позитивний і негативний [14, с. 411]. Позитивні конотації репрезентовані квалітативами *чистий*: *Аби душа чиста, а постолі нічого* (ПП-90, с. 253); *Нічого, що руки чорні, аби душа була чиста* (ПП-90, с. 253); *здоровий*: *У слабім тілі може бути здорова душа* (ПП-90, с. 255); *великий*: *У малім тілі може бути велика душа* (ПП-90, с. 255). Варто зауважити, що народна етика постулює душу як найцінніше надбання людини; збереження чистоти душі набагато важливіше за примноження матеріальних благ.

Негативна оцінка душі передовсім пов'язана із символічною семантикою прикметника *чорний*, напр.: *Душа чорна, мов у ченця ряса; Хоч сам він білий, та душа в нього чорна* (ПП-90, с. 254). Це умотивовано тим, що чорний колір у християнській символіці – атрибут темних сил, зла, горя, нещастя, загибелі. Як зауважує М. У. Тернер, «кольорова тріада “біле – чорне – червоне” є архетипом переживання відчуття насолоди й болю... Чорний колір позначає “смерть”, “непритомність”, тому і пов'язаний з неприємним станом, затемненням свідомості» [18, с. 79]. У паремійному фонді маємо висловлення *Чорну душу і милом не відмиєш* (ПП-90, с. 254), у якому метафорично переосмислено сценарій процесу миття: на відміну від матеріальних речей душу відмити, очистити неможливо, отже, слід постійно дбати про її чистоту. Різко негативну характеристику репрезентують означення, похідні від лексеми *чорт*, адже чорт є символом чого-небудь страшного, небезпечного, такого, що може викликати почуття страху, збити людину з праведного життєвого шляху: *Гарне личко, а чортівська душа* (ПП-90, с. 234). У мовному втіленні чорт – це знак усемогутності нечистої сили, яка переважає і вражає людину. Квалітатив *рогата* в пареміях *Душа в нього рогата* (ПП-90, с. 253); *Душа рогата – тяжко сконати* (Номис, с. 371) імпліцитно відображає зв'язок із чортом, імовірно на ґрунті міфічного уявлення про нечисту силу, яка має роги. Загальна негативна оцінка таких паремійних одиниць сформована внаслідок актуалізації етнічного стереотипу *чорт* та його прототипних ознак, представлених у міфологічній свідомості українського народу.

Концепт ДУША в українській лінгвокультурі безпосередньо пов'язаний із концептом СЕРЦЕ: *Серце співає – і душа радується* (ПП-90, с. 252); *Серце з перцем, а душа з часником* (ПП-90, с. 252); *Добрі діти їдять кашу, злії – серце й душу нашу* (ПП-90, 118). І. О. Голубовська цілком справедливо зауважує, що душа порівняно з серцем є ширшим поняттям, оскільки «вона відає не лише емоціями, а й думками, бажаннями, нахилами людини» [6, с. 118].

Душевний або фізичний біль у паремійній картині світу українців пов'язаний передовсім із пошкодженням душі, у такому разі душа уподібнена до мішені, яку можна вразити, напр.: *Шабля ранить голову, а слово – душу* (НС, с. 107).

Душа в українських прислів'ях ототожнена з подружньою парою загалом чи дружиною зосібна, пор.: *Муж і жона – одна душа* (ПП-90, 100); *Чоловік у домі – голова, а жінка – душа* (ПП-90, 102).

Християнське розуміння світу утверджує дуалістичне протиставлення між Богом і людиною, душею і тілом. На думку А. Д. Шмельова, підґрунтям наївно-мовних уявлень про душу і дух становлять опозиції дух – плоть, душа – тіло [2, с. 308–309]. Для душі і тіла істотним є те, що вони утворюють нерозривну єдність, разом формуюючи людину, пор.: *В здоровому тілі здорова душа* (ПП-90, с. 255); *У поганому тілі погана душа* (ПП-90, 40). У цих прислів'ях представлено тіло й душу як два протилежні органи. Тіло пов'язане із світом буття; без тіла немає людського існування, тому воно повинно бути опорою духу, чистою посудиною для душі, інакше душа буде спокутувати його діяння: *Тіло грішить, а душа буде покутувати* (ПП-90, с. 255); *Не поберегиши тіла, й душу погубиши* (ПП-90, с. 254). Антитеза «душа – тіло» віддзеркалює передовсім тісний взаємозв'язок духовного і тілесного. Приміром, прислів'я *Тіло блудить, ще й душу губить* (ПП-90, с. 255); *Тіло блудить, ще й душу нудить* (ПП-90, с. 255); *Що тіло любить, те душу губить* (ПП-90, с. 255) цілком відображають загальнохристиянське розуміння плоті як пристановище гріха і залежності долі душі від земного життя. Земне життя представлено в пареміях як особливий шлях душі, визначальний для дальшої долі людини, напр.: *Душа согрішила, а ноги винуваті* (ПП-90, с. 85). Душу представлено як найважливіший і основний елемент людської сутності, який не залежить від зовнішніх умов існування, пор.: *Хоч у мене шуба овеча, та душа чоловіча; Хоч шуба овеча, аби душа чоловіча* (ПП-90, с. 254); *Тіло в злоті, а душа в мерзоті* (ПП-90, с. 255). До того ж душа безпосередньо залежить від зовнішніх обставин – від того як живе людина, чим вона займається, пор.: *Хто ворожить, той душею наложить* (Номис, с. 47). Можемо констатувати, що концепт ДУША в зазначених вище пареміях зазнав відчутного впливу християнства, окрім того, імовірно, що давня, ще дохристиянська етика українців також ґрунтувалася на потребі берегти духовну сутність, тому й релігійні етичні норми так органічно вплетено в народну мудрість. Незалежність краси душі від досконалості і краси фізичного тіла відображено в прислів'ях: *Гарне личко, погана душа* (ПП-90, с. 234); *Гарний на лиці, а поганий на душі* (ПП-90, с. 234).

Отже, концепт ДУША в українських пареміях репрезентовано як безтілесний, безсмертний елемент, джерело життя фізичного тіла, який передовсім уособлює людину і, безперечно, визначає її індивідуальність. Як етнокультурний концепт ДУША в картині світу українців є вмістищем позитивних і негативних почуттів, як внутрішнє «я» індивіда вона наділена комплексом тих самих властивостей, що й її носій: мовленнєвих зорових, слухових, фізичних тощо. Душа – сутність динамічна, здатна в екстремальних ситуаціях змінювати свою локалізацію, рухаючись згори вниз. Вона має властивість функціонувати незалежно від волі суб'єкта, бути в дисгармонії з тілом, є партитивом, про чистоту якого слід дбати постійно. Її негативна оцінка пов'язана з християнською символікою та міфологічними уявленнями українців. Концепт ДУША в українській картині світу безпосередньо пов'язаний із концептом СЕРЦЕ. Запропонований лінгвокультурний підхід до вивчення засобів вербального наповнення одного із ключових концептів українського етносу відкриває перспективи для комплексного опису наївної картини світу на матеріалі паремійного фонду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Введение / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / [отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Н. Б. Левонтина]. – М. : Индрик, 1999. – С. 3–10.
2. Булыгина Т. В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 576 с.
3. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Анна Вежбицкая; [пер. с англ. А. Д. Шмелева / под ред. Т. В. Булыгиной]. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 777 с.

4. Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса / Л. С. Выготский // Собрание сочинений в 6-и т. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. Вопросы теории и истории психологии. – С. 291–436.
5. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу / Ірина Олександрівна Голубовська. – К. : Лотос, 2004. – 284 с.
6. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В. З. Демьянков // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 17–32.
7. Коцюба З. Г. Рефлексія побутової свідомості в різномовному проwerbіальному просторі (від універсального до національного) : монографія / З. Г. Коцюба. – Львів : ДП «Видавничий дім «Укрпол», 2010. – 472 с.
8. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 141–172.
9. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. Т. 1. А–К / [под ред. С. А. Токарева]. – М. : Советская энциклопедия, 1991. – 671 с.
10. Одинцова М. П. Языковые образы «внутреннего человека» / М. П. Одинцова // Язык. Человек. Картина мира : Лингвоантропологические, философские очерки (на материале русского языка). – Омск, 2000. – Ч. 1. – С. 11–28.
11. Пименова М. В. Душа и дух: особенности концептуализации / М. В. Пименова. – Кемерово : Графика, 2004. – 386 с.
12. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология / Е. А. Селиванова. – К. : Изд-во Украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.
13. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
14. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери. / М. В. Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
15. Словник української мови : в 11-ти томах / редкол. І. К. Білодід (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 2. – 550 с.
16. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
17. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
18. Тернер В. У. Проблема цветовой классификации в примитивных культурах (на материале ритуала ндембу) / В. У. Тернер; [пер. с англ. И. М. Бакштейна] // Семиотика и искусствометрия. – М. : Наука, 1972. – С. 62–85.
19. Глумачний словник сучасної української мови / [уклад. Л. П. Коврига, Т. В. Ковальова, В. Д. Пономаренко ; за ред. доктора філол. наук, проф. В. С. Калашника]. – Х. : Белкар-книга, 2005. – 800 с.
20. Урысон Е. В. Дух и душа к реконструкции архаичных представлений о человеке / Е. В. Урысон // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / [отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Н. Б. Левонтина]. – М. : Индрик, 1999. – С. 11–25.
21. Урысон Е. В. Фундаментальные способности человека и наивная «анатомия» / Е. В. Урысон // Вопросы языкознания. – 1995. – № 3. – С. 3–16.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Номис – Українські прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / [Упоряд., приміт. та вступна стаття М. М. Пазяка]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
- НС – Народ скаже – як зав'яже : українські народні прислів'я, приказки, загадки / [упоряд. Н. С. Шумада]. – К. : Веселка, 1973. – 232 с.
- ПП-90 – Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру / [Упоряд. М. М. Пазяка]. – К. : Наукова думка, 1990. – 528 с. (Українська народна творчість).
- УНП – Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період / [Упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут]. – К., 1963. – 785 с.

Valentyna Kalko

Verbal representation of concept “Soul” in Ukrainian bywords

Peculiarities of language representation of concept “soul” in the Ukrainian bywords are analyzed, main regularities of its verbalization are revealed, prevalent features are determined. Soul is characterized as a repository of sensations and feelings, as inner “I” of an individual with the inherited complex of the same features as a bearer.

Key words: verbalization, concept, byword, proverb, soul.

Галина Ярмоленко

ГЕШТАЛЬТНА МОТИВАЦІЯ ДЕВЕРБАТИВІВ-ІМЕННИКІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Статтю присвячено актуальній проблемі сучасної лінгвістики – процесу мотивації номінативних одиниць. У ній із використанням найновіших теорій ономазіології, когнітивної науки проаналізовано віддієслівні іменники української мови, утворені шляхом гештальтної мотивації.

Ключові слова: гештальт, мотивація, концептосфера.

Однією з актуальних проблем сучасної лінгвістики є дослідження процесу номінації реалій дійсності, інтеріоризованих у мисленні, та понятійної сфери в концептуальній системі людини. Розв'язанню цієї проблеми сприяє аналіз похідних у когнітивно-ономазіологічному аспекті, суть якого полягає у встановленні когнітивно-семіотичного механізму породження найменувань, поясненні зв'язку ономазіологічної структури зі структурами знань про об'єкт номінації, в аналізі мотивації номінативних одиниць як когнітивно-ономазіологічного феномена, у створенні її нової типології [10, с. 27]. Отже, проблема номінації в сучасній лінгвістиці невіддільна від проблеми мотивації.

Традиційно мотивацію вивчають у межах словотвору й ономазіології (В. О. Горпинич, Н. Ф. Клименко, І. С. Улукханов, О. С. Кубрякова, Ю. С. Маслов та ін.). Зокрема, В. О. Горпинич розглядає її як «відношення між двома однокореновими словами, значення одного з яких або визначається за допомогою значення іншого, або повністю збігається (ототожнюється) зі значенням іншого в усіх формах, крім частиномовного» [4, с. 92]. Н. Ф. Клименко під мотивацією розуміє формальне і семантичне взаємовідношення між синхронно похідним словом та його твірним [5, с. 352]. Досліджуючи частини мови в ономазіологічному аспекті, О. С. Кубрякова наголошує на тому, що в кожній повнозначній частині мови чітко виокремлена галузь первинних значень, на ґрунті яких формуються вторинні. Якщо виникнення перших можна прослідкувати тільки генетично, то виникнення других – синхронно модельована операція [6, с. 51]. У сучасній когнітивній ономазіології мотивацію кваліфікують як наскрізну в процесі творення номінативної одиниці лінгвопсихоментальну операцію встановлення семантичної й формальної залежності між мотиватором і похідною номінативною одиницею (мотивованим знаком) на підставі зв'язків різних компонентів структури знань про позначуване в етнічній свідомості [13, с. 401].

Дослідження мотивації віддієслівних іменників сучасної української мови передбачає використання певної робочої моделі концепту. На наш погляд, для когнітивно-ономазіологічного аналізу дериватів доцільно застосувати розроблений О. О. Селівановою ментально-психонетичний комплекс – модель інформаційної структури свідомості, що ґрунтується на розгляді свідомості як холистичного й синергетичного психофункціонального континууму поєднання п'яти пізнавальних функцій: відчуттів, почуттів, мислення, інтуїції й трансценденції – і колективного позасвідомого. Ментально-психонетичний комплекс інтегрує пропозиційну (істинну) інформацію з асоціативно-термінальною, яка формується шляхом переінтерпретації знань у термінах інших предметних сфер на підставі мисленневої аналогії, синестезії, образного сприйняття об'єкта [13, с. 322].

В ономазіологічній структурі найменувань можуть відобразитися як слоти – елементи пропозиції, так і термінали – елементи асоціативної частини комплексу. Урахування концептуального місця мотиватора в ментально-психонетичному комплексі сприяло виробленню нової когнітивно-ономазіологічної класифікації мотиваційних процесів. Залежно від статусу фрагмента структури знань про позначуване О. О. Селіванова виокремлює такі типи мотивації: пропозиційну, асоціативну, модусну, змішану, концептуально-інтеграційну [13, с. 402].

Асоціативна мотивація характеризується вибором мотиватора номінативними з асоціативно-термінальної частини ментально-психонетичного комплексу, що є

фрагментом неістинних знань, сформованих унаслідок тяжіння пропозицій різних концептів. Отже, асоціативно-термінальна частина в концепті демонструє можливості свідомості пов'язувати різні сфери знань за аналогією. Тому за загальним механізмом найменування референта така мотивація є метафоричною й залежно від метафоричних операцій, які породжують термінали-мотиватори поділяється на декілька різновидів, а саме: структурно-метафоричний, дифузно-метафоричний, гештальтний (образний).

Структурно-метафорична мотивація мотиватора як ономазіологічної ознаки деривата з терміналів асоціативної сфери когнітивної моделі. Обраний мотиватора пов'язаний із пропозиційними компонентами двох концептів, які уподібнюються на основі одного суміжного поняття. Дифузно-метафорична відзначається дифузною інтеграцією двох концептів. Їх уподібнення відбувається внаслідок численних асоціацій, що уможлиблює використання знака одного концепту як мотиватора іншого. Гештальтна мотивація ґрунтується на конекціях асоціативно-термінальної частини когнітивної моделі із зоровими, слуховим та іншими образами, уявленнями, відчуттями на основі дотичності двох ментально-психонетичних комплексів [10, с. 174].

Гештальт – константна, цілісна складова свідомості, що існує у вигляді фігур, структур, образів. Цим терміном, уведеним до наукового обігу австрійським ученим кінця ХІХ сторіччя Х. Еренфельсом, первісно оперували гештальтпсихологи, які вважали, що образи сприйняття характеризуються цілісністю, тобто вони є чимось більшим, ніж проста сума елементів. Теорію лінгвістичних гештальтів, яка ґрунтується на припущенні, що свідомість людини, мислення, сприйняття, когнітивна діяльність і мова організовані за допомогою одних і тих самих структур – гештальтів, розробив Дж. Лакофф. На думку дослідника, гештальт – це структура, елементи якої не можуть існувати поза цілим чи загальне значення якої не може бути виведеним зі значень її елементів і того, як вони поєднуються між собою [7, с. 350–368]. Основними положеннями теорії мовних гештальтів є такі: 1) мова й мовна діяльність організовані за допомогою гештальтів – цілісних одиниць, які можуть бути розкладені на частини кількома способами залежно від позиції спостерігача, аспекту спостереження; 2) від спостерігача залежать і типи аналізованих відношень у гештальтах; 3) між різними гештальтами можуть установлюватися зв'язки, на підставі чого гештальти здатні набувати нових якостей; 4) лінгвістичні гештальти можуть служити для глибинних і поверхневих структур висловлень; 5) гештальти відтворюють у мовній системі й мовленнєвій діяльності [13, с. 84].

У сучасному когнітивному мовознавстві під поняттям «гештальт» розуміють «концептуальну структуру, цілісний образ, який поєднує в собі чуттєві та раціональні компоненти в їхній цілісності, як результат цілісного, нерозчленованого сприйняття ситуації, вищий рівень абстракції: недискретне, неструктуроване знання» [3, с. 38]. О. О. Селіванова кваліфікує гештальт як константний цілісний складник свідомості, що існує у вигляді фігур, структур, образів і формується через прагнення до структурування поля сприйняття і його усвідомлення незалежно від зміни й варіювання ознак об'єкта [13, с. 84]. Гештальти, як і образи, відзначаються «зжатистю», потенційністю, здатністю до розгортання. Водночас гештальти не слід ототожнювати з образами: на відміну від останніх вони передовсім позбавлені наочності.

Гештальти, що можуть мати як вербальний, так і невербальний статус, належать до ментально-психонетичного комплексу й корелюють із модусом, диктумом, асоціативно-термінальною частиною, тому їх формування опосередковує процес найменування. Номінація реалії репрезентує не стільки лексичне значення, скільки референтні властивості субстанції, що проходять стадію образного сприйняття та порівняння з іншою реалією [12, с. 80]. Як зауважує О. О. Селіванова, подібність установлюється «гештальтно» на основі зорових, слухових й інших відчуттів [10, с. 146]. Значущість цих відчуттів представлена С. Ульманом як спадна шкала: «зір – звук – запах – смак – тактильні відчуття», побудована з урахуванням способу отримання суб'єктом інформації про певний об'єкт. На відстані, завдяки зору, пізнаються колір, форма, розмір об'єкта, завдяки слуху – звуки, які він видає. Пізнання запаху потребує наближення до об'єкта. Смакові й тактильні відчуття можливі тільки під час безпосереднього контакту з ним [1, с. 813–817].

Низку українських віддієслівних іменників сформовано на ґрунті зорових образів, оскільки зір – головний орієнтир людини в світі. За підрахунками вчених близько дев'яноста відсотків інформації про довкілля ми отримуємо завдяки зору. Зорове відчуття важливе настільки, що мову, природний інтелект, людський менталітет можна вважати «зорієнтованими на наочність».

Так, на основі зорової подібності форм від дієслова *застругувати* – «Стругаючи, знімати верхній шар чого-небудь, робити щось рівним, гладеньким» [СУМ, III, с. 334] утворено іменник *заструг* – «Сніговий замет» [СУМ, III, с. 334]. Девербатив *заструг* відображає схематичну подібність, що виникла в результаті конекції зони якості реципієнтної концептосфери ПРИРОДА з термінально-асоціативним компонентом концептосфери ЛЮДИНА (трудова діяльність).

Поєднання цих самих концептосфер спостерігаємо в процесі формування лексеми *вишар* – «Торішня трава» [СУМ, I, с. 540], мотивованої предикатом на позначення специфічних фізичних дій і процесів *вишаровувати* – «Вимивати тверді предмети, скребути щіткою, тручи піском і т. ін.» [СУМ, I, с. 540]. Як слушно зауважує Т. В. Матвеева, «слово-мотиватор служить прекрасною базою для образного порівняння, що особливо яскраво виявляється тоді, коли порівнюється живе з неживим» [8, с. 119]. Образність мотиватора *вишаровувати* зумовлена тим, що після сходження снігу, весняних злив торішня трава нерідко має такий вигляд, ніби її навмисне вимили, вичистили.

Зоровий образ актуалізований також при утворенні девербатива-іменника *залізень* – «Частина чого-небудь, що видається в якийсь бік у формі клина» [СУМ, III, с. 186]. У цьому разі реципієнтна концептосфера ПРИРОДА використовує знак концептуальної сфери ТВАРИНА: *залізувати* – «Пригладжувати язиком (шерсть)» [СУМ, III, с. 188].

Метафоричне гештальтування може відбуватися в межах концепту ЛЮДИНА. Наприклад, мотиваційною базою лексеми *завитка* – «Частина внутрішнього вуха» [СУМ, III, с. 49] є образне сприймання форми складової слухового аналізатора (своєю формою завитка нагадує спіраль, закручену лінію). Окрім зорових відчуттів, гештальтну мотивацію девербативів-іменників можуть опосередковувати й слухові, що утворюють сталі образи. Так, старовинний духовий дерев'яний інструмент *кувиця*, очевидно, отримав таку назву через те, що його звучання нагадує *кування* – «Крик немовляти» [Сл. Грінченка, с. 318]. Під час номінації спостерігаємо інтеграцію концептосфер ДИТИНА – МУЗИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ.

Образність мотиватора лексеми *заплачка* – «Складова частина в думках, яка є емоційно-психологічним вступом до розгортання сюжету думи» [СУМ, III, с. 262] зумовлена тим, що інтонаційно її виконання нагадує плач. Гештальтування здійснено в межах концепту ЛЮДИНА (спів – психічний стан). Як допоміжний залучено фрагмент модусу. У структурі ментально-психонетичного комплексу він є окремим складником, що корелює із пропозиційним ядром диктуму, асоціативно-термінальною частиною, образами, а також із психічними функціями відчуттів і почуттів; є концептуальним аналогом оцінок і емоцій [11, с. 239].

Слід зауважити, що кількість віддієслівних іменників української мови, мотивованих гештальтно, незначна. На думку О. І. Блінової, образне наближення концептів є більш нестійким у мовному розвитку: воно може руйнувати й демотивувати лексему [2, с. 18]. Таких самих поглядів дотримується О. О. Опаріна. Як твердить дослідниця, «образна номінація, що зберігає у своєму значенні двоплановість, не сприяє чіткому позначенню поняття й може стати перешкодою для функціонування лексичної одиниці. Для багатьох концептуальних метафор суттєвим при функціонуванні в мові є прагнення звільнитися від образного компонента» [9, с. 67].

Однак, незважаючи на те, що гештальтний різновид мотивації найменш представлений у масиві девербативів-іменників, його не варто залишати поза увагою. Образна мотивація цікава для дослідження, позаяк у процесі номінації використовуються не тільки семантичні та когнітивні ресурси людської свідомості, а і її психологічні можливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ullmann S. Pomanticism and synaesthesia / S. Ullmann // Publications of the Modern Language Association of America. – 1945. – № 60. – P. 15–19.
2. Блинова О. И. Мотивированность слова и функциональный аспект / О. И. Блинова // Русское слово в языке и речи. – Кемерово : Изд-во Кемеровского ун-та, 1976. – С. 16–21.
3. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии / Н. Н. Болдырев. – Тамбов : Изд-во Тамбовского ун-та, 2001. – 123 с.
4. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : Навч. посіб. / В. О. Горпинич. – К. : Вища шк., 1999. – 207 с.
5. Клименко Н. Ф. Мотивація / Н. Ф. Клименко // Українська мова: Енциклопедія / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – 750 с.
6. Кубрякова Е. С. Части речи в ономазиологическом освещении / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1978. – 115 с.
7. Лакофф Дж. Лингвистические гештальты / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика. – М. : Прогресс, 1981. – Вып. 10. – С. 350–368.
8. Матвеева Т. В. Парадоксальная внутренняя форма как средство экспрессивности / Т. В. Матвеева // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск, 1979. – Вып. 8. – С. 117–123.
9. Опарина Е. О. Концептуальная метафора / Е. О. Опарина // Метафора в языке и тексте. – М. : Наука, 1988. – С. 65–77.
10. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология: Монография / Е. А. Селиванова. – К. : Изд-во украинского филологического центра, 2002. – 248 с.
11. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : Монографія / О. Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
12. Селіванова О. О. Складне слово: мовні моделі світу (основи зіставної композитології російської ат української мов) / О. О. Селіванова. – Черкаси : ЦНТІ, 1996. – 297 с.
13. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1–4.
2. Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

Galyna Yarmolenko

Gestalt motivation of deverbative-nouns in the modern Ukrainian language

The article is devoted to the actual problem of modern linguistics: the process of motivation of nominative units. Verbal nouns of the Ukrainian language formed by means of gestalt motivation are analyzed with the help of the newest theories of onomasiology, cognitive science.

Key words: gestalt, motivation, conceptual sphere.

Наталія Рибалка

АНТРОПОМОРФНА МЕТАФОРИЗАЦІЯ АНГЛІЙСЬКИХ НОМЕНІВ
ССАВЦІВ

У статті схарактеризовано механізми асоціативно-метафоричної мотивації, залучені до творення англійських номенклатурних найменувань ссавців, у когнітивно-ономазиологічному висвітленні. Проаналізовано специфіку найбільш продуктивної для досліджуваної номенклатури моделі метафоричного перенесення «ЛЮДИНА → ССАВЦІ».

Ключові слова: номенклатурні найменування ссавців, асоціативно-метафорична мотивація, донорська концептуальна сфера, реципієнтна концептуальна сфера.

У сучасному мовознавстві спостерігаємо неабиякий інтерес до процесу номінації реалій дійсності, інтеріоризованих у мисленні, та до мотивації як основної операції номінативного акту. Вивчення номінативних технік, мотиваційних механізмів і мовних ресурсів, залучених до творення складників терміносистем, уможливило поглиблення уявлень про наукове світобачення. Зокрема, англійська теріологічна номенклатура є

носієм конденсованої та максимально конкретної інформації про одну з найбільших предметних сфер – клас «Ссавці». Дослідження мотивації складників цієї терміносистеми в когнітивно-ономасіологічному аспекті сприяє поясненню процесів категоризації та концептуалізації відповідної наукової царини. Усе це і визначає актуальність нашої розвідки.

Для аналізу мотиваційних механізмів, залучених до творення англійських номенклатурних найменувань ссавців, нами було використано методіку когнітивно-ономасіологічного аналізу, запропоновану та детально описану О.О. Селівановою в монографії «Когнитивная ономасиология» [4]. Методіку апробовано дослідницею та представниками її наукової школи на різноплановому номінативному матеріалі (В. В. Калько [1], І. М. Литвин [2], Г. А. Ярмоленко [6] та ін.). Метою когнітивно-ономасіологічного аналізу є дослідження механізму мотивації як наскрізної в процесі номінації лінгвопсихоментальної операції встановлення семантичної та формальної залежності між мотиватором і похідною номінативною одиницею (мотивованим знаком) на підставі зв'язків різних компонентів структури знань про позначене. Залежно від місця мотиватора в цій структурі, О. О. Селіванова диференціює пропозиційно-диктумний, асоціативно-метафоричний, модусний та змішаний типи мотивації [4, с. 153–176; 5].

Мета нашої статті – характеристика асоціативно-метафоричного типу мотивації на матеріалі номенклатурних найменувань ссавців (далі – ННС) у сучасній англійській мові. Мотиватори цього типу обрано зі сфери терміналів структури знань про позначене, сформованих і запозичених до сфери ссавців з інших концептуальних сфер, що є донорськими [3; 7].

Найбільш репрезентативною в мотиваційному процесі англійських ННС донорською концептуальною сферою є предметна зона ЛЮДИНА, оскільки за принципом антропометричності, людина сприймає та оцінює довкілля шляхом зіставлення з собою, прагне за допомогою лексичних одиниць відобразити в назвах своє світобачення. Номенклатурні найменування ссавців, мотиватор яких обраний із цієї донорської зони, формують найбільшу групу метафорично мотивованих ННС.

Суперконцепт ЛЮДИНА є досить розгалуженим, і концептосфера ССАВЦІ може запозичувати знаки з різних його частин. Однією із основних базових концептуальних царин у концептосфері ЛЮДИНА Р. Ленекер вважає частини людського тіла [8], адже людині властиво сприймати будову тіла інших істот на підставі власних партонімів. Через те, що тіло тварини категоризоване в мовній сфері за принципом будови тіла людини, метафоричними мотиваторами англійських ННС часто слугують соматизми людини. Для встановлення метафоричного статусу соматизмів застосовуємо відповідні лексикографічні джерела, однак в опрацьованих нами англійських тлумачних словниках спостерігаємо непослідовність у визначеннях і / або тенденцію до наведення надто узагальненого значення багатьох лексичних одиниць на позначення частин тіла.

Метафоричні мотиватори-партоніми переважно вказують на кінцівки або частини кінцівок тварин з огляду на їхню подібність за розташуванням та формою з відповідними частинами тіла людини. Наприклад, **-footed** (*foot* – “the terminal part of the vertebrate leg upon which an individual stands” (8)): *yellow-footed antechinus*, *pig-footed bandicoot*, *Brazilian sucker-footed bat*, *disk-footed bat*, *black-footed cat*, *hairy-footed dunnart*, *black-footed ferret*, *feather-footed jerboa*. Мотивацію ННС із компонентом **-legged** (*leg* – “either of the two lower limbs of a biped, as a human being, or any of the paired limbs of an animal, arthropod, etc., that support and move the body” (11)) вважаємо асоціативно-метафоричною лише в деяких випадках, зокрема в найменуваннях кажанів: *Jamaican long-legged bat*, *hairy-legged vampire*). Антропний партонім **-nosed** також є мотиватором цілої низки найменувань в англійській теріологічній номенклатурі: *long-nosed antechinus*, *greater white-nosed guenon*, *bluff-nosed rat kangaroo*, *Mentavi Islands snub-nosed langur*, *broad-nosed gentle lemur*, *star-nosed mole*, *greater white-nosed monkey*, *hairy-nosed otter*).

Метафоричні знаки-соматизми здебільшого застосовують в англійських ННС у комбінації з пропозиційно мотивованими компонентами, що загалом указує на змішану

мотивацію досліджуваних номенів. Партоніми людини в ономасіологічній структурі англійських ННС можуть корелювати з пропозиційним складником квантитативного рівня на позначення кількості деяких частин тіла тварини (*hoffman's two-toed sloth* – “Species in this genus are easily identified by the presence of two claws on the forelimb” (6)) або їхнього розміру (*big-lipped bat* – “They can also be distinguished by their huge, pendulous lips, flaps around a warty snout, a bald, split chin and cheek pouches” (6)); *long-nosed potoroo* – “...as its name suggests, this species has a long, tapering nose, with a naked tip” (7)).

Метафоричні позначення частин тіла тварин подекуди корелюють також із пропозиційними мотиваторами рівня якості за: а) кольором: *red-handed tamarin* – “The body is also black, except for the hands and feet, which are orange-red or yellow” (6); *little yellow-shouldered bat* – “The head, neck, and shoulder hairs have a yellow tint due to yellow hair shafts and with dark-brown tips” (6); *black-handed spider monkey* – “The arms and feet are dark and the underparts paler (white, pale brown, reddish, or buff)” (6)); б) конфігурацією: *broad-nosed gentle lemur*; *greater broad-nosed bat* – “...is a large powerful bat, up to 95 mm long, with a broad head and a short square muzzle” (6); у метафорично мотивованому найменуванні *thin-toed ground squirrel* відображена схожість видовжених тонких кігтів тварини з пальцями.

У назві *white-lipped tamarin* метафоричний мотиватор *lipped* обраний за подібністю на ґрунті зорових гештальтів – біла шерсть навколо рота іменованого кажана нагадує губи на обличчі людини. У найменуванні *black-bearded tomb bat* метафорична ономасіологічна ознака *bearded* також пов’язана із зоровими гештальтами, адже лише візуально шерсть на морді цього кажана схожа на бороду на обличчі людини. Мотиватор *bearded* має статус еквоніма, оскільки ознака властива лише самцям цього виду і носить сезонний характер.

Взагалі, партоніми людини залучають за гештальтною подібністю до номінації цілої низки англійських ННС. Приміром, у номені *freckled antechinus* компонент *freckled* обраний мотиватором за подібністю поодиноких білих шерстинок на тілі тварини до ластовиння людини. Гештальтну природу метафоризації має також найменування *moustached guenon*, оскільки невеличка ділянка на мордочці цієї тварини нагадує вуса людини. Подібний механізм метафоризації лежить і в основі ННС *whiskered bat*, диференційною ознакою цього кажана є розташовані на мордочці окремі шерстини, подібно до бакенбардів на обличчі чоловіка (7).

Крім партонімічних мотиваторів, концептуальна сфера ЛЮДИНА постачає до номенклатури ссавців і знаки рівня якості з огляду на приписування тварині характеристик зовнішнього вигляду людини. Наприклад, *naked bat* (*naked* – “having the body completely unclothed; undressed” (8)) – цей вид кажана майже повністю позбавлений шерстистого покриву, що уподібнює його до оголеної людини. Деякі метафоричні мотиватори рівня якості поєднані в ономасіологічній структурі ННС із метафоричними найменуваннями частин тіла людини, як у номені *pretty-faced wallaby*, де знак рівня якості *pretty* має також нечіткий оцінний відтінок (*pretty* – “pleasing or appealing in a delicate or graceful way; lacking in masculinity, effeminate” (8)).

Водночас із метафоричними мотиваторами на позначення якостей людини в ННС застосовано метафоризовані кількісні означення *pygmy* (“an abnormally undersized person” (8)) та *dwarf* (“an abnormally undersized person, especially one with a large head and short arms and legs” (8)), що в предметній сфері ЛЮДИНА є позначниками невеликих на зріст осіб. Номени на кшталт *Demidoff's dwarf galago*; *dwarf mongoose*; *pygmy hippopotamus*; *pygmy marmoset*, *dwarf marmoset* є вторинними позначеннями, аналогізація концептуальних сфер ЛЮДИНА та ТВАРИНА під час творення цих ННС відбувається на ґрунті суміжного поняття “of small size”, оскільки види ссавців, що мають зазначені ознаки в ономасіологічних структурах своїх назв, переважно є найменшими представниками роду.

Під час перенесення назви особи на ННС може бути задіяний механізм структурної метафори, підґрунтям якої є символи. Приміром, структурно-метафоричну природу мотивації найменування чорної за забарвленням тварини *widow monkey* репрезентує поширене сприйняття чорного кольору як символу скорботи, трауру.

Одним із механізмів застосування метафоричних позначень найменувань осіб у нашому матеріалі є дифузна аналогізація сценаріїв трудової чи професійної діяльності людини та поведінки тварини. Так, найменування *pilot whale* пов'язане з інтеграцією сценаріїв професійної діяльності лоцмана та поведінки зазначених ссавців у процесі міграції, коли один кит пливе попереду і ніби вказує шлях усім іншим китам. Творення найменування *fisherman bat* зумовлене злиттям сценаріїв рибного промислу як професійної діяльності людини та способу добування їжі твариною. У процесі детального розгляду ННС *fisher* зовні метафорична мотивація за родом діяльності людини є псевдомотивацією. Так, зазначений ссавець майже не вживає риби, а тим паче не ловить її. Назва, імовірно, пов'язана з англізованим французьким словом *fichet*, яке вживали для опису шкіри тварини. Псевдомотивація зумовлена неістинною народною етимологією, утратою первісних семантичних зв'язків під час усвідомлення формальної похідності, а також афективним вибором мотиватора. Псевдомотивація протиставлена мотивації і характеризується суто формальним, семантично і когнітивно не забезпеченим вибором мотиваторів.

Перенесення назв осіб на найменування ссавців може здійснюватися і за гештальтною подібністю. Цей різновид мотивації ґрунтується на схожості зорових образів і цілісних структур, сформованих на підставі різних відчуттів. Приміром, найменування *capuchin monkey* зумовлене тим, що темна шерсть на голові цього примата нагадує капюшон ряси монаха ордену капуцинів (“capuchins are named for their cap of crown hair, which resembles the cowl of Capuchin monks” (12)). У найменуванні *hawaiian monk seal* гештальний різновид мотивації поєднаний із дифузно-метафоричним, оскільки тварина не лише нагадує монаха зовні (“its round head covered with short hairs, giving it the appearance of a medieval friar” (9)), а й веде дещо відлюдний порівняно з іншими представниками роду спосіб життя (“hawaiian monk seal lives a more solitary existence, in comparison with other seals that in places collect in large colonies” (10)).

У ННС *hussar monkey* спостерігаємо поєднання гештальтного механізму метафоризації із архетипним, оскільки ця тварина за зовнішніми ознаками загалом нагадує стереотипний образ гусара: червона форма, хвацькі «вуса» та задиркуватий вигляд.

На підставі гештальтів може відбуватися перенесення до концептосфери ТВАРИНА предикатних знаків із суперконцепту ЛЮДИНА, що стають мотиваторами цілої низки англійських ННС. Приміром, найменування ссавця *singing vole* мотивоване предикатом *sing* (“to produce or articulate (sounds, words, a song, etc.) with definite and usually specific musical intonation” (8)), оскільки один із видів його вокалізації (сигнал тривоги) подібний до співу. Подібну мотивацію має назва *singing fruit bat* – “Males ‘sing’ by making a highpitched sound that has the quality of a musical note. When netted, both males and females emit defensive squeaking noises” (10). У найменуванні *weeper capuchin*, мотивованому предикатним знаком *weep* (“to shed (tears) as an expression of grief or unhappiness; to utter, shedding tears; to mourn or lament (for something)” (8)), також застосована метафоризація на підставі слухових гештальтів з огляду на характерний для цієї тварини сумний, наче плач, вид вокалізації.

У ННС використовують і предикати фізичних дій людини, що є мотиваторами на позначення побудови чи облаштування твариною свого помешкання. Метафоризація цих предикатів ґрунтується на дифузному поєднанні сценаріїв поведінки людини і тварини. Інтеграція сценаріїв поведінки тварини і людини подекуди зумовлена не лише на подібністю дії, а й схожістю результатів дій. Приміром, для творення найменувань ссавців *tent-building bat* (“Roosts solitarily or in small groups in leaf tents that it fashions from palm or banana-like leaves in the forest understory” (10)) та *house-building rat* (“The nocturnal rodents are sometimes known to build giant, towering nests called ‘wurlies’ from sticks, twigs, and plant stalks. ...they proceed to weave sticks around the framing shrub. They occasionally incorporate stones into the nest, which serve to anchor it against winds, and they line the center with grasses” (10)) залучено предикати фізичної діяльності людини, що корелюють в ономасіологічній структурі цих назв зі знаками предметної сфери ЖИТЛО ЛЮДИНИ.

Одиначною в масиві англійських ННС є назва, мотивована предикатом стосунків із концептосфери ЛЮДИНА, а саме за аналогією почуттів людини та ареалу поширення тварини (*plain-loving jerboa kangaroo* – “...lives in an arid, desert region of Australia, including clay pans, sandridges and gibber plains” (6)).

Отже, асоціативно-метафорична мотивація використовує як мотиватор асоціативну частину МПК, утворену на підставі зв'язків пропозиційного ядра з іншими концептуальними сферами. Метафорично мотивовані англійські ННС із огляду на принципи антропометричності, переважно обирають знаки з донорської зони ЛЮДИНА. Використання мотиваторів концептуальної сфери ЛЮДИНА на позначення ссавців зумовлено передовсім аналогізацією частин тіла тварини і людини, поведінки ссавців та особливостей їхніх зовнішніх ознак із професійною чи суспільною діяльністю людини. Дослідження асоціативно-метафоричної мотивації англійських ННС має значні перспективи в плані зіставного дослідження механізмів метафоризації під час творення одиниць інших національних номенклатур та їхнього порівняння з народними чи діалектними назвами ссавців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Калько В. В. Когнітивно-ономасіологічний аналіз назв лікарських рослин в українській мові: дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Калько Валентина Володимирівна. – Черкаси, 2003. – 203с.
2. Литвин І. М. Мотивация русских отсубстантивных наречий в когнитивно-ономасіологическом аспекте: дис... канд. філол. наук: 10.02.02 / Литвин Ирина Николаевна. – Черкасы, 2002. – 195 с.
3. Рахилина Е. В. Когнитивная семантика: История. Персоналии. Идеи. Результаты / Е. В. Рахилина // Семиотика и информатика. – М., 1998. – Вып. 36. – С. 274–323.
4. Селиванова Е. А. Когнитивная ономасіология (монография) / Е. А. Селиванова. – К. : Фитосоцицентр, 2000. – 248 с.
5. Селіванова О. О. Когнітивна концепція словотвірної мотивації / О. О. Селіванова // Проблеми загального германського та слов'янського мовознавства. До 70-річчя проф. В. В. Левицького : зб. наук. праць. – Чернівці : Книги XXI, 2008. – С. 379–389.
6. Ярмоленко Г. А. Пропозитивна (метонімічна) мотивація Nomina Agentis у сучасній українській мові / Г. А. Ярмоленко // Актуальні проблеми менталінгвістики. – Черкаси : Видавничий відділ ЧНУ, 2001. – Ч. 1. – С. 23–28 с.
7. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor. / George Lakoff // Metaphor and Thought / ed. by Andrew Ortony. – [2nd ed.]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – P. 202–251.
8. Langacker R. W. An Overview Of Cognitive Grammar / R. W. Langacker // Topics in Cognitive Linguistics. – Amsterdam, 1988. – P. 23–45.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

9. Animal Life Resource – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://animals.jrank.org>.
10. Australian Museum [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://australianmuseum.net.au/Ginkgo-toothed-Beaked-Whale>.
11. Collins English Dictionary [9th edition]. – Collins, 2007 – 1888 p.
12. Columbia Encyclopedia [5th sub edition]. – houghton Mifflin, 1993. – 3048 p.
13. Gotch A. F. Latin names explained: A guide to the scientific classification of reptiles, birds, and mammals / A. F. Gotch. – New York : Facts on File Inc., 1996. – 720 p.
14. Random house Webster's Unabridged Dictionary. – Random house Reference, 1999. – 2256 p.
15. Rudran R. Sociology of the Blue monkeys (*Cercopithecus mitis stuhlmanni*) of the Kibale Forest, Uganda / R. Rudran // Smithsonian Contributions to Zoology. – Smithsonian Institution Scholarly Press, 1978. – № 249. – P. 148–236.

Natalia Rybalka

Anthropomorphic metaphor in the motivation of english common (nomenclatorial) names of mammals

The article focuses on cognitive-onomasiological analysis of associative-metaphorical motivational mechanisms, applied to English nomenclatorial (common) names of mammals. The article outlines the specifics of the interaction between the target domain MAMMAL and source domains HUMAN (model “HUMAN → MAMMALS”).

Key words: nomenclatorial (common) names of mammals, associative-metaphorical motivation, source domain, target domain.

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

Світлана Лавриненко

ЛОГОЕПІСТЕМИ СФЕРИ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В БАЛАДАХ ПРО ДОШЛЮБНІ ВЗАЄМИНИ

У статті доведено, що українські балади про дошлюбні взаємини відтворюють систему знаків народноправової інформативності. Розгляд широкого спектру вербалізацій фольклорних уявлень про способи скоєння злочинів та різновиди покарання здійснено на засадах синтезу кодів мови та культури.

Ключові слова: логоепістема, правова культура, українська балада.

Мова і культура становлять взаємопов'язані складні системи, значні сегменти яких перетинаються, накладаються, а нерідко й утворюють одну неподільну парадигму, комплекс із властивими йому закономірностями функціонування [7, с. 7]. Інтерес до мовно-естетичних знаків української культури як когнітивних одиниць, що є важливим джерелом пізнання національної духовності, засвідчено в наукових працях С. Я. Єрмоленко, Л. А. Лисиченко, Ф. С. Бацевича, А. К. Мойсієнка, О. О. Селіванової, В. Л. Іващенко, В. П. Мацьківа, Н. О. Мех та ін. [4; 5; 8; 11; 12; 6; 9; 10].

Культуро-правові маркери українських баладних текстів не були раніше предметом філологічного дослідження. Метою статті є виявлення в баладах про дошлюбні взаємини різнорівневих одиниць, що акумулювали народний досвід сфери права. Вивчення вербального підґрунтя правових феноменів національної культури визначають потреби осягнення закодованих мовною системою світоглядних засад та ціннісних орієнтирів української спільноти. Розгляд мовних знаків правової культури, представлених у фольклорних текстах, сприяє осмисленню механізмів вербалізації елементів первісних уявлень сфери становлення правотворчої та правозастосувальної практики, відкриває новий ракурс з'ясування суб'єктно-антропологічних і ментально-ціннісних основ права. Складність розв'язання поставленої проблеми пояснюється насамперед неможливістю прямого спостереження процесів концептуалізації правових понять у фольклорі. Наблизитися до потаємних глибин поєднання думки й мови в згаданому випадку дає змогу лише аналіз мовних результатів такого взаємопроникнення – слів, словосполучень, сегментів текстів, семантично співвідносних із певними культуро-правовими уявленнями.

Спираючись на обґрунтоване С. Я. Єрмоленко розуміння подвійності природи логоепістем як когнітивних структур, що акумулюють певні кванти знання й потребують осмислення на двох рівнях: рівні мови і рівні культури [5, с. 7], розглянемо вербалізації елементів правової інформативності, представлені в текстах українських народних балад.

Кожна сюжетна група балад по-своєму подає етномарковані погляди на мотиви, мету, засоби та етапи скоєння злочину, докази злочинної діяльності, вину та способи покарання порушників порядку. Найяскравіше енграми сфери кримінології представлені в сюжетах про чарування й отруєння чарами, суперництво в коханні, помсту за невірність, зрадливе зведення дівчини, втечу зі спокусником, розплату підмовлених до мандрів за легковір'я, дітозгубництво.

Аналіз окремих текстів у межах тематичних циклів дозволяє виявити комбінації смислових контурів народної правосвідомості, пов'язаних із фіксацією різноманітних виявів злочинності. Розглянемо групу балад про чарування й отруєння чарами. Текст «Ой чие то поле так нерано оре» [1, с. 47] містить уявлення про етапи скоєння злочину проти життя: «Ой їдна любила, білу постіль слала, // А друга дівчинонька та й причарувала. Зчарувала ручки, зчарувала ножки. // Зчарувала біле личко ще й сердечко трошки» [1, с. 47]. Фіксація народних поглядів на способи отруєння й засоби його скоєння постає з докорів матері синові, який постраждав від чарів: «Я ж казала, сину, не йди до Параски, // Не пий, не пий горілочки з червоної пляшки! // Я ж казала, сину, не йди до Тетяни, // Не

їж, не їж з полумиски білої сметани. // Я ж казала, сину, не йди до Марійки, // Бо в Марійки такі ліки, пропадеш навіки. // Я ж казала, сину, не йди до Явдошки, // Бо заробиш сажень в землю ще й чотири дошки!» [1, с. 58]. Балада «Не ходи, Грицю, на вечорниці» [1, с. 48] містить комбінацію переліку етапів скоєння злочину з фіксацією настання шкідливих наслідків отруєння: «Що в неділю рано зілля копала, // А в понеділок пополоסקала. // А в вівторок зілля варила, // А в середу Гриця отруїла. // Прийшов четвер – Грицько умер, // Прийшла п'ятниця – поховали Гриця» [1, с. 48]. Чітке визначення мотиву здійснюється суб'єктом злочину: «Ой мати, мати, жаль зваги не має, // Нехай же Гриценко двох не кохає. // Ой він мене любив, він мене кохав, // А другим дівчатам стрічки дарував» [1, с. 48]. Балада «Ой у полі криниченька» [1, с. 51–52] презентує уявлення про підбурювання до отруєння людини: «Чаруй, дівко, свого брата, // Тоді підеш за козака» [1, с. 51]. Етапи підготовки та реалізації злочинного задуму характеризує його фактичний ініціатор: « – Ой я, дівко, чари знаю, // То я тобі їх нараю: // Що у полі три ялини, // На ялині по гадині. // Підстав, дівко, коновочку, // Під гадючу головочку – // Накапає вода з рота, // Очаруєш, дівко, брата» [1, с. 51–52]. Настання шкідливих наслідків отруєння вербалізоване як самим потерпілим, так і наратором: «Ще брат і не доїжджає, // Сестра з чарами стрічає: // – Ой на, брате, сього пива, // Що без тебе наварила. // – Яке, сестро, твоє пиво, – // За серденько ухватило! // – Як варила, сама пила // Й тобі трошки зоставила. // – Яке, сестро, твоє пиво, – // За серденько ухватило! – // Ще братик і не напився, // Вже з коня похилився» [1, с. 51–52]. Реалізацію уявлень про правосуддя супроводжує індексація закладу кримінально-виконавчої системи, де вбивця має відбувати покарання: «Що на брата труну тешуть, // А дівчину в острог ведуть» [1, с. 52].

Балади про суперництво в коханні характеризують народні уявлення про злочини, вчинені неодруженими людьми. У тексті «Стояли тумани не год і не два» [1, с. 56] зафіксовано факт братовбивства: «А в третьому війську брат брата убив» [1, с. 56]. Мотив і обставини скоєння злочину розкрито у сповіді винного сина матері: «Ходили ж ми, матінко, до 'дної любиться, // Та стрілялися, матінко, у тісній улиці, // Дак я ж йому, матінко, добридень сказав, // А він мені, матінко, правди не 'дказав, // Дак я йому, матінко, з пліч голову зняв» [1, с. 56]. У наведеному тексті чітко відтворено народні уявлення про підкарність протиправного діяння і методи примусового обмеження волі злочинця: «Що старшого братика будем ховать, // А меншого братика будем карать, // На руки й на ніженьки залізо кувать» [1, с. 56].

Сюжетна колізія, пов'язана з помстою за невірність, у баладах розв'язується кривою драмою. Текст «Через сад зелений стежечка лежала» [1, с. 65] представляє народноправові уявлення про порушення дошлюбної угоди, укладеної між козаком і дівчиною: «Через сад зелений стежечка лежала, // Там Маруся в недузї лежала, // Чорним шовком голову обв'язала, // З-за моря тройзілля бажала...// – Ой хто мені тройзілля достане, // Той зо мною на рушник стане. – // Обіззався козак молоденький: // – Ой є в мене три коні на стані: // Один коник – як ворон чорненький, // Другий коник як голуб сивенький, // Третій коник – як лебідь, біленький, // Тим чорненьким до моря доїду, // Тим сивеньким море переїду, // Тим біленьким тройзілля достану, // З Марусею на рушничок стану. – // Ой став козак тройзілля копати, // Стала над ним зозуля кувати: // – Годі, годі, козаченьку, тройзілля копати, // Бо вже твою Марусеньку 'ддала заміж мати, // Кидай, кидай, козаче, тройзілля, // Вже в Марусі у дворі весілля! – Козак не зважає, тройзілля копає, // Накопавши на коня сідає. // Ухватило його за серденько, – // Став в Марусі у дворі живенько. // Прибіг козак, з коника злізає, // А тієї Марусеньки вже дома немає. // Їде козак із двору з тройзіллям, // А Маруся із церкви з весіллям» [1, с. 65]. Наслідком зради стає вбивство: обдурений хлопець у такий спосіб карає дівчину за недотримання слова. « – Ти, Марусю, неправду сказала: // Свого слова та й не доконала... // – Ой заграйте, музики-органці, // Нехай піду з Марусею в танці! – // То не хмара вгорі зашуміла, // А в козака шабля задзвеніла; // На вгороді маківка бриніла – // То в Марусі

головка злетіла. // – *Ото тобі, Марусю, весілля, – Не посилай козака по зілля! // Не схотіла, щоб у парі жити, // Тепер будеш в сирій землі гнити!*» [1, с. 65].

Сюжети, що змальовують зрадливе зведення дівчини, систематизують народноправові уявлення про приниження честі й гідності. У тексті «За нашим городом розцвіла калина» [1, с. 99] вербалізовано осмислення факту порушення прав дівчини шляхом наруги й зневаги: «*Як звів козак з ума на самий великдень, // Їхав під ворота, не сказав «добридень». // Не сказав «добридень» ні доброго слова, // Сам сів на коника: «Будь, дівко, здорова, // Будь, дівко, здорова, бо я не жартую, // Підійди до коня, з коня поцілую»* [1, с. 99]. Балада «Ой чого той терен похилився» [1, с. 100] презентує право зведеної дівчини дорікати зрадникові за приниження честі й гідності: «*А ти мене звів, тепер я не дівкою. – // А як з ума зводив, то й коника приводив, // А як з ума звів, то й на коника сів»* [1, с. 100]. Жертва зведення бажає обмежити права кривдника на майбутнє щастя, вбачаючи в цьому варіант покарання, перспективи реалізації якого окреслює системою негативних побажань, висловлених у відповідь на цинічне запрошення погуляти на весіллі кривдника, що є батьком незаконної дитини потерпілої: «*– Ой на тобі, козаче, цього любого сина, // Щоб ти женився щовесни й щоосени, // Щоб ти женився, як той вітер в полі, // Щоб ти не мав ані щастя, ні долі. // Щоб ти женився, дівок тобі не стало, // Щоб твоє серце до іншої пристало... // Не проси мене, а проси свого роду, // Щоб ти женився щомісяця й щогоду. // Не проси мене, а проси своєї мами, // Щоб ти женився й копали тобі яму. // Не проси мене, а проси свого брата, // Щоб ти женився й згоріла тобі хата»* [1, с. 100].

Група сюжетів про втечу зі спокусником і розплату підмовлених до мандрів за необачність вербалізує народні уявлення про зловживання довірою, яке веде до порушення прав жертви злочину. У баладах «Що в полі верба, під вербою корчма» [1, с. 74–76], «Їхали козаки із поля додому» [1, с. 76], «Є в полі криниця» [1, с. 76], «Ой заїхав козак та з Україноньки» [1, с. 79] підмовники обманним шляхом підштовхують дівчину до необережних вчинків: «*– Дівчино наша, мандруй із нами, // Та мандруй із нами, із козаками, // А в наші краї все далекії. // Що в наших краях, ой весело жить, // Ой весело жить, легенько робить. // Що в наших краях ні тчуть, ні прядуть – все мед-вино п'ють, // Що в нашім краю ні жнуть, ні косять, // Ні жнуть, ні косять, – жупани носять. // Що у нас поля всі кам'янії, // А у нас трави все шовкові; // Що у нас трави все шовкові, // А у нас ліси все калиновії»* [1, с. 75]. Злочинці примушують жертву вступити у статевий зв'язок: «*Ой завіз дівчину у густий лісочок, // – Ой скидай, дівчино, з голови віночок. – // Ой плаче дівчина, плаче-умліває, // З головки віночок, з головки скидає. // Ой завіз дівчину на жовті пісочки: // – Ой скидай, дівчино, з голови биндочки. – // Ой плаче дівчина, плаче-умліває, // З головки биндочки, з головки скидає»* [1, с. 79]. Коли дівчина починає дорікати козакам за образу, вони вирішують її вбити. Аналізовані тексти фіксують етапи скоєння злочину проти життя: «*Ой бере козак дівку за руку // Та повів її у яр глибокий, // У яр глибокий, у ліс високий, // Прив'язав її к сосні плечима, // К сосні плечима, на бір очима; // Викресав огню із ружиночки, // Запалив сосну із вершиночки»* [1, с. 75]. «*Прив'язали дівча // До сосни косами, // До сосни косами, // До граба руками, // До граба руками, // До бука плечами: // – Дивися, дівчино, // До села очами. – // Ой зробили огню // З чорного кременя, // Запалили сосну // Згори до кореня»* [1, с. 78]. Жертва злочину має право сподіватися на допомогу й застерігати інших від хибної поведінки та помилок, що привели її до трагедії: «*Сосонка горить, дівчина кричить: // Рятуйте мене, а хто в бору є, // А хто в бору є, то послушайте; // А ви, жіночки, учіте дочки // Та й не пускайте на вечернички: // На вечерничках – чужая мати, // Чужая мати кладе долі спать. // Коло кожної козаків по п'ять»* [1, с. 75]. «*Сосонка палає, // Дівчина вмліває: // – Хто в гаю ночує, // Най мій голос вчує. // Хто в гаю ночує, // Нехай мя рятую! // Я уже вмираю, // Єще вас благаю. // Хто дівчата має, // Нехай навчає, // На заході сонця // З дому не пускає»* [1, с. 78–79]. Балади подають народні уявлення про фальсифікацію гарантій прав потенційно потерпілої особи: «*– Ходи, дівча, з нами, з нами козаками, // Буде тобі краще як в рідної мами. // А в рідної*

мами грубая сорочка, // А в нас будеш ходити, як попава дочка. // А в рідної мами треба все робити, // А з нами, козаками, мед-горілку пити. // А в рідної мами все в тяжкій роботі, // В нас будеш ходити у шовку та золоті» [1, с. 76]. «– Покинь, дівчинонько, // Батька, матіночку, // Повандруєш з нами // На Україночку! // Ти у батька ходиш // В полатаних латах, // В нас будеш ходити в дорогих блаватах!» [1, с. 77]. Тексти відтворюють уявлення про погрозу завданням шкоди життю і здоров'ю, адресовану жертві обману, яка не хоче змиритися зі своїм безчестям: «Переночували, стали вандрувати, // Сказали дівчині домів повертати. // Як привандрували та й до зелен дуба: // – Вертайся, дівчино, бо ти нам не люба. // Ой привандрували до чистого поля: // Вернися, дівчино, бо в ніженьки коле. – // Ой привандрували та й до червен вишині: // Вернися, дівчино, ти нам не по мислі. // Ой привандрували та й до зелен жита: // – Вернися, дівчино, бо ще будеш бита. // Привели дівчину у лісі до граба: // – Вертайся, дівчино, нам тебе не треба. – // Привели дівчину у лісі до бука: // – Вертайся, дівчино, буде тобі мука» [1, с. 76]. Замах на життя дівчини супроводжують глумливі зауваження ініціаторів протиправних дій: «Прив'язали Галю до сосни косами: // – Вже ти не повернеш до рідної мами. // Галю залишили, сосну підпалили» [1, с. 77]. Тяжкі тілесні ушкодження й душевні страждання в народному розумінні є карою необачній дівчині за легковір'я: «Ой узяв дівчину під білі боки, // Тай кинув дівчину у Дунай глибокий, // Ой плаче дівчина, плаче умліває, // За берег ручками, за берег хватає. // Ой то козаченько шабельку виймає, // Та й по лікоть ручки дівчині втинає» [1, с. 79].

Для сюжетів, які оповідають про дітозгубництво, характерний високий ступінь деталізації. Так, балади «А в нашому Василькові новина стала» [1, с. 110], «Ой ковалю, коваль-коваленку» [1, с. 111] вербалізують етновмотивоване осмислення кричущого факту вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини: «А в нашому Василькові новина стала: // Молодая Буйнистрівна сина родила; // А вродивши мале дитя в біле сповила, // А сповивши мале дитя в Дунай однесла: // – Пливи, пливи, мале дитя, з кінця у кінець, // Шукай собі, питай собі, де твій панотець» [1, с. 110]; «До півночі постіль постелила, // А в півночі дитя породила, ... // А до світа в криниці втопила» [1, с. 111]. Тексти фіксують уявлення про речові докази злочину: «Рибалочки молодії кинули невода // Да піймали рибалочки маленьке дитя. // Один каже рибалочка: – Це – шука да лин, // Другий каже рибалочка: – Буйнистрівни син» [1, с. 110]. «Ішли люди води набирати, // Стало дитя наверх впливати» [1, с. 111]. Відтворені в баладах прекопструкти розслідування злочину й прообрази кримінально-процесуального доказування на різних стадіях впровадження співвідносяться з народним осмисленням порушення порядку та потребу його відновлення: «Стало дитя наверх впливати, // Дали люди до соцького знати... // – Ой котра, котра мати? // Ой котра, ой котра мати, // Одцуралась свого дитяти. // Даси соцький дівчат собирати, // Чи не скаже, котра мати? – // Всі дівчата ідуть веселенькі, // Катерина ззаду йде сумнесенька. // Катерина ззаду йде смутненька, // А за нею ведуть коваленка» [1, с. 111]; «Ой понесли мале дитя отаману в двір, // Да вдарили Миколаю у великий дзвін. // Всі дівочки-паняночки веселенькі йдуть, // На своїх головоньках віночки несуть: // Молодая Буйнистрівна позаду іде, // А на своїй головоньці вінка не несе. // – Ой чого ж ти, Буйнистрівна, смутная ідеши, // І на своїй головоньці вінка не несеши? // – Ой я вчора ізвечора недужа була // Да на свою головоньку вінка не звила» [1, с. 110]. Із народного погляду право визначити міру покарання належить певній інстанції, наділеній авторитетом та владою: «Ой став же пан соцький думати да гадати, // Яку цій Буйнистрівні кару загадати» [1, с. 110]. Покарання за дітозгубництво має бути жорстоким і публічним: «У неділю пораненьку в усі дзвони гудуть: // Молодую Буйнистрівну в три нагайки тнуть. // Ой узяли Буйнистрівну під білі боки // Да вкинули Буйнистрівну у Дунай глибокий» [1, с. 110]. Невідворотність покарання за вбивство незаконної дитини в народному розумінні поширюється як на жінку (безпосередню виконавицю злочинних дій), так і на чоловіка, причетного до народження згубленого матір'ю немовляти: «Коваленка в цети закували, // Катерину навек розстріляли» [1, с. 111]. У баладах про

дітозгубництво представлено численні мовні фіксації карних заходів, спроможних допомогти реципієнтам завчасно осмислити міру тяжкості цього жахливого злочину й забезпечити формування мотивації уникнення прецедентів, що ведуть до страшно́ї розв'язки.

Сюжетні групи балад про дошлюбні стосунки засвідчують унікальне бачення причин та наслідків різних типів злочинів, реалізують індивідуальні оцінки драматичних подій, транслують народні уявлення про запобіжні заходи, здатні застерегти реципієнтів від хибної поведінки.

Вербалізації знаків правового досвіду, представлені у фольклорних текстах, потребують комплексного осмислення з позицій мови і культури. Основні властивості культурно-правових логоепітем українських балад, із погляду мови, пов'язані з їхньою належністю до структурних одиниць різного рівня (від слова до тексту); віднесеністю до соціо-часопросторових параметрів національної мови; зв'язком із різножанровими джерелами фольклорного гіпертексту; можливістю стереотипного відтворення носіями традиції; тенденцією до видозмінності в межах упізнаваності; здатністю до реалізації текстотвірної функції. Із погляду культури, зазначені одиниці характеризує зануреність у правову сферу національної культури, опора на етнодетермінований досвід міжлюдських взаємин, наповненість символічним змістом, герменевтичність, дидактичний потенціал. Перспективи дослідження вбачаємо у вивченні культурно-правових логоепітем, представлених у баладах про сімейні конфлікти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балади : [збірник текстів / упорядники О. І. Дей, А. Ю. Ясенчук, автор вступної статті О. І. Дей]. – К. : Дніпро, 1987. – 318 с. – (Серія «Бібліотека української усної народної творчості»).
2. Великий енциклопедичний юридичний словник / [Ю. С. Шемшученко, В. П. Горбатенко, Ю. Я. Касяненко та ін.]; за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2007. – 990 с.
3. Дей О. І. Українська народна балада : [монографія] / О. І. Дей. – К. : Наукова думка, 1986. – 262 с.
4. Єрмоленко С. Мова і українознавчий світогляд : [монографія] / С. Я. Єрмоленко. – К. : НДІУ, 2007. – 444 с.
5. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури : [монографія] / С. Я. Єрмоленко. – К. : Інститут української мови НАН України, 2009. – 352 с.
6. Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецької термінології) : [монографія] / В. Л. Іващенко. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
7. Кононенко В. І. Українська лінгвокультурологія : [монографія] / В. І. Кононенко. – К. : Вища школа, 2008. – 327 с.
8. Літературна мова у просторі національної культури : [монографія] / В. М. Русанівський, Л. А. Лисиченко, С. Я. Єрмоленко, О. І. Чередниченко, Ф. С. Бацевич. – К. : РВЦ КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2004. – 132 с.
9. Мацьків П. В. Концептосфера БОГ в українській мовній картині світу : біблійний, фольклорний, словниково-діахронний дискурс : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / П. В. Мацьків. – К., 2008. – 31 с.
10. Мех Н. О. Інтерпретація концептів слово, мова в українській культурній традиції: [монографія] / Н. О. Мех. – Переяслав-Хмельницький : РВВ Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди, 2008. – 211 с.
11. Мойсієнко А. К. Мова як світ світів. Поетика текстових структур : [наукове видання] / А. К. Мойсієнко. – Умань : РВЦ «Софія», 2008. – 280 с.
12. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : [підручник] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

Lavrynenko Svitlana

Logo-epistemes in the sphere of legal cultural in ballads, describing pre-wedding relationship

The article proves that Ukrainian ballads, describing pre-wedding relationship, highlight the system of folk legal informative sings. The investigation of the wide spectrum of verbalizations of folk understanding of the ways of crime commitment and sentence is grounded on the base of language and culture codes.

Key words: logo-episteme, legal culture, Ukrainian ballad.

Олександр Черевченко**ДАЛЕКТНЕ СЛОВО ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНА ОДИНИЦЯ**
(на прикладі українського поетичного мовлення поч. ХХ ст.)

У статті йдеться про функціонально-стилістичні особливості діалектної лексики в практиці українського поетичного мовлення початку ХХ століття.

Ключові слова: наріччя, діалектне слово, функціонально-стилістичні особливості, поетичне мовлення.

Літературно-художній текст є складним естетичним феноменом, кожний елемент якого вмотивований, оскільки співвіднесений із загальним творчим задумом поета. Специфічною особливістю словесної форми літературно-художнього твору є функціональне ускладнення мовних одиниць, зумовлене суб'єктивним ставленням до предметів довкілля. Матеріальним засобом вираження образного змісту літературно-художнього твору є семантична та асоціативна співвіднесеність мовних одиниць.

Значний науковий інтерес в аспекті визначення функціональних особливостей діалектних слів становить їхня здатність набувати статусу стилістично вагомих, використовуваних у літературно-художньому тексті в ролі образних засобів. Увага до вивчення функціонально-стилістичних особливостей цих одиниць умотивована намаганням глибоко проникнути у творчу лабораторію митців слова, розкрити особливості сприйняття й відображення національно-мовної картини світу, з'ясувати ідейно-естетичну парадигму відповідного літературного угруповання чи течії, визначити оригінальний характер авторського світосприйняття. З'ясування різноманітних стилістичних ефектів діалектних слів у творчому доробку українських письменників початку ХХ ст. зумовлює актуальність цього дослідження.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі лексико-семантичного та концептуального аналізу виявити функціонально-стилістичні ознаки діалектної лексики в поетичному мовленні.

Для досягнення поставленої мети слід розв'язати такі завдання: з'ясувати теоретичне тло проблеми функціонування діалектних слів у словнику й у художньому тексті; розкрити конструктивний характер художнього мовлення та місце в ньому діалектних слів; дослідити особливості освоєння діалектної лексики в українському художньому мовленні кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

Об'єктом дослідження є діалектна лексика, виявлена в художніх текстах українських письменників кін. ХІХ – поч. ХХ ст., а його предметом – функціонально-стилістичні особливості досліджуваних мовних одиниць.

Вивчення взаємодії діалектної лексики з лексикою української літературної мови, на думку І. Матвіяса, на різних етапах її історії є неоднаковим [6, с. 10]. Досліджуючи ілюстративний матеріал і чинники такої взаємодії від Княжої доби до другої половини ХХ ст., учений відкидає твердження про те, що «народні говори вже перестали бути джерелом збагачення літературної мови» й доводить, що діалектизми як периферійні лексичні елементи літературної мови, зафіксовані у нормативних словниках з ремаркою *діал.*, сьогодні виконують образотворчу функцію: передають етнографічні й побутово-професійні назви предметів, переважно у процесі зображення минулого; ідеографічно-уточнювальну й експресивну (це стосується семантико-стильових синонімів діалектного походження) [6, с. 43]. О. Муромцева простежила, що з другої половини ХІХ – початку ХХ ст. порівняно з дошевченківським періодом помітно змінився семантичний та стилістичний характер лексики, запозичуваної з народної мови в літературну. Якщо наступники І. Котляревського за його зразком намагалися представити насамперед багатство побутової лексики, лексики з конкретним значенням, то письменники пошевченківського періоду прагнули відшукати в народній мові слова з підвищеною стилістичною характеристикою, які задовольняли б зростаючі вимоги до поетичного вираження [8, с. 19].

Проблема діалектного слова в тексті повинна розв'язуватися, як зауважила С. Єрмоленко, з настановами: 1) відтворення тих реалій, що пов'язані з певною територією, яку описує автор; 2) відтворення особливостей усного мовлення; 3) уведення нелітературного слова з прозорою внутрішньою формою, яка допомагає словесно-художньому зображенню [3, с. 16].

У 80-х роках з'явилося кілька статей дослідників-діалектологів, де порушувалися названі проблеми. Так, А. Зеленько вважає, що діалектизми в мові художньої літератури слід вивчати в комунікативній, етнографічній та експресивно-виражальній функціях [4, с. 41]. П. Гриценко підкреслив, що діалектизми в художньому творі – це один із виявів багатогранного процесу взаємодії діалектів і літературної мови: вплив літературної мови пришивдшує стирання відмінностей говорів, перебудову їхньої структури, зміну функцій їхніх елементів; крім того, літературна мова живиться діалектизмами як засобом реалізації художнього задуму [2, с. 36]. Питання їхнього художньо-естетичного, образно-асоціативного потенціалу привертала увагу С. Бирик, О. Муромцевої, М. Пилинського, Ф. Скитової, Л. Струганець.

Так, волинський південно-західний говір і західнополіський говір північного наріччя знайшли певне відображення в мові творів Лесі Українки (1871–1913). Дитинство та юні роки поетеси, як відомо, пов'язані з історичною Волиню (м. Новоград-Волинський і с. Колодяжне Ковельського повіту Волинської губернії), на території якої функціонують волинські й західнополіські говірки. Названі говори письменниця добре знала й глибоко усвідомлювала їхню роль у розвитку української літературної мови.

Слід зауважити, що діалектизми Леся Українка найчастіше використовувала у творах, у яких зображувалося саме життя волинян. Прикладом може бути оповідання «Така її доля», у якому місцеві діалектизми виконують роль стилістичного засобу створення відповідного колориту й мовної характеристики персонажів. Західнополіські діалектні слова наявні в мовних партіях персонажів «Лісової пісні». Отже, загалом говіркові елементи поетеса використовує зі стилістичною настановою. Відносно мала кількість лексичних діалектизмів у мові творів поетеси зумовлена тим, що в неї порівняно незначна кількість творів побутової тематики.

Карпатську групу говорів у південно-західному наріччі утворюють бойківський, закарпатський і лемківський говори, із яких найвизначнішу роль у розвитку української літературної мови відіграв бойківський. Із Бойківщиною пов'язана творчість Івана Франка (1856–1916), який народився в с. Нагуєвичі Дрогобицького повіту. Він зробив вагомий внесок в українську літературну мову, став видатним майстром художнього, публіцистичного й наукового її стилів. Роль говорів у мовотворчості письменника визначна. Духовним середовищем його дитинства були бойківський говір і народна творчість. Збирання фольклору в різних районах Прикарпаття й опрацювання його забезпечували письменникові глибоке знання живої галицької мови.

Треба сказати, що на ранньому етапі творчості І. Франко досить часто вживав галицькі мовні елементи й відстоював їх. Так, у передмові до перекладу першої частини «Фауста» Гете він писав: «Правда, братів наших в закордонській Україні, може, разити будуть деякі „галицизми“ (як, напр., форма на *-ов*, зам. *-ою*: *руков*, *тобов*; уживання *-ся* перед словом, до котрого належить; уживання скорочених форм: *ми*, *ти*, зам. *мені*, *тобі*, і *щоби-м*, *щоби-сь*, зам. *щоби я*, *щоби ти* і т. д.). Не знаю, яка будучність тих форм в українській мові, але думаю, що на тепер вони, живучі в устах значної частини нашого народу, мають право домагатися горожанства і в літературі, а особливо в поезії, де на них іменно полягає значна частина краси і багатства нашої ритміки» [10, с. 387]. Згодом І. Франко змінив цю думку.

Найвиразніше виявлені в лексиці літературно-художнього доробку І. Франка бойкізми, хоча на пізнішому етапі творчості їхня кількість помітно зменшується. Так, у 90-х роках XIX ст. і пізніше діалектизми в мові творів І. Франка зведені до мінімуму: він жививає тільки ті узагальнені особливості південно-західних говорів, які становили норму

в західноукраїнському варіанті літературної мови: голосний [і] на місці [о], [є] (*нарид, мід, беріг*), збереження давнього голосного [о] у словах на зразок *богато, богач, горяче*, звукосполюки [рі], [ер], [ро] відповідно до східноукраїнського [ри] (*тривога, керниця, дрожати*), форми іменників середнього роду на -є (*знанє, жите*), форми іменників чоловічого роду на *-ови, -єви* (*батькови, конєви*), відсутність м'якої групи прикметників, займенникові форми *мойому, мому*, прийменники *к, д, о* тощо. Уживані часто в мові І. Франка форми іменників на зразок *житє*. У мові наукових і публіцистичних творів І. Франка діалектних рис майже не помічено [6, с. 9].

Пояснення цьому знаходимо в передмові до збірки поезій «З вершин і низин»: «Я дбав про те, щоб мова моєї перерібки, не тратячи основного характеру галицько-руського наріччя, все-таки не разила українців і наближувалася до тої спільної галичанам і українцям літературної української мови, якої витворення так дуже потрібне для нашого суцільного літературного розвою» [10, с. 368]. У повторних виданнях збірок «З вершин і низин», «Мій Ізмарагд» у тих місцях, де не порушувалася ритміка віршів і римування, поет змінював діалектні форми на загальноукраїнські. У поетичних творах І. Франко нерідко комбінував загальнолітературні й вузькодіалектні елементи для забезпечення певних ритмічних і метричних потреб (пор.: *стежков таємною, істотою цілов*). Із цією ж метою він застосовував діалектне й загальнолітературне наголошування слів, напр.: *Із твоїх уст солодкий нектар пити* («Зів'яле листя»).

В останні роки свого життя поет готував до друку ще одну збірку поетичних творів, багато з яких раніше не були опубліковані, й замінював у них галицькі діалектизми на загальнолітературні відповідники, але видати її вже не встиг. Як редактор журналів «Народ», «Житє і слово», «Літературно-науковий вісник» І. Франко вносив також відповідні зміни в мову творів інших західноукраїнських письменників, а київським видавцям дозволяв вносити зміни в мову його творів.

Проблемі діалектизмів І. Франко присвятив спеціальну наукову працю «Літературна мова і діалекти». У ній висловлені думки про стан тодішньої загальноукраїнської літературної мови, про те, що вона ґрунтується на найпоширенішій східноукраїнській діалектній основі.

Загалом ставлення до діалектних елементів у письменника було глибоко усвідомленим. І. Франко опрацював теоретичні засади взаємодії літературної мови з говорами, а своєю творчістю втілював їх у життя. Він розумів роль народних говорів у формуванні та функціонуванні літературної мови. «Кожна літературна мова, – писав письменник, – доти живе і здібна до життя, доки має можливість, з одного боку, всисати в себе всі культурні елементи сучасності, значить, збагачуватися новими термінами та висловами, відповідними до прогресу сучасної цивілізації, не тратячи при тім свого основного типу і не переходячи в жаргон якоїсь спеціальної верстви чи групи людей, а з другого боку, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору» [10, с. 366].

Творчість І. Франка великою мірою характеризує стан української літературної мови відповідного періоду. Діалектну основу мови його творів становлять бойківський, а також наддністрянський, покутсько-буковинський і частково гуцульський говори південно-західного наріччя.

Діалекти стали також потужним джерелом збагачення поетичної мови 20–30-х рр. ХХ ст. Проникнення в літературну мову того, «що раніше, – як зауважує Л. Булаховський, – забороняла літературна мова, але що шумувало з більшою чи меншою волею в говірковій мові або близько до неї, раптом починає прокладати собі шлях в писемну мову рішуче і впевнено» [1, с. 140]. І особливо відчутний був приплив західноукраїнських діалектизмів, оскільки галицькі елементи сприймалися «як матеріал вироблений, дуже часто влучний, та закрашений європейськими впливами» [11, с. 162–163]. Ця тенденція помітно відобразилася й на мовотворчості неокласиків, зокрема М. Зерова, особливо в його перекладацькій практиці.

В оригінальних поезіях автор активізує переважно лексичні діалектизми, які є засобом поетичної синоніміки здебільшого в контекстах високої поетичної тональності, напр.: «І в щедрій поведі кольорів, фарб, речей / *Горує* над усім високотонний голос» (бере верх) [5, с. 24]; «Поважно гомонить зелена *бучина*, / Сміються струмені і будиться луна, / А битий шлях заліг мов велетенський полоз» (бучина – бук) [5, с. 24]; «З-під Трої і кривавого туману, / Від чорних днів *ненатлої* війни / Цар Одисей пригнав свої човни» (ненатлий – ненаситний) [5, с. 24]; «У білий мрамур сходів і площадок / Оздобить кожний прияр і *бескет*» (гора) [5, с. 31]; «А *вицвіт* праці – квіти степові?» (вицвіт – квіти, перен. найкраще досягнення) [5, с. 37]; «Сатрап і мрійник, легендарна лінь; Держави грецької примара *злудна*» (злудний – оманливий) [5, с. 39] тощо. Припускаємо, що у використанні цих лексичних одиниць М. Зеров спирався не лише на народні джерела, а й на поетичну практику слововживання своїх попередників, зокрема І. Франка, мовотворчість якого він досліджував.

Діалектизми в 20–30-х роках ХХ ст. досить активно проникали в літературну мову, зокрема художню, освіжаючи її, розширюючи стилістичні можливості. «Активізувалися саме елементи діалектні, переважно елементи південно-західної говірки. Адже територія цієї говірки весь час, коли творилася українська літературна мова, була штучно відірвана від основної території України, а отже й від її мовно-літературних процесів», – зазначав І. Світличний [9, с. 165]. Переклади М. Зерова, так само, як і власні вірші, можуть служити високими зразками майстерного використання діалектизмів у поетичній мові. Перекладач узагалі любив колоритну лексику з народних джерел і вдавався до неї для урізноманітнення мовлення, загострення уваги читача, щоб передати стилістичну поліфонію оригіналів.

Найбільшу групу в мові перекладів М. Зерова становлять діалектизми на позначення конкретних предметів, явищ, реалій довкілля, напр.: «*Більший замисливиши гріх, опанована гіршим безумством; / Лине – і власну дочку у дрімучім ізворі ховає*» (ізвор – яр) [5, с. 254]; «*Тим-то владика світів і замкнув їх [вітри] у чорні яскині*» (яскині – печери) [5, с. 208]; «*Затамувавши чуття, із туманної стежать обслони, / Доля яка перестріла мандрівників...?*» (обслона – заслінка) [5, с. 219]; «*Нібито двоє небонароджених з плаю гірського сходить центаврів*» (плай – стежка) [5, с. 261]; «*Я дивував, як же скоро той час – рабівник набігає*» (рабівник – грабіжник) [5, с. 371]; «*Всяка слабість тіка геть від твоїх осель... / Немов диму бджола, так уникають їх / Чорна неміч, гостець і камінний недуг*» (гостець – ревматизм) [5, с. 388].

Рідше трапляються діалектизми на позначення абстрактних понять, напр.: «*Тільцям твоїм не дивниця було б і стрясатися сміхом, / І захлинатися плачем, проливаючи сльози солоні*» (дивниця – диво) [5, с. 150]; «*І не смертельні тебе щасливим назвуть, і захоче Кожне узяти на пай славне мистецтво твоє*» (пай – щастя) [5, с. 310]; «*І відмовляє Юнона: «доволі страхань та ошуки! / Приводи є для війни, уже діло до зброї доходить»*» (ошука – обман) [5, с. 258].

Яскраве емоційно-експресивне навантаження в певних контекстах мають говіркові прикметники та дієслова, напр.: «*Ти і літами, І породінням дорожчий богам і догідніший долі*» (догідливий – вигідний, зручний) [5, с. 277]; «*По оранці марудній робучий віл уже спочив*» (робучий – працюватий) [5, с. 296]; «*Відповідь дай нам, Фемідо, як можем ми обновити, / Людську породу, і світ урятуї у потоці знебулий*» (знебулий – виснажений) [5, с. 329]; «*Сходяться теж звідусіль і наглять до оружного бою*» (наглити – квапити) [5, с. 259]; «*Нащадки з любов'ю день цей обходять*» (обходити – семантичний діалектизм – святкувати) [5, с. 271]; «*Жиймо, Лесбіє, жиймо і любімось!*» (жиймо – живімо) [5, с. 191] тощо.

Лінгвістичний аналіз засвідчує, що М. Зеров активно використовує лексику західноукраїнських, поліських говірок, уже випробуваних художньою літературою. Зокрема, помічено, що перекладач дещо запозичив із поетичного словника І. Франка та Лесі Українки. Уживання діалектизмів: *вділ*, *вицвіт*, *відзискати*, *обходити* (у знач.: *святкувати*), *отягатися*, *умаяти*, *пастовні*, граматичного діалектизму *жиймо*, характерні

для слововживання цих поетів, активізуються в мові досліджуваного автора, напр.: «*А за царицею слідом добірного вицвіт юнацтва*» [5, с. 218], «*Славної Лібії краций вицвіт*» [5, с. 348], «*Скрони собі Геркулесовим деревом умаяв*» [5, с. 271], «*Дикі звірі подадуться на пастовні, луки веселі, через бурхливі річки попливуть*» [5, с. 128].

Крім того, у перекладах М. Зерова діалектні вкраплення ніколи не обтяжують тексту, не затемнюють змісту, вони майже завжди зрозумілі із контексту, і кількісно, і образно гармоніюють із усією системою художніх засобів.

Таким чином, народнорозмовна, діалектна лексика в поетичних творах М. Зерова, по-перше, відображає тенденції тогочасного мовного розвитку, по-друге, цей пласт лексики поет вживає як вагомий компонент своєї лексико-стилістичної системи поетичної мови. У різних контекстах вона виконує найрізноманітніші функції: 1) урізноманітнює художню мову, коли в найближчому словесному оточенні функціонують загальноновживане слово та його синонім – із периферійної лексики (*щастя – пай, молоко – набіл, іменувати – узивати*); 2) для посилення емоційно-експресивної виразності мовлення; 3) для стилізації простоти й архаїчності.

Досліджуваний матеріал засвідчує, що різні діалектизми неоднаково входять у літературний контекст. Так, діалектизми-етнографізми порівняно легко вписуються в спеціальні контексти, оскільки реалізують номінативну недостатність літературної мови, а діалектизми, які мають семантичні відповідники в літературній мові, – складніше.

Із наведеного огляду стає очевидним, що мова художньої літератури більшою або меншою мірою зазнавала впливу говорів південно-східного, північного й південно-західного наріч, а це, з одного боку, зумовлювало складні процеси нормування української літературної мови, а з іншого – забезпечувало різноманітність її стилістично-виражальних засобів. Отже, діалектне слово в літературному художньому тексті – це стилема, експресема, засіб художньо-образної конкретизації.

Перспективу подальшого дослідження становить вивчення діалектних слів у поетичному мовленні сучасних митців слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л. А. Виникнення і розвиток літературних мов / Л. А. Булаховський // Наукові записки Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 1946. – Т. II–III. – С. 113–154.
2. Гриценко П. Ю. Мови чисті джерела / П. Ю. Гриценко // Культура слова. – К. : Наукова думка, 1983. – Вип. 25. – С. 32–38.
3. Єрмоленко С. Я. Народнорозмовна традиція в літературно-художньому мовленні / С. Я. Єрмоленко, Г. М. Гримич // Питання мовної культури. – К. : Наукова думка, 1997. – Вип. 2. – С. 14–32.
4. Зеленько А. С. Про деякі функції діалектизмів у мові художньої літератури / А. С. Зеленько // Культура слова. – К. : Наукова думка, 1983. – Вип. 22. – С. 39–41.
5. Зеров М. К. Твори : в 2 т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1 : Поезії. Переклади / упоряд. Г. П. Кочур, Д. В. Павличко. – 843 с.; Т. 2 : Історико-літературні та літературознавчі праці. – 601 с.
6. Матвіяс І. Г. Відображення особливостей говорів у мові української художньої літератури / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2008. – № 6. – С. 3–12.
7. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наукова думка, 1990. – 198 с.
8. Муромцева О. Г. Головні процеси в розвитку лексичного складу української літературної мови другої половини XIX – початку XX ст. / О. Г. Муромцева // Мовознавство. – 1983. – № 6. – С. 18–25.
9. Світличний І. Дивні метаморфози «перекладацької мови» / І. Світличний // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 151–168.
10. Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості / І. Я. Франко // Краса і секрети творчості. – К. : Мистецтво, 1980. – С. 340–429.
11. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / Ю. Шевельов. – К., 1987. – 295 с.

Oleksandr Cherevchenko

Dialect word as a functional-stylistic unit

This article reports on the Dialect word as a functional-stylistic unit (taking Ukrainian poetical speech at the beginning of the XX century as an example).

Key word: dialect word, functional-stylistic unit, poetical speech.

Тетяна Ткаченко

ДАЛЕКТИЗМИ В МОВІ ПРОЗИ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА

У статті здійснено лінгвостилістичний аналіз діалектних слів, зафіксованих у мові прози Михайла Стельмаха. Описано фонетичні та лексичні діалектизми, з'ясовано їхній стилістичний потенціал, встановлено авторські шляхи і прийоми використання діалектизмів з метою стилізації усно-розмовного колориту в художньому тексті.

Ключові слова: діалектизм, діалектна лексика, експресивність, стилізація розмовності.

Діалектні слова в художній мові досить часто вживають зі стилістичними настановами, коли автор має на меті відтворити місцевий колорит, типізувати характери представників різних суспільних верств, дати мовну характеристику персонажів тощо. Доречно використаний діалектизм у художньому тексті є потужним засобом експресії, адже “діалектне слово в словнику – це літературне слово з територіальним і письменницьким “портретом”, а діалектне слово в тексті – це стилема, експресема, засіб художньо-образної конкретизації” [1, с. 49].

Як підкреслює П. Гриценко, діалектизм у художньому творі – це один із виявів багатогранного процесу взаємодії діалектів і літературної мови: вплив літературної мови прискорює стирання відмінностей говорів, перебудову їхньої структури, зміну функцій їхніх елементів; разом з тим літературна мова живиться діалектизмами як засобом реалізації художнього задуму [2, с. 36].

Уживання діалектної лексики в мові художнього твору, на думку С. Єрмоленко, зумовлене такими настановами: 1) відтворення тих реалій, що пов'язані з певною територією, яку описує автор; 2) відтворення особливостей усного мовлення; 3) уведення нелітературного слова з прозорою внутрішньою формою, яка сприяє словесно-художньому зображенню [3, с. 16]. Таким чином, у художніх текстах діалектним словам відводять не тільки стилістичну, але й власне номінативну роль, зокрема в тих випадках, коли вони є єдино можливим засобом позначення відповідних реалій, створення етнокультурного тла оповіді.

А. Коваль зауважує, що наявність чи відсутність діалектизмів у прозовому творі залежить також і від обраної автором манери викладу: за умови використання оповідної манери кількість стилістично позначених лексичних одиниць, а серед них і діалектизмів, зростає [4, с. 87]. Мета нашої статті – з'ясувати стилістичне навантаження діалектизмів у творчості Михайла Стельмаха (Стельмах).

У класичній і сучасній українській літературі майже немає письменника, у якого не було б досить виразного “територіального обличчя”. Зокрема, Михайло Стельмах – подолянин, він зображав не абстрактне сільське життя, а локалізоване на теренах його батьківщини – Поділля. Дитячі та юнацькі роки він провів саме тут, був знавцем усіх особливостей усно-розмовного мовлення свого регіону, як і живої народної мови всієї України, добре знав мову українського фольклору. Багато діалектизмів, що функціонують у мові прози Михайла Стельмаха, зафіксовано у СУМі. Л. Паламарчук зазначав, що до “реєстру тлумачного словника-довідника залучаються лише ті діалектизми, які стали надбанням нашої писемності й зустрічаються у творах кількох відомих авторів, набувши в такий спосіб прав громадянства” [5, с. 13].

Відображаючи усно-розмовне мовлення, Михайло Стельмах найчастіше зі стилістичною настановою вживає фонетичні та лексичні діалектизми.

Фонетичні подолізми виявлені зокрема:

1) у випадках відображення сильного “укання”: *кумедія, кумерція, кумпанія, сурйозні*. Напр.: – *Оце кумерція так кумерція: що куп, то й луп! – тримаючи в руці шапку, витанцьовував Гива по клуні й ніяк не міг взятися за ціпа;*

2) у вживанні приставного *г*: *гобід, гобідати*. Напр.: – *От погобідав, так погобідав, що й самому не думалось, не гадалось;*

3) у заміні губного **ф** сполученням **хв**: *Хведя, хверзь, хвантазія*. Напр.: – *То що це? – Король! – А це? – Хверзь. – Не хверзь, а ферзь! – строго поправив мене панч.*

Як стає очевидним з аналізованих текстів, фонетичні діалектизми автор використовує автором з метою мовної характеристики персонажів – представників сільського населення Поділля. Адже одним із засобів передачі усного мовлення, індивідуалізації мови персонажів є відтворення особливостей їхньої вимови, фонетизація окремих слів [3, с. 21].

Діалектизми правдиво передають особливості усно-розмовного мовлення людей. Відтворену автором фонетичну специфіку подільських говірок прослідковуємо в усіх репліках персонажів. Регулярність їхнього уживання свідчить, що ці слова мають властивості ключових, посідаючи важливе місце серед засобів створення мовних портретів героїв у образній системі творів: – *У нас не любляють крепко сурйозних, у нас гості повинні орудувати язиком, щоб і якась кумерція, і якась політика була.*

Серед лексичних діалектизмів у мові прози Михайла Стельмаха найбільш частотними є іменники та дієслова, серед яких виокремлюємо такі лексико-тематичні групи:

– назви рослин: *дутель* (виношка – *горох*), *маремуха* (‘мухомор’ (СУМ, IV, с. 626)), *матірка* (‘коноплі з жіночими квітками, що дають насіння та з яких виробляють грубе волокно’ (СУМ, IV, с. 650)), *саблук* (‘дика яблуня’ (СУМ, IX, с. 7)). Напр.: *Он біля пенька розпухирилась маремуха, червона шапка її блищить, ніби смальцем помащена, а в неї вп’ялися білі крапинки...;*

– назви страв: *колотуха* (‘ряжанка’ (СУМ, IV, с. 235)), *маторжаник* (‘корж із маком’ (СУМ, IV, с. 652)), *підпалок* (‘перепічка’ (СУМ, VI, с. 532); ‘півхлібина, формою нагадує паляницю’ (СПГ, с. 74)). Напр.: – *На чому ви тоді сиділи? Га? На воді та біді, маторжаники з тертого хрину та листу жували, бо збіднились до решти;*

– назви засобів пересування: *під’їзка* (виношка – *невеликий човен*), *каруца* (‘румунська хура, віз’ (СУМ, IV, с. 113)). Напр.: – *Так-от, ще по повній, бо час наш недовгий, а сядемо на мою каруцу – і хватопеком до вашого попа;*

– назви людей (здебільшого експресивно забарвлені): *галабурдник* (‘бешкетник’ (СУМ, II, с. 148)), *лайдак* (‘ледащо, ледацюга, нероба’ (СПГ, с. 55)), *отряха* (‘бешкетник, розбишака; зірвіголова’ (СУМ, V, с. 812)). Напр.: *І Чигирин мимоволі залюбувався отряхами, від яких ніхто ні разу не почув кислого слова;*

– назви окремих частин тіла людини: *варги* (‘губи’ (СПГ, с. 15)), *п’ястук* (‘кулак’ (СУМ, VIII, с. 419)), *чупер* (‘чуприна’ (СУМ, XI, с. 384)). Напр.: *Оце дочекався святого вечора! – лаяв батька [Стьопочка], та й себе картав, бо таки справді розпустив варги більше, ніж треба;*

– назви ознак і властивостей: *вихудлий* (‘схудлий’ (СУМ, I, с. 535)), *макоцвітний* (‘дурний, навіжений’ (СУМ, IV, с. 603)), *наська* (‘наша, місцева’ (СПГ, с. 66)). Напр.: *Справді, від “фердинандів” вигулькнув вихудлий за зиму заєць і щодуху покотився до лісу...*

Серед ознак - характеристик зовнішності людини зафіксовано значну групу прикметників, утворених від діалектного іменника *гудз* (*гудзь*), який у Словнику української мови тлумачиться як ‘вузол’ (СУМ, I, с. 189), а в Словнику подільських говірок - як ‘туля’ (СПГ, с. 30), і є означенням при іменнику *рука*. Це ад’єктивне утворення зафіксовано в декількох графічних різновидах: *гудзувата, гудзукувата: Гудзувата Омелянова рука пригашує недокурок і шанобливо тягнеться до Давида; Давид Васюта одвів погляд від кладовища, од його тіней, мерзлякувата стиснув гудзукуваті руки.*

Для характеристики внутрішніх якостей людини письменник часто вживає й відіменниковий дериват *отряхуватий* (‘задирливий, розбишакуватий’ (СУМ, V, с. 812)): *Отряхуватий Кульбабенко, виявилось, був зразковим сім’янином і навіть тепер, без дозволу, інколи провідував своє чимале посемейство* [8, с. 75]. У романі “Правда і кривда” зафіксовано

прикметник *анициболотний*, утворений від діалектизму *анициболот* ('болотний чорт' (СУМ, I, с. 53)), який використовується для змалювання поведінки, характеру персонажа: ... *аж в кінці стайні анициболотний Максим Полатайко, який пройшов і мідні труби, і чортіві зуби, доладно пустив низом пісню...* Загалом діалектизми-прикметники виконують у творах Михайла Стельмаха роль експресивно забарвлених епітетів.

– назви дій: *балювати* ('балувати; бенкетувати' (СУМ, I, с. 98); 'гостювати' (СПГ, с. 11)), *вистарчати* ('вистачати' (СУМ, I, с. 500)), *надозолити* ('дошкуляти' (СУМ, V, с. 74)). Напр.: *Підвіши убогий баланс, Іван сказав: – Як балювати, то балювати: підем у привокзальний буфет, там я вчора бачив оливки, з Греції привезли.*

Окремо виділяють діалектизми-дієслова, що характеризують дії та вчинки персонажів. Вони позначені виразною експресивністю, і автор часто вживає їх як синоніми до загальноновживаних слів: *галамагати, грамузляти, нагибати, подейкувати, одгетькуватися, притарабанитись, притарганитись, перебаранчати, тальяпати, тямкувати, шелепати* тощо: – *Де ж ви нагибали це сіно? – здивовано розгойдується на журавлиних ногах Петро Гайшук.* Тут діалектне дієслово *нагибати* (СУМ, V, с. 40) виступає синонімом до загальноновживаного, стилістично нейтрального дієслова *знайти* і надає мові персонажа невимушеності та підкресленої емоційності;

– назви ознак дій, станів: *борше* ('швидше' (СУМ, I, с. 222; СПГ, с. 14)), *живовидячки* ('особисто, власними очима' (СУМ, II, с. 526)), *завсігди* ('завжди' (СПГ, с. 37)), *небавом* ('незабаром, скоро' (СУМ, V, с. 279)), *хватопеком*. Напр.: *А син, коли й приїжджав на хутір, то тільки для того, щоб хватопеком набрати садовини, сушині чи меду на потаємний продаж.*

Діалектизми в художніх творах Михайла Стельмаха є засобом створення докладного, максимально наближеного до дійсності опису життя і праці людей з усіма її подробицями. Із цією метою вживають як стилістично нейтральні територіальні діалектизми, так і яскраво експресивні, оцінні.

Однією з основних причин їхнього залучення до мовної тканини творів, очевидно, є бажання автора пов'язати мову своїх героїв із конкретною місцевістю. Найбільша кількість діалектизмів припадає на пряму мову персонажів у всіх її проявах (монологи, діалоги, полілоги, внутрішні монологи). Проте справжнім засобом виразності стає не кожен діалектизм у мові персонажа, а тільки той, який читач сприймає як додатковий штрих до мовного портрету.

Отже, у мові прози Михайла Стельмаха діалектизми є засобом створення образу, опису життя і побуту людей Поділля, відтворення місцевого колориту, типізації характерів представників різних суспільних прошарків. Загалом, основними стилістичними функціями діалектизмів у творах письменника є: 1) відтворення локального колориту описуваних подій; 2) мовна характеристика персонажів. Більшість діалектної лексики, вживаної у прозі Михайла Стельмаха, зафіксована у словниках. Це можна пояснити, очевидно, роллю подільських говірок у розвитку сучасної української мови як перехідних між східними і західними говірками. У перспективі – лінгвостилістичний аналіз діалектних слів у творах інших подільських майстрів слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бибик С. Діалектне слово у словнику і в тексті / С. Бибик // Семантика мови і тексту : зб. ст. VIII Міжнар. конф. – Ів.-Франківськ : Плай, 2003. – С. 46–50.
2. Гриценко П. Ю. Мови чисті джерела / П. Ю. Гриценко // Культура слова. – К., 1983. – Вип. 25. – С. 32–38.
3. Єрмоленко С. Я. Народнорозмовна традиція в літературно-художньому мовленні (на матеріалі сучасної української прози) / С. Я. Єрмоленко, Г. М. Гримич // Питання мовної культури. – К. – 1968. – Вип. 2. – С. 14–32.
4. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови / А. П. Коваль. – К. : Вища школа, 1978. – 376 с.
5. Паламарчук Л. С. Академічний тлумачний словник української мови / Л. С. Паламарчук // Слово і фразеологізм у словнику. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 4–22.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Стельмах – Стельмах М. П. Твори : у 6 т. / М. П. Стельмах. – К. : Дніпро, 1972–1973.
 СУМ – Словник української мови: в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970 –1980.
 СПГ – Брилінський Д. М. Словник подільських говірок / Д. М. Брилінський. – Хмельницький ред.-видавн. відділ, 1991.

Tetyana Tkachenko

Dialecticism in a language of Myhaylo Stelmah's prose

In the article it was realized a lingostylistic analysis of dialectical words, which were noted in Myhaylo Stelmah's language prose. Phonetical and lexical dialecticisms were described, their stylistical potential was found out, it was determined author's way and methods of using the dialecticisms with a view of stylization of colloquial colouring in an artistic text.

Key-words: dialecticism, dialectical lexical, expressiveness, stylization of colloquialness.

Борис Коваленко

**ФОНЕТИЧНІ І ГРАМАТИЧНІ ДІАЛЕКТНІ ОСОБЛИВОСТІ В ІДІОСТИЛІ
М. КОЦЮБИНСЬКОГО**

Статтю присвячено дослідженню рукописної спадщини М. Коцюбинського, зокрема проаналізовано діалектні фонетичні і граматичні особливості мови його творів. Виявлено, що основну діалектну базу ідіостилю серед зафіксованих рис різних говорів становить подільський говір південно-західного наріччя.

Ключові слова: подільський говір, фонетичні особливості, граматичні особливості.

Актуальним напрямом сучасного мовознавства залишається проблема взаємодії літературної мови і діалектів. Важливим, зокрема, є вивчення питання про взаємодію діалектних і літературних елементів на матеріалі текстів художніх творів, оскільки “стиль художньої літератури має здатність надовго затримувати і навіть активізувати в собі позалітературні мовні елементи, використовувати зі стилістичною метою ті мовні явища, що згодом можуть стати літературною нормою” [9, с. 52].

Дослідження мовного аспекту ідіостилю письменників дає змогу побачити їхню індивідуальну неповторність, оцінити їхній внесок у становлення і розвиток української літературної мови, визначити місце діалектизмів і їхніх функцій у художній мові. Праці К. Д. Глуховцевої, В. В. Грещука, А. С. Зеленька, Б. В. Кобилянського, Г. О. Козачук, І. Г. Матвіяса, М. Й. Онишкевича та ін. присвячені проблемам взаємодії діалектної та літературної мови. Але, як зауважує П. Ю. Гриценко, сьогодні “відсутні цілісні дослідження про ідіолекти письменників – з вичерпною характеристикою мови творів як самодостатніх об’єктів вивчення, так і в контексті історії становлення і розвитку літературної мови” [3, с. 16].

Мова художніх творів видатного прозаїка кінця XIX – поч. XX ст. М. Коцюбинського є предметом різнопланових наукових, зокрема, лінгвістичних досліджень. Так, можна виокремити роботи, спрямовані на комплексний аналіз прози письменника, в яких розглянуто лексику різних шарів суспільства, мовностилістичні засоби, роль синтаксичних конструкцій, стилістичну морфологію і стилістичну фонетику творів М. Коцюбинського [2, 7, 8, 12], стосунки та взаємозв’язки синоніміки народно-розмовної лексики, особливостей фразеології і метафоризації лексем [2, 4, 8], мовні особливості окремих творів письменника [2, 4, 5, 10, 13, 14]. Діалектну основу мови у творах письменника досліджує І. Г. Матвіяс, який зазначає, що письменник творчо використав мовні досягнення попередніх класиків літератури, збагатив українську літературну мову говірковими елементами, передусім особливостями подільського й гуцульського говорів [11, с. 52]. О. Г. Давидова [6] вивчає роль лексичних діалектизмів як

складового елемента стилістичної системи повісті “Тіні забутих предків”, а В. В. Грещук [5] розглядає гуцульські діалектні риси, що знайшли відображення в мові цього самого твору, виявляє, наскільки повно вони відбивають гуцульську розмовну стихію.

Як засвідчують ці та інші дослідження, М. Коцюбинський дуже ретельно працював над мовою своїх творів. На думку В. Чапленка, він, “як ніхто інший з його сучасників і навіть письменників пізніших років і десятиліть, свідомо боровся з вузькими діалектизмами, локалізмами, хоч своєю власною практикою не заперечував їх художньої вартості” [цит. за 15, с. 271].

Мета нашої розвідки – виявити фонетичні й граматичні діалектні особливості в мові творів М. Коцюбинського. Матеріалом дослідження послуговували рукописи художніх творів М. Коцюбинського, а саме: оповідання, що за життя письменника не було опубліковане, – “Андрій Соловійко або вчення світ, а невчення тьма”, дитячі оповідання “Харитя” та “Ялинка”, повість “Тіні забутих предків”*, присвячена життю гуцулів. Крім рукописів, ми опрацювали прижиттєву збірку оповідань “У грішний сьвіт” (1905). Такі джерела дають змогу розширити перелік мовних особливостей ідіостилію письменника.

До фонетичних діалектних явищ у творах М. Коцюбинського належать:

1. Уживання [у] на місці [о] (“укання”): *робуче*, *кумпанія*, наприклад: “*Власники дуи, повернених у робуче бидло, записаних у господарський інвентар дідича разом із волами й кінями, найбільш боялись того неспокійного, вільнолюбного духа народного...*”; “*Весела кумпанія* закликала Соломію, частувала вином ...” (“Дорогою ціною”).

2. Типова для подільського говору твердість приголосного [р]: *вечера*, *завіруха*, *ратунок*, *мрака*, *канцелярія* тощо, наприклад: “*Що ти робиш, доню? – поспитала мати. – Вечеру варитиму, мамо*” (Харитя); “*На столі стоїть кутя. Батько та дві сестрички сидять за столом, мати подає вечеру. Всі такі веселі, гомонять, радіють божому святечку. Хлопці та дівчата приносять вечеру, поздоровляють з празником, питають про Василька... А може, не радість, не щастя гостюють в хаті. Може, мати плачуть, що нема з ними Василька; може, батько журиється та сумний, сумний сидить край стола і не йїсть вечери*”; “– *Завіруха... та, може, уцухне... Повинен би Василько незабаром надїхати*” (Ялинка); “*В тій чоловік шкрабається в голову, наче хоче вишкрабати з ній ту подать, що так мицно засила ёму в голову*” (Андрій Соловійко...); “*Нема ратунку? Нема, – кажуть його чесні очи*” (Цвіт яблуні); “*Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, ратуючись як міг од панщини...*” (Дорогою ціною); “*Віці ледве ходили, важкі, повні водою, як губка; одежа на вівчарах стала холодна й цупка*”; “*Він показував другим, але ті дивувалися: “Де? Сама лиш мрака*” (Тіні...). Хоча у творах трапляється й м’який [р'] на місці нормативного [р]: *теперь*, *бахуря*, *Сибирь*, *тюрма*, *лікарь*, *секретарь* тощо.

3. Непослідовна відсутність подовження приголосних в іменниках середнього роду II відміни в позиції після голосних перед давнім закінченням -їє: *волося*, *наріканя*, *смітя*, *каміння*, *павутиня*, *почутя*, *безлюдя*, *столітя*, *лихолітя*, *житя*, *зіля* тощо: “*Ще доси волося до гори встає, та мороз по шкури подырає*” (Андрій Соловійко...); “*Василько похолов з остраху. Волося* полізло до гори, *серце перестало стукати в грудях*” (Ялинка); “*Босі ноженята ступали по втоптаній стежці, над головою, межі колосками жита синіло биндочкою небо, а з обох боків, як стіни, стояло жито й шелестіло вусатим колосям*” (виправлено з *колоссям* – Б. К.); “*Довге стебло путається, великий серп не слухається в маленькій руці, колося* лоскоче *впріле личенько...*” (Харитя); “*Щось є просте й миле у тій промові калатала, якою воно серед тиші й безлюдя обіцяє боронити спокій твого сону...*” (Цвіт яблуні); “*Біле павутиня фестонами висіло в горі...*” (Дорогою ціною); “*Цупке коріня* спліталось у клубки *й повзло по горах, немов гадюки*” (У грішний світ); “*На Благовіщення* ще вона (Палагна)

* Аналізуючи повість, ми не беремо до уваги гуцульські мовні елементи, які уведені у палітру твору зі спеціальною стилістичною настановою.

закопала у муравлисько сіль, булку й намисто...” (Тіні...). У новелі “У грішний світ” й у повісті “Тіні забутих предків” трапляються форми *облице, склепінє, благословенє, коханєм* і т. ін., де на місці [а] виступає [е] після м’яких приголосних і шиплячих, наприклад: “Засипана глицею, що віддавала прілим духом, вона (стежка) перепинялась часом здоровим деревом, виваленим із **корінєм**, сухим і колючим”; “Знов чорне **склепінє** та вохкий холод” (У грішний світ); “Він теж горів **бажанєм** помститись і хапавсь за татову бартку...”; “Він запускав пальці в пухнату вовну або з батьківським **почутєм** брав на руки єгня...” (Тіні ...).

4. Відсутність подовжених приголосних в О. в. в іменниках III відміни: *блакитю, синю, нічю, пам’ятю, постатю, повіню, помічу, мідю* тощо, наприклад: “За чорними вікнами лежить сьвіт, затоплений **нічю**...” (Цвіт яблуні); “На березі валялись галузки, уламки дощок і навіть цілі верби з корінням, викинуті на берег **повіню**” (Дорогою ціною); “Вже синими хмарами підперали крайнебо буковинські верхи, оповились **блакитю** близькі Синиці, Дземброня і Біла Кобила...”; “Втомившись, вони забирались на біле каміння і лячно зазирали звідти у прірву, з якої стрімко підіймав ся у небо чорний привид гори і дихав **синю**, що не хтіла тануть на сонці” (Тіні ...). Однак зазначимо, що в ранньому оповіданні “Андрій Соловійко...” після приголосних перед закінченням в орудному відмінку в іменниках III відміни, що закінчуються двома приголосними, письменник послідовно вживає м’який знак або [і]: *заздристію, хыжыстыю, постилью, радистыю, злыстыю*, наприклад: “Не иден проізжій гладкій пан, котрому проилысь и его роскишни будинки и ёго тлусте жыття, з **заздристію** дівітся на таке сельце, любуется им...”; “Дытыни хтілось бы побавытыся з котом, що он пид **постилью** муркае, та так гарно простягае лапку до клубочка з ныткою...” (Андрій Соловійко...).

5. Уживання **и** на початку слова *інший*: “За розум, добре серце, чесність, щыру пораду и помич, вси люде з Босивки и ынчых сил казалы, що не зналы и не знають лучшыого чоловіка як Андрій Соловійко” (Андрій Соловійко...); “Старше покоління, сьвідок **иньшого** жытя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народніх і людських прав” (Дорогою ціною); “По переду Варвара, за нею Юстина, а там дві **иньші**, що рвали малину” (У грішний світ); “Коли вони старшыми стали, забави були вже **инші**” (Тіні...). Щоправда, у повісті “Тіні забутих предків” М. Коцюбинський вживає [и] на початку й інших слів: *инакше, Иван, Иванкова* (останні два вживаються непослідовно, трапляються й форми *Ива, Иван, Иванко*), *Игрець, извори*, наприклад: “Коли Іванові минуло сім літ, він вже дивив ся на світ **инакше**”; “Вниз од груня западали ся боки гори у глибокі чорні **извори**, звідки родились холодні потоки...” (Тіні...).

6. Уживання [хв] замість [кв]: *хвасоля*, наприклад: “Раз Уляна пійшла кудысь до сусиды – чы що – диты давай бавытыся з Андрійком: геть ёму **хвасоли** у нис понастромлялы” (Андрій Соловійко...). Вживання [х], [ф] замість [хв]: *хорий, розхорівся, фоя*, наприклад: “Соломіє... Соломіє... – стогнав **хорий**, та стогін його заглушав ся шумом плавнів”; “Остап знеміг ся і зовсім **розхорів ся**: його палила горячка” (Дорогою ціною); “Проти вогню, на лаві, спить ватаг, а там, в кутку, де неспокійно хвилюють тіни од бербениць, постогнує **хорий**”; “А плай вів все далі, кудись у ломи, де гнили одна на одній голі колючі смереки, без кори й **фої**, як кістяки” (Тіні...).

7. Характерний для подільського говору стверділий кінцевий [т] у дієсловах 3-ої особи однини і множини теперішнього часу і 2-ої особи множини наказового способу: *закривают, почнут, нароблят, ненавидят, будут, любят, поважают, не знают, можуть, засміют, заглядают, радіют, мають, будут, бігают, приймут, капают, бачит, почнут, покінчат, скажут, чекают, родит, сушит*: “... то буде жыття сыроты, котрого **ненавыдят**”; “Хоцяж тебе не спіймалы, але **можут** спійняты” (Андрій Соловійко...); “Не *инакше*, як мольфарева справа, – гірко думав Иван, – *наважив ся на жытте, хоче з світу мя звести та й сушит*...” (Тіні...). Зауважимо, що форми такого типу трапляються лише у ранньому оповіданні “Андрій Соловійко...” й у повісті “Тіні забутих предків”. На нашу думку, у повісті письменник вживає дієслова з твердим кінцевим зі стилістичною настановою.

8. Перехід звукосполуки [ст] у [с'ц']: *Занедужав Микола – і Іван замість нього пильнує ватри*” (Тіні...).

9. Збереження форми числівника *один* з початковим *є* і його рефлексом *ї* (*єдь*->*їд*-) поширене в багатьох південно-західних говорах “...*воны вже дуже мицно почнут дерты иден другого за чубы...*” (Андрій Соловійко...); “– *Опришку єден!*..”; “– *Ігій! Безвстиднику єден...*” (Тіні...), але знову ж таки лише в оповіданні “Андрій Соловійко” та у повісті “Тіні забутих предків”.

10. Вставні приголосні [л], [н] після губних, що трапляються в мові лише ранніх оповідань, наприклад: *соломляный, мняго, здоровля*: “*Скільки воно уйняло в вас здоровля, счастья, скільки заgrabало в тяжкій праці добутих, кровавих грошей?*”; “*Тыхо и мняго казав Жук*”; “*В туж хвылыну, як вин оце подумав, у его ниг опынывся соломляный брыль, зирваний витром у якогось чоловика...*” (Андрій Соловійко).

Серед словотвірних діалектизмів відзначаємо:

1. Вживання прикметниково-прислівникових суфіксів *-ійш-*, *-ішч-* та *-ч-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*: *добрищаю, сильніше, частіше, мицнійшою, понятливіций, повеселійшав, скоріше, темнійше, чистішої, хоробрійші, завзятійші, безпечніше, найменший, яснійший, пильніше, крутіше, тихіше, сумніше* тощо, наприклад: “...*щоб мицнійшою здавалась*”; “...*та ще така в мене собача натура, що як п'яний, то зараз добрищаю...*” (Андрій Соловійко...); “*Яків (у рукописі записано Яків, а не Яким – Б. К.) трохи повеселійшав: за три карбованці можна було відібрати від шевця жінчині чоботи*” (Ялинка); “*Йій хтілося скоріше діждатися ранку*”; “*Ляжу зараз спати, щоб завтра раніше прокинутися, – подумала Харитя й, поставивши коло мами воду на ніч, лягла на лаву*” (Харитя); “*В хаті стає темнійше, пропали блиски й різкі тіни, на всьому ліг сірий, сумний кольорит*” (Цвіт яблуні); “*Тут, у кориті висхлого бурчака, облямованого по високих берегах червоним полевим маком, було безпечніше*”; “...*гойдалось од найменшого руху повітря...*” (Дорогою ціною); “*Воно їх єдало краше, мицніше, як досі...*” (У грішний світ); “*Ляк проганяв їх звідти в долину, де потік плив спокійніше*” (Тіні...).

2. Як відомо, твірною базою пасивних дієприкметників є дієслова недоконаного і доконаного виду усіх класів (крім дієслів з суфіксом *-і-* в основі). Їхнє утворення неоднотипне – від основи інфінітива і від 1-ї та 2-ї основи однини теперішнього часу за допомогою суфіксів *-и-*, (*-ен-*), (*-єн-*), *-т-*. В оформленні пасивних дієприкметників, як зауважує С. Бевзенко, спостерігаються певні відмінності в діалектах. Так, наприклад, у подільських говірках, у східній частині південно-волинських (на Житомирщині) і в сусідніх з ними південно-східних і деяких поліських говірках (на Київщині, Черкащині) досить широко знані форми дієприкметників із заміною передсуфіксального [e] на [a] [1, с. 145–146]. Вживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-* спостерігаємо, зокрема, і в мові досліджуваних творів: *заваляне, викладянних, одягняний, замучаним, нахиляна, наколяні* тощо, наприклад: “*Туркитня брычок по **выкладянных** каминямы вульцямы, высоки будынкы, вельки крамныци...*”; “...*все те я виддам бидным, **замучаным** сельским дитям и их темным батькам та мамам*” (Андрій Соловійко...); “*З-за дверей виткнулось спершу відро, до половини виповнене водою, далі русява голова дівчинки, **нахиляна** вбік до відра, а далі права рука, піднята трохи догори*”; “*Срібний промінь місячний тихо сяє на білій головці дівчинки, всміхається до нових червоних кісників, гуляє по смуглявому видочку та білих дрібненьких зубках, що виглядають з-за **розтуляних** повних уст, Харитя спить солодким сном*”; “*Вмить якось дуже жаль стало єї слабої матері, дужче заболів той пальчик, що втяла серпом, заболіли ноги, **наколяні** стерньою, згадався переляк недавний – сльози, мов град, посипалися на землю, і Харитя, голосно хлипаючи, почала ридати*” (Харитя).

На морфологічному рівні в мові творів письменника виокремлюємо такі діалектні риси:

1. В аналізованих творах М. Коцюбинський вживає закінчення *-е* у слові *люди*: “*Други **люде** теж сказали на Андрія, що вин непутяций*” (Андрій Соловійко...); “*Люде*

давно вже вечеряли, а в Якимовій хаті й забули, який сьогодні день” (Ялинка); “Люде говорили потиху, сливе пошепки” (Дорогою ціною). “– Чого воно так, скажіть мені, сестри!.. – загадала Варвара і аж очі зробила великі. – Як перше люде спасались, то й добро людям робили... а от тепер” (У грішний світ); “За ним схилились до молитви вівчарі й люде, що пригнали маржину”; “Мусіло ж прибитись десь до кашіци, десь люде мали його спіймати” (Тіні...).

2. У південно-західних діалектах іменники типу *люди, гості* в род. відм. множини здебільшого мають закінчення **-ий** [1, с. 210]. У досліджуваних творах у словах такого зразка М. Коцюбинський вживає це закінчення послідовно: *тіний, очий, гостий, людий, грудий, гроший*, наприклад: “Скільки віків будить воно нічну тишу своїм дерев'яним язиком, скільки **людий**, поколінь пережило...” (Цвіт яблуні); “...мельникова постань раптом зникла з перед **очий**, мов розпустилась у млі” (Дорогою ціною); “На них насувалась чорнії буки, повиті в жалобу **тіний**, сиві тумани з дна урвищ, росяні трави, холодні скелі” (У грішний світ); “...їм часом здавалось, що вони чують чийсь хід потайний, глухе гупаннє барди, хеканнє втомлених **грудий**”; “За галузки смереки виглядали зажурені гори, напоєні сумом **тіний** од хмар, що все стирали бліду усмішку царинок”; “Жар з ватри кліпає оком, ватаг хропе, а під чорним покривалом рухливих **тіний** стогне Микола”; “...погляд її чорних матових **очий** м'яко поринав в серце Івана...”; “Правда, вона любила пишне лудіннє, і немало десь пійде **гроший** на шовкові хустки та дорогі згарди, але то байка!” (Тіні...).

3. Наявність флексії **-и** замість **-і** у формі Р. в. однини іменників III відміни, наприклад: “В печі палав вогонь і червоним язиком лизав **челюсти**”; “А Харитя й справді заходилася коло вечері. Змила в мисчині жменьку пиона, вкинула щіпку **соли** та дві-три бараболі, наляля горщик водою і приставила його до вогню”; “...сироти вже не боялись голодної **смерти**” (Харитя); “Я не спав три **ночи**... мене гризе горе, я втрачаю єдину й кохану дитину...”; “І знов усе тихо, коли б не той свист здушеного горла, не те сичання чигаючої **смерти**...” (Цвіт яблуні); “Безкраї лани зеленого збіжжя, що саме красувались у той час, дримали серед тихої **ночи**” (Дорогою ціною); “...матушка-касієрка підняла у гору довгий сачок, як оборону від **напасти**, і пішла до каплички”; “...немов павук той заснована вся павутинєм **злости** і стежить недобрим оком за ворогами” (У грішний світ); “Або про горе **матери**, якої син загинув у лісі, придушений деревом”; “Але в Івановій **пам'яті** татова смерть не так довго жила...” (Тіні...).

4. Форма О. в. однини іменників II відміни м'якої групи на **-ом (-ём)**: *жалём, вогнём, злодіём, з чайом, Черемошом, лойом, шпильом* тощо, наприклад: “Андрійко їи за косы, шарпає, а у самого очі так и блищать недобрим вогнём...” (Андрій Соловійко); “Я краще з'їм, я собі рибу купую, я все вареня з **чайом** попила...” (У грішний світ); “Нема моїх кіз... Нема моїх кіз...” – розливалась **жальом** флюяра”; “...колола небо гострим шпильом Говерля...”; “І, хрестячи груди під **кептаром** та озируючись лячно, він повертає до стаї” (Тіні...).

5. Закінчення **-ови** та **-ви** у Д. в. / М. в. однини ають іменники ч. роду (ці закінчення поширені в галицько-буковинській і карпатській групах говорів [1, с. 96]): *фактови, турови, циганови, панови, Остапови, дідови, богови, вівчареви, мерцеви* тощо, наприклад: “Факт!.. А як трудно повірити мені сьому **фактови**, погодити ся з ним” (Цвіт яблуні); “...ярмо було накладене на шию дикому **турови**, загнаному, знесиленому...”; “Знайшлись навіть такі, що вклали **панови** в уха бунтівничі речі молодика...” (Дорогою ціною); “Він, щез би, глумить ся **богови**, підставляє свою гузицю, а **вівчареви** біда: страху набереть ся, ще й змокне до нитки...”; “Палагна поправляла полотно на **мерцеви**, а її пальці чули холод мертвого тіла...” (Тіні...).

6. Вживання закінчення **-ів** замість нульової флексії у формах Р. в. множини іменників ч. роду II відміни: *мищанив, цыганив*, наприклад: “...гурми усякого люду: *панив, мищанив, москалив, цыганив, мужькив, жьыдив*...” (Андрій Соловійко...). Такі форми слів трапляються лише в ранніх творах М. Коцюбинського.

7. Приголосні **д, т, з, с, ст**, як відомо, вже в найдавніші часи переходили у відповідні шиплячі: **д → дж; т → ч; з → ж; с → ш; ст → щ**. Ці рефлексії зберігаються в сучасній українській мові, як у літературній, так і в багатьох говорах: *ходжу, прошу, ненавиджу* тощо. У ранніх оповіданнях М. Коцюбинського дієслівні форми 1-ої особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни подано без чергування [д], [т], [з], [с] з відповідними шиплячими, як у більшості південно-східних говорів, а також деяких південно-західних, наприклад: “– *Ну, земляче, ставай у мене, коли хочеш. Платою не скривдю*” (Андрій Соловійко...). У пізніших творах письменника уже фіксуємо форми на зразок *хожу, сижу*, де чергування відбулося, але фонема [дж] заступається фонемою [ж], що характерно для полтавських, південнокиївських і середньочеркаських говірок [1, с. 71–72], наприклад: “*А я хожу. Рівним розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток*”; “*Я сижу так довго*” (Цвіт яблуні).

Отже, аналіз рукописної спадщини письменника дає підстави зробити висновок, що мова творів письменника хоча й унормована, проте не позбавлена й діалектних рис, зокрема фонетичних і граматичних, яких у перших літературних спробах значно більше, ніж у творах пізніших. Серед наявних у мові творів М. Коцюбинського діалектизмів є риси різних говорів, але основною діалектною базою для його мови став подільський говір південно-західного наріччя. Перспективою подальшого дослідження є поглиблення та удокладнення аналізованого матеріалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 246 с.
2. Богдан М. М. Мова новели М. Коцюбинського «Кони не винні» / М. М. Богдан // Українська мова і література в школі. – 1964. – № 9. – С. 22–25.
3. Гриценко П. Ю. Ідіолект і текст / Гриценко Павло // Лінгвостилістика: об’єкт – стиль, мета – оцінка : Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко / Відп. ред. академік НАН України В. Г. Скіяренко. – К., 2007. – С. 16–43.
4. Грицюта М. С. Фольклорна основа повісті М. М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» / М. С. Грицюта // Радянське літературознавство. – 1958. – № 1. – С. 59–73.
5. Грещук В. Гуцульські діалектні риси в мові повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» / Валентина Грещук // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск XV–XVIII. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – С. 520–524.
6. Давидова О. Г. Лексичні діалектизми як складовий елемент стилістичної системи повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» / О. Г. Давидова // Тези доповідей і повідомлень четвертої республіканської наукової конференції з питань творчості М. М. Коцюбинського. – Дніпропетровськ, 1963. – С. 87–88.
7. Дроздовський В. П. Дослідження стилю М. М. Коцюбинського за рукописною спадщиною / В. П. Дроздовський // Мовознавство. – 1973. – № 4. – С. 70–76.
8. Іванов Л. Д. Деякі мовно-стилістичні особливості повісті М. Коцюбинського «На віру» / Л. Д. Іванов // Наукові записки Дніпропетровського ун-ту. – Дніпропетровськ, 1958. – Т. 68 : Збірник праць історико-філологічного факультету, вип. 16 : Питання лінгвостилістики та синтаксису. – С. 3–10.
9. Козачук Г. О. Діалектизми в сучасній прозі / Г. О. Козачук // Рідне слово. – Вип. 5. – К. : Наукова думка 2002. – С. 52–55.
10. Корчик О. Л. Вивчення мови повісті «Fata morgana» / О. Л. Корчик // Література в школі. – 1951. – № 5. – С. 50–55.
11. Матвіяс І. Г. Діалектна основа мови в творах Михайла Коцюбинського / Іван Матвіяс // Лінгвостилістика: об’єкт – стиль, мета – оцінка : Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко / Відп. ред. академік НАН України В. Г. Скіяренко. – К., 2007. – С. 52–55.
12. Мацько Л. І. Мовні засоби образності в новелі М. Коцюбинського «Intermezzo» / Л. І. Мацько // Українська мова і література в школі. – 1982. – № 10. – С. 43–49.
13. Пешак М. М. Мовно-художнє вираження людяності в оповіданні М. Коцюбинського «Харитя» / М. М. Пешак // Культура слова. – 1990. – Вип. 38. – С. 33–36.
14. Плющ П. П. Мистецтво слова (Мовні особливості «Fata morgana» М. Коцюбинського) / П. П. Плющ // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 5. – С. 21–28.
15. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Підручник / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.

*Boris Kovalenko****Phonetic and grammatical dialect features in individual style of M. Kots'ubynskiy***

In the article the main phonetic and grammatical dialect features in individual style of M. Kots'ubynskiy are characterized. It is specified that the main dialect basis for the writer's language became the Podill'a dialect.

Key words: Podill'a dialect, phonetic features, grammatical features.

Галина Осіпчук**ДІАЛЕКТИЗМИ ЯК КОРЕФЕРЕНТНІ КОМПОНЕНТИ
В СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ ТВОРІВ
ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА І МАРІЇ МАТІОС**

Досліджено семантико-синтаксичні співвідношення діалектизмів, вжитих у художній мові письменників у ролі кореферентів. Простежено структурні особливості таких номінацій. Виокремлено кореферентні пари в групі на семантичному і синтаксичному рівнях. Стаття продовжує цикл публікацій із вивчення стилістики української мови.

Ключові слова: діалектизм, кореферентна пара, семантика, синтаксис, ідіостиль письменника.

Кореферентність як мовознавча категорія є важливим об'єктом наукових досліджень. Теоретичні основи вивчення цього мовного явища закладено, насамперед, у зарубіжній лінгвістиці, зокрема в працях С. Кріпке [4] та У. Куайна [5]. Вербальний аспект кореферентності досліджували Н. Арутюнова [1], В. Гак [2], О. Падучева [12]. Структурні й функціональні особливості вторинних найменувань вивчали українські автори Н. Гуйванюк [3], Л. Куриляк [6], О. Максим'юк [7].

Вивчення кореферентності в когнітивному плані, як відображення мисленнєвої діяльності письменника, є одним із завдань сьогодення науки про мову. Кореферентність – це омосемічні відношення, що встановлюються між мовними знаками, які позначають той самий позамовний об'єкт, ознаку, дію, фрагмент дії тощо. У сучасній лінгвістиці цю мовознавчу категорію вивчають у багатьох лінгвістичних студіях. Однак проблема кореферентності з її неоднозначністю інтерпретацій та різноаспектністю, що передбачає розгляд кореферентності крізь призму кількох галузей філології, в українській лінгвістиці ще не знайшла належного висвітлення. Незважаючи на зацікавленість багатьох учених цією проблемою, залишаються питання, які вимагають дальших досліджень кореферентних явищ, зокрема в аспекті ідіостилію письменника.

У мистецьких ідіостілях Валерія Шевчука й Марії Матіос парадигма засобів кореферентності відзначається семантичною різноплановістю та численними структурними видозмінами. Використання діалектизмів у ролі кореферентів – одна з ознак творчого почерку обох письменників. Діалектна лексика належить до тих засобів, які надають художнім творам особливого колориту, виконують експресивну й характерологічну функцію та вживаються з певною стилістичною метою (для відтворення місцевого колориту, індивідуалізації мови персонажів тощо).

Отже, актуальність теми полягає в дослідженні особливостей функціонування діалектизмів у ролі кореферентів для забезпечення структурної та семантичної організації художніх творів, що не було ще предметом спеціального розгляду, та вимагає вирішення таких завдань: проаналізувати діалектизми-кореференти в художніх творах письменників, з'ясувати їхнє функціонально-стилістичне навантаження та виокремити кореференти в групі за семантико-синтаксичними співвідношеннями.

Діалектизми, що функціонують у творах Валерія Шевчука й Марії Матіос як кореференти, завжди утворюють пару з попереднім найменуванням – словами, що належать до загальноновживаної лексики. Такі діалектизми найчастіше вживаються у вигляді одиничної лексеми. Виокремлюючи групи за значенням, виділяємо засоби

корелюванню, що вказують на ідентифікацію статі суб'єкта, зокрема жіночої: Василина пішла в ліс (11, с. 90) // Біданка не чує, що їй кажуть вертатися, та й біжить собі під ліс... (11, с. 91); та чоловічої: Добрий господар горілу смереку не тримає навіть у толоці, де пасеться худоба (11, с. 93) // Яблуна всохла в Паленюків, то й викорчував її газда (11, с. 93).

У прозових творах вжито діалектизми–корелюванню для найменування дітей: А що дитина мала таке саме прізвище... (10, с. 6) // Годованка до роботи вдатна (10, с. 9); Правда, вони на дітей і не дуже були схожі (11, с. 8) // після кожного збігнення відпоювала льоном (11, с. 8);

За допомогою діалектизмів автори підкреслюють родинні стосунки : коли вже й її Уласія забрали (11, с. 19) // Вийшли з Вишніці й забрали неня (11, с. 19); материн брат у третьому (12, с. 177) // вуйко Василь (12, с. 177);

Найбільшу за кількістю групу становлять діалектизми-корелюванню, що вказують на дію чи стан людини: так багато їх викопала восени (12, с. 5) // вночі вимикала (12, с. 4) – (георгіні); мало не до Покрови город обходила (12, с. 93) // Матронка чипіла в городі (12, с. 97); Не можна шлюбній жінці приховувати свою тяж (12, с. 95) // Веремність для газдині, що має вінчаного газду, – це не встид (12, с. 95); Він працює не тільки на фабриці, але й удома (16, с. 86) // зіб'ю за роботою (16, 98); батько палить у хаті (16, с. 125) // накадив повну хату (16, с. 125); Лий доверху! (16, с. 160) // Хлюсни-но мені, Сьомко, сто грам (16, с. 160).

Діалектизми, як засоби корелюванню, називають місцеперебування людей: Іванова боївка лишилася в їхній окрузі останньою (12, с. 158) // хитромудрі засідки на жодну Іванову кривку не виводили (12, с. 158); одяг: вся одежа (16, с. 108) // дозволяла непомірні витрати на вдяганку власну (16, с. 111); їжу: побачив під нею плитку шоколаду (16, с. 125) // Знав: нелегко було матері купувати ті лакітки (16, с. 108); виробничі і побутові предмети: Маринька звично погойдалася б на гойданці сама (9, с. 129) // підперезана до груші саморобна хітанка (9, с. 129); а найбільше цвяхи (12, с. 36) // по-тутешньому “цвяхи” (12, с. 36); зброю: з місця не зрушив, лише витягнув пістолет з кобури (10, с. 42) // обходив хату, раз по раз поправляючи...твєра (10, с. 41).

Письменниця акцентує увагу читача на найменуванні професій: Флорескул (11, с. 15) // старий дохтор (11, с. 15).

За допомогою діалектизмів-корелюванню автори називають домашнє господарство: корова, свиня, кури (12, с. 96) // А жінка в селі тримала господарку (12, с. 96); тварин і птахів: Знайшли над дамбою збиті до купи віці (10, с. 98) // троє товару дробу (12, с. 96); буде просити чоловіка вбити пригріту в хаті гадину (10, с. 56) // жінка бавить ту нехар, ніби дітей своїх (10, с. 57) – (гадюка); нібито зараз його має украсти оцей половик, що мертво висить над карком (12, с. 111) // навіть каня не вступається від Михайлової господарки (12, с. 134) – (яструб); дерева: Яблуні вже не можуть добре родити (12, с. 14) // іде у свій золотий садочок, саджений іще татовими руками, між грушки і яблінки (12, с. 14).

Діалектизми у ролі засобів корелюванню вживаються для найменування часу, періоду: Кінець. Строк (11, с. 85) // За минулою приходить наступна, наступна мінє попередню – і так доти, поки й не прийде й тобі “рачинець” (11, с. 86). У виборі лексичних одиниць для найменування персонажів у своїх творах письменники вживають власні назви чи їх форми, які є характерними для території, на якій народилися і проживали автори, наприклад: у Марії Матіос – Маринька (9, с. 33), Одокія, а по-домашньому Доця (9, с. 9) // Доцька (9, с. 20), Петруня (9, с. 170), кожну Васюту (9, с. 34) // Цютка (9, с. 34), Юр'яна (11, с. 19); Говдя (9, с. 164); у Валерія Шевчука: Климентій (13, с. 217), Орест (14, с. 95), Проць (15, с. 365), Сомко Струсь (15, с. 367).

Крім одиничних лексем, корелюванню засоби функціонують у формі двослівних конструкцій. У художніх творах обох письменників ужито діалектизми, які (в поєднанні найчастіше з прикметником чи іншою частиною мови) утворюють корелюванню словосполучення: Що вже її шлюбний чоловік не робив... (8, с. 21) // Приходить зраджений газда до сільського голови (8, с. 22); Матронка вродила дитину (12, с. 92) // Жінку находять злоги (12, с. 94).

Інколи такі кореференти утворюють ряд, де діалектизм поєднано за змістом із двома-трьома повнозначними словами загальноновживаної лексики: *А сміливець сидить за столом – наїдки перебирає* (8, с. 22) // *А сам кружляє довкола онімлого любаса, чомусь надто ретельно дивиться на нього* (8, с. 21) // *Ніхто й ніколи не передасть словами тих відчуттів, що зазнав їх ласий до чужої жінки батяр* (8, с. 23).

Отже, використання діалектизмів у ролі кореферентів є важливою ознакою художньої мови обох письменників. Характерними для обох письменників є вживання таких мовних одиниць, що на семантичному рівні вказують на найменування осіб за статтю, іменем, найменування дітей, родинних стосунків, дії чи стану людини, професії, найменування одягу, господарства, їжі, тварин і птахів, виробничих і побутових предметів, дерев тощо. На синтаксичному рівні діалектизми-кореференти виражені одиничною лексемою, у поєднанні зі словами загальноновживаної лексики – простим чи складним словосполученням, інколи простим реченням.

Діалектна лексика в творах Валерія Шевчука, що сформувалася на Житомирщині й поєднує в собі ознаки південно-західного наріччя (волинського говору) та північного наріччя (середньополіського говору), засвідчена в усіх творах митця. Саме за допомогою діалектизмів письменник відтворює свій художній світ, вибудовує ланцюжок описів тих чи інших героїв, подає зображення подій у розвитку, малює живі, динамічні картини.

Діалектна лексика, зафіксована в прозі Марії Матіос, репрезентує ознаки південно-західного наріччя, зокрема галицько-буковинської групи говорів. Покутсько-буковинські, або надпрутські говірки, поширені на Покутті й північній Буковині, стали основою для лексичної тканини творів авторки.

Відмінність використання письменниками діалектизмів полягає насамперед у повноті застосування діалектної лексики: від майже повного протоколювання говорів (у М. Матіос), до вживання окремих діалектизмів з метою підкреслення місцевого колориту (В. Шевчук).

Кореферентні засоби є текстотвірними чинниками в прозі обох письменників. Розгляд кореферентів надалі у різних аспектах (семантичному, функціонально-стилістичному та синтаксичному), встановлення зв'язків між ними дасть змогу повніше схарактеризувати художні ідіостилі Валерія Шевчука й Марії Матіос.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Лингвистические проблемы референции / Н. Д. Арутюнова // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Радуга, 1982. – С. 5 – 40. – (Логика и лингвистика. Проблемы референции; вып. 13).
2. Гак В. Г. Повторная номинация, ее структурно-организующие и стилистические функции в тексте / В. Г. Гак // Языковые преобразования. – М. : Школа „Языки русской культуры”, 1998. – С. 536–545.
3. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
4. Крипке С. Тождество и необходимость / С. Крипке // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Радуга, 1982. – С. 340 – 376. – (Логика и лингвистика : проблемы референции; вып. 13).
5. Куайн У. О. Референция и модальность / У. Куайн // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Радуга, 1982. – С. 87 – 108. – (Логика и лингвистика : проблемы референции; вып. 13).
6. Куриляк Л. П. Кореферентність у сучасному українському текстотворенні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : 10.02.01 „Українська мова” / Л. Куриляк. – Івано-Франківськ, 2004. – 24 с.
7. Максим'юк О. В. Кореферентність нерозкладних компонентів у структурі речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : 10.02.01 „Українська мова” / О. Максим'юк. – Чернівці, 2006. – 20 с.
8. Матіос М. Кулінарні фіглі : [текст] / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2009. – 208 с.
9. Матіос М. Майже ніколи не навпаки : [текст] / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 176 с.
10. Матіос М. Москалиця [Текст] / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2008. – 63 с.
11. Матіос М. Нація : [текст] / Марія Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 256 с.
12. Матіос М. Солодка Даруся : [текст] / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 188 с.
13. Матіос М. Щоденник страченої: психологічна розвідка : [текст] / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2005. – 192 с.

14. Падучева Е. В. Коррелентность / Е. Падучева // Лингвистический энциклопедический словарь : [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 243.
15. Шевчук В. О. Біс плоти: Повесть : [текст] / В. Шевчук // Біс плоти: Іст. повісті. – К. : Твім інтер, 1999. – С. 213–294.
16. Шевчук В. О. Голуби під дзвіницею: Повесть : [текст] / В. Шевчук // Крик півня на світанку: Повісті. – К. : Молодь, 1979. – С. 93–239.
17. Шевчук В. О. Мор: Фантастична повість : [текст] / В. Шевчук // Птахи з невидимого острова: Роман, повісті. – К. : Рад. письменник, 1989. – С. 363–469.
18. Шевчук В. О. Стежка в траві. Житомирська сага. У 2-х т.: [текст] / В. Шевчук. – Харків : Фоліо, 1994. – С. 78–494.

Halina Osipchuk

Dialecticisms as correfferents in semantic syntactical structure of Valeriy Shevchuk and Maria Matios's works

The article studies semantic syntactical correlation of dialecticisms which are used as correfferents in authors' work language. The structural peculiarities of such notions are distinguished. The correfferent pairs are separated on the semantic and syntactical levels. The article continues the publication circle of Ukrainian stylistics studying.

Key words: dialecticism, correfferent pair, semantics, syntax, author's idiosyle.

Вікторія Черевченко

ДАЛЕКТНІ РИСИ В ДИТЯЧИХ ФОЛЬКЛОРНИХ ТЕКСТАХ

(на матеріалі української народної казки)

У статті проаналізовано відображення діалектних рис в українському дитячому фольклорі, зокрема в народній казці; засвідчено лексичні, морфологічні, синтаксичні ознаки південно-західного наріччя.

Ключові слова: український дитячий фольклор, казка, діалектні особливості.

За останні десятиліття в мовознавстві помітно зріс науковий інтерес до мовностилістичних ознак української народної творчості, зокрема до культурної конотації фольклорного слова, розвитку його семантики. Фольклор загалом є однією з форм суспільної свідомості, частиною духовної культури народу, тісно пов'язаною з його мовною картиною світу. Усна народна творчість дає надзвичайно багатий матеріал для осмислення специфіки народного світосприйняття в найрізноманітніших його аспектах, оскільки в ній поєднано загальнономвні, загальнофольклорні й специфічно жанрові тенденції, що зумовлює певні труднощі у визначенні стилістичної природи мови фольклору. Це стосується й українського дитячого фольклору, який має тільки йому притаманну смислову організацію текстових структур, тісно пов'язану з діяльністю мовця й слухача, спрямовану на відображення реалій життя того чи того регіону, його діалектних особливостей.

Жанрово-стилістичне багатство усної народної творчості стало об'єктом уваги фольклористів, літературознавців, лінгвістів. Дослідження мови українського фольклору було започатковано в ХІХ столітті працями І. Срезневського, М. Костомарова, О. Потебні, О. Афанасьєва, Ф. Буслаєва. Розвідки згаданих авторів стосувалися в основному пісенних жанрів – колядок, щедрівок, дум. У галузі наукового вивчення дитячого фольклору працювали свого часу І. Франко, М. Дерлиця, П. Іванов, А. Метлинський, М. Номис, П. Чубинський, Б. Грінченко, О. Малинка, В. Данилов, М. Данильченко, Д. Яворницький, Леся Українка, пізніше його досліджували Г. Виноградов, В. Бойко, І. Березовський. На зламі століть застосовували дещо інші підходи в галузі вивчення українського дитячого фольклору, зокрема з'явилися праці М. Дмитренка, О. Дея, Г. Довженок, М. Дунаєвської, Н. Сивачук, М. Стельмаховича, Г. Сухобрус, Н. Шумади, Л. Яцків та деяких інших

авторів, де увиразнюється етнопедагогічний аспект народної творчості. Але й нині недостатньо вивченим залишається етнокультурне тло вербальної знакової системи українського дитячого фольклору, його діалектні особливості, що й зумовлює актуальність дослідження.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі лінгвістичного аналізу виявити діалектні риси в дитячому фольклорі, зокрема в казці. Матеріалом дослідження стала збірка українських народних казок (1).

Народні казки – усні художні твори розповідного, глибоко символічного характеру про вигадані, а часто й фантастичні події. Вони є одним з найбагатших і найяскравіших жанрів фольклору, де переплетено уявне й реальне. У казках відбито життя суспільства, взаємини між людьми, досвід багатьох поколінь, народна мораль і етика.

Записи українського дитячого фольклору, й казок зокрема, уперше з'явилися в другій половині XIX століття. Дослідники прагнули зберегти автентичність текстів та діалектну своєрідність. Так, у 1869–1870 рр. вийшли друком „Народные южнорусскія сказки” у двох випусках, упорядковані І. Рудченком. Туди ввійшли казки, що побутували на території Київської, Полтавської та Чернігівської губерній. У 1878 році побачив світ другий том „Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”, який містить записи казкових текстів. Упорядником збірки був П. Чубинський. У 1876 р. було опубліковано збірник М. Драгоманова „Малорусские народные предания и рассказы”, де поряд із переказами, легендами були вміщені окремі казки, записані С. Руданським, А. Димінським та І. Манжурую. Фольклористичний доробок С. Руданського і А. Димінського був упорядкований та виданий у 1928 р. М. Левченком під назвою „Казки та оповідання з Поділля”. І. Манжура у 1890–1894 рр. видав „Казки, прислів'я та ін., записані в Катеринославській та Харківській губерніях” і „Малоросійські казки, прислів'я та повір'я, записані І. Манжурую” [3, с. 198].

У 1874 р. подружжя Марковичів – Опанас Маркович та Марко Вовчок – перебувало у фольклористично-етнографічній експедиції в селі Качанівка Катеринославської губернії, де зібрало значну кількість прислів'їв, приказок та казок. А в 1895–1899 рр. великий масив народного епосу опублікував Б. Грінченко у виданні „Етнографічні матеріали, зібрані у Чернігівській та сусідніх з нею губерніях” [3, с. 198].

90-ті роки XIX ст. та початок XX відзначилися значним поступом у розвитку фольклористики в Галичині. Це засвідчили видання „Галицьких народних казок” О. Роздольського та декілька збірок В. Гнатюка: „Українські народні байки”, куди увійшли казки про тварин, „Народні казки” тощо. У 1986 році ці записи було перевидано, а в 2001 р. на їхній основі укладено збірку „Казки Закарпаття”. Кожну з названих збірок характеризувала наявність специфічних діалектних рис того чи того регіону України.

Не менш цінними були записи Оскара Кольберга, польського фольклориста, який працював на галицькому Покутті з невеликими перервами протягом 1867–1880 рр., результатом тривалої збирацької діяльності стала чотиритомна праця „Покуття” (1882–1889), четвертий том якої містить народні казки. Збірник високо оцінений фахівцями. Зокрема, дослідники відзначали, що „Покуття” – це найкращий збірник української народної прози у польській фольклористиці, який за поетичною цінністю опублікованих зразків належить до класичних видань українського фольклору” [1, с. 13]. Особливістю збірника є те, що О. Кольберг за допомогою латинських графічних знаків зміг досить точно передати особливості мовлення оповідачів і таким чином відтворити не лише лексичні та синтаксичні, а й фонетичні риси, властиві місцевому говору.

На сучасному етапі розвитку української діалектології поширеним є погляд про поділ української мовної території на північне, південно-східне і південно-західне наріччя.

Для кожного з них характерні певні фонетичні, словотвірні, лексичні, фразеологічні, морфологічні та синтаксичні особливості.

Спробуємо на прикладі текстів народних казок виявити риси того чи того наріччя. Відома українська народна казка „Про легіня, що повернув людям сонце, місяць і зорі”¹ привертає увагу читача вже своїм заголовком, де лексема *легінь* має яскраво виражене конотативне забарвлення, оскільки вживання означеного слова характерне для південно-західного наріччя.

Спостереження над текстовою структурою казки „Про легіня, що повернув сонце, місяць і зірки” дало змогу виокремити низку особливостей.

Серед фонетичних рис південно-західного наріччя подибуємо рефлексію давніх *o*, *e* в новоутворених закритих і ненаголошених складах як *i*, наприклад: *пiрву* (с. 263), *пiрвеш* (с. 265) від *порвати*.

На рівні словотворення засвідчуємо поширений у південно-західному наріччі суфікс **-ис'к(о) [-иск(о)]**, синонімічний до **-ишч(е)** південно-східних і частини північних говорів, наприклад *панисько* (с. 260).

Лексичний склад південно-західних говорів має найбільше відмінностей від загальнонародної мови, до них входять як окремі регіональні слова, наприклад *любаска* ‘коханка’ (с. 266), так і запозичення з румунської, угорської та турецької мов. Зокрема слово *легінь* ‘молодий парубок’ (с. 260–261), на думку Ф. Т. Жилка, є запозиченням з турецької мови (тур. *legin*) або безпосередньо, або через румунську мову [2, с. 151]. Нині ці слова функціонують як народнорозмовні в складі літературної мови. Похідне слово *газдує* (с. 264) від *газда* є запозиченнями з угорської та румунської мов (угор. *gazda*, рум. *gazdă*) [2, с. 151]. Засвідчено в тексті казки й інші лексичні одиниці, що характеризують мовлення південно-західного наріччя: *пательня* (с. 261), *файно* (с. 261), *кавальчик* (с. 261), *цісар* (с. 261), *гуцул* (с. 262), *гойкання* (с. 263) тощо.

У казці досить яскраво представлено фразеологічні одиниці: *зараз із тебе порохи посипляться* (с. 262), *доц ляв ще дужче, ніби десять хмар урвалося* (с. 262), *віку вкоротаю* (с. 263), *Нащо шукаєш собі гудза з нами?* (с. 263); вони, як і лексичні одиниці, відтворюють мовний колорит південно-західного наріччя.

Як відомо, морфологічними рисами південно-західні діалекти найбільш вирізняються серед інших діалектних груп української мови. Ці особливості, зазвичай, є залишками колишніх рис мови українського **бо-м зв'язаний** (с. 266). Ці форми перфекта утворені зі „звичайних для української мови народу. Так, у тексті казки спостерігаємо зазначені нижче морфологічні ознаки південно-західного наріччя.

1. Наявність редуплікованих (подвоєних) форм займенників: *Все **тото** вам дам* (261), *яка **тота** царівна* (с. 261). Редуплікації зазнали давні форми займенника **сей, с'а, се: сес, сес'а, сесе** (у значенні цей, ця, це), а також займенник **той, та, те: тот, тотá, тотó**.

2. Минулий час дієслів має залишки перфекта, що зазнав фонетичних та морфологічних змін, наприклад: ***абим видів**, що вона за одна* (с. 262), *Не можу, любонько*, форм дієприкметникового походження і фонетично змінених, стягнених особових форм дієслова бути в теперішньому часі, що фактично звелися до закінчень. 1-а особа однини чоловічого роду має фонетично змінену (скорочену) форму допоміжного дієслова бути: **-ім** або **-йем**, а також **-м**. Дієслова минулого часу жіночого, середнього і чоловічого роду мають скорочену форму допоміжного дієслова бути **-м**” [2, с. 99]. Засвідчено в тексті казки фонетично змінену й скорочену форму дієслова бути в 2-ій особі однини чоловічого

¹Тут і далі покликаємось на номер сторінки за виданням: Українські народні казки: для мол. та серед. шк. віку / [передм. М. К. Дмитренка; упоряд. О. С. Яремійчук]. – К. : Веселка, 1989. – 412 с.

роду **їес**, **-їіс**, **-с** (м'які варіанти **-їес'**, **-с'**), а жіночого та середнього роду **-с** (**с'**). Наприклад: *Хочу, аби-сь повернув на небо зірки* (с. 264). Отже, ці енклітичні форми допоміжного дієслова можуть відокремлюватися від дієприкметникової частини минулого часу і приєднуватися як енклітики до інших членів речення – підмета, додатків, обставин тощо. Енклітичні частини перфекта вказують на особу, отже, виконують таку саму функцію, як і особові займенники при відповідних дієслівних формах.

3. Уживання числівників також має деякі місцеві відмінності, наприклад: *на штири кавалки* (с. 264).

4. Діалектно забарвленими є й службові частини мови, зокрема частки **бігме**, **най**: *Бігме, скручу й тобі* (с. 264), *Най мене ніхто не будить* (с. 263).

Характерними для південно-західного наріччя є й синтаксичні особливості. Як правило, вони порівняно з фонетичними чи морфологічними, рідко мають виразно місцеві відмінності. Однак у тексті казки зафіксовано окремі з них:

а) досить поширене сполучення прийменника **до** зі знахідним відмінком іменника (крім назв країн) при дієсловах руху відповідно до переваги конструкції з прийменником у (**в**) загальнонародної мови, наприклад: *Прийшов до столиці* (262), *Легінь сів на коня, подався до палацу* (с. 264), *Ой, Антипку мій коханий, ходи-но до хати* (с. 266), *Легінь пішов до палацу* (с. 266);

б) у складних реченнях підрядні мети мають здебільшого сполучник **аби**, наприклад: *Але треба нам дати бочку горілки, аби хлопчина веселий був, бочку меду, аби дівчатам подобався, і бочку грошей, аби у нього багатство водилося* (с. 261), *Хочу, аби-сь повернув на небо зірки* (с. 264), *Давай зірки, як не хочеш, аби жаба дала тобі цицьки* (с. 265), *Віддай легеневі ту зірку, що я тобі подарував, і попроси, аби мене відпустив* (с. 266), *Тепер поїду за своєю мамою, аби вона подивилася й сказала, чи хоче такої невістки, як твоя царівна* (с. 267).

Таким чином, аналізований матеріал дає змогу зробити висновок, що окремі особливості південно-західного наріччя позначилися на граматичній будові, лексичному складі, а частково і фонетичній системі української народної казки. Це можна пояснити певними історичними і геополітичними причинами: відокремленістю території, особливо карпатського регіону, мова якого зазнала впливу інших мов, деяка консервація як діалектних, так і інших рис мови, що збереглися й дотепер. Перспективою дослідження є вивчення на матеріалі дитячих фольклорних текстів діалектних особливостей, їх співвідношення і взаємодії з іншими формами існування мови етносу – літературною, просторіччям, соціальними діалектами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данилюк Н. О. Культурологічна лексика сучасної української народної мови / Н. О. Данилюк // Дивослово. – 1999. – № 8. – С. 12–13.
2. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Радянська школа, 1955. – 315 с.
3. Сивачук Н. П. Український дитячий фольклор : підручник / Н. П. Сивачук. – К. : Деміур, 2003. – 288 с.

ДЖЕРЕЛА

1. Українські народні казки : для мол. та серед. шк. віку / [передм. М. К. Дмитренко; упоряд. О. С. Яремійчук]. – К. : Веселка, 1989. – 412 с.

Victoriya Cherevchenko

The reflection of dialectic features in Ukrainian children folklore speech (taking fairy tale epos as an example)

This article reports on the reflection of dialectic features in Ukrainian children folklore speech (taking fairy tale epos as an example): lexical, morphological, syntactic peculiarities are notified.

Key words: Ukrainian children folklore speech, fairy tale, dialectic features

Мар'яна Сапун

**ЕПІТЕТИ В СИСТЕМІ ОБРАЗНИХ МОВНИХ
ЗАСОБІВ ГРИГОРІЯ КОСИНКИ**

У статті досліджено вжиті Григорієм Косинкою епітети, виражені прикметником, виділено їхні найчастотніші групи та проаналізовано виконувані стилістичні функції.

Ключові слова: епітет, ідіостиль, узуальне, оказіональне.

Проблема вивчення природи епітета та встановлення його дефініції цікавить учених з давніх часів. Аристотель у «Поетиці» називає епітет «прикрашальним словом», чим указує на його основні функції: «орнаменталізувальну» та акцентування найсуттєвішої ознаки [1, с. 76]. Учені XX століття значно розвинули теорію епітета, але ознака «прикрашальності» залишилась визначальною для розуміння цього образного мовного засобу. Не заперечуючи художньої, естетичної функції епітета, яка «передбачає вплив мовних образів на емоції реципієнта» [2, с. 300], дослідники початку XX століття звертають увагу на текстотворчу функцію епітета, яка має вияв у тій інформації, що стане суттєвою для наступного розгортання сюжетних ліній і розкриття людських характерів [3, с. 16].

В українській лінгвостилістиці проблема вивчення епітета залишається актуальною, розроблено нові підходи до вивчення цього образного мовного засобу в складі індивідуально-авторських стилів, що засвідчують праці С. Єрмоленко [2], Н. Сологуб [7], А. Мойсієнка [5], Л. Ставицької [8].

Вивчення епітета як важливого образного мовного засобу ідіостилію Григорія Косинки зумовлено властивістю цього традиційного мовного засобу найвиразніше передавати особливості жанру, індивідуального стилю письменника, характеризувати стиль літературного напрямку та художньої мови відповідного періоду [3, с. 5].

В ідіостилі Григорія Косинки епітет є одним із найпоширеніших художніх мовних засобів. Суть епітета, виражена у визначеннях Л. І. Мацько: «епітет – це художнє, образне означення, що підкреслює характерну рису, визначальну якість явища, предмета, поняття, дії» [4, с. 338] та енциклопедії «Українська мова»: «Епітет – це художнє означення або обставина способу дії, які образно змальовують особу, предмет, дію чи явище або виражають емоційне ставлення до них» [10, с. 175], зумовлює в досліджуваних творах широке використання епітетів у випадку виникнення потреби образно схарактеризувати певну реалію, надати їй своєрідних, помічених лише автором індивідуальних рис та певної експресивності.

Виділені в текстах новел Григорія Косинки епітети аналізуємо, ґрунтуючись на класифікації епітетів Л. В. Турсунової [9] та врахуванні специфіки досліджуваного матеріалу (своєрідність епітетної системи ідіостилію Григорія Косинки. Відповідно до способу граматичного вираження [4, с. 349–359], виокремлені в мові творів Григорія Косинки епітети диференціюємо на виражені прикметниками, дієприкметниками, прислівниками, іменниками у ролі прикладки, епітети-композиції, епітетні предикативні конструкції (у досліджуваних творах такими предикативними конструкціями є дієприкметникові звороти).

Предметом нашого дослідження обрано індивідуально-авторські особливості вживання епітетів, виражених прикметниками в ідіостилі Григорія Косинки. Ми виокремлюємо такі групи вжитих письменником прикметникових епітетів:

1. Традиційні (постійні або узуальні) епітети – це ті прикметники, які вжиті в поєднанні з певним словом (народні означення), фольклорними елементами [6, с. 103]. Важлива стилістична роль традиційних епітетів зумовлена тим, що за зовнішньою простотою, очевидністю семантики криється узагальнений віками зміст ознак, що перетворює їх на образи-символи певних емоцій, точних оцінок [4, с. 341].

Наявність традиційних епітетів або їхніх художніх модифікацій в індивідуальній мовотворчості письменника завжди є свідченням фольклорного струменя в його творчості

[4, с. 341], тому ми можемо аргументовано стверджувати, що велика кількість таких епітетів у мові творів Григорія Косинки зумовлена глибинним зв'язком його ідіостилю із народнопоетичними мовними засобами. Письменник використовує такі традиційні епітети, напр.: *...Кавалерист-більшовик, що вилетів із туману і став у стремених на польському окопі, прицілився з револьвера й випустив сім куль слідом за **вороним** конем графа, що летів у закривавлених удилах...* (1, с. 172); *Хай радіє сьогоднішня ніч, коли десь по костюлах його землі буде проспівано **вічну** пам'ять, коли...* (1, с. 170); *Хіба **глупої** ночі не однаково маю вмерти, коли доведеться, я?* (1, с. 169); *Це все було просто до дрібниць: і я, і заспаний ранок, і **сивий** степ* (1, с. 144).

Як відомо, традиційно літературними для української поезики є епітети *золотий* та *срібний* [4, с. 341], які займають помітне місце в ідіостилі Григорія Косинки. Епітет *золотий* у досліджуваних творах виявляє різні ступені взаємодії з народнопоетичною мовою:

– використання епітета з тією семантикою, з якою він функціонує у фольклорних текстах, напр.: ***Золоте** поле. Пам'ятаєш, Наталю* (1, с. 30);

– уживання епітета *золотий* на основі семантичного зміщення ознаки за кольором, напр.: *Виткнулась на хвилю серед **золотих** каштанів моя дитяча любов, пронизана сонцем...* (1, с. 66);

– епітет *золотий*, що вжитий у досліджуваних творах із додатковим метафоричним значенням цінності та позитивної оцінки, напр.: – *Дитино, де твої сни **золотії**, де коні огненні і слова залізні, карбовані?*... (1, с. 66).

Семантичне зміщення ознаки кольору металу срібла в поєднанні з дієслівною ознакою "блищати" зумовлює уживання епітета *срібний* у новелах Григорія Косинки, напр.: *На небі тремтіли ще досвітні зорі, коли зимовий ранок засівав уже над землею, як перлами, **срібним** снігом...* (1, с. 38).

2. Поряд із постійними епітетами письменник уводить оказіональні, доповнені авторськими характеристиками. Характерно, що в авторських епітетах поєднано зображувальні, виражальні та емоційно-оцінні функції [6, с. 105]. Серед *простих оказіональних епітетів*, виражених прикметником, в ідіостилі Григорія Косинки ми виокремлюємо такі групи:

а) епітети, що характеризують явища та об'єкти природи: *...Вітром вривався в **росисті** стежки* (1, с. 24); *Восени. Коли осінні дощі над **мертвою** природою* (3, с. 29); *А **хитрий** бір шумить...* (1, с. 56); *Марійка оглянулася. **Круторогий** місяць поцілував її розкішну косу, засвітив соромливо червінця на намисті і...* (1, с. 60); *Вітер гнав на захід **патлаті** хмари, а над лісом вималював широку синю смугу, схожу на Дніпро коло Зелено гаївки* (1, с. 166); *рослини: Легко, безжурно ляскав хвилями Дніпро, прорізував старий нові напрямки, розмовляв з **соромливою** шиягою і – кожною хвилиною – вперед, вперед...* (1, с. 49); *Дивлюся на **жилавий** деревій під обніжком, де лапками заплуталась і борсається у медовнику бджола, посміхаюся та лізу в густий льон* (1, с. 146); *тварини: – Дитино, де твої сни золотії, де коні огненні і слова залізні, карбовані?* (1, с. 66); *Петро ж кивнув головою – знак згоди, а його **пузата** конячка затупала жвавіше: ударив по жиждках...* (1, с. 35);

б) епітети, що образно зображають поняття людської психіки: *І, пам'ятаєш, люба, родилась **вічна** нудьга* (1, с. 29); *Грає **таємна** посмішка* (1, с. 49); *Золоті погони сліплять очі, радують **виснажену** душу і хвилюють-хвилюють **дрібненькі** почуття...* (1, с. 49); – *Я піду. Ти хочеш востаннє зачепити мою "**міщанську** душу", так?* (1, с. 78); – *Любов залізних – біль. – Він похмурився: – Ет, **вічна** сентиментальність!* (1, с. 79); *І знову польська команда, грязь під копитами коней і **метушлива** думка, що бігає в мозку, мов сіре польове мишеня, коли шукає загублену нору* (1, с. 164), а також назви, семантика яких пов'язана з мовою, словом, напр.: *Вплив зелений човен і синій вечір на гриві Дніпра – замислені, тихо слухали сповідь Костя й посміхались, бо в лозах рибалки кресали **дику** пісню...* (1, с. 76); *У нас як заспівали звечора кров'ю кулемети, то до самого ранку не вгавали: крилами били над кручами **криваву** пісню, а вона сотала душу села і чіпляла тоненькі павутинки на заплакану дзвіницю, до хреста...* (1, с. 67); – *Дід молиться **прудівською** молитвою в саду, до зір...* (1, с. 69);

в) епітети, які характеризують певну особу безпосередньо, напр.: – *Ми, Паньчуки, музики: граємо гарно, краще всіх: сватаємо дівчат на врем'я, за земельку, плюємо дурням кислооким, що про гріх лементують...*(1, с. 31]; *Білі пушинки снігу легенько падали на землю, в ямки кінських копит і, здавалось, хотіли замести і слід кривавих гостей...* (1, с. 40); – *Чого ти такий кислий?* (1, с. 56), або акцентують увагу на певній особливості людини через надання образної ознаки частині людського тіла: *Очі Чубрієнка прижмурились; тільки дві маленькі лінії заграли коло соковитого рота...* (1, с. 55); *Весела ніч зустріла нас у Києві, на квартирі дрібного спекулянта Сашки; іудина борідка лопаточкою, чуб проділем на два боки прилизаний, ходить півником, а на губах брехлива ласка, наче лій розлитий* (1, с. 58); *Заплющую очі, а хтось засвічує стареча рука лампадку перед чорними іконами в нашій хаті...* (1, с. 170);

г) епітети, що характеризують матеріальні реалії людського життя: предмети побуту, напр.: *От тільки пекельне одіяло з шерстю лоскочеться, важко дише і смиче помалу за спідницю...* (1, с. 60), населені пункти та споруди: *Моя Оленка ходить невміло буйним містом...* (1, с. 67), ...*Сонне село* продерло до сонця заспані очі вікон... (1, с. 169); ...*Наше село, як місцевість, де є стратегічний міст, сьогодні вдруге намагалися зайняти більшовики...* (1, с. 162);

д) епітети, що характеризують певні часові відрізки: доби, напр.: *Росистий ранок заплакав дзвониками, і шляхом до пристані фаєтон – блись-блись колесами – аж смішно стало!* (1, с. 24) ; *Весела ніч зустріла нас у Києві, на квартирі дрібного спекулянта Сашки...* (1, с. 58); Це був вечір "*чортової* ночі" (1, с. 75); або пори року: – *Гнила зима* впала цього року – то підмерзає, то розтає... (1, с. 33); ...*Знову свідомо повернув свою думку, як плуга волами, в торішню борозну – до вогню і п'яної осені...* (1, с. 75);

е) епітети, які служать для образної характеристики історичних та суспільно-політичних реалій, певною мірою видозмінюють і семантику означуваного слова, тому в ідіюстилі Григорія Косинки сполучення таких епітетів із означуваним словом наближені до метафор, напр.: – *Ми мучимось – нічого, але яка доля наших дітей через десять-п'ятнадцять год? – Вічні наймити!* (1, с. 36); *Похмурий, жовтогарячий ранок... зустрів чубатих січовиків* (1, с. 48); ...*А брови ... легко... з презирством до панської слинявої юрби – розходяться...* (1, с. 48–49); *Кругом гудуть церковні дзвони, змішані з гамом цього свята панського, а...* (1, с. 48) ; – *А я тоді саме страждав земним коханням: купувати жінку не хочеться – грязь, а наші міщанські часи!* (1, с. 56);

є) кольористичні епітети, використовуючи функції естетичного впливу, є емоційно наповненими, зі смисловим і естетичним прирощенням, і від того експресивними [4, с. 343]. Григорієм Косинкою використовуються такі лексеми на позначення кольору:

– епітет *чорний* у досліджуваних творах послідовно виявляє традиційно негативну експресію, напр.: *Любив він Соню, і жаль за нею – чорний жаль, туга* (1, с. 79); ... *Чорне* сонце, втикане багряно-червоними стрілами на вітер, запалило за селом вітряк... (1, с. 159); – *Чорна* коро говка майнула на Козацькому шляху... (1, с. 42);

– епітет *червоний* використано Григорієм Косинкою для вказівки на належність предмета чи явища до комуністичної політичної сили, напр.: – *Ні, наша стежка – червона... За революцію! От і все* (1, с. 37); *І довго ще було чути селом балачки про червону стежку Цюпки* (1, с. 37);

– епітет *сірий* послідовно вживаний для вираження ознаки "бідність": – *Киселі, Тарани, Гордійчуки – от з кого будуть дубасить, а ми, Антон, сірі...* (1, с. 36); *Сірий* Антон обійшов круг столу, догнав діда Киселя і хитро поспитав... (1, с. 37);

– епітети, що позначають поєднання кількох кольорів, вжито письменником для створення глибшого, експресивнішого образу, напр.: *А крила його (ранку – авт.) ...ех, ви не бачили його крил?! Білі-білі і горять червоними хрестиками...*(1, с. 38); *Вечоріло. Над ставом вода парувала; сизо-жовтий туман жита криє...*(1, с. 32); ... *Очі потопали на заході, де вплив уже наполовину криваво-огненний диск сонця* (1, с. 171).

3. Особливе стилістичне призначення *епітетів-комполітів* у ідіостилі Григорія Косинки можна пояснити властивістю їхніх складників поєднувати свою експресивність, подвоюючи її в новоствореному епітеті [4, с. 355]. Отже, композитні епітети мають не лише об'ємніше семантичне значення (їхній апперцепційний характер виявлений у багатоаспектній, діалектичній характеристиці іменникових номінацій [6, с. 96]), а й сильнішу, ніж у простих епітетах, експресію. У більшості випадків це епітети, що є носіями емоційного змісту, виразниками людських почуттів, напр.: *Праворуч товста жандармська морда б'є якогось **грішно-нещасного** чиновника...* (1, с. 49); *І застигла од жаху **блаженно-радісна** посмішка на обличчі панському, закам'яніла...* (1, с. 50), хоча ми виявили й редульковані утворення, використані автором для підсилення експресії художнього образу, напр.: *По хаті затанцювали сірі силуети, і **кривава-кривава** райдуга охопила в обійми вершики тополь: то коло Горлахи горіли скирти – ранком червоний огонь цілував білу зорю...* (1, с. 39).

Оригінальним авторським прийомом є використання виражених прикметником епітетів без означуваного слова. Григорій Косинка вживає такі прикметники-епітети для створення ефекту інтриги, невизначеності, яка тримає в напрузі читача, напр.: – *А нащо ж, мамо, вона його вкинула? - **Самосійний**, діти, був* (1, с. 39); *Божок коротко, гостро: - **Десять гарячих!*** (1, с. 53), або з метою економії мовних засобів для уникнення тавтології та наближення художнього тексту до розмовного стилю, напр.: *По мертвій канцелярській залі розкотився веселий сміх: це був мент, коли **безнадійні** рушали в простори синього неба...* (1, с. 30), – *Оні, знаєш, **хорошеньких**...* (1, с. 48); – *Як будеш **тихенький** – ляжу з твого боку... Тільки пам'ятай: **тихенький**...* (1, с. 60); ***Круторогий** ще раз заскалив до зорі зуби і, мов огненна птиця ночі, шугнув у жовті хмари неба...* (1, с. 61).

У досліджуваних творах ми виявили також епітети, які служать для означення прямої мови (яку вжито замість означуваного слова). Цей факт можна пояснити тісним взаємозв'язком ідіостилію Григорія Косинки із розмовним стилем та потребою емоційно маркувати пряму мову, напр.: *Щось сперло в горлі Рублю, і він, захлинаючись, кидав за своїм **вічним** "ну, да" слова заплутані, неясні...* (1, с. 52); *Старчиха його не слухала; скалячи зуби, вона підійшла до старої підсліпуватої бабусі, що моргала од сонця і тоненько тяла в ліс **вічне**: "Дайте старій та немоцній..."* (1, с. 28); *Марійчина мати якось смішно шавкнула, як гуска, я ввічливо поздоровкався, і на губах заплигло **зле**: "Старого чорта догнав..."* (1, с. 58).

Епітети в певних контекстах можуть вступати в антонімічні відношення, що виражається поєднанням в межах одного речення двох лексем-контекстуальних антонімів, напр.: – *Ви можете самі **партейний**, а я, знаєте, **человек старий**...* (1, с. 58).

Григорій Косинка у своїх новелах використовує епітети, виражені прикметниками, поєднуючи їх в одному складному епітетному образі як однорідні означення. Це явище описує А. К. Мойсієнко, указуючи, що як постійні, так і індивідуально-авторські, епітети можуть утворювати цілі ряди, співвідносні з тим самим домінантом; у такому разі на означуваному слові сфокусовано кілька характеристичних транспозицій, відповідно "коригується" його цілісне сприйняття [5, с. 97]. Напр.: *...**Дим** цигарки, - **іронічний, покручений**, – послався на губах, як кокетливий туман...* (1, с. 55); *Три кулі впилися в тіло Юрчика, а він з **кривою, іронічною** посмішкою, коли падав на долівку, шептав* (1, с. 40); *І, сміючись, як молодість, покотились серед молочного туману ранку нервові звуки піаніно: **рішучі, буйні, повстанчі**...* (1, с. 47); – *«Гола спекулянтка» – шлях з Києва до Обухова, назва **революційна і правдива**, бо тим шляхом іде до города дрібна спекуляція, – а як ідуть, брат ти мой, аж земля гнеться...* (1, с. 56); *Ми вийшли з хати разом; пахло димом, а кутком заливались, гавкаючи, пси; село ж було **німе, сторожке й люте**...* (1, с. 161).

Епітети, виражені прикметниками, можуть бути поєднані в складному епітетному образі як неоднорідні означення; таке сполучення епітетів письменник використовує для створення реалістичнішого, «об'ємнішого» образу, напр.: *Над **мільйонним сонним** городом свище гарматне ядро: **жахливий, пронизуючий свист*** (1, с. 47); *Його ж ім'я, – починаю іронізувати я, – історики польські можуть зарахувати під загальною назвою*

безіменних тисячних героїв... (1, с. 170); I гладила рукою мій чуб, а його розчісували уже другий рік дощі, сніги і дике вовче дезертирське життя... (1, с. 148).

Отже, в індивідуальному стилі Григорія Косинки епітет є одним із найпоширеніших художніх мовних засобів. Глибока народна основа його творів, тематика новел зумовлюють зв'язок семантики великої частини епітетних сполук із природними об'єктами та явищами, а антропоцентричність мовної картини світу – використання епітетів для образної характеристики людини, її внутрішнього світу або характеристика певних предметів шляхом надання їм людських ознак.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Поетика / Аристотель. – К. : Мистецтво, 1967. – 134 с.
2. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
3. Красавіна В. В. Структурно-семантичні, стилістичні та текстові функції епітета в історичному романі (на матеріалі творів другої половини XIX – першої половини XX ст.) / В. В. Красавіна : автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2005. – 20 с.
4. Мацько Л. І. Стилістика української мови : Підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; за ред. Л. І. Мацько. 2-ге вид., випр. – К. : Вища школа, 2005. – 462 с.
5. Мойсієнко А. К. Слово в апперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша : Монографія / А. К. Мойсієнко. – К. : Вид-во "Сталь", 2006. – 304 с.
6. Науменко Л. О. Мова ранніх творів Володимира Винниченка / Л. О. Науменко : дис... канд. філол. наук. – К., 2003. – 169 с.
7. Сологуб Н. М. Мовний портрет Яра Славутича / Н. М. Сологуб. – К. : Дніпро; Вінніпег : Українська Вільна Академія Наук, 1999. – 152 с.
8. Ставицька Л. О. Естетика слова у художній літературі 20–30 рр. XX ст. (системно – функціональний аспект) / Л. О. Ставицька: дис... д-ра філол. наук. – К., 1996. – 308 с.
9. Турсунова Л. К проблеме классификации эпитетов / Л. К. Турсунова // Сб. научн. трудов МГПИЯ им. М. Тараса. – 1974. – Вып. 75. – С. 67–89.
10. Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во "Укр. енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

ДЖЕРЕЛА

1. Косинка Г. М. Вибрані твори / Упоряд текстів, передм. І. М. Андрусика / Г. М. Косинка. – Харків : Веста : Видавництво "Ранок", 2005. – 334 с. (Серія "Програма з літератури").

Maryana Sapun

Epithets in the system of figures of speech means of hryhoriy Kosynka

In the article it is researched the epithets expressed with adjectives used by hryhoriy Kosynka; the most frequent groups of them are signified and their stylistic functions are analysed.

Key words: epithet, idiostyle, uzual, okazional.

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. МОВА І НОРМА**Олена Красовська****ТРОПИ ЕПІСТОЛЯРНОГО ТЕКСТУ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

У статті представлено аналіз тропів епістолярного тексту (на матеріалі епістолярію Лесі Українки): визначено рівень продуктивності у використанні тропів, подано класифікацію тропів та з'ясовано їхню роль в епістолярію Лесі Українки.

Ключові слова: епістолярій, тропи, метафора, метонімія, епітет, конотація, пейоративний, меліоративний.

Історія виникнення тропів досить давня й сягає своїм корінням ще античних часів. У них зазвичай знаходила свій вияв творча індивідуальність автора. Тропіка листів Лесі Українки є тому свідченням.

Епістолярій Лесі Українки досить різноманітний та багатий на тропи. «Терміном «тропи» охоплюються слова, словосполучення і вирази (образи), що вживаються в переносному значенні і служать засобами виразності мови» [1]. Завдяки цьому використанню епістолярій Лесі Українки є живим, цікавим та стилістично багатим.

Мета нашої статті – проаналізувати тропи, що представлені в епістолярних текстах Лесі Українки. Актуальність проблеми дослідження полягає в тому, що тропіка епістолярного тексту Лесі Українки недостатньо вивчена.

Умовно всі тропи, ужиті в епістолярії письменниці, можна поділити на якісні та кількісні. Якісні тропи виникають на основі зіставлення якостей та властивостей двох різнорідних предметів зі спільною для них якісною ознакою. До них зараховують метафору з її різновидами – антономазією, персоніфікацією, алегорією; метонімію з її різновидами – синекдохою, перифразою, евфемізмом та іронію.

До кількісних тропів належать такі, що виникли на ґрунті зіставлення різнорідних предметів зі спільною для них кількісною ознакою. Серед них варто виокремити гіперболу та ліготу. Продуктивність використання цих тропів неоднакова: продуктивнішими та стилістично вагомішими є якісні тропи. Метафора – найбільш частотний якісний троп, що представлений в епістолярії письменниці. На думку О. О. Селіванової, «метафора – це найпродуктивніший креативний засіб збагачення мови, вияв мовної економії, семіотична закономірність, що виявляється у використанні знаків однієї концептуальної сфери на позначення іншої, уподібненої до неї в якомусь відношенні» [2, с. 97].

Дослідники визначають її як заміщення поняття, перенесення за схожістю. Дискусійною є проблема механізму метафори, який розглядають у різних аспектах: логіко-філософському, логіко-психологічному, психологічному, лінгвістичному, когнітивному. Найсучаснішим вважають пояснення механізму метафори в когнітивному аспекті. У метафорі вбачають ключ до розуміння основомислення та процесів створення не тільки національно-мовного світобачення, але і його універсального образу.

У когнітивній лінгвістиці найбільш поширеною є теорія концептуальної метафори, розроблена американськими мовознавцями Дж. Лаккофом і М. Джонсоном. Згідно з їхньою теорією, цей різновид перенесення є використанням знака однієї концептуальної сфери на позначення складника іншої. Воно притаманне повсякденній мові й мисленню людини і керується набутиим у процесі спільної діяльності етносу досвідом.

У сучасній лінгвокультурології й етнопсихолінгвістиці метафору розглядають як культурний феномен мови, який фіксує чинники й закономірності переінтерпретації культурних кодів певного етносу, а також визначає спосіб мислення дійсності та стиль мислення, при цьому цей троп відрізняється від символу збереженням цілісності образу, покладеного в її основу, відсутністю семантичних обмежень тощо.

У комунікативній лінгвістиці «метафора кваліфікується як спосіб оптимізації інтерактивності комунікантів, засіб комунікативного впливу» [2, с. 101]. Функція

метафори в епістолярному тексті досить важлива, оскільки вона слугує засобом характеристики явищ, подій, предметів та допомагає побудувати стилістично багатий, колоритний епістолярний діалог. Епістолярій Лесі Українки містить кілька типів метафор, які можна класифікувати за граматичним показником: субстантивні, атрибутивні, дієслівні, комбіновані.

У листах письменниці субстантивні метафори можуть бути одночленими, двочленими та тричленими. Серед одночлених субстантивних метафор варто виокремити ті, що називають результати діяльності (твори, листи, статті, тощо); аналізують стан здоров'я, характеризують стан письменниці. Найчисельнішою групою за значенням є та, де представлено одночленні метафори з назвами результатів діяльності: *ніколи було великого **монускрипта** писати* (1, с. 184) (у значенні листа); *він їй щомісяця “**бенефіси**” виправляє!* (2, с. 155); *Як бачите, я не складаю своєї останньої **зброї*** (1, с. 360). Такі тропи часто набувають оцінного значення. Одночленні субстантивні метафори, що аналізують фізичний стан письменниці, не досить різноманітні і, здебільшого, супроводжують поганий настрій: *от завтра має бути зроблена одна **реформа** в апараті!* (1, с. 124) (**зміна**); *однак з тої “**закваски**” все децю від часу до часу обзивається* (3, с. 51) (**операція**); *Перспективи ставлять мені многонадійні, тільки що мало ще з півроку носити **кайдани*** (2, с. 104) (**апарат**). Усі одночленні субстантивні метафори, що характеризують стан письменниці, мають оцінне значення: *мені робота, як і музика, служить часом замість – **горчишника** (морального звісно)* (2, с. 149) (**стимул для роботи**); *Для мене, скажу правду, писати листи ціла **каторга*** (1, с. 309); *Адже то відомо, що гіршої **каторги** нема, як уряджування всяких спектаклів* (2, с. 317). Загальномовні одночленні іменникові метафори за походженням двочленні, оскільки внаслідок згасання образності відпадає потреба іменувати другий член метафори, але в епістолярії Лесі Українки одночленні метафори зберегли й образність, й емоційність, й експресивне звучання.

Двочленні субстантивні метафори використано в листах з метою характеристики різного типу (діяльності поетеси, різних осіб тощо): *хтось розпочав уже писати всяку, ну, і “**фабрику листів,**” нарешті* (3, с. 109), *Але умови “вільного найму” для приватної вчительки, **кореспондентки в склені*** (3, с. 58); *хтось має **іскру в серці**, огонь в душі, се... дає... щось таке, чому назви нема в людській мові* (2, с. 276). У листах письменниці субстантивні метафори виконують функцію називання предметів, явищ, процесів, станів та мають різну аксіологію.

Атрибутивні метафори епістолярію Лесі Українки мають дві основні граматичні форми вираження – прикметник і дієприкметник, що дає змогу переносити їх у розряд метафоричних епітетів. За семантикою серед атрибутивних метафор виокремлюють ті, що виникають на перенесенні ознак істот на назви неістот; на перенесенні ознак неістот на назви неістот; на перенесенні ознак речей неживих до істот. Перший семантичний тип атрибутивних метафор спричинив конотативне звучання епістолярних текстів письменниці: ***погода**, що останні два – три тижні зовсім **капосна** стала; що роз'ясниться, то знов дощ і “**гадость**”* (2, с. 29); *й скоріше почати визвол Кльоні з **службового ярма** і з тих обставин, які все одно “не тепер, то в четвер” його б зломил* (3, с. 197); *З ним і ціла трупа французька; я думаю піти, якщо **ціни** хоч трохи будуть **людські** (я вже не кажу **божі**)* (1, с. 216).

Атрибутивні метафори цього семантичного типу мають оцінне значення, й аксіологія здебільшого пейоративна, незалежно від того, що підлягає характеристиці (результат праці, стан здоров'я, природні явища тощо): *...у нас тепер спека надзвичайна, надто для Полісся, що звикло до вічно **плачучого неба*** (1, с. 237) (явище природи); *проти **голої фізіології** не pomoже література* (3, с. 143) (стан здоров'я); *Тепер, певне, мої **уліти** будуть якісь **кричуці**, бо маю сусідство, що верещить і вдень, і вночі* (1, с. 97) (результат праці). Пейоративна оцінка атрибутивних метафор іноді передана за допомогою ненормативної або емоційно забарвленої лексики: ***поступок мій свинський**...* (2, с. 174);

У нас почалась якась **чортяча зима** (1, с. 418); *Між іншим говорячи, ще ж і мова у сього українця шорстка та рогата!* (1, с. 121).

Атрибутивні метафори з меліоративною оцінкою зазвичай передають стан душі письменниці: *Хутко пришло **свіжі віри*** (3, с. 9) (почуття спокою, рівноваги); *Бачиш, у мене руки в кайданах, але **серце й думка вільні*** (1, с. 68) (оптимістичний настрій). Другий семантичний тип атрибутивних метафор виник на перенесенні ознак з одних неістот на інші неживі предмети, причому виникнення такого тропа зумовлене саме невідповідністю одних ознак іншим (поєднання в одному словосполученні різнорідних характеристик): *як він своїм **сукняним стилем виражається!*** (2, с. 377); *Журиць мене все-таки сей **переклад Верна, дерев'яний він такий*** (1, с. 287). Завдяки використанню демінутивних форм та експресивно забарвлених лексем в епістолярному тексті вдається досягнути неабиякого експресивного ефекту: *на їх справді **несмачні жартики** реагує просто – втіканням прожогом* (3, с. 142). Епістолярій письменниці насичений описами природи, для яких вона використовує і перший, і другий семантичний тип атрибутивних метафор. Це дає можливість адресату спостерігати за явищами природи, відчувати всі зміни, які в ній відбуваються, крім цього, сприяє кращому розумінню між комунікантами (відстань у просторі і часі не заважає спілкуванню): *А тут ще й **зима** у нас **гнила...**, вітер такий, що голову зриває* (1, с. 276); *Зовсім **кисла зима** сього року в Болгарії* (1, с. 269).

Семантичний тип атрибутивних метафор, що виникають на перенесенні ознак речей неживих до істот, не є досить продуктивним і характеризує зазвичай образи близьких, друзів письменниці: *Погано, що ми тепер по всій Україні **розтикані*** (3, с. 177); ***хтось не зоох і не зів'яв**, ... гладкий став і на **лиці черствий**, не кашляє і не труситься.* (2, с. 273); *все **люди розкислені**, бо **слабі*** (2, с. 377). Такі тропи мають пейоративну аксіологію, оскільки найчастіше пов'язані зі станом здоров'я адресанта: *... **ввечері я часто буваю розкислена*** (2, с. 48).

Епістолярій письменниці багатий і на дієслівні метафори, які представляють окремих численний тип. Переносність значення в них сприймається лише на рівні сполучуваності дієслова з іменником (першим членом метафори), неабиякого значення в цьому разі набуває контекст: *за Альпами **погода здуріла*** (3, с. 68); *І коли наше **слово зросте і зміцніє...** тоді, спогадуючи **перших робітників**, що працювали на **невправленому, дикому** ще ґрунті (1, с. 232); *Нехай він трохи потерпить ачей, не розірвуть **кредитори...**, а там, дивись, може й **доля воскресне*** (1, с. 228). Велику кількість дієслівних метафор утворено на ґрунті просторічної лексики, що надає і самому тропу, і тексту епістоли колоритності та експресивності: *Ну, візьмусь я ще до свого етюда, **мулить** він мене* (3, с. 129); ***хочу** послати сього листа та **піти коло моря повалитись*** (2, с. 351); *мені бракує **деяких важних оригіналів**, та вже **дещо з пам'яті прилатала*** (3, с. 12). Широкий семантичний спектр дієслівних метафор, представлених в епістолярних текстах Лесі Українки, дає змогу виокремити декілька груп за значенням: а) ті, що характеризують діяльність письменниці; б) такі, що висвітлюють діяльність друзів, близьких, родичів; в) дієслівні метафори на позначення стосунків з О. Кобилянською; г) ті, що передають стан та явища природи; д) такі, що характеризують фізичний та моральний стан Лесі Українки.*

Перша семантична група цих метафор характеризує діяльність Лесі Українки, що пов'язана з обговоренням нових творів, рецензуванням статей, оповідань, з написанням художніх творів, перекладами німецьких, російських, латинських авторів тощо: *так **мої думки в різні сторони порозбігалися*** (1, с. 272); *то треба **сісти в неприємну (саму прикру) позу і скребти помалу-помалу в той час, коли **думка так швидко летить***** (1, с. 372). У цій семантичній групі трапляються метафори, що мають оцінне значення; вони спричиняють емоційний вплив на адресата й оцінка значною мірою залежить від контексту: *як **то людина може одважитись лізти в публіцистику*** (1, с. 159) (негативна оцінка); *Про твою поему я давно була **тієї думки, що її гріх "марнувати"**, — **посилай лисам не гаючись!*** (2, с. 28) (позитивна оцінка). Для посилення ефекту метафори Лесі

Українка використовує й інші засоби та прийоми (уводить у текст епістоли іншомовні конструкції, етикетні формули, епітети, порівняння тощо): *Та прости, що я так багато насорочила... але я взагалі безтолкова* (2, с. 187) (дієслівна метафора + експресивний прикметник); *...лист же мій і без того розточується ad infinitum (до безконечності (лат.))* (3, с. 18) (дієслівна метафора + іншомовна конструкція). Письменниця не стоїть осторонь літературних та політичних подій у країні, вона активно працює і виступає не глядачем, а діяльною людиною: *а я ще маю до нього доточити новий хвостик (огляд на українську драму)* (2, с. 283); *Тепер вже всі “уліти з’їхались”* (2, с. 351); *А дві мої поемки то з’їздили всю Польщу і Україну* (1, с. 129); *Я занадто горіла, як її писала (драматичну поему “У катакомбах”)* (3, с. 150). Дієслівні метафори допомагають письменниці у створенні цікавих епістолярних текстів, які нагадують художні твори: *Тепер маю Вам накинути деякі “орудки”* (2, с. 200); *ніби я ткну її кудись таке місце де вона буде в колоді й без догляду..., що я можу тащить її туди абияк* (3, с. 135). Такий тип метафор допомагає у висвітленні серйозних тем, адресат не лише одержує інформацію, але й бере участь у прихованому діалозі: *Біля „Правди” все-таки гурток чималий, якось вона на людей досі туман напускає* (1, с. 150); *оце ж я, як бачиш, таки огризнулась на Єфремова* (3, с. 29); *Мені шкода молодих соціал-демократів русинів, коли їх їсть Польща, а зовсім з’їсти соціал-демократію руську вона не може* (2, с. 126); *У нас, бачте, сидить у многих головах ідея про „дві правди”* (1, с. 234).

Наступна група дієслівних метафор характеризує діяльність друзів, знайомих, родичів Лесі Українки і представлена зазвичай двокомпонентними метафорами: *Тепер він розривається між учебниками і Жуль Верном...* (2, с. 50); *найгірше Малевич зовсім зав’яв* (2, с. 49); *у бідної грекині заговорила кров* (3, с. 145). Адресант (Леся Українка) поряд з дієслівними метафорами використовує означальні прислівники *добре, славно, дуже, багато, часто*, які слугують засобами експресивності: *Так же вона славно дряпає завжди і такого багато різного наскребе* (2, с. 312); *Найда тут їх всіх запрягла добре, будуть вони знати* (2, с. 48); *Грають німці хороше, але в головній ролі актор занадто спішивсь і через те часто „злизував” і фрази, і вираз* (2, с. 130).

Конотативне звучання епістол спричинене не лише використанням дієслівних метафор цього семантичного типу, але й паралельним використанням різних типів номінацій: *нема дня такого, щоб жадна кна-кна не в’явила свого обличчя* (1, с. 74); *старша мечка нехай не обертається в закладку від книжки* (3, с. 24). Епістолярний талант Лесі Українки дає змогу поєднати декілька метафор в одному реченні, причому кожна наступна метафора буде стилістично виразнішою: *Мама, запевне не знаючи того зовсім, пиляла не раз і мене, та не то що пиляла, а в саме серце вражала* (1, с. 185).

Окремою групою в листах Лесі Українки представлено дієслівні метафори, що характеризують стосунки письменниці з її подругою, колегою Ольгою Кобилянською. Ці епістоли перейняті глибокою повагою та любов’ю, вони мають своєрідну структуру та є експресивно вагомими. Передовсім, конотативного звучання цим листам надає своєрідне звертання у формі різних відмінків неозначеного займенника, по-друге, паралельне використання різноманітних художніх засобів та прийомів, зокрема метафор, епітетів, порівнянь тощо: *Тяжке то слово: “Я можу все витримати”, але нехай хтось скаже його... а потім хай розмахне крилами і злетить угору, може, там стрінуться й інші гірські подорожні і розпалять всі вкупі ватру велику і будуть з неї іскри на всю Україну* (2, с. 267). Ця група метафор допомагає усвідомити роль і місце Ольги Кобилянської не лише в українській літературі, а й в житті Лесі Українки: *Давніше написаний етюд „Вавилонський полон” хтось хоче дати до Києва..., тільки не знає, чи не з’їсть цензура* (3, с. 55); *Хтось не написав вчора, бо дуже був утомлений (а до того розкис)* (2, с. 251).

В епістолярних текстах Лесі Українки досить широко представлено описи природи, які за допомогою дієслівних метафор набувають конотативного звучання: *Оце я пишу, а на дворі світопреставлення – цілий день буря грає і дощ лупить* (2, с. 377); *сьогодні знов ударила зима, і я пригасла трошки* (1, с. 149); *однак уже йде і Рунг стоїть у*

смушевій шапці (2, с. 232). Це допомагає адресатові відчутти не лише психічний стан автора листів, але й створити у своїй уяві неповторні картини певних явищ природи. Цікавим є факт, що в цій семантичній групі здебільшого представлено дієслівні метафори, що характеризують море. Це пов'язано передусім із тим, що письменниця через хворобу змушена була довгий час перебувати біля моря, а, по-друге, воно надихало Лесю Українку на створення цікавих образів: *Хвилі так скачуть, що аж страшно дивитись, а гримають, як на баталії, тим часом сонце світить і гріє і вітру нема* (2, с. 380); *Я б гукнула, як тепер се море гукає (на морі саме буря тепер)* (3, с. 17).

Остання семантична група дієслівних метафор, що містить лексеми, які характеризують фізичний та моральний стан Лесі Українки, представлена великою кількістю лексем. Від настрою, психологічного стану Лесі Українки залежить головним чином і характер дієслівних метафор, що допомагають адресатові зрозуміти переживання, турботи письменниці. Дієслівні метафори цього семантичного типу, зазвичай, мають оцінне значення: *По-англійськи я вже бреду* (1, с. 300); *Я ж до когось раз у раз говорю душею і думкою* (3, с. 157); *Заїхати у Львів ніяк не можу, бо ледве соваюсь по світі* (2, с. 128).

Варто виокремити декілька груп цього семантичного типу: іменник у називному відмінку + дієслово; дієслово + іменник в непрямих відмінках; займенник (або іменник) називний відмінок + дієслово: *раз тільки три дні бронхіт був та нерви були трохи покапризували* (2, с. 377); *вчепилась біда нова* (3, с. 46); *коли-не-коли кашель обзивався* (2, с. 378); *останній тиждень щось було простудилась і засіла в хаті з якоюсь хрипкою* (3, с. 123); *я тепер серйозно хворіла і хотіла лізти під хірургічний ніж* (3, с. 233); *тим часом я знов трохи киснуть почала* (2, с. 248); *може колись і я, хоч наполовину, вилюднію* (1, с. 91).

В епістолярному тексті письменниці велика кількість метафоричних конструкцій, які мають будови різних типів словосполучення речень (сурядних та підрядних): *ще якийсь катар в грудях (новий дарунок щедрої природи)* (2, с. 251); *вліті мене лиха година по диких степах носить* (1, с. 131). Експресивність таких конструкцій посилена завдяки використанню експресивно вагомих лексем: *лихий, щедрий*. Важливу роль в епістолах Лесі Українки відіграють метафоричні конструкції, що за структурою та змістом відповідають сурядному реченню (чи його частині): *Я значно „склеїлась”, нападів нема* (2, с. 237); *А от скоро поїду в Єгипет, то туди ще довше йтимуть листи і там я зовсім „заглохну”* (3, с. 287). Метафоричні вирази, що за синтаксичною будовою відповідають підрядному реченню, підпорядковані одній меті – якнайточніше, якнайяскравіше передати душевні переживання письменниці: *в моїх очах є щось Мишине, бо в моєму серці є його струни* (3, с. 91); *Скажіть дядькові, що я тепер і на крилах літаю, і на чотирьох лапах лажу* (1, с. 245). Використання письменницею однакових або схожих метафоричних конструкцій дає змогу говорити про своєрідність індивідуального стилю Лесі Українки: *„кладу лапки” не абикуди, а тільки на чисті місця* (2, с. 374); *мені важно „положить лапки” в ті журнали, куди мене просили* (2, с. 374).

Дієслівні конструкції в епістолярії часто межують з художніми означеннями: *мені легко було вийти на літературний шлях, бо я з літератської родини походжу, але від того не менше кололи мене поетичні терни* (2, с. 110); афористичними виразами або прислів'ями: *Од них поли вріж та тікай* (2, с. 182); *хто не хоче коритись, нехай осідлає того фатума замість Пегаса та й їде, куди сам хоче* (3, с. 18). Таке поєднання різних тропів, фігур, інших стилістично виразних елементів виводить епістолярій на рівень художнього тексту, де використання різноманітних конструкцій є стилістично зумовленим.

Серед якісних тропів, які представлено в епістолярії Лесі Українки, можна виділити метонімію. «Метонімія – це троп, основу якого складає заміна одних назв іншими на ґрунті суміжності їх значень» [1, с. 335]. Підґрунтям метонімії служить наявність зв'язків між категоріями й поняттями в мисленні людини. Метонімія зручна для використання в усному мовленні і справляє враження мовлення «навпростець». Епістолярний текст синтезує усне (розмовне) та писемне (книжне) мовлення, тому використання цього тропа є стилістично зумовленим.

Дискусійною проблемою сучасної семасіології залишається розмежування метонімії та метафори. На думку Н. Д. Арутюнової, «метонімія тяжіє в позиції суб'єкта та інших референтних членів речення. Метафора виконує в реченні функцію характеристизації, метонімія – ідентифікувальну й орієнтована на позицію суб'єкта й інших актантів» [3, с. 31]. Виокремлюють різні типи метонімії: 1) за рівневим статусом (лексичні, словотвірні, граматичні, фразеологічні); 2) за конвенційністю в мові (системні й okazіональні); 3) за способом суміжності (різні типи перенесення) тощо [2, с. 97].

В епістолярії письменниці цей якісний троп не є досить частотним і використовується з певною стилістичною метою, характеризуючи явища, предмети, події, різноманітні стани, надає тексту листа експресивного звучання: *Найбільше мені прикро, що не знаю нічого про Михалю, – воно мені раз у раз сниться, і мордоньку його я все держу на столі коло себе* (3, с. 208) (передає любов, прихильність до брата); *скільки днів вона потребує, щоб видихати таку сцену* (3, с. 142) (характеристика трудової діяльності письменниці); *тепер трудно їхати через три речі: одно, що вибився з грошей* (3, с. 162) (характеристика певного стану).

Епістолярій письменниці містить ще один продуктивний якісний троп – епітет. «Епітет підсилює, підкреслює якусь характерну ознаку у номінальному значенні або помітну властивість предмета. Мета його використання – характеристика об'єкта з метою показу авторського сприйняття та оцінки певних рис цього об'єкта, приписуваних йому цим епітетом. Він обов'язково містить суб'єктивну оцінку відповідного факту, тобто експресивно-оцінні характеристики є сутністю епітета» [4, с. 93]. Як відзначає І. Р. Гальперін, епітет характеризує лише той об'єкт, якого він стосується [5]. Епітети, як й інші тропи, дають змогу показати предмет зображення з несподіваного боку, знайти в ньому нові риси. Визначають такі лексико-семантичні групи епітетів: традиційні (постійні), епітети внутрішньопсихологічного сприймання, кольористичні. Усі ці групи представлені в епістолярних текстах Лесі Українки і є стилістично вагомими.

Постійні епітети в листах письменниці вжито лише в звертальних конструкціях. Цей лексико-семантичний тип епітетів нечисленний, що пов'язано зі специфікою епістолярію як стилю: *Я оце від жовтня живу в сій далекій стороні, такій далекій, що мало й звісток з рідного світу сюди доходить* (3, с. 123); *родичам більше посилала коротенькі звістки, щоб знали, що я жива-здора* (3, с. 106).

Епітети другого лексико-семантичного типу частотно репрезентовані тропами внутрішньопсихологічного сприймання. Це зумовлено, передовсім, специфікою епістолярію (почуття, переживання, настрої передаються за допомогою прихованого діалогу); по-друге, особистістю адресанта (його вихованням, освітою). Леся Українка використовує в листах такі епітети, щоб підкреслити своє ставлення до знайомих, друзів; для характеристики стану природи (іноді стану душі): *Тепер у нас знов райська погода* (3, с. 35); *Я не знаю, як я терпітиму наші „безпросвітні“ ... зими* (3, с. 15); *З ширшого світу мало що чую, бо чогось добрі люди покинули до мене писати* (1, с. 140); *якби те „генералятко“ було не таке небесно-симпатичне* (3, с. 145); *Я читач-літератор, а се порода „ненормальна“, ... отруєна професійною хворобою аналізу* (3, с. 139).

Для характеристики певних явищ, станів, процесів, осіб, предметів Леся Українка використовує ще один лексико-семантичний тип епітетів – епітети кольористичні. Письменниця застосовує їх для характеристики навколишньої природи, своїх почуттів та різноманітних станів. У пейзажних замальовках, зафіксованих в епістолярії Лесі Українки, такі тропи є практично зумовленими і надають тексту листа виразності та неповторності: *Гарно се було: срібна крига, синьо-зелена вода і зовсім весняне синє небо!* (3, с. 100). Письменниця іноді використовує кольористичні епітети з нехарактерним для них значенням (не для позначення кольору, а для внутрішньочуттєвих характеристик) під час аналізу вчинків, явищ, подій та оцінки їх (і позитивної, і негативної): *Я маюся на здоров'я добре, але все-таки „чорний світ навколо мене* (2, с. 195) (негативна оцінка); *Мені Ваші вірші здалися червоними, а шум звичайно сивий буває, часом білий* (3, с. 17) (позитивна оцінка).

Кількісні тропи епістолярію письменниці не досить численні. Серед них виокремлюємо гіперболу, що як засіб експресивності поширена в художньому та уснорозмовному стилях. Це дає можливість стверджувати, що в епістолярії відбувається синтез розмовних та книжних елементів.

Письменниця застосовує гіперболу з метою підкреслення позитивних та негативних якостей людей, іноді явищ природи: *В Тифлісі був теж один такий "весняний" день, коли калюжі людської крові стояли на тротуарах до вечора* (3, с. 127); ... *якби не моє невсипуще, справді нелюдське писання, ... я була б знову дійшла до припадків...* (2, с. 149); *Такої маси квиток ... я ще зроду не бачила, всі тини рожсами залиті* (2, с. 351). Такий троп як гіпербола – досить важливий в епістолярному тексті, оскільки автор листа може передати ті надмірні почуття та емоції, які його огортають.

Аналіз фактичного матеріалу дає підстави стверджувати, що метафора в епістолярних текстах Лесі Українки є найпродуктивнішим тропом. Однією з особливостей метафори є її смислова двоплановість, тобто одночасна вказівка на основний (непрямий) та допоміжний (прямий) суб'єкти. Ефективність метафори полягає не стільки в інформаційності понять, які відносяться до певних референтів, скільки у зв'язках між цими поняттями, між їхніми асоціативними комплексами. Цей троп слугує важливим засобом не лише для передавання певної інформації в прихованому епістолярному діалозі, але й засобом експресивності, оцінного значення, що надає змістові листа конотативного звучання. Використання епітетів різних лексико-семантичних груп в епістолярних текстах Лесі Українки теж зумовлено стилістично. Письменниця вдається до застосування цих тропів з метою експресивно-оцінної характеристики осіб, явищ, станів, процесів. На відміну від логічного означення, що є об'єктивним і не містить оцінки, вказуючи або описуючи властиві цьому предмету чи явищу риси, епітет обов'язково містить суб'єктивну оцінку відповідного факту. Роль епітета в будь-якому тексті (звичайно і в епістолярному) є досить значною, він є важливим чинником формування текстової модальності. Кількісні тропи не відіграють важливої ролі в епістолярному тексті, їх можна вважати допоміжними, другорядними.

Передбачено дослідження інших тропеїчних фігур, що представлені в епістолярію Лесі Українки, та їхній вплив на формування епістолярного тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мацько Л. І. Стилістика української мови : підручн. / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; [за ред. Л. І. Мацько]. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
2. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручн. / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
3. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. События. Факты / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 339 с.
4. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка. Стилистика декодирования : Уч. пос. для фак. и ин-тов иностр. яз. / И. В. Арнольд. – Л. : Просвещение, 1973. – 303 с.
5. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : КомКнига, 2007. – 148 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Українка Леся. Зібрання творів : у 12-ти т. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 10. – 544 с.
2. Українка Леся. Зібрання творів : у 12-ти т. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 11. – 480 с.
3. Українка Леся. Зібрання творів : у 12-ти т. – К. : Наукова думка, 1979. – Т. 12. – 696 с.

Olena Krasovska

Tropes in epistolary texts of Lesya Ukrainka

The article focuses on the analysis of tropes in epistolary texts (based on the material of Lesya Ukrainka): the level of productivity in the usage of tropes is determined, the classification of tropes is presented, their function in epistolary of Lesya Ukrainka is clarified.

Key words: epistolary, tropes, metaphor, metonymy, epithet, connotation, pejorative, meliorative.

Вікторія Діц

**СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ ПРОПРІАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ В ПОЕЗІЯХ
БОГДАНА ЛЕПКОГО**

У статті здійснено аналіз семантико-стилістичних функцій пропріативів у поетичному доробку Богдана Лепкого з урахуванням найновішої систематизації онімної лексики на основі денотатно-характеристичних ознак. Визначено необхідність розширити класифікацію функцій онімів у художньому тексті.

Ключові слова: онім, семантико-стилістичні функції, пропріальна лексика.

Сучасний лінгвістичний науковий пошук зорієнтований на характеристику функціонально-прагматичних, функціонально-когнітивних та функціонально-комунікативних особливостей мовних явищ. Учені прагнуть осмислити зв'язок свідомості людини, її світосприйняття з особливостями мови.

Слово передає найтонші емоційні враження, воно наділене тісним зв'язком із віртуальним буттям, ключ до якого має лише уява людини й уміння поета вербально передати образ. Така властивість поетичної мови породжує феномен коду художньої мови з притаманними їй конотаціями. Художня мова є складною надсистемою тонких механізмів лексичної сполучуваності, які властиві ідіостилію творця з його концептуальною та мовною картинами світу, а отже, й діють в ідіосистемі поета та певною мірою в системі загальнонародної мови. В. М. Русанівський зазначає, що слід зважати на перетин різних семантичних полів, які відповідають семантичній системі мови загалом, але не завжди збігаються з нею. З'ясування таких відмінностей – одне із завдань дослідника художньої літератури [14, с. 7]. Словник образів художньої мови постійно еволюціонує. Саме в поетичному тексті художнє переосмислення слова породжує своєрідний світ, тому “техніка поезії вимагає безпосередньої зосередженості на слові” [9, с. 220].

Процес добору й переробки мовного матеріалу є універсальним для художнього мовлення всіх епох. Але, на думку Л. О. Ставицької, “кожна літературна епоха художню норму використовує по-своєму, вона її прагматично пристосовує і трансформує відповідно до насущних культурних і духовних потреб, специфічної естетичної атмосфери доби” [15, с. 20]. Під час читання твору того чи того автора в нашій свідомості наявні певні норми створення художніх текстів для відповідної історичної епохи, оскільки кожний автор перебуває під владою панівних ідей, традицій, норм та активних тенденцій розвитку мовленнєвої культури свого часу чи відображуваного у творі минулого. Відмову ж письменника від певних мовленнєвих засобів іноді сприймають як розвиток сучасної мови та його власної художньої творчості. Метою нашої статті є аналіз семантико-стилістичних функцій пропріативів у поетичному доробку Богдана Лепкого.

Естетична функція художньої мови має вияв в розгалуженій системі естетичних значень слова. Індивідуально-авторські значення слова, їхні стилістичні відтінки, емоційно-експресивні та стилістичні зрушення в семантичній системі слова віддзеркалено насамперед у лівопоетиці. Б. О. Ларін слушно зауважив, що естетичне перетворення слова в поетичному тексті максимальне порівняно з прозовим та драматичним творами [10, с. 100].

У поезії відображено індивідуальну картину простору і часу, сформовану у свідомості художника, тобто простір і час свідомості становить основу простору і часу художнього світу. Ці явища існували в літературі завжди, але мали різне вираження залежно від стильових та жанрових особливостей, що панували в певну епоху. М. М. Бахтін зазначав, що “прикмети часу розкрито в просторі, а простір осмислений і вимірений часом. Це пересічення рядів і злиття прикмет характеризує художній хронотоп” [1, с. 122].

Дослідження мови художнього тексту традиційно виокремлюють у галузь філологічних досліджень. Лінгвісти використовують різні методи й прийоми для виявлення стильових ознак. Інтерпретацію тексту, зокрема лінгвостилістичний аналіз,

виокремлюють у стилістиці мову художнього твору, з розподілом на мову прози, поезії, драматургії. На фоні наукового підходу до дослідження мови й мовлення художнього тексту виокремлюють найголовніше поняття – індивідуальний стиль, ідіостиль творця.

Системність індивідуального стилю залежить від манери думати й особливостей внутрішнього мовлення, тобто ґрунтується на встановленій ще В. Гумбольдтом діалектичній єдності мови й мислення, залежить від концептуальної та мовної картин світу письменника, які особливим чином поєднують загальне з індивідуальним. Розуміння своєрідної манери висловлювання передбачає передусім проникнення в сутність художнього тексту, змісту суті форми індивідуально-авторського стилю, особливого способу творити феноменальний, неповторний мовний світ.

У конгломераті мовних одиниць, що репрезентують апелятиви й пропріативи, саме дослідження пропріальної лексики дозволяє поглиблено та комплексно охарактеризувати загальні закономірності добору найдоцільніших лексем у певному фразовому оточенні як репрезентантів ідіостилу письменника, оскільки оніми є мовними універсальними.

На функції власних назв у художній літературі у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві було звернено увагу ще в середині ХХ ст. (З. П. Жаглова [3], М. Г. Каценеленбоген [8], М. І. Привалова [13]), проте помітний інтерес до вивчення природи та функцій поетонімів виник у кінці минулого століття (Л. О. Белей [2], В. М. Калінкін [4; 5], Ю. О. Карпенко [6; 7], В. М. Михайлов [11; 12]).

У мовознавчій літературі засвідчено чимало спроб виробити універсальну класифікацію функцій поетонімів, проте єдиного погляду на стилістичні функції пропріативів у текстах художньої мови й донині немає, оскільки не вироблено й чітких категорій поетики оніма. Л. О. Белей здійснив стилістично-функціональний розподіл антропонімів художньої літератури, виокремлюючи такі типи: характеристичні, ідеологічні, дейктичні та нейтральні [2, с. 51–56]. Л. П. Петрова зауважує, що оніми поетичного тексту, виконуючи функцію прямої номінації, сприяють розширенню фонових знань про навколишній світ комунікантів ситуації, оскільки створюють найрізноманітніші асоціативні зв'язки та образи-символи.

Класифікацію, запропоновану Л. О. Белеєм, можна застосувати не лише для характеристики антропонімів, а й для аналізу всіх поетонімів. Розглянувши поетичні дискурси Богдана Лепкого в аспекті функціонування пропріальної лексики, можна виокремити всі типи семантико-стилістичних функцій власних назв. У текстах митця зафіксовано різні типи онімів, зокрема, топонімів, які є назвами різноманітних денотатів, які виконують однакову функцію в поетичній тканині твору.

До характеристичних, які вказують на соціальну, національно-регіональну, часову й інформаційно-оцінну значущість онімів, зараховуємо такі гідроніми: *Черемоше, брате мій, Прискори бігу!* (Б. Лепкий, с. 47); *Часом сопілка в горах Заплаче, заквилить, А Черемош по зворах Шумить, шумить, шумить* (Б. Лепкий, с. 47); *Най жито, як Дунай, Покриє загін твій!* (Б. Лепкий, с. 162); *Зазеленілися кругом пожовклі лаври, Зірвавсь Див і полетів за Дін* (Б. Лепкий, с. 190); *Ні Києва ніде нема другого, Ні нашого Славутиці-Дніпра* (Б. Лепкий, с. 189); *Перша книжка. Вона коштувала Стільки праці і стільки зусилля... О, бурхлива була в Дністрі хвиля, Як Русалка з глибин виринала!* (Б. Лепкий, с. 177); *А місяць статуї сріблить, Богині і боги Здалека Петербург шумить, Нева б'є в береги* (Б. Лепкий, с. 188); *І не треба було йому поля. Від Карпат аж по Дон його нива...* (Б. Лепкий, с. 186); *Як ревів Черемош, Як шумів синій Прут...* (Б. Лепкий, с. 49).

Характеристичну функцію виконують також астіоніми: *Колись ти кораблі носив з князями До Царгорода мармурових брам...* (Б. Лепкий, с. 189); *„Дрижи, Москво! Мазепин дух, Воскрес, встає, підносить рух...”* (Б. Лепкий, с. 191); *А над Дніпром високо, ген на горі, Золотоверхий Київ, наш Сіон...* (Б. Лепкий, с. 189); *А місяць статуї сріблить, Богині і боги Здалека Петербург шумить, Нева б'є в береги* (Б. Лепкий, с. 188). Подібною семантико-стилістичною метою в поетичних дискурсах Богдана Лепкого наділені хороніми: *Присяг би, як путник в Сахарі, що бачить оазис...на хмарі* (Б. Лепкий, с. 104);

Коли сав мою колиску Вітер рідного Поділля... (Б. Лепкий, с. 32) та їхні складові сувереноніми: *Муки колись Христос за нас прийняв, Ми вмремо за Україну* (Б. Лепкий, с. 218); *Мов жалується, що весна, Сади цвітуть на Україні...* (Б. Лепкий, с. 193); *І кличу: Боже в небесах, За кров, за муки, за руїну Верни, верни нам Україну!* (Б. Лепкий, с. 213); *Ти для Русі – все рідна дитина, І за те нехай честь Тобі буде!* (Б. Лепкий, с. 207) й омоніми: *Відозвіться, ниви сонні, І заграйте, чорні бори, Свої думи невгомонні Над верхами Чорногори!* (Б. Лепкий, с. 199); *А там із Вишенським із Афонських гір Тужливий погляд слав до рідних зір* (Б. Лепкий, с. 202); *Тут над Зів'ялим листям він думав, Там з Беркутом Карпат охороняв* (Б. Лепкий, с. 202); *В життя страшній пустині, Мов на Голгофі, я писав закони* (Б. Лепкий, с. 197).

Характеристичну функцію в поетичних текстах автора виконують зрідка геортоніми: *Чи на Купала Івана Зацвіте квітками?* (Б. Лепкий, с. 75). Ідеологічну функцію в текстах митця виконують насамперед антропоніми: *„Дрижи, Москво! Мазепин дух, Воскрес, встає, підносить рух...”* (Б. Лепкий, с. 191); *Ярина з Степаном при домовині, Двох хлопців сотник Гонта приведе, Палій Псалтир читає; свято нині – Ясновельможний гетьман тут іде* (Б. Лепкий, с. 195). Іноді ідеологічну функцію мають перифрастичні антропоніми, зокрема, гонороніми та фольклороніми (антропоніми – компоненти різних фразеологічних одиниць): *В яку скалу ти джаганом не вдар, Скрізь відгукнешь тобі наш Каміняр* (Б. Лепкий, с. 202); *Розбийте з трутою пугар! Відсуньте пріч Данаїв дар!* (Б. Лепкий, с. 231). Залежно від контексту до такого стилістичного навантаження належать також пропріальні назви на означення територій – хороніми: *Ти бачив, Боже, тії каравани, Що на Сибір тягнули* (Б. Лепкий, с. 235); *Залюднили б Сибір, начинили б тюрми* (Б. Лепкий, с. 195). У таких же текстуальних умовах ідеологічне навантаження можуть мати біблійоніми: *В кріслах засіли крилошани І цензор Венедикт також. – Шашкевич! Вишак то ви, мосьпане, „Русалку” видали?* (Б. Лепкий, с. 177); *Мене не зломии скоро. Я ковальський син, Напишу книгу „З вершин і низин”* (Б. Лепкий, с. 175), до яких можна зарахувати субстантивовані предикативні одиниці, до складу яких входять хороніми, зокрема, суверенніми: *„За Україну душу і тіло” – Ми не даром співали зарання* (Б. Лепкий, с. 215). Подібну семантико-стилістичну настанову реалізують й метонімічні армоніми як різновидом ергонімів: *За гетьманом полковники на конях, І куренями виступає Січ* (Б. Лепкий, с. 195). Необхідно наголосити, що ідеологічну функцію в текстах поета, виконують прецептоніми: *Це наш владика, Це первозданий наш Андрій Уста втворив* (Б. Лепкий, с. 230).

Нейтральну функцію пропріативів виявлено у власне номінаційній значущості оніма. У поезіях Богдана Лепкого досить широке коло онімних назв різних секторів та полів покликані на реалізацію саме такої настанови. Нейтральну функцію виконують насамперед антропоніми: *Це ж для Федя вся надія, Весь маєток, весь приховок* (Б. Лепкий, с. 50); *А лежить тут Гринь, мій родич, Що дарабами теж правив* (Б. Лепкий, с. 51); *Неділя. Вечір. На горі табір Тут Гаєрсберг, а дальше – Обертор* (Б. Лепкий, с. 88); *Прийде Петрусь, Оксана, Катерина і Наймишка – найде їх повний двір. Верне з муштри, спічне, Скине одяг Тарас* (Б. Лепкий, с. 194).

Серед антропонімів нейтральну функцію виконують: а) міфоантропоніми: *На вість, що в Києві старім Явилась нова ідея, Що над степами, ніби грім, Лунає голос Прометія* (Б. Лепкий, с. 190); *Мовчить Мойсей, і в хмарах Бог мовчить...* (Б. Лепкий, с. 203); *З сирітської хатини В Давида виріс я, що з Голяфом б'ється* (Б. Лепкий, с. 197); б) теоніми: *Таж і Господь велить У законах своїх, щоб на світі любить Без різниці усіх* (Б. Лепкий, с. 115); *А як завтра? Бог знає...* (Б. Лепкий, с. 123); *А за гробом?...мій Боже, Може щось нам pomoже* (Б. Лепкий, с. 123); *На долині пекло чисте, Ближній ближнього їсть. Що за злість! Що за злість! Вереск, зойки...Христе!* (Б. Лепкий, с. 212); *Най лунають аж під хмари Ваші звуки, Най почує Господь в небі Крик розпуки* (Б. Лепкий, с. 227); *А я що? Що я? Ніяк, ніяк не пригадаю...Упала зоря...буря дуби торощить у гаю...О, Пречиста!* (Б. Лепкий, с. 241); в) фольклороніми: *З ящика Пандори*

Посиплються на тебе злидні-горе...(Б. Лепкий, с. 196); г) латиноантропоніми: *Люди йдуть І мов ті перші християни, гонені Нероном поганим, За слушну справу смерті ждуть* (Б. Лепкий, с. 229).

Інші типи пропріальної лексики також спроможні яскраво репрезентувати реалізацію нейтральної функції, зокрема астроніми: *Земля їх породила, Нехай би їх носила Земля* (Б. Лепкий, с. 131); *Глянув ліс – всох, онімів. Місяць зирнув – і поблід...*(Б. Лепкий, с. 226); *Не сумуй, хатино біла, Що у тобі тільки горя, Сеї ночі над тобою Віфлеємська зійде зоря* (Б. Лепкий, с. 185); еклезионім: *Ось чуєте? – ударив дзвін У храмі Юра...*(Б. Лепкий, с. 229); ікононім: *Біла хата, стіл дубовий, На стіні святий Микола* (Б. Лепкий, с. 179); зоопоедонім: *Бо Лис Микита, звісний горлоріз, Вже забагато виляв крові й сліз* (Б. Лепкий, с. 202).

Серед пропріативів, які були зафіксовані в поетичних дискурсах автора, лише поодинокі виконують дійсничну функцію, тобто мають власне ідентифікаційну значущість, напр.: *Або ні! Намалюй мені, брате, Наддністрянську, підгірську долину* (Б. Лепкий, с. 43).

Отже, як переконає проведений аналіз семантико-стилістичних функцій пропріативів творів поетичної мови, класифікація, запропонована Л. О. Белеєм, є не зовсім чіткою, оскільки оніми можуть виконувати одночасно дві, а іноді, й три функції. Видається доцільним поповнити типологію функцій проміжними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 124 с.
2. Белей Л. О. Українська літературно-художня антропонімія кінця XVIII–XX ст.: дис. ... д-ра філол. н. / Л. О. Белей. – Ужгород, 1996. – 393 с.
3. Жаплова З. П. Стилистические функции имен собственных в „Мертвых душах” Н. В. Гоголя / З. П. Жаплова // Ученые записки Азербайджанского педагогического института русского языка и литературы. Серия филологическая. – Баку, 1957. – Вып. 5. – Ч. 1. – С. 88–126.
4. Калинин В. М. Поэтика онима / В. М. Калинин. – Донецк : Юго-Восток, 1999. – 408 с.
5. Калинин В. М. Теоретичні основи поетичної ономастики : дис. ... д-ра філол. н. / В. М. Калинин. – Донецьк, 2000. – 464 с.
6. Карпенко Ю. А. Имя собственное в художественной литературе / Ю. А. Карпенко // Филологические науки. – 1986. – № 4. – С. 34–40.
7. Карпенко Ю. А. Специфика имени собственного в художественной литературе / Ю. А. Карпенко // Onomastica XXX. – 1986. – С. 6–22.
8. Каценеленбоген М. Г. Функция собственных имен в сказках М. Е. Салтыкова-Щедрина / М. Г. Каценеленбоген // Русский язык в школе. – 1950. – № 1. – С. 8–15.
9. Колшанский Г. В. О природе контекста / Г. В. Колшанский // Вопросы языкознания. – 1959. – № 4. – С. 47–50.
10. Ларин Б. А. Эстетика слова и язык писателя. Избранные статьи / Б. А. Ларин. – Л. : Худож. лит., 1974. – 288 с.
11. Михайлов В. Н. Лингвистический анализ ономастической лексики в художественной речи : учебное пособие / В. Н. Михайлов. – Симферополь : СимФГУ, 1981. – 28 с.
12. Михайлов В. Н. О специфике литературной ономастики / В. Н. Михайлов // Вопросы стилистики : Стилистика художественной речи. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1988. – С. 3–19.
13. Привалова М. И. Функции личных имен и фамилий в произведениях М. Е. Салтыкова-Щедрина / М. И. Привалова // Ученые записки ЛГУ. Серия филологических наук. – № 161. – Вып. 18. – Л., 1952. – С. 129–148.
14. Русанівський В. М. Семантична глибина слова : з таємниць Шевченкової мови / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1991. – № 2. – С. 3–7.
15. Ставицька Л. О. Эстетика слова в художній літературі 20–30 рр. XX ст. / Л. О. Ставицька. – К. : Правда Ярославичів, 2000. – 156 с.

Victoriya Dits

Stylistic functions of proprial vocabulary in the Bohdan Lepkiy creation

The article deals with the analysis of semantic-stylistic proprials functions in the poetic creation of Bohdan Lepkiy, taking into consideration the newest systematization of onim vocabulary on the basis of denotative – characteristic features.

The necessity of onim function classification widening in the fiction was defined.

Key words: onim, semantic-stylistic functions, propriat vocabulary.

Олена Цапок

ФАКТИЧНІ ПОМИЛКИ В ЗАГОЛОВКАХ УКРАЇНСЬКИХ ДРУКОВАНИХ ЗМІ

Статтю присвячено проблемі точності та достовірності фактажу в заголовках до журналістських матеріалів у вітчизняних друкованих медіа. Розкрито поняття факт, описано джерела фактичних відомостей, висвітлено типові фактичні помилки в заголовках друкованих ЗМІ й запропоновано шляхи усунення таких помилок.

Ключові слова: факт, джерела інформації, фактичні помилки.

Одним із важливих стандартів подання інформації в ЗМІ є вимога точності журналістського матеріалу, що полягає у відповідності повідомлення реальним фактам. Дотримання названого стандарту передбачає ретельну перевірку фактичних даних, які будуть оприлюднені через медіа. Від цього залежить інформаційна цінність повідомлення та репутація ЗМІ, що його поширює. Крім того, за публікацію недостовірних відомостей може наставати правова відповідальність і журналіста, і редакції ЗМІ. Водночас потрібно констатувати, що неточності в інформаційних матеріалах неодноразово трапляються в сучасних українських ЗМІ. Їхнє виникнення зумовлене психологічними особливостями сприйняття та інтерпретації дійсності, надзвичайною швидкістю комунікативних процесів, пов'язаних із поширенням інформації та недбалістю журналістів на етапі перевірки достовірності відомостей.

Об'єктом нашого дослідження обрано фактичний матеріал, опублікований у друкованих регіональних ЗМІ та на всеукраїнських інформаційних електронних ресурсах. Предметом дослідження є фактичні помилки, допущені в заголовках до матеріалів зазначених медіа.

Варто зазначити, що факт як основа журналістських публікацій неодноразово був об'єктом вивчення науковців. Так, докладне потрактування поняття „факт” подав дослідник В. О. Карпенко [4, с. 65]. На неоднозначність тлумачення факту в журналістиці та диференціацію фактів на реальні й відображені вказали науковці З. Є. Дмитровський [1, с. 11], В. Й. Здоровега [2, с. 86] та В. В. Різун [6, с. 176]. Особливості редагування фактичного матеріалу й типи фактичних помилок у друкованих ЗМІ проаналізували вчені К. М. Накорякова [5, с. 177–183] та А. О. Капелюшний [3, с. 115–142]. Однак, попри наведені дослідження, проблема точності й достовірності фактичного матеріалу в ЗМІ розкрита неповністю. Так, більш докладного висвітлення потребує питання фактичних помилок у заголовках сучасних друкованих ЗМІ. Також доцільно проаналізувати причини виникнення таких помилок та можливі шляхи їхньої нейтралізації. Сказане зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Його мету становить аналіз фактичних помилок, допущених у заголовках до повідомлень у друкованих медіа. Відповідно до поставленої мети було сформульовано такі завдання: по-перше, чітко визначити поняття факт з погляду журналістики й подати класифікацію таких фактів; по-друге, проаналізувати типові фактичні помилки в заголовках друкованих ЗМІ; по-третє, розкрити причини їхнього виникнення та шляхи забезпечення від журналістських помилок у матеріалах, що містять фактичні дані.

Насамперед варто зазначити, що добір фактичного матеріалу для майбутньої журналістської публікації є важливим етапом її створення. Вибір певних фактів для оприлюднення надає їм особливої значущості, яка виявляється в можливості впливати на громадську думку та формувати її. З огляду на важливість фактів у журналістиці доцільно подати визначення цього поняття з позиції зазначеної галузі. Більшість журналістикознавців (В. Й. Здоровега, А. О. Капелюшний, В. О. Карпенко, В. В. Різун та ін.) вважає, що факт – це фрагмент дійсності, наприклад явище, подія, які є чи були в реальності, а також це реальність, відображена в нашій свідомості.

Сукупність фактів становить фактичний матеріал публікації. Таким матеріалом у друкованих ЗМІ є твердження про існування та перебіг події, явища, власні імена, географічні назви, дати, кількісні показники, а також цитати [3, с. 115–116]. Крім того, зазначений матеріал може містити ілюстрації у вигляді світлин, графіків та діаграм, а також підписи до них.

Аналіз журналістських матеріалів, проведений нами відповідно до завдань дослідження, засвідчив, що помилки в заголовках є найбільш поширеними фактичними анормативами в друкованих ЗМІ. З-поміж них найчастіше виникає невідповідність між змістом заголовків та повідомлень. Така невідповідність зазвичай буває частковою і стосується наведення певних кількісних даних у заголовку і в тексті публікації. Наприклад, в одному з випусків черкаського регіонального видання „От и до” в рубриці новин було розміщено повідомлення під назвою „Усі нагороди в руках черкашан” („От и до” від 6. 10. 09). Далі в статті зазначено, що на чемпіонаті України „абсолютним чемпіоном стала збірна дівчача команда. В індивідуальних заліках срібну медаль отримав у своїй віковій категорії Роман Сидоренко, який, виконавши норматив майстра спорту, поступився кількома очками київському спортсменові. Бронзову нагороду виборів Іван Нікітін. Серед дівчат найкращі результати показала Марина Семенько, яка виборола III місце”. Однак з опису стає очевидним, що черкашани здобули значну кількість нагород, але не всі, як заявлено в заголовку.

Подібну фактичну помилку допущено в інформаційній замітці, опублікованій на електронній сторінці видання „Кореспондент” під назвою „США вперше збили балістичну ракету лазером” (<http://ua.korrespondent.net/tech/1046707>). Відразу після заголовка подано таке речення: „Американське Агентство протиракетної оборони (MDA) провело випробування бойового лазера повітряного базування, в ході яких вперше були збиті балістичні ракети”. Із наведеного матеріалу читачі не в змозі отримати достовірну інформацію про те, одну ракету чи кілька було збито лазером. Описану помилку не можна вважати тільки фактичною. Зафіксована розбіжність є також свідченням порушення логічного закону тотожності, відповідно до якого кожна думка, наведена в тексті, під час повторення повинна мати тотожний визначений стійкий зміст.

Іншим випадком розбіжності між заголовком та змістом публікації є констатація факту (події, що відбулася; ситуації, що склалася) без його підтвердження в тексті матеріалу. Так, у матеріалі із заголовком „П’яний український посол став винуватцем кількох ДТП у Сеулі”, розміщеному на електронному ресурсі видання „Кореспондент” (<http://ua.korrespondent.net/ukraine/1029336>), йдеться про те, що український дипломат за один день став винуватцем двох ДТП. Далі в замітці зазначено, що він „імовірно, перебував у стані алкогольного сп’яніння” і що „відмовився проходити процедуру медичного огляду, пославшись на дипломатичний імунітет”. Таким чином, факт скоєння ДТП у стані алкогольного сп’яніння не було встановлено остаточно, а відтак твердження, винесене в заголовок повідомлення, є помилковим.

Окремо варто назвати фактичні помилки в заголовках ЗМІ, спричинені неправильним порядком слів у реченні. Наприклад, на підставі заголовка „Аватар” потіснив фільм про кохання солдата читач може зробити висновок, що фільм Джеймса Кемерона „Аватар” у касовому рейтингу потіснив інший фільм („Газета по-українськи” від 08.02.10.). Натомість із тексту публікації стає відомо, що ситуація є протилежною: „Фільм Джеймса Кемерона „Аватар”, що тримався на першому місці з моменту виходу в кінці грудня 2009 року, поступився лідерством фільму Лассе Хальстрема „Дорогий Джон”. Неправильний добір та порядок слів у заголовку публікації зумовлює двозначне тлумачення ситуації, що спричиняє фактичну помилку.

Особливо невдалим щодо фактажу є заголовок, у якому спотворено факти через неправильне стилістичне й синтаксичне оформлення цього заголовка. Так, один із матеріалів у „Газеті по-українськи” названо „*Рак головного мозку викликають не мобілки – вчені*” („Газета по-українськи” від 04.12.09.). Синтаксичну конструкцію побудовано та пунктуаційно оформлено таким чином, що реципієнт помилково може сприйняти вчених причиною раку головного мозку. Зокрема, такий висновок можна зробити через наявність тире між іменником *мобілки* та лексемою *вчені*. Наявність перед іменником заперечної частки *не* підкреслює протиставні семантико-синтаксичні відношення між зазначеними вище словами, а отже, передбачає вживання тире. Насправді ж автор публікації мав на увазі слова лікарів про те, що використання мобільних телефонів не спричиняє раку головного мозку. Підтвердженням цьому є такі слова публікації: *Група вчених з Данського товариства по боротьбі з раковими захворюваннями (Danish Cancer Society) переконалася в тому, що кількість пухлин у мозку в дорослих людей не змінилася з початком використання мобілок, тобто мобільні телефони рак не викликають*. Якщо журналіст хотів подати висловлювання лікарів у заголовку, а саме так часто вказують на інформатора, йому потрібно було оформити таке висловлювання як пряму мову, правильно зазначивши джерело повідомлення: *Вчені: Рак головного мозку викликають не мобілки*.

Варто зауважити, що в заголовках вітчизняних друкованих ЗМІ трапляються фактичні помилки, пов'язані з неправильним написанням власних назв. Наприклад, в одному з матеріалів допущено помилку в назві найбільшої пошукової системи Google: *Рейтинг найвідвідуваніших ресурсів інтернету очолив Goolge* („Газета по-українськи” від 05.08.09.). Фактичну неточність допущено через перестановку місцями двох літер – *g* та *l*.

Таку ж помилку допущено й в іншому заголовку, де неточно подано прізвище відомого актора Бреда Пітта. У заголовку *Наречений Кільчицької схожий на Бреда Піта* це прізвище надруковане без подвоєння приголосних *tt* („Газета по-українськи” від 09.02.10.).

Фактичну й орфографічну неточність допущено й у прізвищі співака Боббі Макферріна. Так, у заголовку до однієї з газетних публікацій у його прізвищі після частки *Мак* наступну частину помилково подано з великої літери: *Боббі МакФеррін заспівав „Ой, летіли дикі гуси”* („Газета по-українськи” від 01.02.10.). За правилами чинного українського правопису частка *Мак-*, яка передує прізвищу і разом із ним становить його невід'ємну частину, пишеться через дефіс або разом, якщо в такій формі їх засвоїла українська мова (напр., *Макдональдс*). Тому відповідно до зразків написання, поданих у правописі, з великої літери слід писати тільки першу букву прізвища [7, с. 114].

Ще в одному заголовку орфографічно неправильно подано прізвище відомого англійського письменника: *Оскар Вайльд замість шарфа носив змію* („Газета по-українськи” від 15.10.09.). Відповідно до норм українського правопису англійська літера *w* у власних назвах передається звичайно через *в*: *Вашингтон, Вебстер, Веллінгтон, Вільсон, Вільямс, Вінер, Вінніпег* та ін., але за традицією пишемо літеру *у* в таких власних назвах: *Уайльд, Уеллс, Уельс*. Тож прізвище письменника традиційно потрібно було написати *Уайльд* [7, с. 103].

Варто зазначити, що типовою фактичною помилкою в заголовках українських видань є розбіжність у кількісних даних. Наприклад, в одному із заголовків до інформаційної замітки зазначено: *Пієлонефрит – хвороба кожного другого черкасця*. Зі змісту публікації стає відомо, що насправді цю хворобу констатують у кожного другого пацієнта лікарів-урологів, а не кожного другого черкасця загалом. Про це свідчать, зокрема, такі слова: *У сезон холодів кількість хворих зростає: кожен другий пацієнт приходиться до урологів із пієлонефритом* („Вечірні Черкаси” від 30.11.09.). Таким чином, показники, наведені в заголовку, значно перебільшені й спотворюють реальну картину поширення хвороби.

В іншому випадку спотворення кількісних даних пов'язане із неправильним використанням лексеми *кілька*: *Напередодні вихідних у підвалі школи с. Соколівка виявили кілька змії* („Черкаська вежа” від 4.03.09.). У тлумачному словнику подано таке лексичне значення вищевказаної лексеми: „невизначена мала кількість (у межах від трьох до десяти)” (1, с. 834). Водночас далі з тексту публікації стає відомо, що знайшли тільки дві змії: *Для очистки школи від „небезпечних сусідів” у Соколівку направили спеціалістів, які під час перевірки підвалу вилучили з нього й знешкодили 2 змії*. Тож використання числівника *кілька* спонукає до неправильного сприймання реальних кількісних даних.

Наведені приклади фактичних помилок у заголовках друкованих медіа свідчать передусім про неухважність, а почасти й недбалість і журналістів, і редакторів, і коректорів окремих українських видань. Часто причиною фактичних помилок у заголовках цих видань є не тільки неухважність, а й порушення законів логічного мислення та норм орфографії. Щоб уникнути таких помилок, надалі працівникам ЗМІ потрібно здійснювати ґрунтовну внутрішньотекстову перевірку журналістських матеріалів, зіставляючи зміст заголовків зі змістом тексту повідомлення. Крім того, усі власні назви й цифрові дані необхідно ретельно перевіряти за надійними джерелами інформації, наприклад, довідковими виданнями, офіційними виданнями державних органів тощо. Запобігти фактичним помилкам, пов'язаним із порушенням норм орфографії, допоможе використання словників та чинного „Українського правопису”.

Отже, поширеними фактичними помилками в друкованих медіа є помилки в заголовках. Зазвичай вони виявляються в розбіжності між змістом заголовків та повідомлень, що пов'язано з неточним слововживанням, неправильною побудовою синтаксичних конструкцій, порушенням логічних та орфографічних норм. Попередити зазначені помилки можна завдяки ретельній перевірці фактичних даних за надійними джерелами та за допомогою ґрунтовного аналізу внутрішньотекстових зв'язків. Презентоване дослідження не є вичерпним і може бути продовжене в аспекті вивчення інших фактичних анормативів у друкованих ЗМІ. Зокрема, перспективним є ретельний аналіз фактичних помилок у цитатах, статистичних даних тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитровський З. С. Телевізійна інформація: теорія і практика : навч. посібник / З. С. Дмитровський. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 128 с.
2. Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості : навч. посібник / В. Здоровега. – Львів : ПАІС, 2000. – 180 с.
3. Капелюшний А. О. Редагування в засобах масової інформації : навч. посібник / А. О. Капелюшний. – Львів : ПАІС, 2005. – 304 с.
4. Карпенко В. О. Журналістика: основи професійної комунікації / В. О. Карпенко. – К. : Нора-прінт, 2002. – 348 с.
5. Накорякова К. М. Литературное редактирование : учеб. пособие / К. М. Накорякова. – М. : Издательство ИКАР, 2006. – 432 с.
6. Різун В. В. Літературне редагування : підручник / В. В. Різун. – К. : Либідь, 1996. – 240 с.
7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – 288 с.

ДЖЕРЕЛА

1. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко; вид. друге, доповнене. – К. : „Аконіт”, 2001. – Т. 1. – 928 с.

Olena Tsapok

Actual errors in the titles of Ukrainian printing MASS-MEDIA

The article is devoted to the problem of exactness and authenticity of facts in titles to journalistic materials in domestic printing medias. A concept “fact” is exposed, the sources of actual information are described, typical actual errors are reflected in the titles of printing MASS-MEDIA and the ways of removal of such errors are offered.

Keywords: fact, information generators, actual errors.

Людмила Солодка

ПОВТОР ГАЗЕТНОГО ЗАГОЛОВКА В МЕДІАТЕКСТІ ЯК ЗАСІБ ЙОГО ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО УВИРАЗНЕННЯ

У статті розглянуто газетний заголовок як структурну категорію. Зосереджено увагу на системі виразних засобів журналістики, зокрема проаналізовано лексичні, семантичні та комбіновані повтори заголовка в медіатексті як прийоми підсилення виразності газетного матеріалу.

Ключові слова: медіатекст, газетний заголовок, лексичний повтор, семантичний повтор.

Особливу увагу журналістикознавців на сучасному етапі розвитку пресолінгвістики привертають засоби увиразнення заголовків у дискурсі мас-медіа. Незважаючи на потужний розвиток радіо, телебачення та Інтернету, газетні видання сьогодні продовжують займати помітне місце в житті суспільства.

Щоб „утримати” свого читача, редактори повинні з повагою ставитися не тільки до внутрішнього наповнення, змісту газет, а й до зовнішнього оформлення їх, тобто до всього, що має привернути й затримати погляд читача, який поспіхом переглядає газетну сторінку або „ковтає” свою звичну газету. „Обличчя” видання багато в чому залежить саме від заголовків матеріалів, головне призначення яких – керувати увагою читача. «У сучасному світі читачі газети є значною мірою поглиначами заголовків», – стверджують автори посібника з редагування друкованих медіа Д. Баулс, Д. Борден і В. Риверс. Зокрема, вони переконані, що принцип кондензованого подання інформації в заголовках сприяє їхньому використанню в ролі знаряддя експрес-моніторингу, «ознайомлювального» сканування змісту [6, с. 153].

Як фокус семантичної організації журналістського твору та структурну категорію розглядає заголовок дослідниця Л. Павлюк. На думку вченої, стиль заголовків репрезентує концепцію видання, «вибирає», формує його аудиторію. Сучасні медіа концептуально змінили ставлення до способу називання текстів у ЗМІ, зокрема в пострадянську епоху значно посилено увагу до інформативної основи та засобів рекламного аранжування заголовка. Українські видання поступово відмовлялися від заголовків-штампів і засвоювали конкретно-номінативну стильову манеру, завдяки якій, власне, і набувала виразності функціональна специфіка заголовка як окремого дискурсу, самостійного засобу трансляції ідей та фактів [4, с. 285].

Незважаючи на те, що журналістами накопичено багатий досвід дослідження творення заголовків, все-таки в журналістській науці на сьогодні немає спеціальної теорії заголовка. Заголовки вивчали переважно в плані синтаксично-композиційної структури; менше уваги звертали на лексико-семантичний, експресивно-емоційний і естетичний аспект питання, тому важливість вивчення лінгвістичних засобів увиразнення газетних заголовків очевидна.

Заголовок розташований над текстом, це дає змогу йому функціонувати як самодостатній мовній одиниці. Такі заголовки виразні самі собою й зрозумілі ще до прочитання тексту. Існує багато засобів актуалізації газетних назв. Журналіст може використовувати для створення виразного заголовка практично будь-який мовний засіб за умови, що заголовок має бути доцільним і експресивним. Розглянемо деякі найуживаніші в сучасній українській публіцистиці засоби увиразнення газетних назв.

Досліджуючи функціонування імен у публіцистичному стилі, В. Ільченко розглядає ономи як „актуалізатори” в газетній назві [2, с. 172]. Дійовим чинником посилення перлокутивного ефекту мови ЗМІ Т. Гаврилова називає трансономізацію [5, с. 121]. Трансономізовані одиниці найчастіше використовуються журналістами як заголовки статей, рубрик тощо. І це не випадково, адже „в газетній замітці до інформаційного змісту її назви доєднується рекламно-агітаційний” [1, с. 44]. Саме заголовок часто є „поштовхом” до читання всього тексту. Ідеонім виконує ідеосносну функцію, характеризує роль тощо.

Аналіз фактичного матеріалу дає змогу стверджувати, що найчастіше журналісти застосовують такі мовні засоби увиразнення газетних заголовків: незвичайна ситуація;

терміни, іменники в метафоричному значенні; обігрування багатозначності слів; пряме застосування фразеологічних одиниць, а також їх трансформація; виразні синтаксичні конструкції, інверсія; тавтологія, оксюморон, метафора, гра слів; трансономізація онімів; римовані рядки.

Традиційно виразність заголовків виявляється ще до ознайомлення з текстом. Але є й такі випадки, коли заголовок набуває експресії, взаємодіючи з цілим газетним матеріалом. Для посилення виразності газетного матеріалу, привернення додаткової читацької уваги до змісту статті цей компонент тексту може повторюватися. Дослідниця Е. Лазарева розрізняє лексичний і семантичний повтори заголовка в тексті [3, с. 35].

Лексичний повтор означає, що в тексті може повторюватися як весь заголовок, так і окреме слово або слова. При цьому думка, зазначена в назві, ніби перегукується з темою всього матеріалу.

У статті „Музей одного фільму” (СП. – 2002. – 30 серпня – 5 вересня. – № 35 (151). – С. 16) заголовок повністю повторюється на початку матеріалу: „У містечку Верховині на Гуцульщині створено, мабуть, найунікальніший музей у світі, котрий достойний занесення у книгу Гіннеса. Це – музей одного фільму”. Тим самим ще раз зацентровано увагу на темі матеріалу, відображеній у назві, тобто далі в статті йтиметься про історію створення цього музею. Крім того, читачеві буде цікаво дізнатися, що ж це, власне, за фільм. Повторюваний заголовок може бути дещо видозмінений, як-от у замітці „Рок для патріотів” (УС. – 2002. – 10 – 16 жовтня. – Ч. 41 (3145). – С. 14). У першому ж реченні ми читаємо: „Похмуре недільне надвечір'я пройшло у столиці під знаком потужної патріотичної рок-акції”.

Заголовок може повторюватися один раз у кінці тексту, при цьому можна говорити про кільцевий повтор. Публікацію „Гілочка калини червоної” (УС. – 2002. – 10–16 жовтня. – Ч. 41 (3145). – С. 10) присвячено річниці УПА. У ній ідеться про одного з лідерів партизанського відділу Української Повстанської Армії, розстріляного фашистами в далекому 1942 році; наприкінці тексту читаємо: „Ми ще прийдемо сюди. Поставимо огорожу, насиплемо могильний пагорб, принесемо квітів... Знайдемо матір Ярослава, коли це, звісно, жива, і передамо від нього невеличку гілочку калини червоної”. Ця психологічна деталь ще раз підкреслює трагізм описуваних подій.

На цей вид повторів слід звернути увагу, оскільки тут використано відразу дві стилістично сильні позиції: заголовок і кінець тексту. Дослідники встановили, що заголовок, початок і кінець тексту найчастіше привертають увагу читачів, тут діє своєрідний „фактор краю” [3, с. 37]. В аналітичній статті „Епоха „релігійних супермаркетів” (Д. – 2002. – 25 січня. – № 15 (1276). – С. 8) автор порушує проблему поширення харизматичних громад і відповідно ставлення до них традиційної церкви. Своєрідне вирішення проблеми запропонувала журналістка в кінці статті: „А заборонити нічого неможливо, як би цього не вимагали від держави незадоволені традиційні церкви. Бо пусті храми – то їхні власні проблеми, а не державні. Сьогодні за парафіянина треба боротися – прийшла епоха релігійних супермаркетів”.

Досі ми говорили про одиничний повтор заголовка в тексті. Але назва може повторюватися два рази й більше в різних частинах матеріалу. У статті „Право на старомодність” (Д. – 2002. – 25 січня. – № 15 (1276). – С. 2), де йдеться про фотохудожницю, ключове слово заголовка повторюється всередині матеріалу: „У місті, що в дні „Документів” стає центром насиченого новітніми віяннями contemporary art, вона не боїться демонструвати дуже традиційні за технікою виконання роботи, без мінімальної комп'ютерної обробки. А за сюжетністю навіть старомодні: в основному – це пейзажі”, а наприкінці статті повторюється весь заголовок: „Що ж, право на свободу творчості включає в себе право на старомодність”, цим самим ще раз підкреслюючи творче кредо митця.

Якщо заголовок або його частина повторюється всередині тексту, він є опорним пунктом, що зосереджує увагу читача на якомусь компоненті змісту матеріалу. Відгук на статтю „Кому і чим завинила Переяславська Рада?” (ГУ. – 2002. – 3 серпня. – № 140. –

С. 8) автор назвав „*Чи не час уже й себе поважати?*” (ЛЮ. – 2002. – 12 вересня. – № 31 (4976). – С. 2). Щоб підкреслити значущість тези, винесеної в заголовок, дописувач повторив цю фразу в двох стилістично сильних позиціях тексту: на початку матеріалу – „...*А питання таке: чи не час уже й нам себе поважати, поглянувши тверезими очима на свою минувшину так, як на неї дивились віддавна краці сини українського народу?*” і в кінці – „*Переяславську Раду радісною подією свідомі українці вважати не можуть, бо пора вже й нам себе поважати*”.

Заголовок може червоною ниткою проходити через увесь матеріал. Тоді ми маємо наскрізне повторення. Так, у замітці „*Нова каплиця для старого дуба*” (Д. – 2002. – 11 жовтня. – № 185 (1446). – С. 2) йдеться про спорудження каплиці біля історико-культурного комплексу „700-річний Запорізький дуб”. У тексті кілька разів повторюються слова, які, власне, і є предметом мови: „*каплиця*”, „*дуб*”, „*запорізький дуб*”, „*знамените дерево*”, „*унікальне дерево*”. Замінюючи слово „*дуб*” контекстуальними синонімами з позитивною оцінкою, автор тим самим підкреслює значущість описуваних подій. Лексичний повтор у цьому випадку виконує функцію номінативну, й стилістичну, й оцінювальну.

Ще одна функція наскрізного повтору – інтегративна, адже повторення заголовка по всьому тексту є ще й ефективним стилістичним додатковим засобом інтеграції тексту, який об'єднує в єдине ціле його частини. Наскрізний повтор можна вважати також образним засобом, що передає авторську оцінку й посилює оцінний аспект твору.

Семантичний повтор заголовка – це повторення в тексті значення, закладеного в заголовку. Семантичний повтор виражається словами та словосполученнями, що належать до одного семантичного поля. Складниками такого поля можуть бути слова, що мають спільний елемент значення. У результаті вживання таких слів цей спільний елемент (спільна сема) повторюється.

Наприклад, у замітці із заголовком „*Браковані бомби*” (УМ. – 2005. – 22 січня. – № 12 (2553). – С. 2) йдеться про авіабомби часів Великої Вітчизняної війни, які знайшли пастухи на колишньому військовому полігоні. Семантичне значення заголовка повторюється в кінці тексту: „*За припущенням саперів, боєприпаси пролежали у землі з 1942 року... Фахівці не виключають, що радянські бомби могли бути з дефектом... Тож тільки тепер у степу „еменесникам” довелось ліквідувати той фронтовий брак*”.

Кілька разів семантичне значення заголовка повторюється в тексті інформаційного повідомлення „*Берлін матиме „Путівник” по Києву*” (УМ. – 2005. – 22 січня. – № 12 (2553). – С. 2). На початку: „...*фільм Олександра Шапіто „Путівник” буде показано в програмі „Форум молодого кіно” на 55-му Міжнародному кінофестивалі в Берліні...*”, частково семантичне повторення маємо всередині матеріалу: „*Путівник*” – *цілком мирна картина із 11 новел про Київ, з яких глядач дізнається цілком реальні адреси нічних клубів і ресторанів, ціни на житло і продукти на ринках, смаки киян, ринок праці тощо*”, а також наприкінці повідомлення: „*Субтитри зробили за півтори доби і в терміни вклалися, тепер режисер Олександр Шапіто і продюсер Сергій Баранов 11 лютого збираються виїжджати в Берлін*”.

Цікавим є те, що перший семантичний повтор повідомляє про саму подію, інформацію яку обіграно в заголовку, другий повтор розкриває інтригу, на якій, власне, й побудовано заголовок, а в третьому повторі додаються якісь деталі, що теж стосуються заголовка. Так, про факт, який став приводом до написання кореспонденції „*Коронований Робінзон у спідниці*” (УМ. – 2005. – 22 січня. – № 12 (2553). – С. 11) ми дізнаємося з перших же рядків, у яких, зокрема, іншими словами передано значення заголовка: „*Киянка Марина Горобець здобула корону на світовому фіналі конкурсу Miss Tourism International – 2004, ставши першою віце-міс*”. Чому „*коронований*” саме „*Робінзон*”, ми знаходимо всередині тексту: „*Першою прочитаною книжкою Марини були „Пригоди Робінзона Крузо” Даніеля Дефо. Звідси й почалися її пригоди*”. Завершальним акордом звучить семантичне повторення заголовка в останньому абзаці: „*Тепер Марися... вдома. Навчається за магістерською програмою з журналістики... Працює кореспондентом*”.

журналів „Міжнародний туризм” і “Welcome to Ukraine”. І вірить, що найголовніша пригода її життя ще попереду”.

Аналіз фактичного матеріалу дає змогу стверджувати, що в тексті має місце комбіноване вживання лексичних і семантичних повторів заголовка. Прикладом цього є кореспонденція „Нехороша квартира” (УМ. – 2005. – 13 січня. – № 5 (2546). – С. 7), у якій ідеться про те, чому новообраний президент не хоче в’їжджати в оселю свого попередника, які версії існують із цього приводу і де все ж таки буде розміщено адміністрацію президента. Будівлю на вулиці Банковій автор назвав „нехороша квартира”. Це значення передається в тексті словами, що входять до одного лексико-семантичного поля й мають елемент указанного значення або набувають його в контексті: „кумівська обитель на Банковій”, „адміністративний дім, нашпигований жучками”, „негативна назва: Банкова, бо там сидів Кучма”. Окрім того, автор використав двічі ще й лексичні повтори, цим самим підкреслюючи авторську оцінку описуваного: “Уявлення про робочу резиденцію Леоніда Кучми на Банковій – як про булгаковську „нехорошу квартиру № 50...”, „Віктор Ющенко після 26 грудня неодноразово ділився з українцями своїми пересторогами щодо цієї „нехорошої квартири”, розмірковуючи про інакше місце для нової президентської канцелярії”. Лексичні й семантичні повтори заголовка в тексті утворюють наскрізний образ, який передає авторську іронію.

Як і лексичний, семантичний повтор заголовка в журналістському матеріалі може розміщуватися на початку, в середині чи в кінці, а також у самому тексті.

Систему лексичних та семантичних повторів заголовка в газетному тексті зображено схематично (Рис. 1).

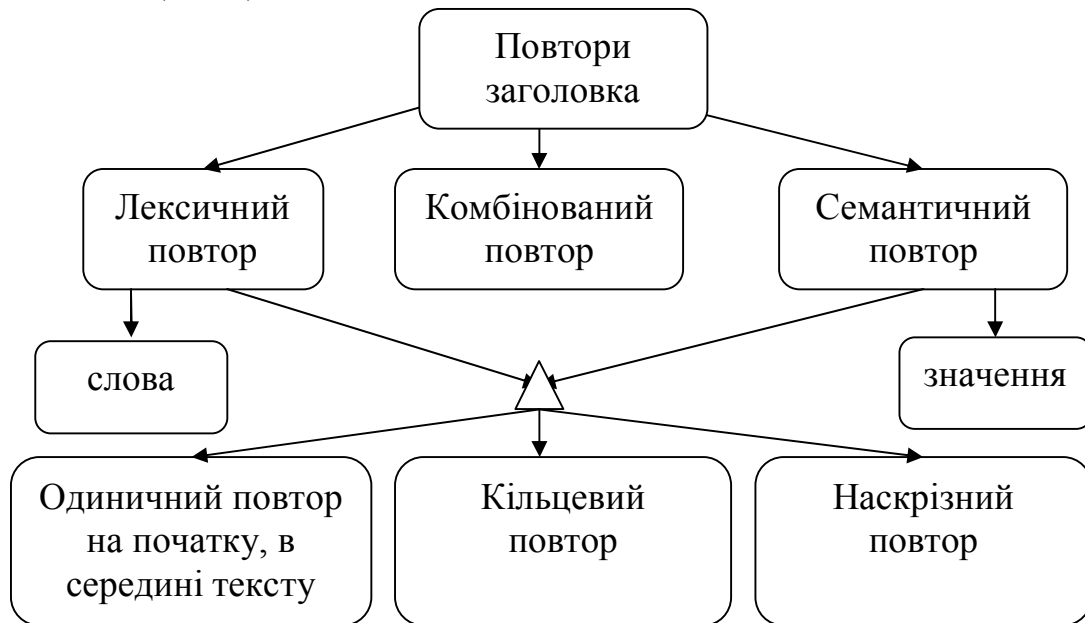

Рис. 1. Повтори заголовка в тексті

Проаналізувавши засоби увиразнення газетних заголовків, ми дійшли висновку, що лексичні, семантичні та комбіновані повтори назви в медіатексті підсилюють виразність газетного матеріалу, привертають додаткову читацьку увагу до змісту статті, уникаючи при цьому «штучної інтенсифікації експресивної сторони заголовка на шкоду його інформаційним завданням» [4, с. 392].

Практичне значення одержаних результатів бачиться в можливості багатоаспектного використання їх у практиці редагування журналістських матеріалів. Результати дослідження можуть бути цікавими як для науковців, що спеціалізуються у відповідній сфері та вивчають окреслені проблеми, так і для всіх, хто фахово займається українською журналістикою взагалі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьев Л. Г. Семантична структура фразеологічних одиниць сучасної української мови та особливості її формування / Л. Г. Авксентьев // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 43–46.
2. Ільченко В. І. Актуалізатори в газетному заголовку / В. І. Ільченко // Наукові записки Інституту журналістики. – К., 2002. – Т. 8. – С. 172–175.
3. Лазарева Э. А. Заголовок в газете : учеб. пособие для студентов-журналистов / Э. А. Лазарева. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1989. – 96 с.
4. Павлюк Л. Заголовок у дискурсі мас-медіа: семантико-змістові риси і функціонально-структурні типи / Л. Павлюк // Теле- та радіожурналістика. – 2010. – Вип. 9. – С. 285–293.
5. Шульга Т. А. Особливості розвитку лексичної системи української мови ХХ ст. / Т. А. Шульга, Т. О. Гаврилова // Актуальні проблеми металінгвістики: наук. зб. – Черкаси, 2001. – Ч. 2. – С. 121–125.
6. Bowles D., Borden D., Rivers W. Creative Editing for Print Media, 1993.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

СП – “Слово Просвіти”
 УС – „Українське слово”
 ГУ – “Голос України”
 Д – „День”
 ЛУ – „Літературна Україна”
 УМ – “Україна молода”

Lyudmyla Solodka

Repetitions of newspaper title in mediatext as facilities of the leksiko-semantic underlining

A newspaper title as structural category is considered in the article. Concentrated attention on the system of expressive facilities of journalism. Lexical, semantic and combined repetitions of the name are in particular analysed in mediatext as receptions of strengthening of expressiveness of newspaper material.

Keywords: mediaphototypograph newspaper title, lexical repetition, semantic repetition

Зоя Комарова

КОДИФІКОВАНІ НОРМИ ПОДВІЙНОГО НАГОЛОШУВАННЯ
ПРИКМЕТНИКІВ

У статті з'ясовано особливості подвійного наголошування непохідних і похідних прикметників, згруповано їх відповідно до акцентного типу, проаналізовано морфемну будову виявлених словоформ.

Ключові слова: варіантна акцентуація, акцентні варіанти, варіантний наголос, подвійний наголос, акцентний тип.

Явище варіантної акцентуації (або акцентної дублетності) досить поширене і характерне для української мови. До питання подвійного наголошування слів різних лексико-граматичних розрядів зверталися З. Веселовська [1], В. Винницький [2], Б. Пристай [4], М. Сачко [5] та інші. Зокрема, у статті В. Винницького «Акцентна дублетність і кодифікація» [2] схарактеризовано акцентні особливості дублетних форм непохідних іменників чоловічого роду у відмінкових формах однини на матеріалі найдавніших акцентованих пам'яток української мови кінця XVI – початку XVIII ст. та поетичного мовлення XIX–XX ст. За переконанням мовознавця, наявність акцентних варіантів, які допускаються літературною мовою, зумовлена певними причинами, що є наслідком еволюційних процесів у системі наголосу слів і словоформ: дією граматичної аналогії, урахуванням найбільш поширених і стійких наголосів, властивих не тільки південно-східному, а й південно-західному наріччям, розмежуванням давньої і сучасної форм слова, диференціацією його стилістичних відтінків [2, с. 25–26].

У статті Б. Пристая «Подвійне наголошення слів» [4] окреслено поняття «акцентні варіанти» та проаналізовано лексеми з двома формами акцентуації, що належать до різних морфологічних класів слів. На думку дослідника, подвійні наголоси можуть зберігатися протягом століть. Тривалість існування варіантного наголошування залежить від причини, що

його породжує, частоти та сфери вживання слова. Довше акцентне вагання наявне в загальноновживаних власне українських словах, а також ранніх запозиченнях. Це пов'язано з міцною традицією та діалектними особливостями. Така акцентуація часом підтримується поетичним мовленням. Менше триває варіантність у рідковживаних лексемах та нових запозиченнях, які ще не мають відповідного узусу [4, с. 35].

Особливості подвійного наголошування непохідних прикметників у поезії Лесі Українки послужили предметом дослідження М. Сачко [5].

Незважаючи на посилений інтерес науковців до явища акцентної дублетності, у сучасній українській мові відсутні комплексні описи варіантних наголошень повнозначних і неповнозначних слів. У зв'язку з цим актуальним є, зокрема, питання кодифікації норм подвійного наголошування прикметників.

Мета статті – з'ясувати варіанти кодифікованих наголошень серед непохідних і похідних прикметників у сучасній українській літературній мові, проаналізувати особливості морфемної будови виявлених словоформ.

Значна частина акцентних варіантів унормована, отже, можна стверджувати, що вони не порушують стабільності системи наголошування слів сучасної української літературної мови [3, с. 40].

У «Словнику наголосів» С. І. Головащука (2003) зафіксовано 255 прикметникових словоформ із подвійним наголосом. Серед непохідних прикметників така акцентуація – мало поширене явище: лише декілька двоскладових лексем побутує з ваганням наголосу: *простій* і *прóстий*, *ясній* і *я́сний*, де кореневе наголошення є первинним. Із часом його почало витіснити флексійне, яке нині вважається рекомендованим, а кореневе – допустимим.

Як акцентні варіанти, у словнику подано лексеми *во́гкий* і *вогкі́й* із вказівкою, що наголошення *вогкі́й* використовується рідше. Можливо, таке акцентування зумовлене явищем аналогії: для прикметників із суфіксом **-к-** характерне наголошування флексійне. Однак кореневий наголос в аналізованих словах є більш поширеним, тобто нормативним.

Із варіантним наголосом функціонують і префіксальні прикметники, утворені від непохідних лексем *простий*, *старий*, *малий*: *непрóстий* – *непрості́й*, *пра́старий* – *прастарі́й*, *чима́лий* – *чималі́й*, у яких перевага надається кореневому або афіксальному наголошуванню, а не флексійному.

Численну групу прикметників із подвійним наголосом (110 лексем) утворюють похідні словоформи з суфіксом **-ов-**. Це переважно слова, мотивовані двоскладовими іменниками чоловічого та жіночого родів. Такі прикметники належать до трьох акцентних типів: коренево-суфіксального, суфіксально-флексійного і коренево-флексійного.

Із коренево-суфіксальним наголошуванням уживають слова: *берестовий* і *берестóвий*, *брезéнтовий* і *брезентóвий*, *бри́твовий* і *бритво́вий*, *гу́мовий* і *гумо́вий*, *дра́нковий* і *дранко́вий*, *заго́новий* і *загонóвий*, *зало́говий* і *зало́говий*, *коко́новий* і *коконóвий*, *коро́повий* і *коропóвий*, *ко́рковий* і *корко́вий*, *ла́дановий* і *ладанóвий*, *мі́нусовий* і *мінусóвий*, *му́скусовий* і *мускусо́вий*, *на́фтовий* і *нафто́вий*, *това́ровий* і *товарóвий*, *фо́льговий* і *фольго́вий*, *це́ментовий* і *цементóвий*, *я́щиківий* і *ящико́вий*. У поданій групі слів рекомендованим є кореневе акцентування, тоді як у лексемах *гану́совий* і *гану́совий* (від *ганус*), *грезе́товий* і *грезето́вий*, *нарисо́вий* і *нарисо́вий*, *сливо́вий* і *сливо́вий* – афіксальне.

Суфіксально-флексійний і флексійно-суфіксальний типи наголошення утворюють прикметники: *бі́лковий* і *білкови́й*, *(перед)зимо́вий* і *(перед)зимові́й*, *картко́вий* і *карткови́й*, *клубко́вий* і *клубкови́й*, *крапко́вий* і *крапкови́й*, *листо́вий* і *листо́вий*, *п'ястко́вий* і *п'ясткови́й*, *садко́вий* і *садко́вий*, *стручко́вий* і *стручкови́й*, *танко́вий* і *танкови́й* (від *танок*), *точко́вий* і *точкови́й*, *цегло́вий* і *цеглови́й*, *шинко́вий* і *шинкови́й* (від *шинок*), але: *бруско́вий* і *бруско́вий*, *віщо́вий* і *віщо́вий*, *гілко́вий* і *гілко́вий*, *дичко́вий* і *дичкови́й*, *рядко́вий* і *рядкови́й*.

Із подвійним коренево-флексійним (або флексійно-кореневим) наголосом зафіксовано невелику групу прикметників: *злівковий і зливковий, злітковий і злитковий, зшиїтковий і шиїтковий*, але: *глотковий і глòтковий, пляшковий і пляшковий*.

Подвійне коренево-флексійне наголошення іменника *фарфор* зберігають і похідні прикметники на **-овий**: *фарфоровий і фарфоровий*.

Прикметникові утворення з суфіксом **-ов-**, що походять від односкладових іменників чоловічого роду, засвідчено здебільшого з подвійним коренево-флексійним наголосом (*коровий і коровий* (від *кір*), *кроковий і кроковий, лажовий і лажовий, марсовий і марсовий, м'язовий і м'язовий, тазовий і тазовий, храмовий і храмовий, шунтовий і шунтовий*, але: *стартовий і стартовий*) або суфіксально-флексійним (*басовий і басовий, млиновий і млиновий, надстроковий і надстроковий, плодовий і плодовий, портковий і портковий, разовий і разовий*, але: *пуховий і пуховий, родовий і родовий* (від *рід*), *скарбовий і скарбовий*). Коренево-суфіксальний наголос мають лише два прикметники: *кедровий і кедровий, кетовий і кетовий*.

Похідні прикметники, утворені від трискладових (зрідка чотирискладових) іменників жіночого і чоловічого родів ніколи не функціонують з акцентованою флексією, для них характерна коренево-суфіксальна (або суфіксально-коренева) акцентуація: *бавовниковий і бавовниковий, відсотковий і відсотковий, зачатковий і зачатковий, калиновий і калиновий, колодковий і колодковий, колядковий і колядковий, контрабасовий і контрабасовий, маківковий і маківковий, малиновий і малиновий, маточковий і маточковий, мурашковий і мурашковий, обгортковий і обгортковий, осередковий і осередковий, підметковий і підметковий, приварковий і приварковий, рогівковий і рогівковий, світанковий і світанковий, серпанковий і серпанковий, смерековий і смерековий, сорочковий і сорочковий, сторінковий і сторінковий, цукерковий і цукерковий*, але: *відробітковий і відробітковий, волошковий і волошковий, ганчірковий і ганчірковий, гомілковий і гомілковий, голінковий і голінковий, (без)готівковий і (без)готівковий, начинковий і начинковий, подарунковий і подарунковий*. Зрідка деякі прикметники мають префіксально-суфіксальний наголос: *завитковий і завитковий, паводковий і паводковий, залишковий і залишковий*. Із подвійною кореневою акцентуацією засвідчено прикметник, утворений від іменника *кармазін*: *кармазиновий і кармазиновий*.

Поодинокі прикметники на **-овий**, які походять від іменників середнього роду, утворюють суфіксально-флексійний тип наголошення: *військовий і військовий* (рідко), *ребровий і ребровий*. Лише похідні прикметники *манговий і манговий* від невідмінюваного іменника середнього роду *манго* зафіксовано з коренево-суфіксальною акцентуацією.

У сучасній мові існують два прикметники з суфіксом **-ов-**, похідні від власних назв, вони функціонують із подвійним суфіксально-флексійним наголосом: *дніпровий і дніпровий, дністрівий і дністрівий*.

Прикметники, утворені від множинних іменників *джинси, кайдани, пологи*, уживають із коренево-суфіксальною акцентуацією: *джинсовий і джинсовий, кайдановий і кайдановий, пологовий і пологовий*.

Подвійне коренево-флексійне наголошення характерне для прикметників із суфіксом **-н-** (усього 75 лексем), які походять від одно-, дво- і трискладових іменників чоловічого і жіночого родів: *вальний і вальний, затишний і затишний, напірний і напірний, (до, не)призовний і (до, не)призовний, сніжний і сніжний, спірний і спірний, супровідний і супровідний; вартний і вартний, виснажний і виснажний, допоміжний і допоміжний, жалібний і жалібний, жалісний і жалісний, журний і журний, мандрівний і мандрівний, надбрівний і надбрівний, пам'ятний і пам'ятний, сповідний і сповідний, стравний і стравний*; а також від іменників *колесо і сани*: *колісний і колісний, санний і санний*.

Деякі прикметники на **-ний** із подвійною коренево-флексійною акцентуацією утворилися від дієслів (здебільшого префіксальних): *вабний і вабний, вибачний і вибачний, випробний і випробний, відправний і відправний, досяжний і досяжний, дошкільний і дошкільний, заживний і заживний, заправний і заправний, насадний і насадний*,

неперехідний і неперехідний (який не передається), (не)тривний і (не)тривний, осяйний і осяйний, перевірений і перевірений, пересильний і пересильний, підтвердний і підтвердний, прилітний і прилітний, дружний і дружний, споживний і споживний, хвальний і хвальний, чутний і чутний.

Варіантна коренева акцентуація характерна для прикметників, похідних від іменників: *алфавітний і алфавітний, безахісний і безахісний, володарний і володарний, вугільний і вугільний, жадібний і жадібний, жертівний і жертівний, камфорний і камфорний, коклюшиний і коклюшиний, мочарний і мочарний, первісний і первісний, ядерний і ядерний (із повним ядром; добірний), ясельний і ясельний.* Деякі з цих утворень зберігають подвійне наголошування твірних слів.

Із коренево-суфіксальним та коренево-префіксальним наголосом зафіксовано незначну кількість прикметників, а саме: *бажаний і бажаний, (високо)поважаний і (високо)поважаний, серединний і серединний, сотенний і сотенний; бездовідний і бездовідний, заграшний і заграшний, межирічний і межирічний, ненаситний і ненаситний, позаочний і позаочний, позаторішний і позаторішний.*

Для прикметників із суфіксом **-н-** префіксально- та суфіксально-флексійний тип наголошення не є продуктивним, таке акцентування виявлено лише у двох парах слів: *допитний і допитний, самітний і самітний.*

В окремих складних прикметниках із подвійним наголошуванням функціонує другий компонент прикметникового утворення: *водовідливний і водовідливний, водонапірний і водонапірний, газоспоживний і газоспоживний, гноєвіддільний і гноєвіддільний, нафтопровідний і нафтопровідний, кам'яновугільний і кам'яновугільний, зерноочисний і зерноочисний.*

Із варіативним наголосом зафіксовано прикметники із суфіксом **-ан-** (**-ян-**), які походять від іменників чоловічого роду (для них характерний флексійно-суфіксальний тип наголошення): *вогняний і вогняний, воцаний і воцаний, кахляний і кахляний, медяний і медяний;* від дво- і трискладових іменників жіночого роду (останні функціонують із коренево-суфіксальним наголосом): *бавовняний і бавовняний, білизняний і білизняний, весняний і весняний, віспяний і віспяний, вітчизняний і вітчизняний, вовняний і вовняний, капустаний і капустаний, картопляний і картопляний, морквяний і морквяний, поважаний і поважаний;* а також від іменників середнього роду: *повітряний і повітряний, срібляний і срібляний.* Від односкладового іменника жіночого роду *повсть* утворені паралельні форми *повстяний і повстяний*, а від множинного іменника *коноплі* – форми *конопляний і конопляний.*

Серед прикметників із суфіксом **-ськ-** (**-зьк-**) виявлено лексеми з варіативним наголошенням кореня: *бондарський і бондарський, вахтерський і вахтерський, вашигтонський і вашигтонський, збаразький і збаразький, крамарський і крамарський, лимарський і лимарський, лицарський і лицарський, лікарський і лікарський (від ліки), некрутський і некрутський, рекрутський і рекрутський, слюсарський і слюсарський.* Деякі з аналізованих словоформ зберігають подвійний наголос твірних слів. Флексійно-коренева наголошення властиве прикметникам: *людський і людський (властивий людям), двірський і двірський.* Із подвійним наголосом засвідчено прикметники з суфіксом **-цьк-**, утворені від іменників *пасічник* і *призовник*: *пасічнийський і пасічнийський, призовницький і призовницький.*

У «Словнику наголосів» зафіксовано 13 прикметникових утворень на **-ев(ий)**, **-ив(ий)**, **-ав(ий)**, для яких характерна коренева і суфіксальна (але не флексійна) акцентуація: *глянцеєвий і глянцеєвий, гуняєвий і гуняєвий, зяблеєвий і зяблеєвий, коралеєвий і коралеєвий (від коралі), корицеєвий і корицеєвий, марганцеєвий і марганцеєвий, (не)милостієвий і (не)милостієвий, синяєвий і синяєвий, смілієвий і смілієвий, сонцеєвий і сонцеєвий, тіняєвий і тіняєвий, черешнеєвий і черешнеєвий.*

Окремі прикметники на **-ав(ий)**, **-ив(ий)** функціонують із варіантним акцентуванням лише у формах ступенів порівняння: *щасливіший і щасливіший, яскравіший і яскравіший.* Для таких утворень звичним є наголошення суфіксального **-і-**, проте сильну протидію чинить наголос основної форми, чим і пояснюється розвиток акцентної неусталеності.

З афіксальною і кореневою акцентуацією зафіксовано похідні прикметники з суфіксом **-лив-** (7 лексем): *мрійли́вий і мрійли́вий, уразли́вий і ура́зливий*, але: *(не)доброзі́чливий і (не)доброзичли́вий, незі́чливий і незичли́вий, жалі́сливий і жалі́сливий, замі́тливий і замітли́вий*.

Із подвійним суфіксальним і суфіксально-кореневим акцентом виявлено і прикметники з суфіксом **-еньк-**: *добре́нький і до́бренький, креме́зненський і креме́зненський, огрядне́нький і о́грядненський*, але: *щасливе́нький і щасливе́нький, щербате́нький і щербате́нький, замо́женський і замо́женський*.

Із-поміж суфіксальних прикметників із подвійним суфіксально-кореневим наголосом окрему групу утворюють лексеми з суфіксами **-ист-**, **-аст-**: *вруні́стий і вруни́стий, піні́стий і піни́стий*, але: *хма́ри́стий і хмарі́стий, жоло́бча́стий і жолобча́стий*. У цих словах кореневе наголошування відповідає акцентуації твірної основи, а суфіксальне відображає зсув наголосу на афікс, оскільки для прикметників такого типу в сучасній українській мові характерне суфіксальне наголошення.

Отже, у живому мовленні постійно відбуваються акцентуаційні процеси, що ведуть до заміни і витіснення одних наголосів іншими, до виділення з-поміж них основного і його кодифікації. На відміну від непохідних прикметників, кількість похідних, які функціонують у мові з подвійним наголосом, порівняно велика. Для непохідних словоформ кореневе наголошення є первинним, тому згідно з сучасними літературними нормами вважається допустимим, а рекомендованим – флексійна акцентуація.

Варіантне наголошення похідних прикметників залежить від наявності того чи іншого суфікса. Здебільшого це прикметникові утворення з суфіксами **-ов-**, **-н-**, **-ан-**, **-ськ-** (**-зьк-**, **-цьк-**), **-ев-**, **-ав-**, **-ив-**, **-аст-**, **-ист-**, **-лив-**, **-еньк-**. Прикметники на **-овий**, **-ний**, **-аний** (**-яний**) уживаються з подвійним коренево-суфіксальним, суфіксально-флексійним або коренево-флексійним наголосом. Похідні прикметникові словоформи з суфіксами **-лив-**, **-аст-**, **-ист-**, **-ев-**, **-ав-**, **-ив-**, **-зьк-** (**-цьк-**) ніколи не функціонують з акцентованою флексією, для них характерний коренево-суфіксальний тип наголошення.

Перспективними вважаємо дослідження не тільки подвійних, а й потрійних форм акцентуації різних слів та укладання словника-довідника «Випадки варіативного наголошення».

ЛІТЕРАТУРА

1. Веселовська З. М. Дублетні наголоси в сучасній українській мові / З. М. Веселовська // Українська мова в школі. – 1960. – № 2. – С. 16–21.
2. Винницький В. М. Акцентна дублетність і кодифікація (на матеріалі непохідних іменників чоловічого роду) / В. М. Винницький // Мовознавство. – 1983. – № 6. – С. 25–36.
3. Петренко Н. Особливості наголошування різних частин мови – полісемічних слів – у синхронному й діахронному аспектах / Н. Петренко // Українська мова і література в школі. – 2008. – № 8. – С. 40–45.
4. Пристай Б. Подвійне наголошення слів / Богдан Пристай // Урок української. – 1999. – № 7–8. – С. 34–35.
5. Сачко М. Подвійне наголошування непохідних прикметників у поезії Лесі Українки / Мар'яна Сачко // Дивослово. – 2007. – № 6. – С. 36–40.

Zoya Komarova

Code standards of dual emphasis on adjectives

The paper finds out features of dual emphasis on non-derivative and derivative adjectives, grouped according to their accent types, morphemic structure detected word forms is analyzed.

Key words: variant accentuation, accent variants, variant accent, a dual emphasis, accent type.

Віктор Велівченко

ПОРУШЕННЯ ПРИНЦИПУ СПІВПРАЦІ ЯК СПОСІБ ІМПЛІКАТУРНОГО ВИРАЖЕННЯ ЕМОТИВНОГО ЗМІСТУ (НА ПРИКЛАДІ СУЧАСНОГО АНГЛОМОВНОГО ДИСКУРСУ)

Статтю присвячено питанню імплікатурного (як різновиду непрямого) вираження емотивного змісту. У статті розкривається поняття конверсаційної імплікатури та пояснюється феномен ускладнення трансльованого мовцем повідомлення шляхом порушення принципу співпраці, що уможливорює імплікатурне вираження емотивного змісту, котрий є додатковим до основного фактуального.

Ключові слова: емотивний зміст, принцип співпраці, імплікація, максима, конверсаційна імплікатура.

Реальне спілкування як міжособистісна мовленнєва взаємодія мовця з адресатом не є лише обміном фактуальною інформацією. Зазвичай співрозмовники обмінюються й інформацією емотивного змісту, яка віддзеркалює суб'єктивно-оцінний характер комунікації (що узгоджується з відомим положенням про супровід комунікативної функції мови емотивною – положення, в основу якого покладена єдність когнітивного з емоційним [1, с. 64]). Це означає, що продуковане мовцем повідомлення містить два типи трансльованої інформації: фактуальну та емоційну. Остання може мати як пряме (експліцитне), так і непряме (імпліцитне) представлення. Імпліцитно представлена інформація, в якій би спосіб вона не була виражена (конотативний, пресупозитивний чи імплікатурний), є не лише контекстуально зумовленою, а й контекстуально реалізованою, тобто «прив'язаною» до конкретної комунікативної ситуації.

Ця стаття ставить за *мету* проаналізувати лише один спосіб імпліцитного представлення інформації емотивного змісту – імплікатурний, що потребує розгляду імплікатур, котрі виникають у результаті порушення мовцем принципу комунікативної співпраці. *Наукову новизну* викладеного у статті матеріалу вбачаємо у встановленні функціонально-комунікативного змісту імплікатур, використання яких забезпечує мовцю ускладнення змісту трансльованого повідомлення. *Актуальність* цієї статті зумовлена інтеракціоналізмом як засадним принципом новітньої когнітивно-комунікативної парадигми лінгвістики, за якої лінгвістичний аналіз висвічує «суб'єктивність» мови, фокусуючись на складній взаємодії позамовних, когнітивних і мовних характеристик мовця як продуцента повідомлення.

Міжособистісна мовленнєва взаємодія мовця з адресатом урегульовується низкою загальноновизнаних «мовчазних» правил [3, с. 173], котрі є, по суті, попередньо визнаними мовцем та адресатом мовчазними конвенціями комунікації, що накладають певні обмеження на комунікативну поведінку мовця. Такі обмеження зобов'язують мовця рахуватися не лише зі власними інтенціями та бажаннями, а й враховувати інтереси та почуття адресата, оскільки вони можуть відрізнитися від інтересів і почуттів самого мовця.

Загальноновизнані правила мовленнєвої поведінки мовця, сформульовані Г.П.Грайсом як принцип співпраці, або принцип кооперації (cooperative principle) [5, с. 41-58], постають як система загальних правил, дотримання яких забезпечує мовцю здійснення безконфліктної міжособистісної мовленнєвої взаємодії з адресатом. Зазначена система загальних правил комунікації представлена чотирма постулатами, більш відомими як комунікативні максими (maxims) Грайса. Дотримання мовцем чотирьох комунікативних максимум – максимуми якості, максимуми кількості, максимуми релевантності та максимуми манери вираження – засвідчує факт урахування мовцем комунікативних потреб адресата, а також спрямованість мовця на комунікативну співпрацю з ним.

Відомо, що існування комунікативних максимум стає помітним не при їх дотриманні, а при їх порушенні мовцем [3, с. 179], що може бути зумовлене як протиріччям, яке існує між самими максимами (наприклад, максима манери вираження суперечить максимі

кількості), так і навмисними діями мовця – його так званими «комунікативними маніпуляціями» [2, с. 89] з метою здійснення комунікативного впливу на адресата.

При порушенні будь-якої максими спілкування мовець завжди переконаний в тому, що трансльоване ним повідомлення, навіть у випадку його очевидної невідповідності конкретній частині розмови (попередній репліці діалогу мовця з адресатом), буде інтерпретоване адресатом як доречне і таке, що узгоджується зі принципом співпраці. Така інтерпретація і є тією єдиною умовою, за якої мовленнєва взаємодія співрозмовників отримує всі ознаки раціональності та стандартної передбачуваності. Тож порушення мовцем тієї чи іншої максими не лише не призводить до комунікативного непорозуміння, а й слугує певним стимулом для адресата, спонукаючи його вибрати таку послідовність інференцій (*inferences*), котра здатна «адаптувати» [4, с. 90] навіть явно недоречне повідомлення мовця і «перетворити» його в комунікативно кооперативне.

Із вищевикладеного логічно випливає висновок про те, що будь-яке порушення мовцем максими чи максимуму принципу співпраці облігаторно супроводжується ускладненням змісту трансльованого повідомлення, оскільки певна частина такого повідомлення переводиться мовцем в імплікацію.

Наголосимо на тому, що ускладнення змісту трансльованого мовцем повідомлення як результат недотримання ним принципу співпраці є облігаторно різноспрямованим процесом, оскільки проектується і на мовця (завдяки якому таке ускладнення й виникає), і на адресата (котрий є реципієнтом такого змістовно ускладненого повідомлення). Із боку мовця ускладнення трансльованого ним повідомлення полягає у «прирості» змісту – за рахунок збільшення обсягу інформації шляхом переведення певної її частини в невербально (імпліцитно) виражену. Із боку адресата таке змістове ускладнення полягає в необхідності здійснення коректних референційних дій, здатних забезпечити сприйняття та розуміння не лише вербально, а й невербально (імпліцитно) трансльованої інформації – шляхом формування відповідного контекстуально-фіксованого висновку.

Переведення мовцем частини трансльованої інформації в імплікацію як порушення максими чи максимуму принципу співпраці отримало назву «імплікатура» – термін, уведений до лінгвістичної терміносистеми Г.П. Грайсом (*implicature*, від англ. *imply* – мати на думці, мати на увазі, натякати). Тож імплікатура постає як результат порушення мовцем однієї чи більше максимумів принципу співпраці, що облігаторно супроводжується переведенням частини трансльованої інформації в імплікацію, або в непряме (приховане) її вираження. Механізм виникнення імплікатури засвідчує її мовленнєво-прагматичний (конверсаційний) статус, що зумовлює невід'ємність імплікатури від комунікативного процесу та «прив'язує» її до наявності, а точніше, до порушення комунікативної максими чи максимуму. Тобто, імплікатура є, фактично, контекстуальним ускладненням трансльованого повідомлення (з боку мовця) і контекстуальним висновком як інтерпретацією цього повідомлення (з боку адресата).

З огляду на вищевикладене, дістаємося висновку, що імплікатура не є системно мовним явищем і не задається жодною мовною структурою. Імплікатура виключно пов'язана з умовами загальної успішності мовленнєвої взаємодії співрозмовників, з яких вона й випливає. Входячи до фактичного (повного) змісту трансльованого мовцем повідомлення, імплікатура завжди має контекстуальне прочитання і реалізує спільну комунікативну мету, котру завжди мають комунікативно-кооперативні співрозмовниками за нормальних умов спілкування – досягнення взаєморозуміння.

За даними здійсненого аналізу мовного матеріалу, конверсаційні імплікатури, як генералізовані, так і партикулярні (за класифікацією Дж. Юла [6, с. 40-46]), є ефективним і регулярно застосовуваним мовцем способом трансляції емотивного змісту як непрямо (невербально) вираженого та додаткового до основного фактуального. Причому, масив імплікатурно представлено емотивного змісту може бути досить значним, а за своєю значущістю цей зміст може наближуватися, а іноді й перевищувати обсяг вербально вираженого фактуального змісту.

Зазначимо, що застосування мовцем імплікатур, котре може розглядатись як своєрідна комунікативна поведінка мовця, не обов'язково пов'язане з урахуванням інтересів адресата. Це означає, що тип міжособистісної мовленнєвої взаємодії співрозмовників не накладає жодних обмежень на застосування конверсаційних імплікатур. Такий висновок підтверджується і даними проаналізованого мовного матеріалу, які засвідчують інтенсивне застосування мовцем імплікатур при обох типах мовленнєвої взаємодії з адресатом – неконфліктній (кооперативній) і конфліктній (некооперативній). У першому випадку, мовець зважає на інтереси адресата, тому застосування ним конверсаційних імплікатур, узгоджуючись із принципом комунікативної ввічливості, не наносить комунікативної шкоди адресату. У другому випадку (при конфліктній мовленнєвій взаємодії), мовець не зважає на інтереси адресата, тому застосовані ним імплікатури наносять комунікативну шкоду адресату, понижуючи його «обличчя».

Проілюструємо застосування мовцем конверсаційних імплікатур (не дотримання ним принципу співпраці) при обох типах мовленнєвої взаємодії з адресатом. Для прикладу візьмемо порушення мовцем лише однієї максими принципу співпраці – максими релевантності (доречності реплік мовця). За Г.П. Грайсом, ця максима, сформульована як «Будь доречним» [5, с. 46], призвана врегульовувати релевантність (доречність) інформації трансльованого мовцем повідомлення. Порушення цієї максими полягає у здійсненні мовцем евазивних мовленнєвих дій, котрі стають або недоречними, або невідповідними змісту окремої частини мовленнєвої взаємодії мовця з адресатом. Крім цього, порушення мовцем максими релевантності полягає й у свідомому ухиленні мовця від надання адресатові інформації, котру той від нього вимагає.

Прослідкуємо порушення мовцем максими релевантності при конфліктній і неконфліктній його мовленнєвій взаємодії з адресатом та з'ясуємо змістове наповнення конверсаційних імплікатур, що виникають у результаті такого порушення.

Неконфліктна міжособистісна мовленнєва взаємодія мовця з адресатом є нормативною, що узгоджується із загально визнаними правилами і формами соціальної поведінки, частиною якої постає поведінка комунікативна. Неконфліктна мовленнєва взаємодія мовця з адресатом базується на схожості чи спільності їхніх інтересів, цілей і поглядів, у результаті чого обидва співрозмовники свідомо й активно взаємодіють один з одним. Типовим для такої міжособистісної мовленнєвої взаємодії є дотриманням мовцем комунікативних конвенцій та узгодженість його комунікативної поведінки з комунікативною поведінкою адресата. За таких умов, мовленнєве спілкування характеризується відсутністю категоричності, що й зумовлює його не конфліктність та ефективність. Мовець не лише визнає, а й підтверджує чи підвищує «обличчя» адресата, що забезпечує швидке взаємне підтвердження ролевих сподівань як мовця, так і адресата, а також виникнення між ними емпатичного зв'язку.

Нижченаведений приклад є частиною розмови мовця з адресаткою, яка так стомилася від тривалої подорожі, що вважає за необхідне побути ще декілька днів у племені, котре дало їм притулок і в якому вони можуть добре відпочити. Проте мовець, побачивши, як на адресатку дивляться чоловіки цього племені, вирішує якнайшвидше покинути його і продовжити подорож разом з адресаткою, яку він щиро кохає.

“Early time is a better time to start a long trek. It's safer. You should wait, Jondalar.”

“I'll think about it.” Jondalar said, though he had no intention of staying any longer than he absolutely had to (1, p. 476), де порушення максими релевантності полягає в тому, що мовець не лише свідомо не відповідає на застереження адресатки, а й навмисно ухиляється від будь-яких пояснень (здійснює евазивні дії) з метою учинення впливу на адресатку задля змушення її почати збиратися в дорогу та продовжити спільну подорож. Імплікатура, що виникає у результаті порушеної максими, має емотивний зміст – вона виражає емоції адресата: НЕВДОВОЛЕННЯ рішенням адресатки ще трохи побути

у племені та ЗАНЕПОКОСННЯ із-за можливих подій у разі, коли вони залишаться. Зазначимо, що у даному випадку порушення максими релевантності супроводжується ще й порушенням максими кількості, адже мовець обмежується лише однією короткою реплікою у відповідь на застереження адресатки. Таке комплексне порушення принципу співпраці виявилось ефективним, оскільки, як слідує з подальшого тексту, адресатка припинила неприємну для мовця розмову і почала збиратися в дорогу.

Мовець вдається до евазивних комунікативні дії – порушує максиму релевантності – і при конфліктній мовленнєвій взаємодії з адресатом. Така мовленнєва взаємодія відбувається в межах комунікативної ситуації, що характеризуються розбіжністю намірів, інтересів, цілей та поглядів співрозмовників, у результаті чого мовець свідомо й активно наносить вербальну шкоду адресатові. Характерним для конфліктної міжособистісної мовленнєвої взаємодії мовця з адресатом є порушення мовцем комунікативних конвенцій та неузгодженість його комунікативної поведінки з комунікативною поведінкою адресата. Зазвичай зовнішній прояв комунікативного конфлікту, що виявляється, зокрема, у недотриманні мовцем норм, конвенцій та правил комунікативної поведінки, лише віддзеркалює конфлікт, зумовлений більш глибокими, позамовними чинниками, котрі і є істинним джерелом недружньої чи агресивної поведінки мовця по відношенню до адресата. У межах конфліктного мовленнєвого спілкування має місце лише одностороннє підтвердження рольових сподівань (що проявляється як пониження мовцем «обличчя» адресата), розходження мовця та адресата у розумінні / оцінці наявної ситуації чи події, що й призводить до виникнення між ними антипатії, котра, у супереч загальноновизнаним нормам спілкування, співрозмовниками не приховується.

Нижченаведений приклад є частиною телефонної розмови мовця з адресатом, які знаходяться на дуже великій відстані один від одного: мовець – у спекотних джунглях, а адресат – у комфортабельному офісі. Мовць, маючи важко переборювану схильність до алкоголю, все ж намагається виправити свої справи, для чого погоджується на дуже тяжке відрядження у майже зовсім недоступні райони чужої для нього країни.

“I’m a little weak, that’s all. I’m sleeping a lot, drinking a lot of liquids.”

“What kind of liquids?”

“Get right to the point, don’t you?”

“I always do.”

“I’m clean, Josh. Relax. No stumbles” (2, p. 333), де порушення мовцем максими релевантності полягає в уживанні ним питального речення замість очікуваного розповідного – відповідь запитанням на запитання, що дозволяє мовцю зупинити розвиток розмови у напрямку, який для нього є неприйнятним, а також ухилитися від надання адресатові інформації, про яку він запитує. Імплікатура, що виникає у результаті порушеної максими, має емотивний зміст – вона виражає емоції адресата: РОЗДРАТУВАННЯ і ЗЛІСТЬ.

Зазначимо, що порушення максими релевантності не обмежується лише усвідомленими евазивними діями мовця. Воно відбувається і тоді, коли мовець «підозріло ігнорує» [4, с. 97] максиму релевантності, що має місце при раптовій зміні мовцем теми розмови з метою уникнення вираження своїх власних емоцій або ж з метою утримання адресата від вираження свого відношення до предмета розмови. Наприклад:

“Jondalar? Is it really you?” Dolando said, recognizing the man, but still hesitant.

“Where are you coming from?”

“East of here. I wintered with the Mamutoi.”

“Who is that?” Dolando asked.

Jondalar knew the man must have been greatly disturbed to have ignored the common forms of courtesy (1, p. 282), де мовець цілеспрямовано різко змінює тему розмови задля того, щоб швидко та якнайкраще завуалювати власні емоції – ТРИВОГУ із-за появи адресата і ЗАНЕПОКОСННЯ тим, як ця поява вплине на інших.

Вищенаведені приклади ілюструють порушення мовцем принципу співпраці шляхом недотримання ним максими релевантності, що має місце у різних комунікативних ситуаціях і при різних типах міжособистісної мовленнєвої взаємодії мовця з адресатом. Проте в усіх наведених прикладах імплікатура, що виникає в результаті такого порушення, ускладнює трансльоване мовцем повідомлення, додаючи до його фактуальної інформації як основної ще й емоційну інформацію як додаткову. При цьому, імплікатурно представлена інформація емотивного змісту не потребує для свого втілення жодних спеціально дібраних мовних одиниць. Це означає, що порушення мовцем принципу співпраці є прагматичним способом вираження емотивного змісту, котрий, будучи додатковим до фактуального як основного, завжди ускладнює зміст трансльованого мовцем повідомлення.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в з'ясуванні комунікативно-стратегічної значущості конверсаційних імплікатур та у розкритті їх співвіднесеності з типом міжособистісної мовленнєвої взаємодії співрозмовників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М. : Лабиринт, 2006. – 352 с.
2. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.
3. Dirven, R. Cognitive Exploration of Language and Linguistics / R. Dirven, M. Verspoor. – Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1998. – 302 p.
4. Green, G.M. Pragmatics and Natural Language Understanding / G.M. Green. – LFA, Publishers, 1989. – 180 p.
5. Grice, H.P. Logic and Conversation / H.P. Grice // Syntax and Semantics ; [ed. by T. Givon]. – N.Y. : Academic Press, 1975. – Vol. 3 : Speech Acts. – P. 41–58.
6. Yule, G. Pragmatics / G. Yule. – Oxford : OUP, 1996. – 135 p.

Список ілюстративного матеріалу

1. Auel, J.M. The Mammoth Hunters / J.M. Auel. – Bantam Books, 1986. – 724 p.
2. Grisham, J. The Testament / J. Grisham. – BCA. L., etc., 1999. – 436 p.

Victor Velivchenko

Velivchenko V.O. Implicature Realization of Emotive Meaning in Conflict Communicative Situations (as instantiated in modern English)

This article deals with the implicatural (as a kind of implicit) expression of the emotive content. The article highlights the notion of the conversational implicature and explains the phenomenon of complication of the speaker's message content in cases when the speaker does not observe the cooperative principle. The article proves that the resultative implicature accounts for the presence in the speaker's message the covertly expressed emotive content as additional to the main factual content.

Key words: emotive content, cooperative principle, implication, maxim, conversational implicature.

АНАЛІТИЧНІ ОГЛЯДИ

Аслан Мамедли

ЯЗЫК НАУКИ: ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗНОЙ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ

Статья посвящена анализу современного языка науки. Образная основа языка науки сегодня свидетельствует, с одной стороны, о либерализации дискурса, с другой стороны, о непосредственной связи с пространственно-временными факторами. Особая задача когнитивной лингвистики состоит в обнаружении знаков социальной рефлексии в языке науки.

Ключевые слова: концепт, образ, код, фон, наука, мотивация, страх.

Современная лингвистика, как известно, ориентирована на обнаружение следов этнического миропонимания. Не вытеснив однозначно компаративистику и структурализм, антропоцентрический подход составил, по мнению исследователей, новую парадигму в языкознании. Что касается названий этой новой научной парадигмы, то наиболее употребительными являются антропоцентрическая и когнитивная. Оба названия носят прозрачный характер, внутренняя форма этих слов равна их значениям.

Если в центре лингвистического анализа оказывается человек, то совершенно закономерна фиксация внимания не столько на значении языковых единиц, сколько на их пространственно-временном фоне. Следовательно, антропоцентрический подход к изучению языковых фактов актуализирует несколько терминов и соответствующих понятий. Важнейшими для антропоцентрического дискурса являются такие понятия, как «концепт», «стереотип», «фоновая информация», «национальный менталитет». Характерно, что ни одно из этих понятий не воспринимается однозначно и категорично. Например, существуют различные мнения относительно характера концептуального оформления того или иного явления в сознании носителей языка. Считается, что современное понимание «концепта» восходит к трудам русского философа начала прошлого столетия С. А. Аскольдова. Однако у самого С. А. Аскольдова мы находим только рассуждения относительно таких смежных явлений, как слово, понятие и концепт, а также их представленности в обыденном языке, языке поэзии и науки [1, с. 42–44].

Попытки отличить «концепт» от «понятия» как совокупности существенных признаков, объединяющих множество единичных предметов в единый класс предметов, последовательно выводят нас в область так называемой фоновой информации.

«Фоновая информация» также не воспринимается однозначно. Представления о ней свидетельствуют о семиотическом диапазоне, который по-разному и в разном объеме может быть востребован, но может быть и не востребован вовсе. Поэтому если рассматривать фоновую информацию всё же как лингвистическую категорию, то следует признать, что это минимум пространственно-временной информации, стоящей за текстом, но необходимой для его понимания.

Конечно, в таком случае мы вводим в дискурс новое понятие, а именно понятие «понимание». Суть в том, что понимание не может быть точечным и также предполагает диапазон, который к тому же часто вообще не определен. То есть достаточно проблематично говорить о границах диапазона понимания, если связывать его не с денотативно-сигнификативным содержанием лексических и фразеологических единиц, а с культурной и культурологической информацией. Один и тот же текст совершенно по-разному воспринимается различными читателями, каждый из которых «понимает» его содержание, т.е. рефлексировать по его поводу, но далеко не для каждого востребован весь объем фоновой информации. Следовательно, существенной является проблема определения адресата текста. Что же касается фоновой информации, то, видимо, необходимо остановиться только на том объеме пространственно-временной информации, которая составляет существенную presupпозицию сигнификата лексического значения.

Основу сигнификата составляет элементарное понятие о классе предметов (А. А. Уфимцева, А. Н. Леонтьев, С. Д. Кацнельсон). Чем же отличается концепт от элементарного понятия как категории логики? На наш взгляд, концепт, будучи фрагментом национально-языковой картины мира, представляет собой достаточно сложную контаминацию сигнификативно-денотативного ядра лексического значения и пространственно-временной, культурной и культурологической информации. Фактор пространства и времени, собственно говоря, и делает концепт ментальной единицей, характерной для коллективного сознания носителей языка. Существенно также то, что концепт как ментальная единица и фрагмент коллективного сознания вовсе не обязательно должен быть востребован каждым из носителей языка. Это как музей, в котором собраны сокровища духовной и материальной культуры народа, с которыми знаком далеко не каждый представитель народа.

Язык науки, и современной в том числе, не может формироваться в изоляции от проблем общества. Пространственно-временная информация может присутствовать в структуре научного дискурса на уровне фона, но она может составлять также его конструктивную часть на уровне формально представленных конститuentов в виде лексико-семантических, фразеологических, паремиологических и более сложных текстов. Обнаружение таких фоново нагруженных конститuentов научного текста, а также их анализ составляет одну из задач когнитивной лингвистики.

В предисловии к книге А. Л. Никифорова „Логика и теория аргументации» читаем: «Биологический вид, к которому мы принадлежим, называется *homo sapiens* – „человек разумный”. Именно разум считается важнейшей отличительной особенностью человека по сравнению с другими животными. Но как мало заботимся мы о развитии собственного разума! Глядя на наших политических деятелей, читая периодическую печать, узнавая об абсурдных экономических или политических решениях государственных чиновников, порой начинаешь сомневаться, разумны ли эти люди, пользуются ли они своим разумом? Наблюдая споры в Государственной Думе, на различных совещаниях или в обыденной жизни, опять-таки легко заметить, как мало в этих спорах разумного, как много эмоций и агрессивности» [2, с. 6–7].

Заканчивается это Предисловие так: „Купить можно диплом об образовании, но не само образование. „Свинья останется свиньей, хотя осыпь ее звездами!”, как сказал поэт” [2, с. 9].

Ученый философ и логик хочет сказать, что логику изучать необходимо, но характерно то, как он это делает. Если говорить о фрейдовских инстинктах, то доминирует в этом дискурсе инстинкт самосохранения. Ученый боится, что всё же могут затереть окончательно, что уже и с головой и с образованием не выйти в люди. Заканчивается Предисловие откровенной руганью, особенно если учесть, что поэт всё же говорил не о свинье, а об осле.

Предисловие на четырех страницах, а объем фоновой информации невозможно уместить и в сотню. Можно выделить носителей пространственно-временной информации, которая представлена в тексте на лексико-семантическом уровне. Это такие слова и словосочетания, как *животное, человек, отличительная особенность, политический деятель, абсурдное решение, сомнение в разумности, споры, Государственная Дума, образование, диплом, купить* и, конечно же, *свинья*.

Значительный объем фоновой информации стоит даже за таким незначительным, казалось бы, конститuentом текста, как слово *глядя*: „Глядя на наших политических деятелей”. Раз *глядя*, значит, глядеть-то не на что!

Адресат современного научного дискурса будет все время меняться, как и последовательно будет уменьшаться объем образной информации, востребованной им. Следовательно, выявление и интерпретация носителей актуальной сегодня фоновой информации в научном тексте представляет собой задачу не только лингвистическую, но и историко-культурную, что определяет перспективу научных исследований.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аскольдов С. А. Концепт и слово // Русская речь. Новая серия. II. – Л. : ACADEMIA, 1928. – С. 28–44.
2. Никифоров А. Л. Логика и теория аргументации. М. : Современный гуманитарный университет, 2005 с.

Aslan Mammadli

The language of science: the problems of image conceptualization

The article deals with the analysis of modern language of science. Image basis of the language is indicative, on the one hand, of liberalization of discourse and, on the other, of direct link with spatial-temporal factors. The special task of cognitive linguistics is in revelation of signs of social reflection in the language of science.

Key words: concept, image, code, background, science, motivation, fear.

Ірина Савченко

ІСТОРИЧНИЙ ШЛЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ПУНКТУАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ

У статті проаналізовано історичний шлях розвитку, становлення й удосконалення української пунктуації (від найдавніших часів до наших днів), пунктуаційні традиції, причини появи авторських розділових знаків.

Ключові слова: історія пунктуації, розділові знаки, пунктуаційні традиції.

Історія пунктуації привертала увагу дослідників мови здавна (з III–II ст. до н. е.), проте розвиток і становлення пунктуаційної системи, у тому числі й української, в наукових розвідках висвітлено фрагментарно [1; 2; 13; 16]. Мета нашої статті – представити основні етапи складного шляху формування пунктуаційної системи, ознайомити з графічно-правописними традиціями, які успадкувала пунктуація української літературної мови.

Найдавніші системи письма – шумерський та ассірійсько-вавилонський клинопис, що виникли задовго до нашої ери, а також ієрогліфи Стародавнього Сходу (IV–III тис. до н. е.) розділових знаків не знали. Пізніше, у XII–X ст. до н. е., фінікійці, використовуючи літерно-звукове письмо, вживали у злитому тексті, в якому не було проміжків між словами, тільки одну крапку вгорі, внизу або посередині рядка [1, с. 12]. Звичай писати слово за словом без перерви, хіба що з поодиноким застосуванням крапки, перейняли від фінікійців давні греки, які насамперед дбали про те, щоб пунктуаційні знаки були засобом ораторського мистецтва.

Батьком пунктуації (інтерпункції) Олександрійської доби вважають грецького математика Арістофана Візантійського (260–180 до Хр.), що впорядкував першу систему розділових знаків, до якої входили три знаки: *distinctio* – крапка вгорі, *distinctio media* – крапка посередині рядка і *subdistinctio* – крапка внизу рядка, підкреслюючи їхню інтонаційне навантаження та смислову функцію. “По закінченій думці ставив крапку, яку містив угорі на чолі рядка, бо від неї залежить уся вага мови й голосу. Крапка другорядна, долі рядка, обмежувала неповні думки, в очікування того, що мало наступити, ніби чекано дальшого продовження мови. Крапка посередині рядка не мала закінчувати думки, але давала можливість відитхнути (*передихнути* – прим. І. С.) на потрібному місці по довším говорінні однотонним голосом, якщо речення було довгим і складалося з багатьох частин” [68, с. 56]. Саме Арістофан уперше почав використовувати знак наголосу (названий діакритичний знак помилково відносили до системи розділових знаків, і ця традиція в деяких мовах трималася до початку XX ст.).

Арістофанова пунктуаційна система з невеликими змінами була сприйнята римлянами й дожила аж до часу Карла Великого (768–814 рр. н. е.), коли латинське письмо запровадило досконалішу систему розділових знаків.

Автором нової системи вважають найславетнішого вченого VII ст. Алкуїна (735–804 рр.), англійця за походженням. Він уживав перетинку (кому) у сполученні з крапкою – однією чи двома (; або ,), знак оклику і знак питання (графічні накреслення двох останніх знаків відрізнялися від сучасного) [13, с. 199].

Латинська система розділових знаків лягла в основу пунктуації західноєвропейських мов. З грецькою традицією вживання графічних знаків членування письма тісно пов'язана пунктуація слов'янського, зокрема руського, письма.

Слов'яно-грецькі контакти мають дуже давню історію. Культурного впливу з боку Стародавньої Греції зазнавала Скіфія впродовж VI–IV ст. до н. е. Її територію заселяли в той час праслов'янські протоукраїнські племена. Культурне і торговельне піднесення давніх нащадків періоду черняхівської культури (III–IV ст. н. е.) сприяло поширенню грецького й латинського літерно-звукового письма. Під час розкопок на уламках черняхівського посуду виявлено написи з грецьких та латинських літер.

У V–VI ст. (у добу Великого переселення народів) слов'яни заселяли Наддніпрянщину й проникли на Балкани, ставши безпосередніми сусідами візантійців, що допомагало налагодженню культурно-торговельних зв'язків з Візантією. Упродовж VI–VII ст. у період утворення східнослов'янських племен, напередодні формування Київської Русі, виникла потреба в писемності. На IX ст. (863 р.) припала велика подія – удосконалення солунськими братами-місіонерами Кирилом і Мефодієм слов'янського письма, в основу якого було покладено грецький устав. З давнім уставом слов'яни успадкували традиції грецької пунктуації й перенесли їх у свої рукописні твори.

У час зародження слов'янського писемства грецькі рукописи IX–X ст. зазвичай використовували крапки внизу, посередині й угорі рядка, двокрапку в значенні крапки чи крапки з комою. Кінець уривка чи якоїсь закінченої частини позначали грубою крапкою (•), хрестиком (+), чотирма крапками (....), трьома крапками (:.) та складеними знаками типу (.... –) чи (: –) тощо [13, с. 199].

Слов'янські каліграфісти-переписувачі грецьких теологічних текстів грецьку пунктуацію наслідували не сліпо, у кожного писця була вироблена своя графічна система знаків, зокрема розділових. Одним знакам вони надавали перевагу, інші не використовувалися взагалі, деякі створювалися ними заново чи мали свої графічні варіації. Останні були графічними праобразами сучасних розділових складених знаків у певних семантико-синтаксичних умовах контексту.

Розділові знаки сприяли членуванню тексту на частини різної величини, але, очевидно, не мали конкретного семантико-функціонального навантаження, не були обов'язковими через відсутність найелементарнішого пунктуаційного кодексу. Членування тексту здійснювалося писцем, з одного боку, на основі того, як він уявляв собі групування слів за змістом, а з іншого – виходячи з необхідності зробити перерву в процесі письма.

Розвиток книгодрукування відкриває нову сторінку в історії виникнення пунктуаційної системи. Багатотиражні друковані тексти, розраховані на значну кількість читачів, вимагали більшої чіткості й зрозумілості. Важке для розуміння через нечленованість тексту рукописне письмо частково поступилося місцем друкарським шрифтам, які передбачали поділ тексту на синтаксичні одиниці (речення, словосполучення), унаслідок чого виникла потреба позначати на письмі такі ознаки речення, що мають важливе значення для сприйняття мети висловлювання (розповідність, питальність, окличність), змістові взаємовідношення між окремими складовими частинами в середині речення [28, с. 8].

Нову систему розділових знаків, яка пізніше поширилася по всій Європі, започаткували італійські типографи в середині XV ст.

Засновник відомої на той час Венеціанської друкарні, Альд Мануцій (1448–1515 рр.), скликав відомих учених, прозваних пізніше альдами, з метою упорядкування пунктуаційної системи, успадкованої від греків. На думку І. І. Огієнка, “альдини не дають

чогось зовсім нового, – вони послуговуються тими саме знаками, що були й до них в ліпших грецьких рукописах, тільки надають їм певну послідовну систему” [13, с. 200]. Один із представників альдинської академії Ніколас фон Вілк у 1462 році написав трактат про пунктуацію, до складу якої включив креску (лінію з нахилом справа наліво), двокрапку, крапку, знак питання, дужки і крапку з комою. Його система була реалізована при друкуванні Нового Завіту в перекладі Лютера (1523 р.). Альд Мануцій після докладного аналізу наявних знаків пунктуації перевагу надавав крапці, двокрапці, дужкам, знаку питання, креску замінив на кому, розмежував велику крапку і малу, вживаючи після першої велику літеру, а після другої – малу.

Альд Мануцій Молодший (1547–1597 рр.) продовжив справу упорядкування правописної системи, започатковану його дідом – видавцем і типографом, ученим-гуманістом епохи Відродження. У 1566 році Венеціанська друкарня відкрила світ праці дев’ятнадцятилітнього продовжувача династії Мануціїв “*Orthographiae ratio*”, у якій була подана система розділових знаків (крапка, кома, крапка з комою, двокрапка, дужки, знак питання), що запанувала в Європі аж до XVIII ст. [13, с. 200].

У слов’янських типографіях венеціанська система пунктуації освоюється повільно, поступово. Український першодрукар, росіянин Іван Федоров, приміром, уживання розділових знаків обмежив мінімально: у Львівському виданні “Апостола” (1574 р.) використав лише крапку й кому, в “Острозькій біблій” (1580 р.) послугувався трьома знаками – крапкою, комою й крапкою з комою.

Наприкінці XVI ст. та впродовж XVII ст. пунктуаційна система збагачується, засвоюючи італійські традиції, завдяки появі “Лексиса...” Лаврентія Зизанія (1596), “Грамматіки славенския правильное синтагма” Мелетія Смотрицького (1691 р.), “Лексикона словеноросского” Памви Беринди (1627 р.) і т. д. Автор граматики церковнослов’янської мови М. Смотрицький, наприклад, використовував шестичленну знакову систему: крапку посередині і внизу рядка, кому, креску у функції сучасної коми, двокрапку при перерахуванні та у функції сучасної крапки з комою, крапку з комою у функції знака питання й сучасної двокрапки, дужки для виділення вставлених конструкцій.

Аналіз пунктуаційного оформлення перших граматик і словників цього періоду дає змогу констатувати різнобій у пунктуації і, отже, автономність графічної системи членування мовного потоку в кожній науковій друкованій праці.

Твори художнього стилю в цей історичний проміжок часу засвідчують індивідуальну манеру письма митців слова, неповторність їхнього мислення й світобачення. Так, у творчій спадщині Климентія Зіновієва, приблизно датованій періодом між 1700 і 1708 рр., знаходимо традиційні для кінця XVII – початку XVIII ст. розділові знаки: крапку, кому, крапку з комою, двокрапку, крапки [6]. Популярна в його творчому доробку двокрапка, по суті, є універсальним знаком, оскільки її використано для відокремлення другорядних членів речення, вжито між частинами складних речень, перед однорідними членами без узагальнювальних слів та з ними, для виділення звертань, у функції сучасної крапки з комою тощо.

Як справедливо відзначає російський мовознавець А. Б. Шапіро, постановка розділових знаків у друкованій продукції була переважно справою типографських майстрів, які часто не рахувалися з тим, що являє собою в пунктуаційному плані авторський рукописний текст. Але це не означало, що автори, особливо письменники, зі свого боку не брали участі у формуванні пунктуаційної системи [28, с. 12].

Упродовж XVIII–XIX ст. на українську пунктуацію та орфографію мали дуже сильний вплив традиції російського письма. Це пов’язано із графічно-алфавітною реформою Петра I в 1708 році, унаслідок якої в Україні поширилася “гражданка”, та заборонаю Петра I в 1720 році випускати у світ україномовну друковану продукцію.

У середині XVIII ст. в Росії набула популярності восьмичленна система розділових знаків, представлена М. В. Ломоносовим у праці “Российская грамматика” (1755 р.). Ця

система включала: 1) розділові знаки, що вживалися в середині речення (кому, крапку з комою, двокрапку); 2) знаки кінця речення (крапку, знак питання, знак здивування, тобто сучасний знак оклику); 3) знаки, які визначають межу висловлюваної думки (вміщувальний знак, що відповідав сучасним дужкам); 4) рядкові розділові знаки (єднальний знак, тобто рисочка). У М. В. Ломоносова не знаходимо лапок, тире і крапок [33]. Лапки стали популярними у зв'язку з виходом у світ “Письмовника” М. В. Курганова (1809 р.) [9]. О. О. Барсов, учень М. В. Ломоносова, у рукописній граматиці, датованій 1797 роком, уводить тире (мовчанку), зірочку або хрестик для приміток і параграф [28, с. 18–19].

Інтонанційні основи для формулювання пунктуаційних правил поступово витіснялися новим принципом – логічним, або смисловим, суть якого полягала в тому, що пунктуація залежала від змісту речення, його структури, семантико-синтаксичних відношень між членами речення [10, с. 27].

“Ломоносовська” традиція пунктуаційних норм дуже швидко інтегрувала в українську друковану продукцію, була сприйнята українською науковою та письменницькою елітою, про що свідчать пунктуаційне оформлення першої української граматики О. О. Павловського, художні твори Є. П. Гребінки, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Т. Г. Шевченка та ін.

Створена під впливом “Российской грамматики” М. В. Ломоносова “Грамматика малоросійскаго нарзчя” О. О. Павловського (1818 р.) не мала відомостей про синтаксис і пунктуацію, оскільки вчений не помітив відмінностей у синтаксичній будові російської та української мов, а отже, й відмінностей у вживанні розділових знаків [14]. Функції пунктуаційних знаків, представлених у праці, помітно осучаснилися. Кома, наприклад, послідовно вживалася в простому реченні, ускладненому звертанням, відокремленими, уточнювальними, приєднувальними членами речення, вставними конструкціями, однорідними членами речення, а також між частинами складного речення і складної синтаксичної конструкції. Двокрапкою відділялися узагальнювальні слова від однорідних членів, частини безсполучникового складного речення, що виражають причинові відношення, слова автора від прямої мови. Місце тире – між підметом і присудком, на місці пропущених слів тощо. Дужками виділено переважно вставлені речення, лапки служили для оформлення прямої мови. В інших випадках автор використовував розділові знаки непослідовно, і вони виконували функції, відмінні від сучасних.

Майстри художнього слова вносили, однак, свої корективи в структуру й зміст тексту, надаючи розділовим знакам нового стилістичного навантаження. Так, аналіз мови позацензурного видання “Кобзаря” Т. Г. Шевченка (1840 р.) [29] дає змогу виявити схильність автора вживати крапки (три або чотири), надаючи висловлюванню багатозначності (*Вийшла зь села, – серце ные...*). Поетичної (художньої) функції набуває в контексті його творів тире, що вживається, замість двокрапки, між частинами безсполучникового складного речення (*Зилля дыва наробыло – тополею стала...*), для виділення приєднувальних конструкцій (*Чужи люды не спытають – та й на що пытаты!..*), для відокремлення підрядної частини складного речення (*Умывай же биле личко Дрибными слізами – Бо вернулисьь москалыки иншымы шляхамы*) тощо.

Незважаючи на те, що видання витримало редакторську правку, пунктуаційні новації автора збереглися. У “Кобзарі” – дев'ятичленна система розділових знаків (крапка, знак питання, знак оклику, кома, крапка з комою, двокрапка, тире, дужки, крапки), яка цілком відповідала пунктуаційним системам, що були представлені у відомих російських граматиках (збірка поезій вийшла у світ із Санкт-Петербурзької типографії), ще раз засвідчивши спадкоємність пунктуаційних традицій в українській мові.

У другій половині XIX ст. взірцем світового рівня стала німецька пунктуація, яка мала певний вплив і на формування українських пунктуаційних норм [30, с. 96], що засвідчено в типографських виданнях наукової та художньої літератури. Кожна видавнича школа в Україні мала свої традиції вживання знаків письма, автономно підтримувала або

скасовувала авторські новації використання розділових знаків, ураховуючи свої пунктуаційні уподобання. У зв'язку з цим у кінці XIX – на початку XX ст. засвідчено повний різнобій у використанні як орфографічних, так і пунктуаційних норм. Навчати грамотності школярів, вести діловодство і популяризувати українське слово в Українській Народній Республіці було вкрай важко. “Найголовніші правила українського правопису” (1921 р.), укладені Правописною комісією в складі професорів А. Ю. Кримського, І. І. Огієнка та Є. К. Тимченка, не задовольнили рівень вимог мовної практики, оскільки орфографія мала дуже стислий виклад (усього 46 правил), а пунктуації не було розглянуто зовсім [12].

У 1925 р. питання унормування правопису було порушено знову. Його впорядкуванням займалася мовознавча еліта: В. М. Ганцов, М. К. Грунський, А. Ю. Кримський, О. Б. Курило, О. М. Синявський, М. І. Сулима, Є. К. Тимченко та ін. (понад 50 осіб). Підкомісією, яка редагувала правила пунктуації, керував О. М. Синявський. Після численних публічних обговорень та наукових дискусій на Всеукраїнській конференції (Харків, 25 травня – 3 червня 1927 р.) 6 вересня 1928 р. “Український правопис” було схвалено Народним комісаром освіти М. Скрипником, за що отримав назву “скрипниківського”, і 1929 р. видруковано. У розділі “Пунктуація та інші помічні при алфаветі знаки й норми вживання їх” авторський колектив першого соборного правописного кодексу України використав напрацьовані матеріали з пунктуації І. І. Огієнка, які пізніше було викладено в праці “Нариси з історії української мови: система українського правопису” [37], що побачила світ 1927 р. у Варшаві (з політичних міркувань учений змушений був емігрувати до Польщі).

В “Українському правописі” 1928 р. послідовно описано вживання розділових знаків кінця речення (крапки, знака оклику, знака питання) (§§ 84, 85, 86). Комою рекомендовано відділяти “однорядні” (сучасні “однорідні”) члени речення (§ 87, п. 1, а), одне речення від іншого (§ 87, п. 2 а, б), виділяти відокремлені члени речення (§ 87, п. 1, б), вставні слова (§ 87, п. 1, г), кличні форми іменників (§ 87, п. 1, г), вигуківі слова (§ 87, п. 1, д) тощо. Уживання середника (крапки з комою), двокрапки, риски (тире), дужок регламентовано синтаксичними умовами їхнього застосування та інтонаційними характеристиками цих знаків [17, с. 78–83]. “Двокрапка звичайно ставиться, – цитуємо авторів правопису, – після речення перед чужими словами або поясненням як знак ніби не зовсім докінченого речення-розповіді (з дещо меншим супроти крапки обниженням голосу, павзою й характерною інтонацією недокінчення)” [17, с. 82]. Крапками позначають перерване чи недокінчене мовлення: *Музики... танці... і Бердичів... кайдани брязкають... Москва... бори, сніги і... Єнісей...* (Т. Ш.); скорочену цитату [17, с. 84].

Укладачі першого офіційно визнаного правописного кодексу відзначили, що “правила ці часто базуються на суб’єктивних підставах” [17, с. 86], і “це треба мати на увазі, видаючи чужі твори, особливо поетичні, де пунктуаційний суб’єктивізм авторів повинен стояти вище за правописний педантизм” [17, с. 87]. Це твердження свідчить на користь авторської пунктуації, що бере свій початок ще з перших рукописних книг XI–XIII ст.

“Скрипниківський” правопис діяв як загальнообов’язковий у межах України до 5 вересня 1933 р., на території Західної України (у Галичині, Волині, Буковині) – до 1939 р. Подальша його доля – досить трагічна: оголошений як “ворожий”, “націоналістичний”, більше півсторіччя він припадав архівним пилом у бібліотечних фондах УРСР. Представники українського зарубіжжя (політичні емігранти 1919–1921 рр., 1939–1945 рр.) – цій правописній системі дали нове життя: правописи, підготовлені українською діаспорою, розвивали й удосконалювали орфографічні та пунктуаційні норми “Українського правопису” 1928 р. 3-поміж усіх найбільшою популярністю користувалися такі праці: “Український правопис” І. М. Зілінського [3; 4; 5]; “Український правопис і вимова” П. К. Ковалева [7]; “Український правопис” П. К. Ковалева [8] тощо.

7 травня 1933 р. колегія Народного комісаріату освіти УРСР рекомендувала до офіційного вжитку новий, зреформований правопис, максимально наближений до російських правописних норм. Підпорядкування російськомовним традиціям мало згубний вплив на українську орфографію, оскільки було скасовано кращі національні риси правопису споконвічно українських та запозичених слів. “Головніші правила пунктуації”, представлені в цьому правописі, містять докладну інформацію про вживання розділових знаків (зокрема крапки з комою, двокрапки, тире, дужок і крапок) за синтаксичним принципом, однак ритмомелодійна характеристика цих знаків письма є неосновною, супровідною.

Двокрапку, згідно з пунктуаційними нормами першого правопису радянського періоду, пропонувано ставити: а) “після речення перед прямою мовою”; б) “перед перелічуванням після узагальнюючого слова або коли після попередніх слів робиться виразна пауза і підноситься тон: *Не ждять рятунку ні від кого: ні від богів, ні від царів* (Т. Шевченко)”; в) “у безсполучникових складнопідрядних реченнях перед поясненням (розкриттям змісту твердження) як знак не зовсім закінченого розповідного речення, з дещо меншим супроти крапки обниженням голосу, паузою і характерною інтонацією незакінченості: *За скелями починало ясніти: світало вже* (С. Васильченко)” (§ 94) [18, с. 72–73].

Порівняно з попереднім “скрипниківським” правописом, крапки ставили не лише на місці перерваної або недокінченої мови, але й уривчастої, “для показу хвилювання, зворушення, гніву та сильних переживань того, хто говорить, чи бажання викликати такі почуття в слухача: – *Тату... я... я до вчителя піду* (Тесл.); для відтворення несподіваності ходу думок і дій: *Затріщали рушніці і... стихли*; на початку речення при скороченні цитат, при поєднанні із знаком оклику чи знаком питання” (§ 97) [18, с. 75].

Укладачі “Українського правопису” 1934 р., як і їхні попередники, необґрунтовано включали в систему пунктуаційних правил норми вживання розділки (або риски, дефіса) і загальні настанови використання знака наголосу [18, с. 85–86; 18, с. 79].

У результаті діяльності нової Державної правописної комісії наприкінці 1938 р. було опубліковано “Український правопис” за редакцією М. К. Грунського, який очолив цю комісію. Проте до його затвердження справа не дійшла, оскільки на перешкоді стали події Другої світової війни, які охопили й Україну. У воєнний період робота АН УРСР над удосконаленням правописних норм відновилася в тилу фронтів – в Уфі. 23 серпня 1943 р. новий варіант правопису поступив на розгляд уряду УРСР, а в травні 1945 р. його було затверджено Радою народних комісарів УРСР, масовим тиражем вийшов у світ наступного 1946 р. 3 грудня цю правописну систему запроваджено на всій території України, у якій на той час були вже возз’єднані всі українські землі [19, с. 40].

Обсяг нового варіанта правописного кодексу збільшено вдвічі: у ньому докладніше викладено правила, збільшено їхню кількість, додано новий розділ “Розділові знаки при прямій мові”, залучено багатший ілюстративний матеріал. Із системи розділових знаків вилучено дефіс і знак наголосу.

При формулюванні пунктуаційних правил члени комісії враховували наукові напрацювання з теорії граматики, зокрема типологію сполучників, учення про будову речення, семантико-синтаксичні відношення між членами речення, способи їхнього морфологічного вираження, оперували новою на той час науковою термінологією на позначення основних понять та одиниць синтаксису.

З метою аргументації вищесказаного порівняємо правила вживання коми при відокремлених означеннях в аналізованому правописі і попередньому його виданні. Пунктуаційними нормами “Українського правопису” 1945 р. передбачено використання коми для виділення відокремлених означень, виражених: а) дієприкметниками й прикметниками, що мають при собі пояснювальні слова й стоять після означуваного іменника: *За лісом починалося село, розкидане на горах та в глибоких ярах* (Н.-Л.); б) дієприкметниками й прикметниками, які не мають пояснювальних слів і стоять після означуваного іменника, коли перед ним вже є означення: *Ясне сонце, тепле і приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю* (Мирн.); в) дієприкметниками і

прикметниками з пояснювальними словами і без них, що стоять перед іменником і мають обставинний відтінок: *Окроплена кров'ю, міцніє дружба народів* (Рил.); г) діеприкметниками і прикметниками з пояснювальними словами і без них, що стосуються особових займенників: *А я, бідна, тут горюю* (Котл.); г) іменниками в непрямих відмінках або без них, щоб надати їм більшої ваги, порівняно з іншими членами речення: *На тій картині якийсь чорновусий циган, в одежі ясно-синій і червоній, вигравав на гітарі* (Н.-Л.) (§ 115, п. 17) [19]. В “Українському правописі” 1933 р. правило про відокремлення другорядних членів сформульовано дуже узагальнено: “Відокремлені члени речення відділяються комами: *По дворах, навантажені всяким збіжжям, стоять вози, готові в дорогу* (С. Васильченко), *Ясне сонце, тепле й приязне, ще не вспіло наложити палючих слідів на землю* (П. Мирний)” (§ 92, п. 1, д) [19, с. 69].

Правописний кодекс 1945 р. без будь-яких змін проіснував аж до 1960 р., однак із часом у ньому виявилися дрібні помилки, неточності у формулюванні та в ілюстративному матеріалі. Виникла необхідність доопрацювати правописні норми, яка стала настійною після виходу у світ 1956 р. “Правил русской орфографии и пунктуации” [41]. Після широкого обговорення громадськістю проект найважливіших змін у новій редакції правопису витримав ретельну перевірку, його було схвалено комісією в складі академіків АН УРСР Л. А. Булаховського, П. Г. Тичини, М. П. Бажана, І. К. Білодіда, М. Т. Рильського та письменника О. Л. Кундзича і у 1960 р. видруковано.

У новому виданні “Українського правопису” 1960 р. (через незначні зміни його називають другою редакцією правопису 1946 р.) додано правила щодо вживання: 1) знака оклику в реченнях, які мають у своєму складі слова **як, який, що за, що то за** і под. (§ 115, п. 1, примітка 1); 2) знака питання після кожного однорідного члена в питальних реченнях (§ 114, п. 1, примітка 2); 3) пунктуації при вставних словах **було, бувало, проте, однак, а втім, а власне, а зрештою** (§ 116, п. 10, примітка 1, 2); 4) пунктуації при порівняльних зворотах **лє як із відра, почервонів як рак, білий як сніг** (§ 116, п. 11, примітка 1); 5) коми в складносурядному реченні, частини якого з'єднані повторювальними сполучниками **і... і, ні... ні, або... або, чи... чи, то... то, чи то... чи то** (§ 117, п. 3); 6) крапки і крапки з комою в кінці великих рубрик переліку (§ 26, п. 2; § 113, п. 3; § 118, п. 5, примітка); 7) пунктуації в складній синтаксичній конструкції при збігові двох сполучників (сурядного й підрядного чи двох підрядних) (§ 117, п. 4, примітка 6); 8) коми у зворотах **не хто інший, як...; не що інше, як...; нічого іншого, як...** (§ 117, п. 4, примітка 4) тощо [20].

Аналіз нових моментів пунктуаційного оформлення синтаксичних одиниць, представлених в “Українському правописі” 1960 р., аргументовано висвітлено в працях В. М. Русанівського “Нове в українському правописі” [16, с. 28–35] та А. А. Москаленка “Історія українського правопису (радянський період)” [11, с. 48–49].

У 1988 р. робоча група в складі провідного наукового співробітника А. А. Бурячка (керівника групи) і старших наукових співробітників С. І. Головащука та Г. М. Колесника приступила до редагування правописних норм, щоб створити новий (доповнений і виправлений) правопис. 14 листопада 1989 р. третє його видання було ухвалено опублікувати, і в 1990 р. “Український правопис” нового покоління вийшов у світ, витримавши кілька перевидань [21; 22; 23; 24; 25; 26; 27].

Незначні зміни, запропоновані в розділі “Найголовніші правила пунктуації” чинного правопису, ґрунтовно викладено в брошурі А. А. Бурячка “Що змінилося в “Українському правописі”?” [2, с. 45–49]. Сучасна пунктуаційна система засвідчує, що вона впродовж сторіччя логічно вибудувалася, стабілізувалася, пройшовши складний шлях апробації в усіх стилях літературної мови.

Отже, як свідчать історичні джерела, пунктуаційні системи від найдавніших часів і до наших днів ґрунтувалися на традиціях попередників, удосконалювалися, щоразу роблячи великий крок у напрямку до прогресу. У подальших студіях плануємо зробити порівняльний аналіз пунктуаційних норм, представлених в українських правописах 1933, 1946 і 1960 роках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандура О. Художні функції поетичної пунктуації / О. Бандура // Українська мова та література. – 1997. – 12 березня. – № 47 (62). – С. 3.
2. Бурячок А. Що змінилося в українському правописі? / А. Бандура. – К. : Наукова думка, 1994. – 47 с.
3. Зілинський І. Український правопис / І. Зілинський. – 1-ше вид. – Краків, 1941. – 223 с.
4. Зілинський І. Український правопис / І. Зілинський. – 2-ге вид. – Краків, 1942. – 223 с.
5. Зілинський І. Український правопис / І. Зілинський. – 3-тє вид. – Краків–Львів, 1943. – 231 с.
6. Зіновій К. Вірші. Приповісті посполиті / К. Зіновій. – К., 1971. – 251 с.
7. Ковалів П. Український правопис і вимова / П. Ковалів. – Нью-Йорк, 1946. – 234 с.
8. Ковалів П. Український правопис і вимова / П. Ковалів. – Нью-Йорк, 1977. – 234 с.
9. Курганов Н. Письмовник, содержащий в себе науку российского языка со многими присовокуплениями разного учебного и полезно-забавного вещесловия / Н. Курганов. – СПб., 1809. – 198 с.
10. Ломоносов М. В. Российская грамматика / М. В. Ломоносов // В.М. Ломоносов. Полн. собр. соч. – М., 1952. – Т. VII. – 867 с.
11. Москаленко А. А. Історія українського правопису (радянський період) / А. А. Москаленко. – Одеса, 1968. – 123 с.
12. Найголовніші правила українського правопису. – К., 1921. – 24 с.
13. Огієнко І. Нариси з історії української мови: система українського правопису / І. Огієнко. – Варшава, 1927. – 216 с.
14. Павловский А. П. Грамматика малороссийскаго нарзчя / А. П. Павловський. – СПб., 1818. – 168 с.
15. Правила русской орфографии и пунктуации. – М., 1956. – 224 с.
16. Русанівський В. М. Нове в українському правописі / В. М. Русанівський. – К., 1962. – 36 с.
17. Український правопис: 1-е вид. – Х. : Держвидав України, 1929. – 103 с.
18. Український правопис. – Х. – К. : Радянська школа, 1934. – 95 с.
19. Український правопис. – К. : Укр. держ. в-во, 1946. – 179 с.
20. Український правопис. – 2-е вид. – К. : В-во АН УРСР, 1960. – 272 с.
21. Український правопис. – 3-тє вид. – К. : Наук. думка, 1990. – 239 с.
22. Український правопис. – 4-тє вид. – К. : Наук. думка, 1993. – 240 с.
23. Український правопис. – 5-тє вид. – К. : Наук. думка, 1996. – 266 с.
24. Український правопис. – 6-тє вид. – К. : Наук. думка, 1997. – 236 с.
25. Український правопис. – 7-ме вид. – К. : Наук. думка, 1998. – 236 с.
26. Український правопис. – стер. вид. – К. : Наук. думка, 2000. – 240 с.
27. Український правопис. – стер. вид. – К. : Наук. думка, 2004. – 240 с.
28. Шапиро А. Б. Современный язык: Пунктуация / А. Б. Шапиро. – М., 1966. – 296 с.
29. Шевченко Т. Г. Кобзарь / Т. Г. Шевченко. – СПб., 1840. – 124 с.
30. Bielieg A. Das Prinzip cler deutschen jnterpunktion / A. Bielieg. – Berlin, 1880. – 202 с.

Irena Savchenko

Historical way of Ukrainian punctuation system

The article analyzes the historical way of development, establishment and improvement of Ukrainian punctuation (from the earliest times till nowadays), punctuation traditions, reasons of appearance of author's punctuation marks.

Key words: history of punctuation, punctuation marks, punctuation traditions

Ярослава Сингуб

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті проаналізовано формування та розвиток української термінології. Виділено шість періодів, які яскраво ілюструють зв'язок розвитку лексичної системи мови з історією матеріальної й духовної культури українського народу.

Ключові слова: термін, українська термінологія, формування, розвиток.

У словниковому складі української літературної мови термінологічна лексика посідає велике місце. Невпинний розвиток науки й техніки, дослідження в різних галузях знання, міжнародна співпраця вчених, митців, діячів суспільно-політичного напрямку, технічне й

комерційне співробітництво та інші форми стосунків між народами й державами спричинюють проникнення термінології майже в усі сфери людської діяльності.

Нові поняття, що постають у науці, вимагають нових слів для називання. Тепер у розвинених мовах близько 90 відсотків нової лексики становлять науково-технічні терміни. Останнім часом прискореними темпами розвиваються такі галузі науки, як хімія, кібернетика, ядерна фізика, біохімія, комп'ютерна техніка тощо. На сьогодні досліджено близько 100 терміносистем різних галузей знань: хімії (Н. А. Цимбал, Г. В. Наконечна), фізики (В. І. Пілецький, І. Р. Процик), маркетингу (Д. П. Шапран), лінгвістики (І. Я. Ярошевич, Н. В. Медведь), медицини (Н. В. Місник, Т. В. Лепеха), ветеринарії (В. М. Дмитрук), гідромеліорації (Л. Д. Малевич), інформаційних систем та технологій (А. О. Николаєва, Л. В. Філюк), економіки (Т. І. Панько), військової галузі (Л. В. Мурашко, Н. О. Яценко, Я. П. Яременко) та ін. На сучасному етапі розвитку української термінології актуальним є вивчення продуктивності наявних термінів, їхніх словотвірних можливостей, осмислення семантичної розбудови мовної системи на ґрунті власних значень. Мета цієї статті – дослідити процес становлення української термінології, схарактеризувати й проаналізувати особливості її розвитку.

Формування наукової мови в Україні відбувалося за несприятливих умов, тому галузеві терміносистеми не розвивалися природно. В умовах бездержавності України було неможливим становлення науково-технічної, природничої, гуманітарної та мистецької терміносистем.

Зацікавлення науковою мовою в Україні зростало в часи національного відродження. Коли послаблювалися заборони та переслідування, українська наукова мова мала можливість розкривати свій потенціал. Історія формування української термінології є окремою частиною історії розвитку всієї лексичної системи мови. Розглядаючи формування української термінології, виділяють шість періодів, які яскраво ілюструють зв'язок розвитку лексичної системи мови з історією матеріальної й духовної культури українського народу [3, с. 22].

1. Період стихійного нагромадження термінологічної лексики (IX – перша половина XIX ст.).

Своїм корінням українська термінологія сягає часів Київської Русі. “Ізборники” Святослава, літописи, “Поучення дітям” В. Мономаха, “Руська правда” (1282), “Фізіолог”, “Шестиднев” Й. Екзарха, “Християнська топографія” К. Индикоплова (1262) фіксують сакральну, природничу, суспільно-політичну, астрономічну термінології [6, с. 146].

Важливу роль у поширенні наукових знань та професіоналізму в Україні відіграли Острозький культурно-освітній центр (1580–1608); братські школи, що виникали в XVI–XVII ст. у Львові, Вільні, Бересті, Рогатині, Перемишлі, Луцьку, Кременці та інших містах; Київський культурно-освітній центр (Братська школа – з 1615 р., Києво-Могилянська колегія – з 1632 р., Києво-Могилянська академія – з 1701 р.). Уже в XVII ст. вчений Києво-Могилянської академії Г. Кониський обґрунтував теорію терміна.

Українську науково-виробничу, природничу, мистецьку термінологію представлено в загальномовних словниках того часу: “Лексикон словенороський” П. Беринди (1627), “Лексис” Л. Зизанія (1596), “Лексикон латинський” Є. Славинецького (1650) та “Лексикон словено-латинський” Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (XVII ст.), “Синоніма славеноросская” невідомого автора (XVII ст.) [4, с. 68].

Гальмували розвиток української наукової мови до середини XIX ст. недержавний статус української мови, заборони її як засобу спілкування і державна роз'єднаність української мовної території.

2. Період другої половини XIX ст. – початку XX ст. Діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка.

Ренесансним етапом у новітній історії України є середина XIX ст. У часописі “Основа” (1861–1862) П. Куліш чи не вперше пише про потребу інтелектуалізації української мови через вироблення наукових стилів і формування національних терміносистем різних галузей знань і культури, закликає повертатися обличчям до

Європи, щоби вписати українську мову в світовий контекст. В історії української науки та її мови важливе значення мав часопис “Громада” (1878–1882), у якому друкували свої праці М. Драгоманов, С. Подолинський, М. Павлик, І. Франко, М. Грушевський. У працях М. Драгоманова помітне намагання замінити іншомовні за походженням терміни українськими відповідниками. У 1873 р. у Львові засновано Наукове товариство імені Тараса Шевченка, яке з 1892 р. стає першим українським науковим центром на зразок європейських академій. Товариство видало 155 томів “Записок НТШ”. У НТШ діяло три секції: історико-філософська, філологічна та математично-природописно-лікарська, які видавали періодичні “Збірники”. Саме тут концентрувалася термінологічна праця провідних учених кінця ХІХ – початку ХХ ст. Наддніпрянської України (А. Кримський, Б. Грінченко, І. Стешенко, В. Антонович, О. Кониський) та Наддністрянської України (І. Верхратський, М. Пачовський, І. Франко, Т. Барановський, С. Качала, О. Огоновський). Термінологи НТШ мали різні погляди на розвиток української термінології, тому виокремились такі дві групи науковців: 1) прихильники термінотворення в душі народної мови, на її основі й за її законами (В. Левицький, І. Пулюй, І. Верхратський, І. Кандяк, Р. Цегельський); 2) симпатичні запровадження в українську мову інтернаціональної термінології (І. Горбачевський, С. Рудницький, М. Вікул, А. Семенцов) [2, с. 88].

Зусиллями українських учених НТШ було вироблено концептуальні положення термінологічної теорії, запропоновано однакову термінологію й номенклатуру, незважаючи на те, що її творили на землях України, які належали до різних держав.

3. Третій період, пов’язаний з утворенням наукових товариств у Східній Україні (1913 р. – у Києві, 1918 р. – у Луганську).

Активно опрацьовувати та творити українську термінологію почали після проголошення Української Народної Республіки (1917 р.), коли було скасовано заборони щодо української мови. У цей час зацікавлення термінологією набуває масового характеру, над виробленням української термінології працювали Українське наукове товариство в Києві (голова М. Грушевський), Кам’янець-Подільський університет (ректор І. Огієнко), Українська академія наук (президент В. Вернадський), Інститут економічної кон’юнктури (директор М. Туган-Барановський), Технічно-термінологічна комісія при Департаменті професійної освіти. Лише впродовж 1918–1919 років у Східній Україні вийшло друком понад 20 словників. З метою координації термінотворчої діяльності в 1918 р. при Українському науковому товаристві створено Термінологічну комісію, а при Українській академії наук (УАН) засновано Правописно-термінологічну комісію. У 1921 р. названі комісії було об’єднано й створено Інститут української наукової мови Академії наук (ІУНМ).

4. Період діяльності Інституту української наукової мови.

Українське мовознавство, зокрема термінологія, за влучним висловом відомого українського термінолога А. Вовка (США), пережило “золоте десятиріччя” (1921–1931), яке залишиться безпрецедентним у світовій практиці. ІУНМ структурно поділявся на шість відділів: *природничий* (ботанічна, географічна, геологічна, зоологічна, математична, медична, метеорологічна, фізична, хімічна секції), *сільськогосподарський* (ветеринарно-зоологічна, лісова, фітотехнічна секції), *соціально-економічний* (економічна, соціологічна, ділової мови, філологічна, філософська, педагогічно-психологічна секції), *технічний* (архітектурна, будівельна, гідротехнічна, гірнична, електротехнічна, механічна, сільськогосподарського машинознавства, шляхів і мостів, технологічна, доморобська, фотокінематографічна секції), *мистецький* (музична і театральна секції), *правничий* [6, с. 142].

У 1928 р. було видано “Інструкцію для укладання словників в ІУНМ”, “За яким принципом треба укласти українську природничу номенклатуру” О. Янати, “За якими правилами укладає тепер ІУНМ українську природознавчу номенклатуру” Я. Лепченка, у 1930 р. опубліковано статтю “Про принципи складання української технічної термінології” Т. Секунди. У цих працях сформульовано основні засади творення української термінології, серед яких: термінологія повинна бути народною; за умови відсутності готового терміна в народній мові треба створити його з власномовних морфем; лише в разі непридатності новоствореного терміна запозичувати наукову назву з мови-джерела; термін має бути зрозумілий; назва поняття бути точною й однозначною; термін повинен бути придатний для творення похідних термінів; до того ж необхідно, щоб

термін був доброзвучним і економним. За цей період було опубліковано близько 50 різноманітних словників чи проектів словників із гуманітарних і природничих галузей знань, серед яких “Словник хімічної термінології” О. Курило, “Словник геологічної термінології” П. Тутковського, “Словник технічної термінології” І. Шелудька і Т. Садовського, “Словник природничої термінології” Х. Полонського, “Словник фізичної термінології” В. Фаворського та ін. [2, с. 90].

Проте з 1932 р. започатковано “новий курс” у національній політиці СРСР. Справжнім погромом української інтелігенції завершилась кампанія з “українізації”. Уже в 1930 р. ІУНМ як складову частину ВУАН за сфабрикованою справою СВУ (Спілки визволення України) було ліквідовано, а провідних учених репресовано. Видання словників, навіть уже підготованих до друку, було припинено, а вже надруковані – вилучено з бібліотек і книгарень.

5. Період функціонування української термінології 1932–1990 років.

У тридцятих роках розпочалось переслідування українських мовознавців. Програмними стали статті “На боротьбу з націоналізмом на мовному фронті” А. Хвилі, “Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння” О. Фінкеля.

В Україні впроваджено унікальний, виключно радянський винахід: формально національну (українську) мову не забороняли, навпаки, говорили про бурхливий її розквіт, благотворний вплив на неї “братньої” мови, але насправді її розвиток коригували в потрібному політичному напрямі.

На цьому акцентує Юрій Шерех у роботі “Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941)”: “Урядове втручання... у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії... Радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови” [7, с. 360]. У такій ситуації українська наукова термінологія фактично втратила свою автентичність і перетворилася на копію російської.

Упродовж 1933–1935 років Інститут мовознавства видавав “Термінологічні бюлетені”, у яких значну частину (14, 5 тисяч) українських термінів замінено російськими відповідниками (*буришин – янтар, копальня – шахта, линва – трос*), уніфіковано рід запозичених термінів на зразок цих запозичень у російській мові (*бензина – бензин, синтеза – синтез, емаль* (чол. роду) – *емаль* (жін. роду)). Після виходу цих бюлетенів, які фактично знівельовали багаторічну термінотворчу працю українських науковців, термінологічна діяльність припиняється на чверть століття.

Зацікавлення термінологіями різних галузей знань поновлюється в другій половині 50-х років. Президія АН УРСР у 1957 р. створює Словникову комісію АН УРСР, яку очолив академік І. Штокало. Комісія видала 16 російсько-українських словників із найважливіших галузей знань. Однак не все заплановане було реалізовано, та й головним принципом укладання словників було максимальне зближення української та російської термінологій.

6. Сучасний період розвитку української термінології (90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.).

На сучасному етапі розвитку української лінгвістичної науки простежуємо зацікавлення термінознавством. Помітним є намагання науковців – фахівців у різних ділянках знань і мовознавців – унормувати галузеві термінології.

Сучасні українські термінологи глибше, ніж їхні попередники, опрацьовують теорію термінології як підсистему літературної мови, теорію терміна як мовного знака, формулюють вимоги, які слід ставити до окремого терміна та й до “ідеальної” (якщо така можлива) термінології. Для визначення основних принципів термінотворення українські термінологи спираються на досвід вітчизняних дослідників (науковців, які плідно працювали на початку ХХ ст. у Науковому товаристві імені Тараса Шевченка й Інституті української наукової мови) і досягнення європейської науки (Ш. Баллі, Е. Вюстера, Д. Лотте, О. Реформатського та ін.).

Сьогодні спостерігаємо надзвичайну термінографічну активність: у 1990 р. видано 5 термінологічних словників, 1992 р. – 22, 1993 р. – 62, 1996 р. – 29. Це словники різних типів – перекладні, енциклопедично-довідкові, тлумачно-перекладні, частотні, словники-тезауруси, словники нових термінів [1, с. 43].

Виробити та узгодити засади термінотворення допомагають численні наукові семінари, конференції. Традиційними стали міжнародні наукові конференції “Українська термінологія і сучасність” (Київ, Інститут української мови НАН України), “Проблеми української науково-технічної термінології” (Національний університет “Львівська політехніка”) [5, с. 21].

Дуже потрібним напрямом термінознавства є стандартизація термінології, тобто вироблення термінів-еталонів, які б відповідали всім лінгвістичним і логічним вимогам до термінів. Тому 1992 р. наказом Міносвіти та Держстандарту було створено Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології (на базі Львівського політехнічного інституту). Згодом до складу Комітету увійшли також Київський політехнічний інститут, Інститут української мови НАН України та Український науково-дослідний інститут стандартизації, сертифікації та інформатики.

Українська термінологія з кожним роком все впевненіше завойовує провідні позиції в сучасній науці. Вона має своїх досвідчених термінологів у багатьох містах України, у різних установах і навчальних закладах, які вболівають за розвиток української наукової мови, за національну форму термінів. На часі постало питання вироблення українського наукового стилю, який упродовж віків не розвивався рівно і беззастережно, а йшов тернистими шляхами свого утвердження і становлення. Вироблення стилю зніме чимало питань перекладу окремих термінів, бо, пишучи наукову працю, можна оминати деякі неоковиті слова чи фрази, не вживати дісприкетникових форм чи деяких запозичених слів. Згадаймо слова І. Огієнка, який писав: “Виявилось... що наша мова дуже гнучка і зовсім придатна для творення термінологічних назв” [3, с. 200].

У перспективі плануємо розглянути проблеми лінгвістичного унормування та гармонізації національної термінології в нових умовах інтенсивної взаємодії різномовних термінологічних систем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булик-Верхола С. З. Формування і розвиток української музичної термінології / С. З. Булик-Верхола // Українська термінологія і сучасність : збірник наукових праць / МОН України, Київський нац. ун-т ім. Вадима Гетьмана; відп. ред. Л. О. Симоненко. – Київ, 2003. – Вип. 5. – С. 41–45.
2. Вовк А. Наукова мова і політика: 55 років української термінології в УРСР / А. Вовк // Наукова мова і політика: 55 років української термінології в УРСР. – Сучасність. – Мюнхен, 1979. – Ч. 7–8. – С. 87–95.
3. Куньч З. Й. Українська риторична термінологія: історія і сучасність / З. Й. Куньч. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2006. – 216 с.
4. Наконечна Г. В. Українська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення / Г. В. Наконечна. – Львів : Кальварія, 1999. – 110 с.
5. Полюга Л. М. Здобутки і втрати української термінології та термінографії за десять років Незалежності / Л. М. Полюга // Вісн. Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. – Львів, 2002. – С. 21–24.
6. Процик І. Українська фізична термінологія на зламі XIX–XX століть / І. Процик. – Львів : ВЦ Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2004. – 252 с.
7. Шерех Ю. Пороги і запоріжжя / Ю. Шерех. – Харків, 1998. – 425 с.

Yaroslava Siniegub

The formation and development of the Ukrainian terminology

In the article the formation and development of the Ukrainian terminology are analysed. There are six periods which illustrated connection of the lexical development with the history of the material and spiritual culture of the Ukrainian nation.

Key words: term, the Ukrainian terminology, formation, development.

РЕЦЕНЗІЇ

Петро Мацьків

УКРАЇНСЬКА ДУША КРІЗЬ ГЛИБИНУ СТОЛІТЬ

Рецензія на монографію Марії Скаб «Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери» (Чернівці : «Рута», 2008. – 559 с.)

У сучасному науковому дискурсі мова становить об'єкт комплексних міждисциплінарних досліджень. Останнім часом щораз більшу увагу лінгвістів привертає когнітивно-дискурсна парадигма. У мовознавстві з'являються нові розвідки, спрямовані на аналіз мови у зв'язку з людиною, її пізнавальною діяльністю. Не оминула ця тенденція й такої царини, як сакральна сфера функціонування мови, зокрема в тому її сегменті, який покриває потреби наукового осмислення концепту *ДУША*, його семантичної структуризації та розгортання в різних типах національної мовної картини світу.

Досягнення лінгвістичної когнітології, аксіології, лінгвокультурології дають змогу по-новому розглянути мовні явища, ураховуючи екстралінгвальні чинники. Вони визначають нерозривний зв'язок у мовній свідомості поняттєвих образів із психологічними, соціальними передумовами людського пізнання. Саме в плані лінгвістичної когнітології виконане монографічне дослідження Марії Скаб.

Новаторський характер рецензованої роботи полягає в об'ємності, цілісності бачення концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери, передусім концепту *ДУША* на рівні синхронії та діахронії, на широкому тлі текстів української художньої, публіцистичної та наукової літератури від часу перших писемних пам'яток і до сьогодні, текстів засобів масової інформації, розмовного мовлення. З відомих причин в українській лінгвістиці тема сакральності української мови не має повної картини, хоча й зроблено попередниками уже багато (про це докладно сказано в дослідженні Марії Скаб (с. 7–18). Власне реферована праця є першим цілісним аналізом концептуалізації сакральної сфери на прикладі концепту *ДУША*.

Актуальним є не лише сам по собі лінгвокогнітивний предмет лінгвістичного вивчення, а й методологія та лінгвометодика дослідження, що опираються на ідеї сучасної гуманітарної філософії, досягнення лінгвістичної когнітології, лінгвістичної аксіології, лінгвокультурології, розвивають антропоцентричні ідеї лінгвофілософії Г. Сковороди, В. фон Гумбольдта, О. О. Потебні про мову як духовну творчість народу. Суть цієї методики – в аналізі семантичного простору слова-імені концепту, що розгортається в трьох напрямках: парадигматичному – розвиток його семантичної структури, словотвірному – динаміка наявності похідних від аналізованого слова та синтагматичному – його сполучуваність з іншими словами, у використанні даних з гуманітарних та природничих наук і релігійних уявлень для пояснення фактів мови, що вербалізують окремі аспекти концепту.

Теоретичне значення цього інтегрального дослідження постає з лінгвістичного обґрунтування поняття концепту *ДУША* як складного поліфункціонального утворення, що має високу значущість для української культури, маніфестуючи як універсальні, так і національно-специфічні аспекти, які відображають міфолого-релігійну і культурно-історичну детермінованість формування відповідної когнітивно-прагматичної сфери буття і мовної картини світу українського народу на осі мова-культура.

Робота підпорядкована чіткій логіці методу концептуального аналізу, спрямованого на вияв мовної категоризації концепту через розгортання семантичного простору слова в синтагматиці, парадигматиці, епідигматиці.

Не викликає застережень й обрана методологія, яку визначають як загальну парадигму сучасної філологічної науки і культурно-естетичної ситуації. Усі мовні явища осмислено з погляду лінгвокогнітології, лінгвістичної аксіології, лінгвокультурології.

Незаперечною слід визнати також практичну цінність цього дослідження:

закумульований і систематизований у ньому матеріал може бути продуктивно використаний у подальших когнітологічних, семіотичних студіях, у процесі укладання підручників та посібників, розроблення спецкурсів, проведення тематичних занять, семінарів читань тощо у вищих навчальних закладах не тільки філологічного, але й богословського, культурологічно й філософського профілю під час викладання тих пов'язаних з осмисленням категорій сакрального дисциплін, потреба в яких сьогодні безсумнівна.

У “Передмові” рецензованої праці чітко акцентовано основні теоретичні і методологічні засади когнітивної лінгвістики, визначено коло понять, які потребують уточнення і певної систематизації чи уніфікації (концепт, мовна картина світу, наївна картина світу тощо).

Перший розділ „Аналіз розгортання семантичного простору слова-імені концепту як вияв динаміки концептуалізації окремих сфер дійсності в мові” присвячено з'ясуванню основних понять концептуального аналізу: концептуальна картина світу, концепт, денотат, значення слова, семантичний простір слова. Автор виокремлює в структурі концепту ДУША релігієзнавчу модель (сакральна частина концепту); психологічну модель (фрагмент його несакральної частини); філософську модель (погляди учених різних епох на поняття душі). Загалом поділяючи таке структурування, все ж зазначимо на ідеї сакральності як домінанті в певних пропозиційних схемах у психологічній моделі концепту.

Спираючись на дослідження В. Гака, М. Скаб пропонує своє розуміння семантичного простору слова як аналізу реалізації слова та функціонування його на різних рівнях мови, що дасть можливість виявити всю сукупність його значень у proverbialному просторі та реалізуватися в усіх напрямках розгортання його семантики – парадигматичному, синтагматичному, епідигматичному. Цілком погоджуємося з автором, що запропонована методика дослідження концепту певним чином формалізує і зводить до мінімуму суб'єктивізм в осмисленні його результатів; чітко структурує концепт на ядерні та периферійні зони; виявляє закономірності концептуалізації окресленого фрагмента мовної картини світу та вплив мовних і позамовних чинників на цей процес; на основі зіставлення встановлює об'єктивність/суб'єктивність мовних знань. У цьому ж теоретичному розділі є параграфи, присвячені проблемі взаємовідношень людини й душі, висвітленню розуміння душі в системі різних наук. З когнітивного погляду ці знання про душу суттєво доповнюють, категоризують концептуально окреслений концепт, але теоретичний розділ передбачає розкриття механізмів дослідження, а не його інструментарій.

У другому розділі „Парадигматичний вимір семантичного простору імені концепту як спосіб вербалізації концепту” розглянуто динаміку семантичної структури слова *душа* в українській мові в лексикографічних працях („Словник давньоруської мови” І. Срезневського, „Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.”, „Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.”, „Словарь української мови” Б. Грінченка та „Словник української мови”); на полях Святого Письма, «Велесової книги». Проаналізовано використання лексеми у творах художньої літератури староукраїнської мови та нової української мови. Певні застереження висловлюємо щодо періодизації української мови на два періоди.

Автор у цьому ж розділі розглядає концептуальні компоненти концепту ДУША у зв'язку з концептами ДУХ, СЕРЦЕ, ПСИХІКА, СОВІСТЬ, ПРИСЯГА, ЛЮДИНА, ЖИТТЯ („душа – безсмертна”, „душа – нематеріальна”, „душа – частина людини”, „душа – внутрішній психічний світ людини”, „душа – людина”, „душа – основне в людині”, „душа – епіцентр позитивних характеристик людини, насамперед добра”; тимчасові концептуальні ознаки, що функціонували лише в певні періоди: „душа – совість”, „душа – присяга”).

Третій розділ присвячений словотвірному виміру семантичного простору імені концепту як способу його вербалізації, у якому досить вичерпно схарактеризовано на

основі синхронно-діахронного аналізу похідні слова від лексеми *душа* в українській лексикографії, а також у фольклорі та творах українських письменників. Розглянуто словотвірні зв'язки концепту *ДУША* з іншими концептами сакральної та несакральної сфер (*ДУХ, СЕРЦЕ, РОЗУМ*).

У четвертому розділі „Синтагматичний вимір семантичного простору імені концепту як спосіб вербалізації концепту” автор пропонує виважений, ґрунтовний аналіз сполучувальних властивостей слова-імені концепту, а також його стосунки до інших концептів сакральної (*ДУХ, ГРІХ, БОГ, РАЙ, ПЕКЛО, СПАСІННЯ, ПАМ'ЯТЬ*) і несакральної (*СЕРЦЕ, ПСИХІКА, ЛЮДИНА, СОВІСТЬ, ПРИСЯГА* тощо) сфер у складі вільних словосполук, фразеологізованих сполучень слів, порівнянь, метафор, символів.

У “Післямові” узагальнено результати дослідження, які концептуально і стратегічно впливають з основних розділів монографії і водночас у більшості своїх тез є аргументовано прогностичними. Чітко розставлено акценти на визначальних теоретико-методологічних підвалинах дослідження. Постульовано основні моменти моделювання сакральної сфери в українській мовній картині світу.

Позитивними ознаками реферованого дослідження також є компонентний аналіз, постійні екскурси автора в етимологію досліджуваних концептотем і лексем, які, будучи різноджерельними, протягом християнського тисячоліття, безперечно, рухалися, а значить – змінювалися в напрямі сучасних значень і форм сакральних лексем української мови.

Опрацювання наукової літератури з сучасної лінгвістики і суміжних з нею галузей духовно-культурного, гуманітарного знання, використання мовного матеріалу з біблійних джерел і тисячолітньої християнської української культури, лексикографічних праць, творів художньої літератури, глибокий комплексний аналіз, – все це привело автора до вагомих результатів і переконливих висновків.

Монографія Марії Скаб є помітним внеском в українську мовознавчу науку стосовно концептуального вивчення української мовної картини світу на рівні літературної мови та фольклору. Дослідження сприятиме розвитку загальної теорії концептуалізації сакральної сфери, виробленню засад концептуального аналізу.

НАШІ АВТОРИ

- Бойко Надія Іванівна**, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Ніжинського державного університету імені М. Гоголя;
- Бондаренко Олена Миколаївна**, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри загального, германського та слов'янського мовознавства Слов'янського державного педагогічного університету;
- Велівченко Віктор Олегович**, викладач кафедри англійської мови ННІ іноземних мов Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;
- Гаврилова Тетяна Олександрівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики ННІ української філології і соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;
- Глуховцева Катерина Дмитрівна**, доктор філологічних наук, професор Луганського державного педагогічного університету імені Т. Шевченка;
- Гриценко Світлана Павлівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства і класичної філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
- Гуйванюк Ніна Василівна**, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича;
- Давидяк Оксана Миколаївна**, аспірант кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;
- Дворянкін Віктор Олександрович**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Маріупольського державного гуманітарного університету;
- Делюсто Марина Сергіївна**, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Ізмайльського державного гуманітарного університету;
- Денисенко Зоя Миколаївна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики ННІ української філології і соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;
- Денисюк Василь Вікторович**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;
- Діц Вікторія Олегівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;
- Жила Тетяна Іванівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

- Жуган Наталія Анатоліївна**, викладач української мови та літератури Черкаського державного бізнес-коледжу;
- Кадочнікова Олена Петрівна**, кандидат філологічних наук, в. о. доцента кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Кіровоградського інституту розвитку людини «Україна»;
- Калько Валентина Володимирівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики ННІ української філології і соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;
- Калько Микола Іванович**, доктор філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики ННІ української філології і соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;
- Кобиринка Галина Степанівна**, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України;
- Коваленко Борис Михайлович**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, докторант відділу діалектології Інституту української мови НАН України;
- Комарова Зоя Іванівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;
- Красовська Олена Михайлівна**, кандидат філологічних наук, викладач кафедри методики навчання, стилістики та культури української мови Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;
- Кукса Тетяна Павлівна**, старший викладач Севастопольського військово-морського інституту;
- Кумеда Олена Павлівна**, викладач кафедри української мови Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка;
- Лавриненко Світлана Томівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ізмаїльського державного гуманітарного університету;
- Лесюк Микола Петрович**, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри слов'янських мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
- Лєснова Валентина Володимирівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та загального мовознавства Луганського державного педагогічного університету імені Т. Шевченка;
- Литвин Ірина Миколаївна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії і практики перекладу ННІ іноземних мов Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

- Лонська Людмила Іванівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики ННІ української філології і соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;
- Мамедлі Аслан Мамедалі оглу**, доктор філологічних наук, професор кафедри загального і російського мовознавства Бакинського слов'янського університету;
- Мартінова Ганна Іванівна**, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики ННІ української філології і соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;
- Март'янова Надія Геннадіївна**, аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету;
- Мацьків Петро Васильович**, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка;
- Насенко Галина Михайлівна**, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри історії та стилістики української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
- Ніка Оксана Іванівна**, доктор філологічних наук, доцент кафедри історії і стилістики української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
- Осіпчук Галина Валентинівна**, викладач кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;
- Панкова Марія Валеріївна**, аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету;
- Пилипенко Євген Михайлович**, аспірант кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;
- Погрібний Ігор Іванович**, кандидат філологічних наук, доцент, директор ННІ української філології і соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;
- Поліщук Леся Борисівна**, аспірантка кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;
- Примушко Наталія Олексіївна**, аспірант відділу історії української мови, Інститут української мови НАН України;
- Радзівська Ольга Валеріївна**, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри іноземних мов Слов'янського державного педагогічного університету;
- Рибалка Наталія Сергіївна**, кандидат філологічних наук, викладач кафедри теорії та практики перекладу ННІ іноземних мов Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

- Ріднева Любов Юріївна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;
- Розгон Валентина Володимирівна**, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;
- Руденко Наталя Петрівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики навчання, стилістики та культури української мови ННІ української філології і соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;
- Савченко Ірина Степанівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики ННІ української філології і соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;
- Сапун Мар'яна Вікторівна**, кандидат філологічних наук, викладач кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;
- Селіванова Олена Олександрівна**, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії і практики перекладу ННІ іноземних мов Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;
- Синегуб Ярослава Володимирівна**, викладач кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;
- Ситар Ганна Василівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету;
- Солодка Людмила Іванівна**, кандидат наук із соціальних комунікацій, викладач кафедри видавничої справи, редагування і теорії інформації ННІ української філології і соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;
- Ткаченко Тетяна Василівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;
- Хобзей Наталя Василівна**, кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник, завідувач відділу української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича;
- Христіанінова Раїса Олександрівна**, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Бердянського державного педагогічного університету;
- Цапок Олена Миколаївна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики, реклами та технологій ННІ української філології і соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Червченко Вікторія Валентинівна, аспірант кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Червченко Олександр Миколайович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Щербина Тетяна Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики ННІ української філології і соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Ярмоленко Галина Анатоліївна, кандидат філологічних наук, в. о. доцента кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики ННІ української філології і соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Ястремська Тетяна Олександрівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

Наукове видання

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

ВИПУСК 12–13

Відповідальні за випуск

Мартінова Г. І.,

Щербина Т. В.

Комп'ютерна верстка

Любченко Л. Г., Старов С. Ф.

Підписано до друку 01.06.2011. Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 30,0. Тираж 300 пр. Зам. № 3896.

Видавець і виготівник видавничий відділ
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
Адреса: 18000, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81, кімн. 117,
Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 37-22-33,
e-mail: vydav@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3427 від 17.03.2009 р.